

ƏBÜLFƏZ RƏCƏBLİ

**QƏDİM TÜRK YAZISI
ABİDƏLƏRİ**

4 CİLDDƏ

III CİLD

**QƏDİM UYGUR
YAZISI ABİDƏLƏRİ**

I HİSSƏ

6916

Ünvan: Neftçilər küçəsi, 100
Bakı – «Elm və təhsil» – 2010
PREZİDENTİN NƏSƏNƏSİ

Elmi redaktoru:

Nərmin Əliyeva
filologiya elmləri namizədi

Əbülfəz Əjdər oğlu Rəcəbli. Qədim türk yazısı abidələri, 4 cildə, III cild. Qədim uyğur yazısı abidələri, I hissə. Bakı, «Elm və təhsil», 2010, 664 səh.

Kitabda Şərqi Türküstanda (Turfanda) tapılmış qədim uyğur əlifbası ilə yazılmış kitabələr toplanmışdır. Kitabın əvvəlində bu daş kitabələri tarixə yadigar qoyub getmiş qədim türk xalqlarının tarixi haqqında qısa məlumat verilir, sonra kitabələrin kəşfi, oxunması, kitabələrin özlərinin və onların dilinin araşdırılması tarixi nəzərdən keçirilir. Daha sonra Turfan abidələri – kitabələrin faksimilesi, transkripsiyası və tərcüməsi, habelə kitabələr haqqında qısa qeydlər təqdim edilir. Lügət əsərin II hissəsinə daxil edilmişdir. Əsər bütün türklər, o cümlədən ilk növbədə bütün azərbaycanlılar, habelə türk xalqlarının və dillərinin keçmiş ilə maraqlanan bütün əcnəbilər üçün nəzərdə tutulmuşdur.

R $\frac{460200000-11}{N-098-2010}$ Qrifli nəşr

© «Elm və təhsil», 2010

Milli oyanışın, milli dirçəlişin müəyyən tarixi dövrlərində xalq, millət öz tarixi keçmişinə daha çox maraq göstərir, öz kökünün haradan olduğunu öyrənmək istəyir. Digər tərəfdən, milli oyanış, milli dirçəliş milli dilin, xüsusən milli ədəbi dilin sürətli inkişafına təkan verir. Millət öz varlığını qorumaq istəyirsə, millət öz mənliliyini görmək istəyirsə, öz milli dilini qoruyub saxlamalı, inkişaf etdirməli, onu ictimai həyatın bütün sahələrində işlədə bilmək üçün saxlamalı, saz halda saxlamalıdır. Millətin varlığı onun dili ilə müəyyənləşdirilir, zira dil milli varlığın ilkin və ən mühüm əlaməti, birinci şərtidir. Dil ölərsə, millət də ölür.

Milli intibah, milli dilin inkişafı öz növbəsində milli ədəbi dilin yaranması, formalaşması və inkişafı problemlərini öyrənməyi günün vacib məsələlərindən birinə çevirir. Milli dilin yaranmasında və inkişafında hansı mənbələr, hansı qaynaqlar və necə iştirak etmişdir, dil öz inkişafı boyu hansı dillərlə və necə təmasda olmuşdur təmasda olduğu dillərə necə təsir göstərmişdir? Milli dilin formalaşması və inkişafı tarixini öyrənmək üçün bu və bunun kimi onlarla suala cavab vermək lazımdır.

Başqa türk dilləri üçün olduğu kimi, Azərbaycan dili üçün də ən qədim yazılı mənbələr bəzən ədəbiyyatda run əlifbası da adlanan Orxon-Yenisey əlifbası ilə daş, ağac, kağız və müxtəlif əşyalar üzərində yazılmış mətnlər və uyğur əlifbası ilə yazılmış və əksəriyyəti dini məzmun daşıyan mətnlərdir. Birinci tip mətnlər elmi ədəbiyyatda Orxon-Yenisey abidələri, qədim türk Orxon-Yenisey yazısı abidələri, qədim türk run yazısı abidələri və s. kimi adlanır. Bu yazılı abidələr oxucuya təqdim edilən bu əsərin birinci hissəsində toplanmışdır. İkinci tip mətnlər qədim uyğur yazısı abidələri adlanır. Bu abidələr həm sayca Orxon-Yenisey abidələrindən çoxdur, həm bu abidələrin mətnləri Orxon-Yenisey abidələrindən genişdir, həm də bu abidələr Orxon-Yenisey abidələrinə nisbətən janra rəngarəngdir. Dil xüsusiyyətlərinə gəlincə, qədim uyğur abidələri Orxon-Yenisey abidələrinin, bir növ, davamı təsiri bağışlayır. Əslində qədim uyğur abidələrinin dili qədim uyğur qəbilələrinin dili, yeni qədim uyğur dili deyildir,

Orxon-Yenisey abidələrinin dili kimi, bu dil də o dövrün türk qəbilələrinin başa düşdüyü dil, yəni ümumtürk ədəbi dilidir, bir növ, interdialektidir. Buna görə də qədim uyğur abidələrinin dilini tədqiq edərkən ona məhz bu nöqteyi-nəzərdən yanaşmaq lazımdır. həm də tədqiqatçı həmişə nəzərdə tutmalıdır ki, qədim uyğur dili termini məxsusi qədim uyğur qəbilələrinin dilini yox, uyğur əlifbası ilə yazılmış abidələrin dilini ehtiva edir. Əslində qədim uyğur mətnlərində uyğur dili ifadəsinə heç yerdə rast gəlmirik; dil xatırladılan hər yerdə *türkcə* yaxud *türk dili* termini işlədilir. Bu, bir daha sübut edir ki, 1) ya bu mətnləri yazmış, tərtip etmiş yaxud tərcümə etmiş adamlara, xalqa uyğur dili ifadəsi yabancı olmuş, ya da heç məlum olmamışdır; 2) ya da qədim uyğur mətnləri bütün türk qəbilələri üçün ümumi olan bir dildə, xüsusi olaraq yaradılmış və bütün qəbilələrin başa düşə biləcəyi bir ədəbi dildə, qəbilələrarası ünsiyyət dilində yazılmışdır. Fərziyələrin dərinliklərində ilişib qalmamaq üçün belə bir şərti qəbul edək: 1. Qədim uyğur qəbilələrinin dili ilə (bu dili özündə əks etdirən heç bir maddi, material sənəd əlimizdə yoxdur) qədim uyğur abidələrinin, yəni qədim uyğur əlifbası ilə yazılmış qədim türk abidələrinin dili eyniyyət təşkil etmir. 2. Mən *qədim uyğur* dili dedikdə qədim uyğur əlifbası ilə yazılmış qədim türk abidələrinin dilini nəzərdə tuturam. 3. Uyğur əlifbası ilə yazılmış qədim türk abidələrinin dili qədim uyğur qəbilələrinin dili də ola bilməz, çünki hətta müasir dövrdə bir neçə cilddən ibarət olan hər hansı bir bədii əsər belə yazıldığı dili, onun imkanlarını, lüğət tərkibini və qrammatik quruluşunu bütöv şəkildə əks etdirə bilmir. Uyğur əlifbası ilə yazılmış abidələri isə müasir romanlarla müqayisə etmək olmaz: müasir romanlarla müqayisədə bu abidələrin həcmi xeyli kiçik, lüğət tərkibi bəsitdir. Düzdür, bu abidələrin dilinin lüğət tərkibi, artıq qeyd etdiyim kimi, Orxon-Yenisey yazısı abidələri dilinin lüğət tərkibindən qat-qat genişdir. Bunu mənim 2001-ci ildə nəşr etdiyim «Qədim türkcə – azərbaycanca lüğət» adlı əsərdən də və bu kitaba ayrı-ayrılıqda göytürk (Orxon-Yenisey) yazısı abidələri və qədim uyğur abidələri üçün tərtib etdiyim lüğətdən də görmək olar. Hələ üstəlik göytürk yazısı abidələri, əsasən, epitafi səciyyəsi daşdığı halda, qədim uyğur yazısı kitabeləri müxtəlif janrları əhatə edir: burada nəzmlə,

nəzrlə, hətta bəsit də olsa, dram janrında yazılmış əsərlər də vardır; nəzrlə yazılmış əsərlərin arasında müxtəlif üslubların – bədii üslubdan başlanmış rəsmi – kargüzarlıq üslubuna, hüquq sənədlərinədək müxtəlif üslub nümunələrinə rast gəlmək olar. Göytürk (Orxon-Yenisey) yazısı kitabeləri bəzi tədqiqatçılar tərəfindən poeziya nümunələri sayılsa da, əslində, onlar yüksək üslubda (keçmişdə belə bir termin işlədilirdi), az qala, bədii dildə yazılsa da, hələ şeir deyildir. Qədim uyğur yazısı mətnlərində isə əsl poeziyanın nümunələrinə rast gəlirik. Qədim uyğur əlifbası ilə yazılmış bu şeirlər türk poeziyasının inkişaf tarixini araşdırmaq baxımından əsl xəzinədir: uyğur poeziyası şeirin sərbəst vəznindən heca vəzninədək, prepozision (misrabaşı) qafiyədən postpozision (misrasonu) qafiyəyədək böyük bir inkişaf yolu keçmişdir. Şeir dilinin səlisliliyi və axıcılığı isə (heç inanmaq olmur) müasir Azərbaycan şeiri dili səviyyəsindədir. Aşağıdakı nümunəyə nəzər salın:

Aklar bulıt örləp, kükirəp
Alkuka mu kar yağurur?
Ak bir saçlığ karı anam
Açıyu mu yaşların akıdur?

Karalar bulıt örləp, kükirəp
Kar mu yağmur ol yağırur?
Karı yaşlığ ol anam
Kayğuda mu yaşın akıdur?

Yazkı bulıt yaşlan, kükirəp
Yağmurlar mu ol yağıdur?
Yaşı kiçig alğanlarım
Yaşların mu akıdur?

Küzki bulıt kükirəp, örləp
Köp mü yağmur ol yağıdur?
Könül taşım iki kiçig
Köz yaşların mu akıdur?

Şeirin tərcüməsini təqdim etmək istəmirəm, çünki kitabda həmin mətn və onun tərcüməsi verilmişdir. Burada diqqəti bir

məsələyə cəlb etmək istəyirəm: şeirdə bəsit şəkildə son qafiyəyə rast gəlsək də, müəllif misrabaşı qafiyəyə üstünlük verir – birinci bəndin bütün misraları a səsi, ikinci bəndin bütün misraları k (ka) səsi, üçüncü bəndin bütün misraları y səsi, dördüncü bəndin bütün misraları isə k (ke) səsi ilə başlanır.

İndi təqdim edəcəyim şeiri isə, elə bil, müasir Azərbaycan aşığı yazmışdır:

Köp ıǵac örə turur.
Aşarakı mivəsi bar.
Kamuğ iş urabtın örür,
Kulnuñ nə sakınçı bar?

İş kılǵu eygü işni
Körkitür köni yolını,
Kəsməñlər ergi talını,
Töbəsində mivəsi bar.

Ərdəmlig kara laçın,
Ərdəmsiz kalmaz açın,
Geysəñiz körklüg taçın,
Töbəsində ... bar.

Bulfayız urdu kadəm,
Okırlar ....
Ərikçə iligi kaləm
Anıñ bir mişəsi bar.

Diqqəti çəkən faktlardan biri budur ki, ilk qədim uyğur abidələri göytürk (Orxon-Yenisey) əlifbası ilə yazılmışdır və həmin kitabələrin dili mənim göytürk adlandırdığım Orxon və Yenisey, xüsusən Orxon kitabələrindən, demək olar ki, heç bir şeylə fərqlənmir: hər iki tip kitabələrdə eyni lüğət tərkibi, eyni qrammatik quruluş müşahidə edilir. Mən hətta göytürk dilinin araşdırılmasına həsr etdiyim kitabların dördündə də («Göytürk dilinin fonetikasını», «Göytürk dilinin leksikasını», «Göytürk dilinin morfoloqiyasını» və «Göytürk dilinin sintaksisini») gətirdiyim dil nümunələri arasında Orxon-Yenisey əlifbası ilə yazılmış, lakin

qədim uyğur qəbilələrinə mənsubluğu heç kimdə şübhə oymayan «Moyun çor» və «İrk bitig» kitabələrindən də nümunələr vermişəm. Bununla yanaşı qeyd etməliyəm ki, göytürk kitabələri və Orxon-Yenisey əlifbası ilə yazılmış qədim uyğur kitabələrinin dilləri arasında müəyyən, lakin mütəxəssis olmayanların sezə bilmədiyi, mütəxəssislərin güclə sezdiyi cüzi fərqlərə də rast gəlmək olur. Qədim uyğur əlifbası ilə yazılan kitabələr də Orxon-Yenisey əlifbası ilə yazılan qədim uyğur kitabələrinin davamı kimi təsir bağışlayır. Buna baxmayaraq, hər iki dildə (göytürk və qədim uyğur) ruhi yaxınlıq saxlansa da zaman keçdikcə istər fonetik quruluşda, istər lüğət tərkibində, istərsə qrammatik quruluşda fərqlər təzahür edir. İki dilin qrammatik quruluşu arasında təzahür edən fərqlər çox azdır, lüğət tərkibində isə fərqlər çoxdur. Bunu iki məsələ ilə bağlamaq olar: 1. Kağız üzərində qədim uyğur əlifbası ilə kitabələr qələmə alındıqda göytürk dili artıq ölü dil idi; qədim uyğur dili canlı ünsiyyət dili idi və inkişaf edirdi, onda yeni-yeni anlayış və məfhumlar təzahür edirdi, bu anlayış və məfhumlar sözlərlə (fərqi yoxdur, dilin öz sözləri olsun, yaxud alınma sözlər olsun) adlandırılırdı, göytürk dili ünsiyyətə xidmət etmədiyi, «daşlaşmış» vəziyyətdə olduğu üçün onda yeni sözlər yaranmırdı. 2. Uyğurlar, xüsusən burhan (Budda) dinini qəbul etdikdən sonra, qədim uyğur dili Çin və hind dillərinin güclü təsirinə məruz qalır. Müasir azərbaycanlı oxucu farslar və türklərin islam dinini qəbul etməsindən sonra fars və Azərbaycan dillərinə, xüsusən bu dillərin lüğət tərkibinə ərəb dilinin təsirinin nəticəsi ilə yaxşı tanışdır. Buna görə də analoji vəziyyətdə Çin və hind dillərinin qədim uyğur dilinə təsirinin gücünü təsəvvür edə bilər. Mən Çin və hind dillərinin qədim uyğur dilinə, ərəb dilinin Azərbaycan və fars dillərinə təsirinin bir sıra sosiolinqvisistik aspektləri haqqında burada söhbət açmaq istəmirəm. İki böyük və mədəni xalqın dilinin qədim uyğur dilinə təsiri yeni sözlərin həmin dilə daxil olması ilə yanaşı eyni zamanda iki proses təzahür edir və sürətlənir: bir tərəfdən, qədim uyğur dili yeni leksik vahidlərlə zənginləşir (və deyərdim ki, mənşə və ahəngdarlıq baxımından korlanır), digər tərəfdən, türk dillərinə məxsus heca quruluşu pozulur. Nəhayət, yad sözlərin qədim uyğur dilinə axını bu dilin

fonetik quruluşuna da təsir göstərir. Adətən, dilçilik ədəbiyyatında göstərilir ki, dilin digər qatlarına nisbətən, fonetika xarici təsirə daha az məruz qalır və fonetik quruluşda daha az dəyişiklik və inkişaf baş verir. Qədim uйğur dilində (göytürk dili ilə müqayisə etdikdə) qrammatik səviyyədə elə bir ciddi dəyişiklik baş verməyə də, fonetik səviyyədə dəyişiklik göz qabağındadır: qədim uйğur dilində hecanın fonetik quruluşunun pozulmasından əlavə, türk dilləri üçün əsas xüsusiyyətlərdən biri olan ahəng qanunu alınma sözlərdə gözlənmir. Göytürk yazısı abidələri – istər göytürk əlifbası ilə yazılmış göytürk kitabələri, istərsə həmin əlifba ilə yazılmış qədim uйğur kitabələri mətnləri ilə uйğur əlifbası ilə yazılmış mətnlər arasında fonetik səviyyədə ən böyük fərq uйğur əlifbası ilə yazılmış mətnlərdə yeni səslərin təzahürüdür. Orxon-Yenisey əlifbası ilə yazılmış istər göytürk, istərsə qədim uйğur mətnlərində işlənməyən **f, h, x, q, v, j** səsləri qədim uйğur əlifbası ilə yazılmış mətnlərdə sözün bütün mövqələrində işlənir. Bundan əlavə, göytürk əlifbası ilə yazılmış mətnlərdə bəzi səslər (məsələn, **d, z, r**) söz başında işlənmir, qədim uйğur əlifbası ilə yazılmış mətnlərdə isə hər hansı bir səsin söz başında işlənməsinə məhdudiyyət qoyulmur. Bu problemə aid bir məsələni də qeyd etmək istərdim. Türk dilləri öz Orxon-Yenisey dövründəki bəkirəliyini saxlasa idi, Orxon-Yenisey əlifbası bu dillər üçün ideal əlifba olardı. Və bu baxımdan Orxon-Yenisey əlifbası türk dilləri üçün mənə nə qədər məntiqi görünürsə, qədim uйğur əlifbası bir o qədər məntiqsiz görünür. Orxon-Yenisey əlifbasında bəzi samit səslər üçün iki işarə (hərflər) müəyyənləşdirilir: incə (önsıra) saitlərlə işlənmək üçün və qalın (arxasına) saitlər üçün. Qədim uйğur əlifbasında isə bəzi nisbətən yaxın məxrəcə malik olan, lakin bütün digər baxımlardan, o cümlədən fonoloji-sosioloji baxımdan kəskin şəkildə fərqlənən, hətta fonoloji cəhətdən müxalifət təşkil edən samit səslər üçün bir işarə (məsələn, **d** və **t**, **v** və **p**, **k** və **g** samitləri üçün) müəyyənləşdirilir. Məsələn, Orxon və Yenisey variantlarını nəzərə almasaq, Orxon-Yenisey əlifbasında **d** və **t** samitlərinin hər biri üçün önsıra və arxasına saitlərlə işlənən iki şəkli (cəmi dörd hərflər) müəyyənləşdirilir, qədim uйğur əlifbasında isə bu məqamda vur-tut bir hərflər mövcuddur. Düzdür, qədim uйğur əlifbasında işlənmə mövqeyinə

görə eyni bir səsi işarə edən hərflərin sözün əvvəlində, ortasında və sonunda işlənən şəkli fərqli işarələrlə göstərilir. Mən bunu da, hələ üstəlik müasir əlifbalarda böyük və kiçik hərflərin şəkildə fərqləndirilməsini də əlifba üçün qüsurlar sayıram. Məncə, əlifbada hər səsin bir dəyişməz işarəsi (hərflər) olmalıdır.

Qədim uйğur əlifbasının göstərdiyim bu uğursuzluğu üzündən həmin əlifba ilə yazılmış mətnlərin dəqiq oxusu çətinləşir: hər tədqiqatçı eyni bir sözü öz fəhmindən asılı olaraq oxuyur, beləliklə, eyni bir sözün müxtəlif oxusu meydana çıxır. Qədim uйğur əlifbası ilə yazılmış mətnlərin Azərbaycan tədqiqatçılarının bir qismi tərəfindən rus, digər qismi tərəfindən türk (Türkiyə) transkripsiyası ilə oxunması isə məsələni lap dolaşığa salır: qədim uйğur əlifbasını bilməməkdənmi, yaxud mənə məlum olmayan hansı səbəbdənsə heç kim qədim uйğur mətnlərini orijinaldan transkripsiya etmir və ya etmək istəmir; hamı ya türk, ya da rus transkripsiyasının üzünü köçürür və orijinal transkripsiya kimi qələmə verir. Qədim uйğur mətnlərinin Azərbaycan dilinə tərcüməsində də eyni mənərə müşahidə edilir: tərcümələr qədim uйğur mətnlərindən (dilindən) yox, onların türk və ya rus dilinə tərcüməsindən edilir – tərcümədən tərcümə.

Mən 1988-ci ildə «Orxon-Yenisey abidələri» kitabını bitirdim və əlyazmanı «Yazıçı» nəşriyyatına verdim. Kitabın çapı beş il çəkdi. Hətta nəşriyyatın rəhbərliyi mənimlə həmmüəllifliyə bir nəfəri də caladı, kitabın sonunda belə bir qeyd də verdi: «Ə.Rəcəbovun nəşriyyata təqdim etdiyi əlyazması Y.Məmmədovla birlikdə çapa hazırlanmışdır».

Həm indicə göstərdiyim səbəbdən, həm də, artıq yuxarıda dediyim kimi, qədim uйğur əlifbasının (mənim fikrimcə) naqisliyi ucbatundan həmin əlifba ilə yazılmış mətnlərin transkripsiyası (oxusu) mənim üçün çətin olması üzündən mən qədim uйğur yazısı abidələrini araşdırmaq və mətnləri Azərbaycan dilinə tərcümə və çap etmək fikrində deyildim. Lakin «Orxon-Yenisey abidələri» kitabı nəşr edilməzdən (kitab 1993-cü ildə işıq üzünə görmüşdür) xeyli əvvəl – 1990-cı ildə «Yazıçı» nəşriyyatı o vaxt filologiya elmləri namizədi olan Əbülfəz Quliyevlə birlikdə qədim uйğur abidələrini çapa hazırlamağı mənə təklif etdi. Düzü, bu abidələrlə əvvəllər ciddi məşğul olmadığım üçün əvvəlcə

təklifdən imtina etdim. Lakin Əbülfəz Quliyev bir neçə dəfə (hər dəfə Bakıya gələndə; o Naxçıvanda yaşayır) təklifinin üstündə israr etdi və topladığı materialları tanış olmaq üçün mənə verdi. Əvvəlcə marağ xatirinə materiallarla tanış oldum, lakin onlar mənə cəzb etdiyi üçün ciddi şəkildə işə girişdim. Beləliklə, Əbülfəz Quliyevlə birlikdə «Qədim türk ədəbiyyatı» adlı bir əsər hazırlayıb «Yazıçı» nəşriyyatına təqdim etdik. Kitab çap edilməmişdir. Hətta nəşriyyat ləğv edildikdə nəşriyyatın direktoru yazıçı Əkrəm Əyrislinin bütün söylərinə baxmayaraq, kitabın əlyazmasının iki nüsxəsindən heç biri tapılmadı. Ədalət naminə deməliyəm ki, kitabın üstündə mən Əbülfəzin adı birinci getsə də əsərin yaranmasında o biri Əbülfəzin əməyi daha böyük idi. Əsər hazır olub redaksiyaya təqdim ediləndən sonra xoşuma gəlmədi. Bunun da iki səbəbi vardı. 1. Qədim uyğur mətnlərinin transkripsiyasında çoxlu nöqsanlara yol verilmişdi. 2. Əbülfəz Quliyev ona məxsus bütün tərcümələri orijinaldan, yəni qədim uyğur abidələrindən deyil, onların müasir türk dilinə tərcümələrindən tərcümə etmişdi. Təbii ki, belə tərcümənin məni təmin etməməsi bir yana qalsın, o, çox vaxt orijinala yaxın gəlmirdi. Buna görə də yenidən bu abidələrə qayıtmağı qərara aldım. Bunun bir sıra səbəbləri vardı. Əvvəlcə, istəmərdim ki, oxucuda qədim uyğur abidələri haqqında yanlış təsəvvür yaransın; nöqsanlı nəşr belə bir təsəvvür yaradırdı. İkincisi, bu abidələr məni doğrudan-doğruya yaman cəzb etmişdi. Üçüncüsü, Azərbaycan ədəbiyyatı, xüsusən Azərbaycan dili tarixinin yazılmasında qədim uyğur abidələrinin öyrənilməsinin böyük əhəmiyyəti vardır. Dördüncüsü, həm göytürk, həm də qədim uyğur abidələrini «bir dam altına yığmaq» çoxdanın zərurəti idi. Beləliklə, bu qərara gəldim ki, həm göytürk, həm də qədim uyğur abidələrini yenidən işləyib bir kitab şəklində – «Qədim türk yazısı abidələri» adı ilə nəşr etdirim. Mətnləri tərcümə etmək üçün əvvəlcə mükəmməl lüğət lazım idi, çünki bu qədər mətni lüğətsiz tərcümə etmək ağılasığmazdır. Mükəmməl qədim uyğurca – azərbaycanca lüğət hazırladım. Bu lüğət Cəfəroğlunun məşhur lüğətindən həm həcmcə, həm də əhatə dairəsinə görə geniş, sözlərin mənalarının mümkün qədər hərtərəfli verilməsinə görə daha mükəmməldir. Əsərin birinci iki cildi göytürk abidələrinə

həsr edildiyi üçün göytürk (run) əlifbası ilə yazılmış bütün qədim uyğur mətnlərini bu kitabdan (üçüncü və dördüncü cildlərdən) çıxarıb atdım. Əsərin giriş hissəsini (qədim uyğurlar, uyğur yazısı, qədim uyğur dili, qədim uyğur ədəbiyyatı) yenidən yazdım. Qədim uyğur mətnlərinin tapa bildiyim orijinalını (faksimiləsini) əsərə daxil etdim. Bütün qədim uyğur mətnlərini yenidən transkripsiya və tərcümə etdim; həm də tərcüməni rus və müasir türk dillərindən deyil, özümün tərtib etdiyim qədim uyğurca – azərbaycanca lüğət əsasında birbaşa qədim uyğur dilindən etmişəm. Ola bilər ki, tərcümələrim rus və müasir türk dillərinə tərcümələrə nisbətən o qədər də «hamar» deyildir. Bunun əsas səbəbi odur ki, mən orijinalın dil, üslub və şəkil xüsusiyyətlərini qoruyub saxlamağa çalışmış (qoy müasir Azərbaycan oxucusu qədim uyğur dili və ədəbiyyatı haqqında tam təsəvvürə malik olsun), mümkün qədər sərbəstliyə və sərbəst tərcüməyə yol verməmişəm. Onu da qeyd edirəm ki, istər rus, istər müasir türk dillərinə edilmiş tərcümələrdə qəşəng və cazibədar görünsün deyə mətnə əlavələr edilmiş, cümlələr «ütülənib» düzəldilmiş, bir sözlə, xeyli kosmetik iş görülmüşdür. Mən cümlənin struktur quruluşuna toxunmamağa, hətta cümlə üzvlərinin yerini və mətnlərdəki sətirlərin şəklini eyni ilə saxlamağa çalışmışam. «Matrisimit» əsəri bütöv həcmdə (transkripsiya və tərcümədə) oxuculara təqdim edilir. Kitaba daha 38 mətn əlavə edilmişdir; bunlardan bəzilərinin orijinalı da verilir, orijinalını əldə edə bilmədiyim mətnlər təkə transkripsiya və tərcümədə oxucuya təqdim edilir. Hər mətndən əvvəl həmin mətnin qısa «biografiyasını» təqdim edirəm; oxucu mətnin nə vaxt, harada və kim tərəfindən tapıldığını, onun kimlər tərəfindən araşdırıldığını buradan öyrəne bilər.

Kitabın (dördüncü cildin) sonunda geniş qədim uyğurca – azərbaycanca lüğət oxucunun istifadəsinə verilir. Oxucu həmin lüğətdən istifadə edib hər hansı qədim uyğur mətnini sərbəst tərcümə edə bilər.

Bu kitab oxucuda qədim uyğur (türk) dili və ədəbiyyatı haqqında, azacıq da olsa, təsəvvür yarada bilsə, hesab edərim ki, məqsədimə nail olmuşam, kitabın hazırlanmasına sərf etdiyim vaxt və əmək itməmişdir.

Oxucunun nəzərinə çatdırıram ki, kitabda istifadə edilmiş η işarəsi (hərfi) burunda tələffüz edilən n səsini, $\tilde{y}$ işarəsi (hərfi) burunda tələffüz edilən y səsini bildirir.

Axırda onu qeyd etmək istəyirəm ki, təqdim etdiyim mətnlər qədim uyğur abidələrinin (uyğur əlifbası ilə yazılmış abidələrin) cüzi bir hissəsini əhatə edir. Mən burada bəzi böyük həcmli əsərlərdən (məsələn, «Altun yaruk», «Süan-Tszyanın bioqrafiyası») parçalar verdim. Həmin əsərlərin və burada nümunə vermədiyim digər əsərlərin Azərbaycan dilində nəşri çox vacibdir. Mən əvvəlcə 1069-cu ildə Yusuf Balasağunlu tərəfindən yazılmış məşhur «Kutadğu bilig» («Xoşbəxtlik gətirən bilik», «Xoşbəxtlik biliyi») adlı əsərin uyğur əlifbası ilə yazılmış Vyana nüsxəsindən də nümunələri (altı mətn) bu kitaba salmaq istəyirdi. Sonra eşitdim ki, əsərin bütövlükdə Azərbaycan dilində tərcüməsi hazırlanır; buna görə də əvvəlki fikrimdən imtina etdim.

Qədim uyğurlar

745-ci ildə qədim uyğur qəbilələri hərbi qüvvə şəklində birləşib göytürkləri məğlub edir və təxminən yüz il (745-840) ərzində Mərkəzi Asiyada hegemon qüvvə sayılan uyğur xaqanlığını yaradır. Uyğurlar kimdir? Uyğurlar telə qəbilə ittifaqına daxil idi. Telə qəbilə ittifaqı öz tarixinin başlanğıcında, yəni bizim eradan əvvəl III əsrdə Ordosdan qərbdə çöldə yaşayırdı. Bizim eranın 338-ci ilində onlar Toba xanına (Tabğaç xaqanına) tabe oldular, lakin IV əsrin sonunda şimala – Cünqariyaya köç etdilər, Selenqa çayınadək bütün Qərbi Monqolustana yayıldılar. Telə qəbilələri dağınıq yaşadıkları üçün jujanlara müqavimət göstərə bilmirdilər və onlara xərac verirdilər. Telə qəbilələri jujanlara lazım idi, ancaq jujan ordası telə qəbilələrinə lazım deyildi, çünki jujanlar əməyi sevmir, əməklə məşğul olmurdular, onların uşaqları hərbi qənimətlərlə yaşamayı əməklə məşğul olmaqdan üstün tuturdular, halbuki telələr maldarlıqla məşğul olurdu və istəyirdilər ki, azad surətdə öz maldarlıqlarını otarsınlar və heç kimə xərac verməsinlər. Hər iki xalqın siyasi sistemi də buna uyğun şəkildə təşəkkül tapmışdı: jujanlar

orda şəklində birləşib qonşu xalqlardan hərbi güclə xərac almaq hesabına yaşayırdılar, telələr isə qəbilələrin zəif konfederasiyası şəklində birləşmişdilər, lakin hər vasitə ilə öz azadlıqlarını qoruyurdular.

Telələr jujanlarla yanaşı yaşasalar da onlara bənzəmirdilər. Onlar hun imperiyasının tərkibindən erkən çıxmışdılar, öz ibtidai patriarxal quruluşunu və köçəri adət-ənənələrini saxlayırdılar. Telələrin ümumi təşkilatı yox idi. 12 tayfanın hər biri tayfa başçısı – ağsaqqal tərəfindən idarə edilirdi.

Telələr çöldə köçəri həyat keçirirdilər. Onlar hündür təkərli arabalarda hərəkət edir, cəngavər, azadlıqsevər idilər və hər hansı mütəşəkkillik onlara yad idi. Telələr indiki yakut, teleut, uyğur və b. xalqların ulu babaları olmuşlar. «Telə» sözü indi müasir altayların bir qismini təşkil edən teleut etnonimində özünü mühafizə edib saxlamışdır.

V əsrin sonlarında jujan xanı Doulun (485-492) Çinə qarşı müharibəyə hazırlaşır. Telə ağsaqqalı Afuçjilo onu öz fikirindən daşınmağa çağırsa da buna nail olmur. Onda o bütün telə xalqı ilə jujanlara qarşı qiyam qaldırır. Çin mənbələrinin verdiyi məlumata görə, bu vaxt telələr 100 min yurtdan ibarət idilər. Afuçjilo bütün qəbiləsi ilə qərbə, İrtiş çayı vadisinə köç edir. Burada o, «Göyün böyük oğlu» rütbəsini qəbul edir. Bununla da jujan xanı ilə bərabər olduğunu qeyd etmək istəyir. Buna dözməyənlər jujanlar telələrlə müharibəyə başlayır. 490-cı ildə şərqdən Çin qoşunu çölə daxil olur. İki tərəfdən sıxışdırılan jujanlar məğlub edilir, əyanlar qiyam qaldıraraq öz xanlarını öldürürlər (492-ci il).

Telələrin qərbə miqrasiyası fəvqəladə əhəmiyyətli hadisə idi: qərbdə – İrtiş çayı vadisində bu dağınıq köçərilər öz dövlətlərini yaradırlar. Həmin bu vaxtda Asiyada yenidən etnogenez prosesləri başlanır: Altay dağlarında türklər xalq kimi təşəkkül tapır, Braxmaputra çayı vadilərində tibetlilər formalaşır, şərqdə – Çində Suy və Tan sülaləsinin dirçəlişi başlanır.

492-ci il qələbəsindən sonra yeni məskun olduqları yerə alışan telələr öz dövlətlərini yaradırlar. Onlar xalqı iki yerə bölürlər: şimal hakimi Afuçjilo «Böyük imperator», cənub hakimi «Vəliəhd hakim» rütbəsi qəbul edir. Telələlərin öz dövlətini necə adlandırdıqları bizə məlum deyildir. Çinlilər həmin dövləti Qaoqu

adlandırırılar, bu da «hündür araba» kimi tərcümə edilir. Həmin dövət tarixə bu adla daxil olmuşdur. Lakin Qaoqu dövləti uzun müddət yaşamır. 494-cü ildə İrani darmadağın edən eftalilər üzlərini şimala çevirir və Qaoqu dövlətinin cənub hissəsini ildırım sürəti ilə darmadağın edirlər (495). «Vəliəhd hakim» öldürülür, onun ailəsi əsir tutulur, xalq qaçıb dağılır: xalqın bir hissəsi jujanlara tabe olur, bir hissəsi Çin əyalətlərinə gedir. 496-cı ildə dövlətin şimal hissəsi də eftalilər tərəfindən işğal edilir. Eftalilər əsir tutulmuş knyaz Mivotunu sağ qalan telələrə başçı qoyurlar. Beləliklə, Qaoqu dövləti eftalilərin vassalına çevrilir. 516-cı ildə jujanlar Qaoqu dövlətinə hücum edir, onu məğlub edir, Mivotunu əsir tutur və edam edirlər. Telə qəbilələrindən sağ qalanlar eftalilərə qoşulur.

Telə qəbilələrinin bundan sonrakı tarixi göytürk qəbilələrinin tarixi ilə sıx şəkildə sarmaşmışdır. Qərbi telə qəbilələri jujan əsarətinə güclə dözürdülər. Nəhayət onlar qiyam qaldırıb qərbi Cunlariyadan Xalxaya doğru hərəkət edirlər ki, jujanlara onların öz məskənində zərbə endirsinlər. Görünür, bu, kortəbii baş vermiş xalq hiddətinin təzahürü idi. Bunu bir sıra əlamətlər sübut edir. Səfər həddindən artıq pis təşkil edilmişdi. Yürüşün vaxtı da yaxşı müəyyənləşdirilməmişdi. Tarix hətta üsyanın rəhbərinin adını da qoruyub saxlamamışdır. 546-cı ildə üsyançılar artıq yolun yarısını qət etdikdə Qobu Altayının dərələrindən yaxşı silahlanmış və zirehli paltar geymiş türkün (göytürk) atıları onların qarşısına çıxır. Telələr, əvvələn, cinah zərbəsi gözləmərdilər, ikincisi, onlar heç vaxt heç bir pislik görmədikləri türkütlərə qarşı vuruşmağa hazırlaşmamışdılar, jujanlara qarşı üsyan qaldırmışdılar. Buna görə də heç bir tərəddüd göstərmədən dərhal Buman xaqana tabe olurlar. 50 min yurt türklərə qoşulur və türkləri qüvvətli bir qüvvəyə çevirir. Telə qəbilələri də, göytürk qəbilələri də jujanları məhv etmək arzusunda olduğu üçün tezliklə iki qəbilənin birləşmiş qüvvələri jujanlara hücum edir. 552-ci ildə jujanlar darmadağın və məhv edilir.

Görünür, göytürklərlə birləşdikdən sonra telə qəbilə ittifaqı formal şəkildə öz birliyini saxlasa da onda diferensiaslaşma baş vermiş və qəbilələr öz məxsusi adları ilə təmərküzləşmişdilər.

Məsələn, qaynaqlar artıq 572-ci ildə tokuz oğuz (Çinə: yuənqə) «doqquz oğuz» – uyğur qəbilələri haqqında məlumat verir. Maraqlı burasıdır ki, göytürklər doqquz oğuzlara yad qəbilə kimi baxmırlar, onları özlərinə hesab edirlər. Bilgə xaqan iki yerdə («Kül tigin şərifinə abidə» və «Bilgə xaqan abidəsi», bunu açıqca deyir: doqquz oğuz xalqı mənim xalqı idi. IV-V əsrlərdə Qaoqu dövlətində telə qəbilə ittifaqında 12 patriarxal tayfa birləşmişdisə, artıq VII-VIII əsrlərdə, şübhəsiz telələrin nəsiləri olan tölös qəbilə ittifaqında 15 qəbilə birləşirdi: Yuanqo (uyğurlar), Seyanto (sir və yantoların birləşmiş qəbiləsi), Kibi, Dubo (tubalar), Quliqan (kurikanlar–yakutların əcdadları), Dolanqə (teleutlar), Buğu, Bayequ–Bayırku, Tunlo-tonra, Xun, Sığye, Xusyey, Xiqye, Adye (edizlər), Baysi. Bu siyahıda təkcə Dubo qəbilələrini tuba qəbilələri ilə müqayisə etmək olar, qalan qəbilələri IV-V əsrlər qəbilələri ilə müqayisə etmək olmur. Qəbilələrin bu cür yenidən qurulmasını yalnız bu cür izah etmək olar: görünür, qohumluğun tayfa patriarxal sistemi pozulmuş və köhnə tayfaların yerində yeni tayfa birləşmələri və qəbilələr yaranmışdır. Diqqət yetirilsə, qəbilə ittifaqının adının da dəyişdiyini görürük: telə qəbilə ittifaqı əvəzinə tölös qəbilələri. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, tölös və tarduş qəbilələri Türk xaqanlığında göytürklərdən sonra ikinci hərbi qüvvədir, türk vərəsə qanununa görə, tarduşların şadı vəliəhd hesab edilir və xaqan vəfat etdikdə taxta o sahib çıxmalıdır.

Uyğurlar 85 il (546-630) Göytürk xaqanlığının tərkibinə daxil olurlar. 630-cu ildə Şərqi Türk xaqanlığı çinlilər tərəfindən qəti surətdə məğlub edildikdən sonra bir müteqil dövlət kimi tarix səhnəsindən çıxır və uyğurlar bir müddət azadlıq əldə edirlər, düzdür, bu azadlıq tamamilə şərti idi, çünki onlar Çin imperiyasından asılı idilər. Şərqi Türk xaqanlığının süqutu ərəfəsində uyğurlar müasir Monqolustanın şərqində yaşayırdılar və şərqdən Bayırku, qərbdən Tonra, cənubdan Ediz qəbilələri ilə qonşu idilər.

601-ci ildə telə qəbilələri göytürklərə qarşı üsyan qaldırır. Üsyan şimalda Selenqa çayından cənub-qərbdə Tyan-Şan dağlarına qədər nəhəng bir ərazini əhatə edir. Qərbi türkütlər üsyançılar tərəfindən məğlub edilir. Güman ki, bu üsyandan sonra

VII əsrin əvvəllərində telə qəbilə ittifaqı iki yerə parçalanır: bir hissə qərbə gedir, Cünqariyada məskən salır, digər hissə Böyük Qobu səhrasından şimalına köçür. Uyğur qəbilələrinin də daxil olduğu bu hissə Şərqi türk xaqanının təbəqələrinin mühüm hissəsini təşkil edirdi. Çin mənbələrinin verdiyi məlumatlara görə, 100 min adamdan və 50 min seçmə əskərdən ibarət idi. Telə qəbilələrinin dağılıqlığından istifadə edən türklər onlara ağır vergilər qoymuşdular və onları zorla öz ordularına aparırdılar. Sibir xaqanının dövründə telə qəbilələri buna dözürdü, lakin Çulo xaqanının dövründə uyğur, buğu, tonra və bayırku qəbilələri 620-ci ildə birləşdi və Yağlakar xanın başçılığı ilə üsyan qaldırdı. Sonralar Yağlakar uyğur xaqanlığının başında durdu. Çulonun varisi, onun kiçik qardaşı Kat İl xaqan Tuğbir öz qərargahını (paytaxtını) Xanqaya köçürməyə məcbur olur, çünki şərq çölləri üsyançıların əlində idi. Üsyan edən qəbilələr türklər kimi orda deyil, qəbilələr ittifaqı yaradır; bu, monarxiyadan çox respublikaya bənzəyirdi. Hakim Yağlakar tayfası ilə yanaşı xalq Şıgyan-sıgını da öz hökmdarı elan edir. Sonra hakimiyyət onun oğlu Pusaya təqdim edilir. Pusa cəsur və ağıllı olduğu, düşmənlərə qalib gəlməyi bacardığı üçün xalq onu çağırır və dövlətin başında qoyur. Bu onu göstərir ki, uyğurlarda dövlət başçılığı və rəhbərlik yolu ilə deyil (türklərdə olduğu kimi), seçki yolu ilə təyin edilirdi. Çin mənbələrində Pusanın varisi hətta hökmdar yox, «xoyxuların (çinlilər uyğurlara «xoyxu» deyirdilər) başçısı adlandırılır. Deməli, siyasi sistemdə türklərin el birliyindən fərqli olaraq, uyğurlar qəbilə birliyi sistemini qəbul edirlər.

Göytürklər və uyğurlar eyni bir dildə danışdırlar və eyni cür köçəri həyat keçirirdilər. Onlar arasındakı oxşarlıq bununla da bitir. Qalan hər şeydə onlar bir-birindən «bir az» fərqlənir və bu «bir az» fərq onların bir xalq kimi birləşməsinə mane olur. Göytürklər də, uyğurlar da özlərini qurd əcdadlı hesab edirlər, lakin göytürklər dişi qurd və oğlanı, uyğurlar şahzadə qız və erkək qurdu əcdadları hesab edirlər. Göytürklərin mənşəyi haqqındakı əfsanəni qısa şəkildə təqdim etmişik. İndi Çin qaynaqlarının xoyxuların (çinlilər uyğurları xoyxu adlandırılır) mənşəyi haqqında əfsanəsini qısa şəkildə təqdim edirik. Həmin əfsanə belədir: Hun hökmdarının iki gözəl qızı varmış. O, qızlarını insana ərə vermək istəmir, onları

tanrıya layiq bilir. Hökmdar ölkənin çöl hissəsində yüksək bir qala tikdirir, qızları oraya salır və allaha yalvarır ki, qızları qəbul etsin. O qədər keçmir ki, qalanın dibində bir qocalmış qurd (canavar) peyda olur və gecə-gündüz qalanın ətrafında dolaşaraq ulayır. Qurd qalanın ətrafında üç ay ulayır. Qızlardan biri onun ya qurd sifətinə düşmüş tanrı olduğunu, ya da qurdun tanrı tərəfindən göndərildiyini bacısına deyərək qaladan enmiş və qurdun yanına getmişdir. Qurdla bu qızın uşaqlarından gələcək xoyxu (uyğur) qəbiləsi yaranmışdır. Məhz bunun üçündür ki, uyğur qəbiləsinin nəşələri qurd ulamasına bənzəyir. Göytürklər monqoloid, uyğurlar avropoid irqinə daxildirlər. Bu iki xalqın psixi ukladı da fərqlidir. Hər iki xalq çox cəngəvardir, ancaq göytürklər öz xanlarının ardınca intizamla getməyi bacardıqları halda, uyğurlar öz azadlıqlarını şücaətlə qoruya bilir, bununla belə qələbədə sonra intizamsızlıq göstərib öz yurtlarına dağılırdılar. Bu da düşməne özünə gəlmək imkanı verirdi.

Çin mənbələrində göstərilir ki, VII əsrdə uyğurlar doqquz oğuz qəbilə ittifaqına (göytürk abidələrində – tokuz oğuz bodun «doqquz oğuz xalqı») daxildir. Doqquz oğuz qəbilələri bunlardır: uyğur, basmil, karluk, buğu, xun, bayırku, tonra, sıge, kibi.

627-ci ildə telə qəbilə ittifaqına daxil olan seyanto qəbiləsi Qərbi türk xaqanlığından ayrılıb Şərqi Türk xaqanlığının təbəliyini qəbul etdi. Bu, bir tərəfdən, Şərqi Türk xaqanlığının qüdrətini artırsa da digər tərəfdən, xaqanlıqda telə ünsürlərini gücləndirirdi. Tezliklə, artıq 628-ci ilin əvvəllərində seyanto qəbilələri uyğurlarla yaxın münasibətlərə girdilər, seyanto qəbilə başçısı İnan və uyğurların başçısı Pusa hər şeydə qarşılıqlı surətdə bir-birini müdafiə etdilər.

Məlum olduğu kimi, uyğurlar türkün xaqanının vergi siyasətindən narazı idilər; indi seyanto qəbilələri də bu narazılığa qoşulur. Bu iki qəbilənin birləşmiş qüvvəsi türklər üçün böyük təhlükə idi. Çin qaynaqlarının verdiyi məlumatlara görə, bu vaxt uyğurların sayı 50 minə çatmışdı, seyanto qəbiləsi isə 70 min alacıqdan ibarət idi, yəni daha çox idi. 628-ci ildə seyanto uyğur və bayırku /hər üçü telə-qəbilə ittifaqındandır/ qəbilələri xaqan hakimiyyətinə qarşı üsyan qaldırdı. Kat İl xaqan əvvəlcə üsyançılarla haqq-hesab çəkmək qərarına gəldi. O Tölös xana emr

etdi ki şərqdən uyğurlara hücum etsin, qərbdən isə öz oğlu Yukuk şad başda olmaqla böyük bir ordunu uyğurların üstünə göndərdi. Uyğurların enerjili və istedadlı rəhbəri Pusa cəmi 5 min döyüşçü ilə Yukuk şada qarşı çıxdı və Malışan dağlarının ətəklərində onun ordusunu darmadağın etdi. Uyğurlar türkləri Tyan-Şan dağlarına qədər təqib etdilər və əmisi oğlu Aşina Şeninın köməyə gəlməsinə baxmayaraq Yukuk şadın ordusundan çoxlu əsir aldılar. Şərqdə Tölös xanın hücumunun aqibəti daha pis oldu; o özü əsir düşməkdən güclə xilas oldu. Bunun nəticəsidir ki Seyanto qəbiləsinin başçısı Inan 629-cu ildə özünü xaqan elan etdi.

Çin qaynaqlarının verdiyi məlumata görə, 631-ci ildə Böyük çöldə yaşayan uyğurların sayı 100 min (4 ildə ikiqat artım çox şübhəlidir), seyanto qəbiləsinin sayı isə 70 min (heç artmamışdır?) alaçığa çatırdı. Tezliklə bu iki qəbilə arasında nifaq düşür. Pusanın varisi, uyğur rəhbəri Tumidu seyanto qəbiləsinə hücum edib onları darmadağın edir və onların otlaqlarını ələ keçirir. On bir telə qəbiləsinin rəhbərləri Çin imperatorunun yanına gedib öz xanlıqlarının tanınmasını xahiş edirlər. İmperator onları yaxşı qəbul edir, lakin əlaldan seyanto rəhbəri İnana yarlıq göndərərək onu xaqan kimi tanıdığını bildirir. Çöldə vəziyyət dərhal dəyişir. Uyğurlar müharibəni dərhal dayandırır və yeni xaqana tabe olurlar. Seyanto dövlətinin sərhədləri Altaydan Xinqana və Qobu səhrasından Baykala qədər bir sahəni əhatə edir.

640-cı ildə Çin imperatoru göytürk və kibi qəbilələrinə Xuanxe çayından şimaldakı çölə köçüb orada məskunlaşmağa icazə verdi. Türküt xaqanlığının bərpa edilməsi xəbəri seyanto xaqanı İnanı qəzəbləndirdi. 641-ci ildə o, tabeliyində olan tonra, buğu, uyğur, moxə və tatabı qəbilələrini səfərbərliyə alıb ordusunu oğlu tarduş şadının sərkərdəliyi ilə Qobu səhrasından cənuba göytüklərin üzərinə göndərdi. Qəfilliyi təmin etmək üçün hər əsgər özü ilə dörd at götürmüşdü və onları dəyişərək ordu dayanmadan gedirdi. Lakin Aşina Sımo bundan xəbər tutub vaxtında Ordosa çəkilir və Çinə xəbər göndərir. Noçjon çayı sahilində qoşunlar üz-üzə gəlir. Əvvəlcə Seyanto qoşunu üstünlüyə malik olur və göytüklər geri çəkilməyə məcbur olur. Hücumu keçən seyanto qoşunu cərgəni pozur. Bundan istifadə edən çinlilər hücumun qarşısını alırlar, öz qüvvələrini yenidən tərtib edən, nizama salan göytüklər

isə arxadan hücumu keçib seyanto qoşununun 15 min atını ələ keçirirlər. Seyanto qoşunu darmadağın edilir və qaçır. Lakin hadisə dekabrda baş verdiyi üçün qalan qoşunun çox hissəsi də səhra şaxtasında məhv olur. Inan xaqan ordusunun 80 faizini itirir. 645-ci ildə Inan xaqan ölür. Seyanto əyanları onun qanuni oğlu Baçuru deyil, qeyri-qanuni oğlu İmanı xaqan seçirlər. Baçur atasının dəfnində basqın edib İnanı öldürür və özünü xaqan elan edir. Sonra Baçur Çinə basqın edir, lakin sərhəd qoşunları tərəfindən məğlub edilir. Atasının əyanlarını edam etdiyi üçün orda yeni xaqandan narazı idi. Buna görə də Çin qoşunları yaxınlaşdıqda orda xaqanı tərk edib dağılır, uyğurlar Baçuru öldürür. 646-cı ildə Çin qoşunları qalan seyantoları qılıncdan keçirir, əsir alır və bir daha birləşməmək üçün çölə yayır. Digər tərəfdən, Tumidunun başçılığı ilə uyğurlar üsyan edib seyantoları məğlub edir, lakin uyğurlar, digər rəhbərlərlə birlikdə, Çin hakimiyyətini qəbul edirlər. Düzdür, bir azdan Tumiduya qarşı müxalifət yaranır və qəsdçilər onu öldürürlər. Çinlilər qəsdçiləri tələyə cəzb edib edam edirlər. Tumidunun oğlu uyğurlara rəhbər təyin edilir və ona hərbi rütbə verilir. Bundan sonra uyğurlar Çin imperiyasının sadıq təbələri olurlar və Çinin apardığı bütün müharibələrdə iştirak edirlər.

656-cı ildə uyğurlar, qaynaqların məlumatına görə, telə qəbilələrindən yuanqə, bayırku, siqə, puğu (buğu) və tunlo qəbilələri Çin imperiyasına qarşı üsyan qaldırır. Üsyançıların başında mərhum xaqanın bacısı Bisudu dururdu. 662-ci ilin əvvəllərində üsyan yatırılır, Bisudu qaçır, ancaq Çin ordusu qışın soyuğundan ağır tələfata uğrayır.

Telə qəbilələri öz tarixlərin boyu məskənlərini dəfələrlə dəyişmişdir. Qaynaqlar VII əsrin ortalarında onların məskunlaşmasını belə lokallaşdırır: qərbdə Szabxan çayı ilə şərqdə Orxon çayının mənbəyinə Xanqay dağlarında dolanqə – telegitlər, Selenqa çayının yuxarılarında siqə – izgiller, Selenqa və Orxon çaylarının arasında tunlo – tonralar, Selenqa və Orxon çaylarının aşağı axarlarında puğu – buğular, Tola və Orxon çayları arasındakı çöldə uyğurlar, Keruləndən şimalda Xintey və Xinqan arasında bayequ – bayırku, buğulardan qərbdə Selenqa çayı vadisində siqələr, bayırkulardan cənubda baysilər, Zabaykalyədə quliqan – kurikanlar, Alaşan dağlarında ade – edizlər, Ordosdan qərbdə çöldə

xun və kibilər yaşamışlar.

Qəbilələr azsaylı idi. Məsələn, 688-ci ildə uyğurlar istiqlaliyyət uğrunda türklərə qarşı çıxış etdikdə cəmi 6 minlik qoşun çıxarmışdılar. Belə məsuliyyətli anda döyüş qabiliyyətli bütün kişilərin səfərbər edildiyini nəzərə alsaq, bu əhalinin 20 faizi edər; deməli, 688-ci uyğurların sayı 30 minə yaxın imiş. Uyğurlar türk qəbilələri arasında ən çoxsaylıları idilər.

Çin mənbələrinin yazdığına görə, 682-ci ildə çinlilərə qarşı üsyan etməzdən bir qədər əvvəl Kutluğ xanın başçılıq etdiyi göytürk qəbilələri doqquz qəbiləyə, yəni uyğurlara hücum edib partizan hərəkəti üçün zəruri olan çoxlu at əldə etmiş, həm də uyğurların hesabına xeyli varlanmışdı.

Kutluğ xanın başçılıq etdiyi göytürklərin Xalxada görünməsi Xanqayın bütün məskunlarını narahat edir; onlar başa düşürlər ki, sərbəst həyatın sonu çatmışdır. Çölün bütün qəbilələri göytürklərə qarşı müharibəyə hazırlaşır. Doqquz oğuzların (uyğurların) Çin mənbələrindən «Tanşu»nun Bila, Orxon-Yenisey abidələrinin Baz xaqan adlandırdığı rəhbəri təşəbbüs göstərərək Çin və kıtayları Kutluğ xana qarşı ittifaq bağlamağa çağırır. İttifaqa görə, çinlilər cənubdan, kıtaylar şərqdən, uyğurlar isə şimaldan hücum etməli idilər; qərbdə yaşayan türkdilli on ox qəbilələri (onlar türkütlərin qalıqları idi) də onlara kömək etməli idi. Kutluğ xan bundan xəbər tutur, onların birləşməsinə imkan verməmək və düşmənlərini qabaqlamaq qərarına gəlir. O, əvvəlcə Tonyukukun başçılıq etdiyi bir dəstəni uyğurlara qarşı göndərir. Türklər və uyğurlar Tola çayı sahilində qarşılaşırlar. Türklərin 2 minlik qoşununa qarşı uyğurların 6 minlik qoşun çıxarmasına baxmayaraq onlar məğlub olurlar. Baz xaqan həlak olur, doqquz oğuzlar göytürklərə tabe olur. Kutluğ xan İltəris xaqan adı qəbul edir və Xalxanı özünə tabe edib ordasını Ötükəndə salır. Göytürklərin Ötükəni orda üçün seçmələri ilə əlaqədar olaraq uyğurlar bir sıra qohum qəbilələrlə birlikdə Ötükəni tərk edir, cənuba – Qansu ətrafına gedirlər. Əslində bu, könüllü köçmə deyildi. 703-706-cı illər arasında göytürklərlə çinlilər arasında sülh bağlanır. Çinlilər uyğurlar arasında təbliğat aparıb onları türklərə xəyanət etməyi təhrik edirlər. Tola döyüşündə öldürülmüş Baz xaqanın oğlu Duqyayçji öz uyğur qəbiləsi, habelə kibi, sıge (izgil) və xun qəbilələri ilə birlikdə

fərarilik edib Qobunu keçir və Çin imperiyasına tabe olur. Çinlilər onları Lyançjou ətrafında, Alaşanda və Qansuda yerləşdirirlər və qüvvətli atlıları öz ordularına səfərbər edirlər.

Cənuba köçən uyğurlar çinlilərə uyşmurdular. Onlar üçün ən yaxşı şərait yaradılrsa da Çin çinovnikləri uyğurlara qarşı intriqaqlar təşkil etməkdən çəkinmirdilər. Van Gün-ço adlı bir çinli uyğurların başçısı Çen-tszunla sözləşir. Bir qədər sonra Van Gün – çonu Xəsi əyalətinə vali təyin edirlər. O, uyğurları sıxışdırmağa başlayır. Uyğurlar mərkəzi hökumətə şikayət edirlər. Onda vali paytaxta xəbər göndərir ki, Çen-tszun imperiyadan ayrılmaq istəyir. Çen-tszunu sürgün edirlər. Uyğurlar bundan bərk qəzəblənirlər. Elə bu vaxt Çinlə Tibet arasında müharibə baş verir. Xəsi valisi Van Gün-ço səfərə yollanır. Uyğurların sürgün edilmiş rəhbərinin oğlu Xoşu xalqı toplayır, atasının intiqamını almaq üçün pusqu düzəldir və Van Gün-çonu öldürür. Üsyan edən uyğurlar Çindən Kuçaya gedən karvan yolunu kəsirlər. Çin qoşunları ilə uyğurlar arasında tez-tez silahlı toqquşmalar baş verir. Xoşu öz xalqı ilə birlikdə Xəsi əyalətindən şimala köçür və yenidən türklərə tabe olur, lakin tezliklə vəfat edir, oğlu Quli Peylo uyğurlara rəhbər olur.

Bu hadisələrin uyğurlar üçün böyük əhəmiyyəti vardır. Əvvəllər doqquz oğuz qəbilə ittifaqı zəif bağlarla bir-birinə bağlanan doqquz qəbilədən ibarət idi. Cənuba yalnız dörd qəbilə – xoyxu (uyğur), kibi, sıge (izgil) və xun qəbilələri köçmüşdü. Sonra tonra və baysi (basmıl) qəbilələri də onlara qoşulmuşdu. Yarım əsr sonra Alışan və Nanşan dağlarının ətəklərindən Xalxaya monolit xalq – uyğurlar qayıdır. Ehtiyac – daimi müharibələr, təqiblər, adət-ənənəni, dini, mədəniyyəti yad təsirdən qorumaq qayğıları qəbilələr arasındakı soyuqluğu aradan qaldırmış və onları vahid bir xalq şəklində birləşdirmişdi.

Göytürklərin uyğurlar üzərindəki hakimiyyəti yarım əsrdən çox çəkir (688-744). Uyğurların rəhbəri atasından (atası türk təbəəliyi qəbul etmişdi) şad rütbəsi alır və 742-ci ildə doqquz oğuz xalqını birləşdirir. Elə həmin il onun başçılığı ilə uyğur, basmıl və karluk qəbilələri göytürklərə qarşı üsyan qaldırır. Üsyançılar tam qələbə qazanırlar. Basmillərin rəhbəri xaqan, uyğurların rəhbəri şərqçi, karlukların eltəbəri qərbi yabğu elan edilir. Göytürklər xaincəsinə öldürülmüş Pan Külün oğlu Ozmış tiginini xaqan seçirlər.

Lakin artıq gec idi. Ozmuş xaqan məğlub olur, lakin Çinə getmək haqqında Çin imperatorunun təklifini rədd edir. 744-cü ildə basmillar Ozmuş xaqanı tutub edam edirlər. Türklərin bir hissəsi Ozmuşun qardaşı Bayməy xaqan Kulun bəyin rəhbərliyi ilə mübarizəni davam etdirir. Bu vaxt üsyançılar arasında ikitirəlik baş verir. Uyğurların rəhbəri Peylo basmillara hücum edib onları darmadağın edir, basmilların rəhbəri Sede İşi xaqanın başını kəsir, Çinin paytaxtı Çanan şəhərinə göndərib xahiş edir ki, imperator onun Kutluğ Bilgə Kül çor rütbəsini qəbul etsin. Basmilların bir hissəsi Beşbalıq (Beytin) şəhərinə qaçır, oradan da Çinə gedir, digər hissəsi uyğurlara qarışır. Bu ikitirəlikdən Bayməy xaqan istifadə etməyə çalışır. Lakin tezliklə uyğurların və karlukların birləşmiş qüvvəsi türkləri həmişəlik darmadağın edir. Peylo Bayməy xaqanın başını Çanana göndərir və özünü imperatorun vassalı elan edir.

Uyğurlar türkləri bütün çöl boyu, qurd ovlayan kimi, tutub qırırlar. Bilgə xaqanın dul qalmış arvadı Po bəy (Tonyukukun qızıdır) sağ qalmış türkləri başına yığıb Çinə aparır; o, adamları xilas edir, amma xalqı məhv edir, çünki göytürklər Çində qısa bir zaman ərzində çinliləşirlər.

Düşmənləri əldən çıxan uyğurlar bütün qəzəblərini abidələrə tökürlər: onlar türk bahadırları üçün qoyulmuş bütün heykəllərin başlarını sındırır, Kül tiginin heykəlini isə çiling-çiling edirlər. Uyğurların məqsədi bu idi ki, türk eli və onunla əlaqədar olan hər şeyi məhv etsinlər, onun bərpasına imkan verməsinlər, ümumiyyətlə, türkləri xalqın yaddaşından birdəfəlik silsinlər.

Uyğurlar öz dövlətlərini göytürklərdən fərqli prinsiplərlə qururlar. Doqquz tayfa oğuz qəbiləsini təşkil edirdi, bu qəbilə qəbilələr ittifaqında aparıcı qüvvə idi, lakin hakim qüvvə deyildi. Uyğurlar basmıl və şərqli türkləri tabe etdikdə onları kölə vəziyyətinə salmadılar, özlərinə bərabər adamlar kimi qəbul etdilər. Digər altı telə qəbiləsi – buğu, xun, bayıku, tonra, izgil və kibi də vəzifə və hüquqca doqquz oğuzlara bərabər tutulurdu.

Uyğur xaqanın qərargahı Ötükən (Xanqay) dağları ilə Orxon çayı arasında idi. Dövlətin sərhədləri şərqdə Qərbi Mancuriyanı, qərbdə Cunqariyanı əhatə edirdi. Uyğurlarla karluklar arasındakı sərhəd 745-ci il toqquşmasından sonra müəyyənləşdirilmişdi.

Göytürklər məğlub ediləndən sonra karluklar türkişlərlə ittifaqa girib uyğurlara qarşı yürüş etmiş, lakin məğlub olmuşdular. Bunun nəticəsində Qara İrtiş çayı sahilində yaşayan karluklar Uyğur xaqanlığı tərkibinə daxil olmuşdular.

Uyğurlar Qobudan qərbə olan çölü Çin imperiyası üçün saxlamışdılar. Sonralar xaqanlığın sərhədləri şimal-qərbə doğru genişləndirilmişdir. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, uyğurlar ərazi işğalına meyl etmədilər. Uyğur xaqanlığı qəbilələr konfederasiyasından təşkil edilmişdi, bu da xaqana müharibələr aparmaq üçün qoşun yığmağa imkan vermirdi. Digər tərəfdən, qəbilələr göytürklər dövründəki fasiləsiz müharibələrdən cana doymuşdular. Bütün bunlar uyğurların sülh siyasəti yeritməsinə səbəb olurdu. Moyun çorun atası, Uyğur xaqanlığının banisi Kutluğ Bilgə Kül xaqan (çince: Pəylo) hətta özünü Çin imperatorunun vassalı elan etmişdi. 747-ci ildə xaqanlığa keçən Moyun çor Qələ xan da bu siyasəti davam etdirirdi.

Qəribədir ki, taxta qanuni varis olan şahzadənin, şad Moyun çorun oturması nədənsə xalqın narazılığına səbəb oldu. Üsyançılara yabğu Tay Bilgə tutuk başçılıq edirdi. Moyun çor şərəfinə qoyulmuş abidədə bu haqda deyilir: Tay Bilgə tutuk yablaqın üçün, bir-iki atlıq yablaqın üçün... «Tay Bilgə tutuk xəyanət etdiyi üçün, bir-iki məşhur (adam) xəyanət etdiyi üçün...» Kıtay və tatar qəbilələri də üsyançılara qoşuldu. Moyun çoru təkə atasının drujinası müdafiə edirdi, lakin atasının bir sıra əyanları yeni xaqanın hakimiyyətini qəbul etmədi. Bükəgükdə iki günlük döyüşdə Moyun çor kıtay və tatarları dağıtdı və öz qəbiləsini tabe etdi. Xaqan ordaya qayıdan kimi üsyan yenidən başlandı; üsyançılar yenə də kıtay və tatarları köməyə çağırdılar, lakin bu sonuncular köməyə bir ay gecikdilər. Xaqan öz rəiyyətini tabe etdi və əyanları ciddi cəzalandırdı. Uyğur qoşunu kıtay və tatarlarla Selenqa çayının işimal – qərbində toqquşdu. Uyğurlar düşmənlərini sıxışdırdılar. Geri çəkilənlər yolda iki yerə ayrıldılar: kıtaylar tələfat vermədən çıxıb getdilər, tatarlar isə Keyrə başı və Üç Birküdə ağır məğlubiyyətə uğradılar, qoşunun yarisı əsir düşdü.

Vətəndaş müharibəsini qələbə ilə bitirdikdən sonra Moyun çor ətraf qəbilələri özünə tabe etmək siyasəti yürütməyə başlayır. 750-ci ildə o, Kem (Yenisey) çayının yuxarılarında yaşayan çikləri

tabe edir. Həmin ilin payızında Mancuriyanın şimal-qərbində yaşayan tatarlar uyğurlara bəbə olmağa məcbur olur. 751-ci ildə şimal-qərbdə yaşayan hansı qəbilə isə çik və qırğızlarla birləşib uyğurlara qarşı çıxır. Əsas təhlükə bu idi ki, karluklar da çik və qırğızları müdafiə etmək üçün qalxmağa hazırlaşdılar. Lakin onlar gecikirlər. Moyun çor min nəfərlik ordu ilə çiklərə hücum edib onları itaətə gətirir. Uyğurların ayrı-ayrı dəstələri qırğızların bu və ya digər basqın edən süvari dəstələrini qovur, xaqan başda olmaqla uyğurların əsas qüvvələri sallarda Qara İrtiş çayını keçərək Bolçu (Urunçu) çayı sahilində karlukları məğlubiyyətə uğradır. Bununla da müharibə bitir, çünki qaynaqlarda üsyan qaldırmaq təşəbbüsünü irəli sürən naməlum qəbilənin məhv edildiyi göstərilir.

752-ci ildə müharibə yenidən başlanır. Bu dəfə uyğurların əleyhinə basmıl, türgiş və üç iduk (üç müqəddəs) qəbilələri ittifaq bağlayır. Döyüş Uyğurstanın lap mərkəzində Ötükən (Xanqay) meşəli dağlarında baş verir. Uyğurlar müttəfiqləri məğlub edir, karluk və türgişlərin bütün əmlakını əllərindən alır. Bu vaxtdan başlayaraq üç idukdan (üç müqəddəsdən) qaynaqlarda daha söhbət getmir, görünür, bu dəfə onlar məhv edilmişdi. 753-cü ildə basmıllar və karluklar mərkəzi hökumətə qarşı qalxırlar, adı göstərilməyən hansısa türklər də onlara qoşulur. Müharibə 755-ci ildə uyğurların tam qələbəsi ilə bitir. Bundan sonra kıtayların könüllü surətdə uyğurlara tabe olması Uyğur xaqanlığının şərq sərhədlərini möhkəmlədir. Şimalda isə qırğızlar 758-ci ilədək müqavimət göstərir, lakin məğlub olduqdan sonra uyğurlara tabe olurlar. Qırğızların başçısı uyğur xaqanından Bilgə Ton Erkin rütbəsi alır. Beləliklə, uyğurların şimala, şərqə və qərbə ekspansiyası təbii sərhədlərə çatdığı üçün bitir.

Uyğurlar özləri birləşdirilmiş qəbilələri «qonaqlar» adlandırırdılar. Tabe edilmiş qəbilələr xaqan ailəsinə xərək verirdilər. Uyğur qəbilə ittifaqına daxil olan qəbilələr hüquqi cəhətdən bərabər olsa da xaqan ailəsinin daxil olduğu doqquz oğuzlar, hətta basmıl və karluklarla müqayisədə belə, böyük imtiyazlara malik idi. Doqquz qəbilədən başqa uyğurlar konfederasiyaya daxil olmayan bir sıra qəbilələrlə də sıx münasibətdə idilər, lakin bu qəbilələr (Nonu çayı sahilində kıtaylar, Amur çayı sahilində tatarlar, onlardan cənubda tatabı və qara-

kibilər, Zabaykalyədə dolemanlar, uyğurlardan şimalda qırğızlar və s.) öz müstəqilliklərini qoruyub saxlamışdılar və hərdən bu qəbilələrdən bu və ya digəri ilə uyğurlar arasında hərbi toqquşmalar baş verirdi.

Hunlar, türklər və qədim monqollar «Əbədi göyü» həyatın mənbəyi, tanrı sayır, ona sitayiş edirdilər. Qədim uyğurlar da ilk dövrlərdə öz sələfləri və qonşuları kimi «kök tanrıya» sitayiş edirdilər, lakin İtügen xaqan dövründə onlar manixey dinini qəbul etdilər. Uyğur xristianları vətəndaş müharibəsi dövründə xaqanın əleyhdarları cəbhəsində olmaqla böyük səhv etmişdilər. Moyun çor özü köhnə dinə biət edirdi. Manixeylik ondan sonra qəbul edilmişdir. Mənbələrin verdiyi məlumata görə, uyğurlar manixey (Mani) dinini qəbul etməzdən əvvəl buddizm (burhan) dininə biət edirdilər. Görünür, uyğurlar buddizmlə VII əsrdə tanış olmuşlar. Mənbələrdə bir uyğur bəyinin ləqəbinin Pu-sa olduğu göstərilir. Pu-sa *bodisatv* sözünün türk variantıdır. Bodisatv buddizm dilində nə isə bir dini rütbədir. Sonralar, manixey dini qəbul edildikdən sonra 832-ci ilə aid bir sənəddə deyilir: «Keçmişdə [uyğurlar] cahil olduqlarından şeytanı burhan olaraq tanıyırdılar; indi isə həqiqəti anladılar». Sənədin müəllifi keçmişdə deyəndə 732-ci ildən əvvəlki dövrü, yeni uyğurların hələ buddizmə xidmət etdikləri dövrü nəzərdə tutur. 762-ci ildə manixey dini uyğurların dövlət dini olur. Çin mənbələrinin verdiyi məlumata görə, uyğurlar manixey dinin Şi Çao-inin 763-cü il üsyanını yatırırdıqdan sonra qəbul etmişdilər. Məlum olduğu kimi, Moyun çor 759-cu ildə vəfat etmiş, taxta onun ikinci oğlu İtügen (onun türk adı Bögü xaqandır, 759-780) keçmişdi. Güman etmək olar ki, uyğurlar manixey dinini məhz onun hakimiyyəti illərində 766-767-ci illərdə qəbul etmişlər. Bəzi mənbələrin yazdığına görə, uyğurlar manixey dinini Bögü xaqanın dövründə 762-ci ildə qəbul etmişdilər. Uyğur xanları öz həmdinlərini Çində, Orta Asiyada və digər yerlərdə çox enerjili şəkildə müdafiə edirdilər. Manixey dininin qəbul edilməsi uyğurlarla onların qonşuları – müsəlman Orta Asiyası, buddist Tibeti, konfutsian Çini və şamanist Qırğız xaqanlığı – arasında nifaq saldı.

Manixey dininin qəbul edilməsi yeni əlifbanın, tarixdə uyğur əlifbası adı ilə tanınan əlifbanın qəbul edilməsinə səbəb oldu. Bu əlifba yeni soğd əlifbasından törəmişdir, çox sadə və rahatdır. Sətirlər

yuxarıdan aşağı sağdan sola (Orxon-Yenisey əlifbası da belədir) yazılır. Manixey, xristian və müsəlman mətnləri, habelə Tufan hüquq sənədləri bu əlifba ilə yazılmışdır. Bunların içərisində ən qədimi manixey mətnləridir, çünki onlar fonetik və qrammatik baxımdan Orxon-Yenisey əlifbası ilə yazılmış abidələrə daha yaxındır. Bunlardan ən qədimini 795-ci ilə aid edirlər.

Manixey dini qanunları hətta yağ və süd işlətməyi qadağan edən oruc günləri nəzərdə tutduğu üçün uyğur çoban və ovçuları acından ölməmək üçün bostanlar salmağa məcbur olurlar. Beləliklə, uyğurlar arasında əkinçilik yayılmağa başlayır. Çöldə yeni qaydaların qoyulması ticarətin də inkişafına təkan verir.

Qeyd etmək lazımdır ki, manixey dini uyğurların təbiətinə o qədər də uyğun deyildi. Buna görə də uyğurlar arasında manixey dininin hökmranlığı uzun sürmür. 840-cı ildə Koçu dövlətində uyğurlar yenidən buddizm dininə qayıdılar. IX əsrdə uyğurların oturaq həyata keçməsi də onların qəti şəkildə (islam dinini qəbul edəndək) buddizm dininə keçməsinə şərait yaratdı.

Göytürklərin ordasından fərqli olaraq, uyğurların paytaxtı artıq keçə alaçılardan qurulmuş düşərgəyə bənzəmirdi. Yəne də göytürklərdən fərqli olaraq, uyğurlar geniş şəkildə şəhərlər salırlar, həm də bunu bu işin ustası olan soğdahlara və çinlilərə tapşırdılar. Uyğurların paytaxtı Qaraqorum öz görkəmini dəyişmişdi. Hələ Moyun çor abidəsində 758-ci ildə Selenqa çayı sahilində Baybalıq (Varlışəhər) şəhərinin salındığı xəbər verilirdi.

Uyğuristan sürətlə mədəni ölkəyə çevrilirdi.

Moyun çorun səfərləri sayəsində uyğurlar üçün çox əlverişli şərait yaranmışdı. Şərqdə kitaylar, şimalda qırğızlar uyğur xaqanına tabe edilmişdi. Cənubda xarabazara çevrilmiş Çin yerləşirdi. Qərbdə karluqlar öz daxili işləri ilə məşğul idilər və uyğurları narahat etmirdilər.

Manixey dininin fəallığına baxmayaraq, ilk uyğur xaqanları Kutluğ Bilgə Kül çor xaqan (744-747), Moyun çor (747-759) və İtigən (onun türk-uyğur adı Bögü xaqandır, 759-780) öz qəbilələrinə arxalanıb göytürkləri yamsılamağa çalışırdılar. 762-ci il müqaviləsinə əsasən uyğurlar Çin imperiyasında bir sıra imtiyazlar almışdılar. İmperator Detszun yavaş-yavaş bu imtiyazları ləğv edir. Bu, uyğur xaqanını qəzəbləndirir və 779-cu ildə Çinlə münasibətlər çox

kəskinləşir. Doqquz oğuzlar müharibə istəyirdilər, çünki onlar, imtiyazlı qəbilə kimi, müharibədən çoxlu qazanc əldə edirdilər, müttəfiq qəbilələr isə müharibə istəmirdilər, çünki müharibə onlara tələfat və təhlükə gətirirdi.

Müharibə məsələsi müzakirə edildikdə xaqanla əksəriyyət arasında ziddiyyət yaranır.

Əyanlardan Dunbağa tarkan üsyan qaldırıb Bögü xaqanı, onun məsləhətçilərini və 2 min doqquz oğuz əsilzadəsini öldürür. 780-ci ildə Dunbağa Kat Kutluğ Bilgə xaqan adı ilə özünü xaqan elan edir. Beləliklə, uyğurların ən böyük qəbiləsi olan Yağlakar soyunun, onunla birlikdə doqquz oğuzların hakimiyyətinə son qoyulur.

Yeni xaqan müharibənin əleyhinə idi. Buna görə də o, 783-cü ildə aşağıdakı şərtlərlə Çinlə sülh müqaviləsi bağlanır: 1.Xaqan özünü Çinin vassalı adlandırır. 2.Çindəki uyğur səfirliyi 200 nəfərdən artıq olmamalı idi. 3.Məcburi ticarət üçün Çinə mindən çox olmamaq şərti ilə (əvvəl 6 min idi) at aparmaq olardı. 4.Çinliləri sərhəddən kənara aparmaq qadağan edilirdi. Müqavilə 788-ci ildə nikah və Tibetə qarşı ittifaqla möhkəmləndirildi. Ölkə daxilində Kat Kutluğ Bilgə xaqan möhkəm qanunlar qoymuşdu və bu qanunları pozanları ağır cəzalandırırdı. Məsələn, əvvəlki sülalənin iki şahzadəsi onun əmri ilə edam edilmişdi. Çin mənbəyi Kat Kutluğ Bilgə xaqanı mərd və igid adam kimi səciyyələndirir.

Kat Kutluğ Bilgə xaqan doqquz oğuz qəbiləsindən deyildi, buna görə də hakimiyyəti ələ keçirdikdən sonra doqquz oğuz qəbiləsinin imtiyazlı vəziyyətini ləğv etdi. Mübarizədə qalib çıxan altı qəbilənin nümayəndələri öz sərbəstliklərini qorumaq üçün mərkəzi hakimiyyətin güclənməsini istəmirdilər. Bu dövrdən başlayaraq, Uyğur xaqanlığı əslində, monarxiya deyil, ömürlük seçilən xaqan tərəfindən idarə edilən respublika olur; hakimiyyət vərəsəlik yolu ilə atadan oğula keçmir. Hakimiyyət qəbilə rəhbərlərinin əlində olur; onların qurultayı xaqan seçir. Bu, bir növ, seçkili monarxiyadır. Bu dövrdə hakimiyyət başında olmuş xaqanlar o qədər zəifdir ki, tarix onları səciyyələndirmək belə istəməmişdir. 789-cu ildə Kat Kutluğ Bilgə xaqan vəfat etdikdən sonra taxta onun oğlu Dolos¹ çıxmışdır,

¹ L.N.Qumilev bir yerdə onu Panquan (bax: «Древние тюрки», səh.425; başqa yerdə Dolosı (bax: yəne orada, səh.409) adlandırır.

lakin o, xaqanlığa vərəsəlik yolu ilə gəlməmiş, əyanlar şurası tərəfindən seçilmişdi. Şura ona Ay Tenri Ulug Küç Minmiş Küçlüg Bilgə xaqan adı verir. 794-cü ildə Küçlüg Bilgə xaqan arvadı tərəfindən zəhərləndirilir. Onun yerinə onun kiçik qardaşı oturur, lakin əyanlar işə qarışıb onu öldürür və taxta onun az yaşlı oğlunu çıxarırlar. Bir ildən sonra xaqan ölür (tarix onun necə ölməsi haqqında susur), əyanlardan birinin oğulluğa götürdüyü Kutluğ adlı bir nəfər xaqan seçilir. Kutluğun hakimiyyəti illərində, indiki terminlə desək, konstitusiyaya qəbul edilir. Bu konstitusiyaya görə, xaqan yalnız taxtda oturmalı idi, dövlət işlərini isə onun köməkçisi – çinliləri çensyan, ərəblərin vəzir adlandırdıqları şəxs idarə etməli idi. Konstitusiyanın ikinci tələbi məhkəmə hakimiyyətinə aid idi: qanunların qəti təsbit edilməsi özbaşmalığın qarşısını almalı idi. Nəhayət, konstitusiyaya qəti şəkildə tələb edirdi ki, dövlət işləri ilə kilsə işləri uzlaşdırılsın, başqa sözlə desək, dövlətin idarə edilməsində manixey icması başçılarınun fikri nəzərə alınsın. Əslində, xaqan təkcə hərbi işlərdə sərbəst idi, heç də təsadüfi deyildir ki, qaynaqlar Kutluğ xaqanı həmişə ordu başında təsvir edir. Lakin əyanlar burada da onu dinc qoymurlar. Onlar tələb edirlər ki, Kutluğ xaqan öz dövlətində manixey dininə qulluq etməyənləri təqib etsin. Belə siyasət isə çinlilərin və ərəblərin etirazına səbəb olurdu. Məsələn, Xorasan əmiri biləndə ki, onun torpağında bir neçə yüz zındıq, yəni manixey var, onları öldürmək qərarına gəlir. O, hazırlaşana qədər doqquz oğuzların xaqanından elçi gəlir və bunları əmirə yetirir: «Mənim torpaqlarındakı müsəlmanların sayı sənənin torpaqlarındakı zındıqlardan üç dəfə çoxdur; sən bir zındığa belə toxunsan, mən bütün müsəlmanları qıranam».

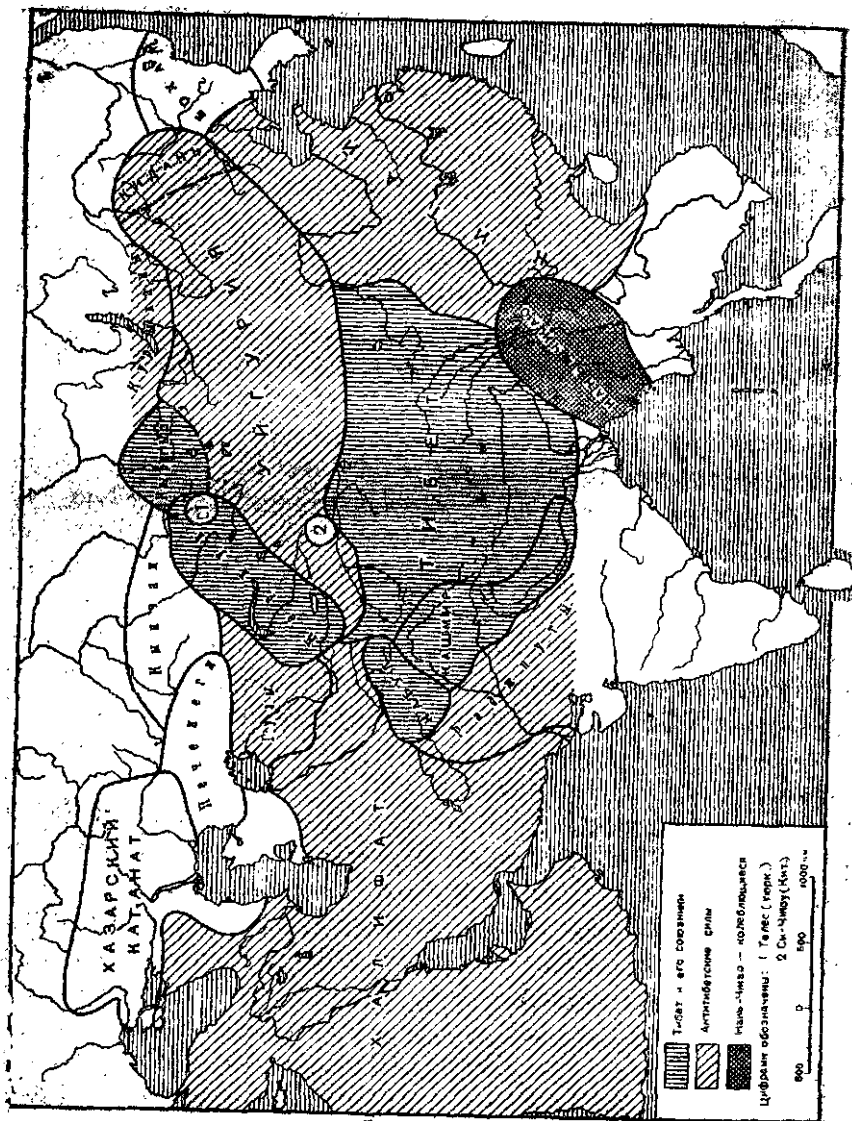
Çölün köçəri qəbilələri türklərə nisbətən uyğurlara daha çox nifrət edirdilər, çünki göytürklər köçəri qəbilələrdən itaət və xərac tələb edirdilər, uyğurlar isə məğlub edilmiş qəbilələrdən psixikasının bütün quruluşunu və bütün həyat tərzini dəyişməyi tələb edirdilər. Köçəri qəbilələr uyğurların tələb etdiyi təsəvvürləri nə başa düşür, nə də qəbul edirdi. Buna görə də uyğurlarla onları əhatə edən qəbilələr arasında münasibətlər kəskinləşir. Manixey dinini qəbul etməkdən başqa, oturaq həyata keçmək də uyğurları narazı salırdı.

Qırğızların 815-ci ildə qaldırdığı üsyanı və 820-ci ildə tatar qəbilələrinin Amurdan İnşana köçməsinə nəzərə almasaq, 839-cu ilədək Uyğur xaqanlığında elə bir az-çox diqqəti cəzb edən hadisə baş

vermir. Lakin elə bunların özü də mərkəzi hakimiyyətin zəifliyini göstərir. 832-ci ildə Qesa adlı xaqan öz adamları tərəfindən öldürülür və taxta onun qardaşı oğlu Xu (türkcə: Kut tigin; çincə: Ku dələ; farsca: Xutuqlan xaqan) çıxarılır. Bu xaqanın vaxtında Uyğur dövlətinin tənəzzülü baş verir.

Hələ 794-cü ildə şato qəbiləsi Uyğur xaqanlığının tərkibindən çıxmışdı, 835-ci ildə tatabı qəbiləsi də xaqanlıqdan ayrılır. 818-ci ildə qırğız qəbilələri üsyan qaldırır və onların bəyi Ajo özünü xaqan elan edir.

839-cu ildə Külük bəy (çincə: Quylofu) adlı bir əyan şato qəbiləsini köməyə çağıraraq uyğurların paytaxtı Qaraqoruma hücum edir. Kut tigin özünü öldürür. Üsyançılara rəğbət bəsləyən əyanlar onun az yaşlı oğlu Kəsi tiginə xaqan seçirlər. Lakin az sonra, 840-cı ildə Külük bəyin düşməni Külük bağa qırğızları köməyə çağıraraq Qaraqorumu tutur. Qaynaqların verdiyi məlumata görə, bu döyüşdə yüz minlik qoşunu iştirak etmişdi. Xaqan Kəsi tigin və Külük bəy edam edilir, onların tərəfdarlarının yurtları yandırılır. Əyanlardan Pan Törə adlı bir nəfər 15 aymakla Cuncariyaya gedir və karlıklara tabe olur. Xaqan aymağının 13 tayfası isə 841-ci ilin mart ayında Ögə tiginə xaqan elan edib mübarizəni davam etdirmək qərarına gəlir. Qırğızlar Qaraqorumu tutarkən çoxlu qənimətlə yanaşı üç uyğur xaqanının arvadı olan Çin şahzadəsini də ələ keçirmişdilər. Çinlə münasibətləri pozmamaları üçün onlar şahzadəni təntənəli şəkildə karvanla yola salırlar. Ögə karvana hücum edir, bütün qırğızları qırır, şahzadəni azad edir və onunla evlənir. Ögə başa düşür ki, Xalxada qala bilməz, ona görə də böyük, ac və pozulmuş ordası ilə Qobunu keçib Xuanxe çayı sahillərinə gəlir. Çin hökuməti bildirdi ki, Ögə müharibə axtarmır, ona görə də uyğurlarla danışıq aparır. Lakin ac köçərilər danışıqların sonunu gözləmədən xalqı soymağa başlayır. Əyanlar görürlər ki, vəziyyət ağırdır və fəlakətlə nəticələnə bilər. Ögə tiginin qardaşı Unus müttəfiq şato qəbiləsinin başçısı Çisini edam edir və soyğunu onun üstünə yıxır. Şato qəbiləsinin digər başçısı Naseçur 7 min çadırdan ibarət qəbiləni götürüb Mancuriyaya gedir. Çinlilər onu məğlub etdikdə Naseçur Ögə tiginin yanına qaçır, xaqan isə onu edam edir. Başqa uyğur əyanları Çin imperatoruna tabe olurlar.

Asiya IX yüzilliyin ortalarında

841-ci ildə Ögə tigin Çinə hücum edir və həmhüdüd ərazidəki Çin qoşununu məğlub edərək Şansi və Ordos əyalətlərini talayır. Çin imperatoru qoşun toplayaraq 842-ci ildə uyğurları məğlub edir. Elə həmin ili uyğurların müttəfiqi olan kıtaylar üsyan edib Çinin tərəfinə keçirir. 843-cü ildə çinlilər uyğurları qəti şəkildə məğlub edirlər. Ögə tigin öz tərəfdarları ilə birlikdə «qara araba» qəbiləsinə qaçır, lakin onlar xaqanı çinlilərə verirlər və Ögə tigin öldürülür. Ögə tiginin qardaşı Enən tigin uyğurların qalıqlarını başına toplayıb tatabı qəbillələrinin yanında yaşayır, lakin 847-ci ildə Çin qoşunu tatabıları məğlub edir, Enən tigin tatarların yanına qaçır. Çinlilər tatarlardan onun verilməsini tələb etdikdə Enən tigin arvadı, oğlu Dusa tigin və doqquz nəfər süvari ilə naməlum istiqamətdə haraya işə gedir.

Qırğız xaqanı uyğurların tatarların yanında yaşadığını eşitdikdə on minlik bir ordu ilə Mancuriyaya gəlir və qaçqınları tutub edam edir. Tək-tük xilas olanlar dağlarda və meşələrdə gizlənərək qərbə Pan Törənin yanına gedir.

Pan Törənin rəhbərliyi ilə qərbə gedən uyğurların taleyi daha uğurlu olur. Karluklara sığınan bu uyğurlar tezliklə iki yere parçalanır: bir hissə Kuçada məskunlaşır, qalanları Beşbalıq ətrafında yurd salır. Bu dövrdə uyğurlar qüvvə toplayırlar. Çinə çatan qırıq-qırıq məlumatlardan belə nəticə çıxarmaq olur ki, uyğurların təşkil etdiyi yeni xanlıq yaşayır. 856-cı ildə Kuçada artıq yeni xan – Manlı xan taxta çıxmışdı. O, Çin dövləti ilə münasibətləri qaydaya salır. Lakin bir ildən sonra Tibet qoşunları hücumu keçib (bu vaxt Çinlə Tibet arasında ikiyüzlük müharibə gedirdi) Uyğurustandan Çinə gedən yolu kəsir. Onda cunqar uyğurları işə qarışır. Cunqar uyğurlarının knyazı Buğu Tszun Beşbalıqdan yürüş edir. Tibet sərkərdəsi Şan Kunjonu məğlub edir. Buğu Tszun tibetlilərin Siçjou (Turfan vadisi), Beytin (güman ki, Beşbalıq yaxınlığında fort), Lantay (Urumçi yaxınlığında), Tszinçəndə (Urumçidən 250 li qərbdə) qalalarını alır və bununla da Tyanşan dağları civarında Tibet üstünlüyünə son qoyur.

Çinlə Tibet arasındakı ikiyüzlük müharibə Çinin qələbəsi ilə bitir. Bundan uyğurlar da qazanır. Buğu Tszun Beşbalıq və Kuça vadilərindən əlavə, Lobnor gölünün şimalını və Manas

çayınadək Cünqariyanı əhatə edən kiçik, lakin möhkəm bir dövlət yaradır. Bu dövlət kiçik olduğu üçün xanlıq adlana bilməzdi, buna görə də onun hakimi idikut rütbəsi alır. Bu kiçik dövlətdən orta əsrlər Uyğurustanı yaranmışdır.

Uyğurların Tarım çayı hövzəsində yaradılan bu Kuça dövləti (840-1206) Tyan-şan dağlarının cənub ətəklərində yerləşirdi. Siyasi baxımdan regionun ictimai həyatında o qədər də əhəmiyyətli rol oynamasına baxmayaraq, Kuça dövləti monqolların tarix səhnəsinə çıxdığı vaxtadək keçən dövrdə mədəniyyət baxımından regionda birinci dərəcəli rol oynamışdır.

Qədim uyğur qəbilələrinin tarixi haqqında azərbaycanca geniş məlumat almaq üçün bu kitabın müəllifinin «Uyğurlar» (Bakı, 1993) və «Ulu türklər» (Bakı, 2003) kitablarına baxmaq olar.

Uyğur yazısı

XIX əsrin ortalarında Y.Klaprot belə bir fikir irəli sürmüşdür ki, uyğur əlifbası Suriya əlifbasından – estrangelodan törəmişdir. V.V.Radlov 1912-ci ildə nəşr edilən «Qədim türk araşdırmaları» adlı əsərində uyğur əlifbasının mənşəyinə toxunmuşdur. O, Mərkəzi Asiyanın tarixində Suriya – nestorian mədəniyyətinin əhəmiyyətini nəzərə alaraq belə hesab edirdi ki, uyğur əlifbası öz mənşəyini Suriya əlifbası estrangelodan götürür.

Fransız alimi Qotye sübut etmişdir ki, uyğur əlifbası öz mənşəyini soğda əlifbasından almışdır. Kaşğarlı Mahmudun «Divanilüğət-it-türk» əsərində bu barədə məlumat olmadığı üçün belə qənaətə gəlmək olar ki, bu fakt ona məlum deyilmiş, lakin XIII əsrin əvvəllərinin müəllifi Fəxrəddin Mübarəkşah Mərvərrudi uyğur əlifbasının soğda əlifbası əsasında yaradıldığı haqda məlumat verir.

V.V.Bartold Qotyenin uyğur əlifbasının soğda əlifbasından əmələ gəlməsi haqqındakı fikrini sübut etmək üçün belə bir faktı da şahid çağırır: Süan-Tszyan (bax: «Süan-Tszyanın bioqrafiyası») məlumat verirdi ki, Suli ölkəsində, sonralar uyğurlarda və monqollarda olduğu kimi, yuxarıdan aşağıya doğru yazır və oxuyurdular.

S.Y.Malov da bu fikirdədir ki, uyğur əlifbası öz mənşəyini yeni

soğda əlifbasından götürür. Məncə, uyğur əlifbasının soğda mənşəli olmasını belə bir fakt da sübut edir ki, bütün sami mənşəli əlifbalarda olduğu kimi (soğda əlifbası da sami mənşəlidir), uyğur əlifbasında da hərflər başda, ortada və sonda yazılmaq şərti ilə üç cür yazılır.

Sonralar uyğur əlifbası monqollara, onlardan isə mançurlara keçmişdir.

Uyğur yazısı yuxarıdan aşağıya və soldan sağa doğru yazılır və oxunur. Bu, uyğur yazısını Orxon-Yenisey yazısından fərqləndirən xüsusiyyətlərdən biridir. İkinci fərqli xüsusiyyət budur ki, Orxon-Yenisey əlifbasında bir sıra samitlər üçün iki işarə vardır: incə saitlərlə işlənən samitlər üçün «incə», qalın saitlərlə işlənən samitlər üçün «qalın» işarə qəbul edilmişdir. Bu da çox vaxt yazıda sait səslərin işarələrinin işlədilməsinə ehtiyacı aradan qaldırır. Uyğur əlifbasında isə samitlər üçün belə «incə» və «qalın» işarələr mövcud deyildir. Bu iki əlifba arasında üçüncü fərq budur ki, Orxon-Yenisey hərfləri sözün bütün mövqələrinde (başda, ortada, sonda) eyni cür yazılır, uyğur əlifbasında hər səs üçün başda, ortada və sonda yazılmaq şərti ilə üç işarə vardır. Bundan başqa, Orxon-Yenisey əlifbasında hərflərin mətbəə və əlyazısı şəklində olmadığı (bəlkə də olmuşdur, ancaq bizə məlum deyil) halda, uyğur hərflərinin iki variantı – mətbəə və əlyazması şəkilləri mövcuddur. Orxon-Yenisey əlifbasında olduğu kimi, uyğur əlifbasında da **ı** və **i**, **o** və **u**, **ö** və **ü** səsləri üçün də bir işarə vardır, lakin Orxon-Yenisey əlifbasında **a** və **ə** səsləri üçün də bir işarə olduğu halda uyğur əlifbasında bu səslərin hərəsi üçün ayrıca işarə düzəldilmişdir. Nəhayət, uyğur əlifbasında **p** və **b**, **g** və **k**, **d** və **t** səslərini göstərmək üçün bir işarə mövcuddur. Beləliklə, uyğur əlifbası qədim uyğur dilində mövcud olan 29 səsi işarə etmək üçün 22 hərfe malikdir. İşarə – hərflərin bu qədər azlığı əlifbanı mənimsəməyi asanlaşdırsa da mətni oxumağı çətinləşdirir. Məsələn, müasir oxucuya məlum olmur ki, harada **b** və harada **p**, harada **d** və harada **t**, harada **k** və harada **g** oxumaq (tələffüz etmək, transkripsiya etmək) lazımdır. Bu baxımdan Orxon-Yenisey əlifbası xeyli əlverişlidir.

Qədim uyğur mətnlərini oxuyarkən bir məsələni nəzərə almaq lazımdır: **o**, **ö** və **e** səsləri ikinci və sonrakı hecalarda işlənmir. Buna görə də həmin hecalarda uyğur işarələri yalnız **ə**, **u** və **ü** kimi oxumaq lazımdır.

Qədim uyğur dili

Qədim uyğur qəbilələri Mərkəzi Asiyada ən mədəni xalqlardan biri olmuşdur. Sələfləri göytürklərdən fərqli olaraq onlar oturaq həyat keçirmiş və şəhərlərdə yaşamışlar. Qədim uyğurlar evlərini və məbədlərini gözəl şəkillərlə bəzəmişlər. Xristian, mani və burhan dinini qəbul etdikdən sonra bu dinlərin müqəddəs kitablarını, habelə müqəddəslərin həyatından bəhs edən kitabları və başqa dini məzmunlu əsərləri öz dillərinə tərcümə etmişlər. Məlum olduğu kimi, tərcümə sənəti yüksək ustalıqla, yüksək mədəniyyətlə yanaşı dili (həm ana dilini, həm də tərcümə edilən mənənin dilini) mükəmməl bilməyi tələb edir. Qədim uyğurlar özləri də bədii yaradıcılıqla məşğul olmuşlar.

Orxon-Yenisey və qədim uyğur abidələrinə əsaslanıb (əlbəttə, bu tam şərtidir, çünki nə Orxon-Yenisey abidələrinin dili göytürklərin dili, nə də qədim uyğur abidələrinin dili qədim uyğurların dilini tam əhatə edir) mühakimə yürütsək, göytürklərin dilinə nisbətən qədim uyğurların dili həm lüğət tərkibinə, həm də üslub çalarlarına görə daha zəngin olmuşdur. Mənim hesablaşmağıma görə, qədim uyğur abidələrinin lüğət tərkibi Orxon-Yenisey abidələrinin lüğət tərkibindən təxminən beş dəfə çoxdur. Orxon-Yenisey abidələrinin dilini qəbiristanlıq-memuyar ədəbiyyatı dili kimi səciyyələndirsək, qədim uyğur dilində bədii, elmi, dini-fəlsəfi və rəsmi dəftərxana üslublarını qeyd etmək olar.

Adətən, qədim uyğur ədəbi dilinin inkişafının iki dövrə bölünür: 1.Şərti olaraq, Orxon-Yenisey dövrü – Orxon-Yenisey (run) əlifbası ilə yazılan qədim uyğur abidələrinin dili. 2.Mani, uyğur və brahmi əlifbası ilə yazılan qədim uyğur abidələrinin dili.

Qədim uyğur ədəbi dilinin bu iki dövrünü səciyyələndirməzdən əvvəl qeyd etmək istərdim ki, «qədim uyğur ədəbi dili» termini şərtidir və bu termin «qədim uyğur abidələrinin dili» ifadəsinə bərabərdir, çünki qədim uyğur abidələrini yazıb bəşəriyyətə bəxş etmiş xalq (xalqlar) bu abidələrin heç yerində «uyğur» sözünü işlətmir. Mən hətta əmin deyiləm ki, bu abidələrin hamısını yekcins tərkibə malik bir xalq yazmışdır. Mən belə güman edirəm ki, Qədim Türk Xaqanlığında olduğu kimi, Uyğur Xaqanlığında da müxtəlif xalqlar hamı tərəfindən qəbul

edilmiş bir konye dildən istifadə etmişlər. Bu dili süni dil adlandırmaq olmaz, bu təbii olaraq bir qəbilənin, bir xalqın dili də deyildir. Bu, necə deyirlər, ümumtürk dilidir, bir növ, ədəbi dildir, dövlət dilidir. Türk tarixində «qədim uyğur ədəbi dili» timsalı yeganə hadisə deyildir; daha əvvəllər göytürk ədəbi dili də belə olmuşdur, daha sonra cığatay ədəbi dili də belə olacaqdır.

Qədim uyğur ədəbi dilinin Orxon-Yenisey dövrü qədim uyğur abidələrinin Orxon-Yenisey əlifbası ilə yazıldığı dövrüdür. Məlum olduğu kimi, əvvəllər qədim uyğur qəbilələri (və sonralar Uyğur xaqanlığı yarandıqdan sonra bu dövlətə daxil olan başqa türk qəbilələri də) Türk (türküt, göytürk) xaqanlığına daxil olmuş, Orxon-Yenisey əlifbasında və bu əlifba ilə yazılan ədəbi dildən istifadə etmişlər. Sonralar uyğur xaqanlığı yarandıqda belə, təbii ki, birdən-birə bu ənənədən uzaqlaşmaq olmazdı. Mən elmi ədəbiyyatda dərin kök salmış belə bir fikirlə heç cür razılaşa bilmirəm ki, Orxon-Yenisey əlifbası ilə yazılmış qədim uyğur abidələrinin dili öz spesifik xüsusiyyətləri ilə Orxon-Yenisey türk (bəzən də oğuz deyirlər) ədəbi dilindən fərqlənmişdir. Şəxsən mənim fikrimcə, Tonyukuk abidəsinin dili Kül tigin abidəsinin dilindən nə qədər fərqlənirsə, Moyun Çor abidəsinin dili də yenə həmin Kül tigin abidəsinin dilindən bir o qədər fərqlənir. Kül tigin və Tonyukuk abidələri türküt (göytürk yaxud oğuz) ədəbi dilinin, Moyun Çor abidəsi isə qədim uyğur ədəbi dilinin nümunəsi hesab edilir. Yeganə səbəb budur ki, birinci iki abidə VIII əsrin birinci yarısının sonunda göytürk sülaləsinin nümayəndələrinə, sonuncu abidə həmin əsrin ikinci yarısının əvvəlində uyğur sülaləsinin ilk xaqanına qoyulmuşdur. Üslub çalarlarına görə o dövrün «ədəbi dillərini» fərqləndirməli olsaq idik, onda Kül tigin, Tonyukuk və Moyun Çor abidələrinin hər birini ayrıca bir ədəbi dilin nümunəsi kimi götürməli idik. Buna görə də mən VI-XI əsrlərin ədəbi dilini göytürk ədəbi dili və qədim uyğur ədəbi dili, qədim uyğur ədəbi dilini isə öz növbəsində Orxon-Yenisey əlifbası ilə yazılmış abidələr dövrü və mani, uyğur, brahmi əlifbası ilə yazılmış abidələr dövrü deyə dövlətləməyi tamamilə şərti hesab edirəm. Hətta oxucuya təqdim etdiyim bu əsərin quruluşuna diqqət verilərsə, aydın görünür ki, göytürk əlifbası ilə yazılmış abidələr əsərin birinci iki cildində,

qədim uyğur əlifbası ilə yazılmış abidələr ikinci iki cildində toplanmışdır.

Adətən, tədqiqatçılar qədim uyğur ədəbi dilinin Orxon-Yenisey dövrünə Orxon-Yenisey əlifbası ilə daş üzərində yazılmış abidələrin və Turfanda tapılmış yenə həmin əlifba ilə kağız üzərində yazılmış abidələrin dilini daxil edirlər. Bu abidələr türklərin uyğur sülaləsi dövründə yazılsa da göytürk sülaləsi dövründə yazılmış abidələrin, bir növ, davamı təsiri bağışlayır. Daş üzərində yazılmış abidələr göytürklərin daş üzərində yazılmış abidələri ilə həm leksika, həm qrammatika, həm də məzmun – üslub baxımından eyniyyət təşkil edir. Nəzərə çarpan bəzi cüzi fərqlər abidələrin qəbilə mənsubiyyətindən irəli gəlir. Orxon-Yenisey əlifbası ilə kağız üzərində yazılan abidələr isə daş üzərində yazılan istər göytürk abidələrindən, istərsə uyğur abidələrindən kəskin surətdə fərqlənir – burada artıq qəbiristan – memuar üslubu yoxdur, mövzu genişdir, dini və dünyəvi mövzular qələmə alınmışdır. Bu da öz növbəsində abidələrin dilinin leksik tərkibinə təsir göstərir – trafaret ifadələrdən çəkinilir, mətnlərdə daha çox yeni söz işlədilir. İstər daş, istərsə kağız üzərində Orxon-Yenisey əlifbası ilə yazılmış qədim uyğur abidələrini göytürk abidələri ilə bağlayan budur ki, əvvələn, həm göytürk, həm də qədim uyğur abidələrində alınma sözlər yox dərəcəsinədir, ikincisi, qrammatik qanunlar ciddi gözlənilir, dilin məntiqi qrammatikasından kənara çıxma halları, demək olar ki, müşahidə edilmir. Burada dilin inkişafının belə bir qanunauyğunluğu müşahidə edilir: daş üzərində yazılmış uyğur abidələri göytürk abidələrinin xələfi, kağız üzərində yazılmış uyğur abidələrinin isə sələfidir. Bunlar bir ədəbi dilin – ümumtürk ədəbi dilinin davamı və yalnız zamanca inkişafıdır. Başqa cür də ola bilməzdi. Uzun zaman bir ittifaqda yaşayan, eyni dildə yazan (az qala, *damışan* yazmaq istəyirdim, sonra fikirləşdim ki, hər halda qəbilə dillərində müəyyən fərqlər olmalı idi) iki qəbilə arasındakı siyasi vəziyyət dəyişdikdə bu, dilə inqilabi təsir göstərə bilməzdi; uyğurların asılı vəziyyətdən hakim sülaləyə çevrilməsi göytürklərlə müstərek olan köhnə dil qaydalarını, artıq möhkəmlənmiş və bütün türk qəbilələri tərəfindən qəbul edilmiş qrammatik qayda və qanunları, hələ mən deyərdim ki, trafaret

ədəbi dil üslubunu birdən-birə dağıdıb yeni əsaslara söykənən «yeni dil», daha doğrusu, yeni ədəbi dil yaratmağa gətirib çıxara bilməzdi. Yeni ədəbi dilin, qədim uyğur ədəbi dilinin yaranması üçün, daha dəqiq, göytürk ədəbi dilinin başqalaşub qədim uyğur dilinə çevrilməsi üçün real zəmin – zaman, məkan, yaşayış tərz, ətraf mühit (xalqı əhatə edən və onunla daim təmasda olan başqa xalqlar) faktorlarının mövcudluğu lazım idi. Bütün bu faktorlar özünü 840-cı ildə Uyğur xaqanlığının qırğızlar tərəfindən məğlub edilməsi və uyğurların qərbə köçüb Koçu dövlətini yaratmasından sonra təzahür edir.

Koçu dövləti yaradıldıqdan sonra belə bu dövlətdə yaşayan xalqlar (onlara ümumi adla *uyğur* deyirdilər, lakin onlar sözün məxsusi mənasında uyğur deyildilər, müxtəlif qəbilələrdən ibarət idilər) ilk vaxtlar hələ Orxon-Yenisey əlifbasından istifadə edirdilər. Yaranmaqda olan yeni ədəbi dilin ilk nümunələrindən biri şaman dini məzmunu daşıyan «İrk bitig» («Fənamə») adlı əsərdir. Bu əsərdə artıq yenilənmiş ədəbi dilin ünsürləri özünü göstərir. Əlifbanın dəyişdirilməsi, Orxon-Yenisey əlifbasından uyğur əlifbasına keçilməsi ədəbi dildə baş verən yeniləşməni sürətləndirdi. Qonşu xalqlarla təmas, həyat tərzində dəyişikliklər, elmin və mədəniyyətin inkişafı dildə fikri ifadə etmək üçün çatmayan sözləri ya başqa dillərdən almaq, ya da dilin öz daxili imkanları hesabına yeni sözlər yaratmaq zərurətini irəli sürdü. Lakin Şərqi Türküstanda yaranan uyğur dövlətində yaşayan türk qəbilələri əsasını oğuz dili təşkil edən əvvəlki ədəbi dilin qrammatik quruluşunda – fonetikasında, morfolojiyasında və qismən sintaksisində elə bir dəyişiklik etmədilər. Lüğət tərkibində bir qədər dəyişiklik oldu – dildəki sözlərin sayı xeyli artdı. Bu artım qismən qonşu xalqlardan sözləmə yolu ilə, qismən tərcümə edilmiş ədəbiyyatdan söz və terminlər götürmə yolu ilə, qismən də türk dilinin öz daxili vəsaiti hesabına sözlər yaradılması hesabına baş verdi. Burada mən mütləq daha bir məsələni də qeyd etməliyəm. Nə vaxtsa mən Orxon-Yenisey abidələrinin dilinə həsr etdiyim bir əsərdə yazmışam ki, Orxon-Yenisey abidələrinin lüğət tərkibi qədim göytürk qəbilələrinin dilində olan sözlərin hamısını əks etdirmir. Məlum səbəblərə görə abidələrin lüğəti dilin lüğətinin cüzi bir hissəsini bizə çatdırmışdır. Heç şübhəsiz,

qədim uyğur abidələri Orxon-Yenisey abidələri dövründə mövcud olan, lakin həmin abidələrin dilində öz əksini tapmayan sözlərin bir qismini (əlbətdə, yenə də hamısını əhatə edə bilməzdi) zamanəməizə gətirib çıxarmışdır. Əgər bu faktı da nəzərə alsaq, onda istər – istəməz belə bir nəticəyə gəlməliyə ki, qədim uyğur ədəbi dilinin lüğət tərkibində də Orxon-Yenisey (göytürk) ədəbi dilinə nisbətən elə bir əsaslı dəyişiklik olmamışdır. O dilin də, bu dilin də lüğət tərkibinin özəyini oğuz əsası təşkil edir, lakin indi biz qədim uyğur ədəbi dili üçün *uyğur-oğuz əsası* terminini işlədirik. Orxon-Yenisey (göytürk) ədəbi dili ilə müqayisədə qədim uyğur ədəbi dilinin fonetikasında da müəyyən qədər dəyişmə olduğu görünür: burunda tələffüz edilən y səsi yavaş-yavaş istifadədən çıxır, yeni səslər v, j və x səsləri dildə təzahür edir, alınma sözlərdə hətta q səsi də işlənir; yazıda öz əksini tapmasa da, mən əminəm ki, şifahi dildə hətta h səsi də işlənməyə başlayır. Morfologiyadakı dəyişikliklər, əsasən, sözyaradıcı şəkilçilərə aiddir – bir neçə sözyaradıcı şəkilçi meydana gəlir ki, bu da, təbii olaraq, dilin inkişafı ilə əlaqədardır. Sözdəyişdirici şəkilçilər sahəsində elə bir ciddi dəyişiklik gözə çarpmır; Orxon-Yenisey ədəbi dilinə nisbətən qədim uyğur ədəbi dilində qrammatik (sözdəyişdirici) şəkilçilər sahəsində əhəmiyyətsiz, lakin qanuni fonetik dəyişmələr nəzərə çarpar. Bu sahədə diqqəti cəzb edən dəyişiklik budur ki, **mən** və **sən** əvəzlilikləri ilə yanaşı (bu əvəzliliklər göytürk dilində də xəbərlik şəkilçiləri kimi işlənirdi), **ol** əvəzliyi də qədim uyğur ədəbi dilində xəbərlik şəkilçisi kimi işlənir. Mən burada da təəccüblü bir şey görmürəm. Hələ Orxon-Yenisey əlifbası ilə yazılmış və mənim fikrimcə, göytürk ədəbi dili ilə qədim uyğur ədəbi dili arasında keçid təşkil edən «Irk bitig» abidəsində də **ol** şəxs əvəzliyi xəbərlik şəkilçisi funksiyasında çıxış edir. Bu iki ədəbi dili müqayisə etsək, Orxon-Yenisey ədəbi dilinə nisbətən qədim uyğur ədəbi dilinin sintaksisində müəyyən dəyişikliklər müşahidə edilir. Mən təfərrüfatına varmadan təkcə bunu göstərmək istəyirəm ki, Orxon-Yenisey ədəbi dilində cümlə quruluşu, cümlədə sözlərin sırası çox ciddidir, qədim uyğur ədəbi dilində isə bu ciddilik pozulur. Mən bu faktı cümlədə söz sırası məsələsində ciddi nizam gözləməyən hind – Avropa

(tozar, hind) dillərinin təsiri kimi izah edərdim.

Beləliklə, qədim uyğur ədəbi dili, mənim fikrimcə, nə isə tam yeni bir ədəbi dil deyil, Orxon-Yenisey (göytürk) ədəbi dilinin yenilənmiş, qanunauyğun inkişaf etmiş yeni şəkildir və təbii ki, bu yeni şəkildə köhnələr qorunub saxlandığı kimi, yenilərə də geniş yer verilmişdir. Mən belə hesab edirəm ki, sonralar yaranan cığatay ədəbi dili də tamamilə yeni bir hadisə deyil, qədim uyğur ədəbi dilinin inkişaf edib yenilənmiş şəkildir. Əgər Nəvai dili cığatay dilinin, Füzuli dili Nəvai dilinin, müasir Azərbaycan dili Füzuli dilinin inkişaf edib yenilənmiş şəkildirsə, onda belə bir inkişaf prosesi qanunauyğundur: Orxon-Yenisey (göytürk) ədəbi dili → qədim uyğur ədəbi dili → cığatay ədəbi dili → qədim özbək ədəbi dili (Nəvainin dili) → qədim Azərbaycan ədəbi dili (Füzulinin dili) → müasir Azərbaycan ədəbi dili.

Artıq dediyim kimi, qədim uyğur abidələrinin dili, qədim uyğur ədəbi dili nə uyğur qəbilələrinin dili, nə də uyğurların ədəbi dili idi. Bu, uyğur dövlətinin mənafeyinə – dövlətdə yaşayan müxtəlif türkdilli qəbilələrin birləşdirilməsinə xidmət edən, az qala, süni (bütün ədəbi dillər süni dildir) yaradılmış dil idi. Qədim uyğur yazılı abidələrində bu dil, haqlı olaraq, uyğur dili, uyğurca yox, türkcə adlandırılır. Qədim uyğur ədəbi dilinin Orxon-Yenisey (göytürk) ədəbi dilindən üstünlüyü təkcə lüğət tərkibinin genişliyində deyildi, həm də bu dildə müxtəlif üslubların yaranmasında idi. Məlum olduğu kimi, hər üslubun öz «dili» vardır. Çin, tozar və hind dillərindən edilən bədii tərcümələr, türkcə yazılan bədii əsərlər (şeir və hekayələr) qədim uyğur ədəbi dilində bədii üslubun yaranıb formalaşmasına səbəb oldu. Bu üslub Orxon-Yenisey (göytürk) ədəbi dilindəki memuar – çağırış üslubunun bilavasitə davamı olsa da öz bədiiyyəti və rəngarəngliyinə görə onda xeyli fərqlənir. Orxon-Yenisey nəsrinin davamı kimi yeni nəsr janrı yaranır, lakin bu nəsr «qəbiristan poeziyası» əsasında deyil, dini və dünyəvi mövzular əsasında inkişaf edir. Yeni mövzular janrın «dilində» də təsir göstərir: göytürk nəsrindən fərqli olaraq qədim uyğur nəsrinin dilində artıq qəlib, şablon ifadə və cümlələr yox dərəcəyəndir. Düzdür, bəzi tədqiqatçılar (məsələn, Stebleva)

Orxon-Yenisey abidələrində də poeziya nümunələri görünür, lakin əsl türk poeziyası, türk şeiri qədim uyğur ədəbi dilində yaranmışdır. Türk şeiri əvvəlcə ön (baş) qafiyəyə əsaslanırdı. tədricən ön və son, daha sonra isə son qafiyə meydana çıxır. əvvəlcə misralarda hecaların sayı tənəsübü və təktilər gözlənilmirdi, tədricən heca janrı (misralarda hecaların tənəsübü) və misraların təktilənməsindəki tənəsüb də türk şeirinin əsas xüsusiyyətlərindən biri oldu. Qədim uyğur ədəbi dilində ibtidai səviyyədə olsa da, tərcümədə olsa da dram janrı (öz dil xüsusiyyətləri ilə birlikdə) yarandı. «Maytrisimit» əsəri buna nümunə ola bilər.

Təbabətə və astranomiyağa aid əsərlərin yazılması qədim uyğur ədəbi dilində elmi üslubun yaranmasına səbəb oldu. A. fon Qaben və R.R.Arat qədim uyğur dilində təbabətə aid yazılmış xeyli əsəri nəşr etmişlər. Bədii üsluba nisbətən elmi üslub yığcamlığı, təkmənalığı, konkretliyi əsas götürür. Burada təmtəraqlı cümlələr, sinonimlər, omonimlər, antonimlər, məcazi mənə, uzun təsvirlər işlədilməsinə yol verilmir. Bu da əsərin quruluşuna və dilinə öz təsirini göstərir. Bu üslubu səciyyələndirmək üçün bir nüsxəsi (resepti) sxematik təsvir edək: nüsxənin əvvəlində xəstəliyin adı yazılır yaxud əlamətlərinə görə xəstəlik təsvir edilir; nüsxənin ortasında dərman təyin edilməsi-dərmanın hazırlanması qaydaları və dərmanın qəbul edilməsi dozası göstərilir; nüsxənin sonunda xeyir-dua verilir və xoş arzular dillənir. Elmi üslubda terminlər sıx-sıx işlənir. Bu terminlər həm dilin öz sözlərindən, həm də alınma sözlərdən yaradılmışdır.

Qədim uyğur ədəbi dilində xüsusən tərcümə ədəbiyyatı vasitəsi ilə dini-fəlsəfi üslub da yaranıb formalaşır. Bu üslubun işlədilməsinə nümunə olaraq «Kuanşi-im-pusar», «Maytrisimit», «Altun yaruk» əsərlərini göstərmək olar. Dini-fəlsəfi üslubda istər dilin öz vəsaiti hesabına düzəldilmiş terminlərdən, istərsə alınma terminlərdən geniş istifadə edilir, kəlkə terminlərə də rast gəlirik. Bundan başqa, bu üslubda ana dili materiallarından da istifadə edilir: *kirgünç*, *kirtkünç* – inam, etiqad, *kalınç* – iş, əməl, hərəkət, *sakan* – fikir, düşüncə, ideya, *təginmək* – duyğu, hiss, *ayağa təgimlik* – söcdə, *kut bulmuş tüzünlər* – kamillər və s.

Çoxlu miqdarda hüquq sənədlərinin, fərdi yazışmaların,

yarlıkların, kolofonların mövcudluğu göstərir ki, qədim uyğur ədəbi dilində rəsmi-dəftərxana, kargüzarlıq üslubu da təşəkkül tapmış imiş. Bu üslubun da özünəməxsus «dili» vardır. Burada şablon ifadələr, qəliblər əsas yer tutur, bu üslubun dili yığcam və standartdır. Məsələn, rəsmi sənəddə əvvəlcə onun tərtib edildiyi tarix, sonra sənədi bağlayan şəxslər və şahidlər göstərilir, daha sonra sənədin məzmunu verilir, şərtlər göstərilir, şahidlərin və sənədi bağlayan şəxsin (şəxslərin) təsdiqi qeyd edilir.

Qədim uyğur ədəbi dili, «Altun yaruk» (XVII əsr) və onunla birlikdə tapılmış bir sənəd (XVIII əsrin əvvəli) əsasında mühakimə yürütsək, XVIII əsrdəki qüvvədə olmuşdur. Bu dil geniş sosial dairədə işlənsə də, qədim Çin və yapon ədəbi dilləri kimi, yalnız yazı ünsiyyətinə xidmət etmişdir. Geniş xalq kütləsi şifahi ünsiyyət üçün canlı danışiq dilindən istifadə etmişdir. Canlı danışiq dili (dilləri) isə qədim uyğur ədəbi dilindən fərqlənmişdir.

Qədim uyğur ədəbi dili bir sıra türk dillərinin materialları əsasında formalaşsa da onun əsasını oğuz dilləri təşkil edirdi. Bu dilə uyğur dili ünsürləri də əlavə edildiyi üçün elmi ədəbiyyatda bu dildən danışıldıqda onun uyğur-oğuz əsası olduğu göstərilir. Məhz müxtəlif türk dillərinin materiallarından yaradılıb konye dil səciyyəsi daşdığı üçün qədim uyğur ədəbi dili geniş əhatə dairəsinə malik olmuş və türk dünyasında yayılmışdır. Bu ədəbi dil əsasında sonralar yeni ədəbi dillər, xüsusən cığatay ədəbi dili yaranmışdır. Azərbaycan ədəbi dilinin formalaşmasında da qədim uyğur ədəbi dilinin müəyyən qədər rolu olmuşdur.

Sonda onu da qeyd etməliyəm ki, qədim uyğur ədəbi dilinin nə qədim uyğur xalq danışiq dili ilə, nə də müasir uyğur (ədəbi və şifahi) dili ilə bərabər əlaqəsi vardır; bu üç dili eyniləşdirmək olmaz. Qədim uyğur ədəbi dili və müasir uyğur dili ayrı-ayrı məfhumlardır.

Qədim uyğur yazısı abidələri

Qədim uyğur dilində yazılmış abidələr müxtəlif qrafikalı əlifbalarla yazılmışdır. Uyğur qəbilələri uzun müddət göytürklərin siyasi və mədəni təsiri altında olmuşdur. Buna görə də əvvəllər – uyğur qəbilələri Göytürk xaqanlığının tərkibinə daxil olduğu illərdə və 745-ci ildən öz müstəqil dövlətini qurduqdan sonra iyirmi (bəlkə

də daha çox) il onlar göytürk əlifbasından istifadə etmişlər. Hər halda 759-cu ildən (yəni uyğur dövlətinin yaranmasından 14 il sonra) sonra yazıldığı güman edilən Moyun çor abidəsi göytürk əlifbası ilə yazılmışdır.

Göytürk dilindən fərqli olaraq, qədim uyğur dilində yazılmış abidələr müxtəlif qrafikalı əlifbalar ilə yazılmışdır. Uyğur qəbilələri uzun müddət göytürklərin siyasi və mədəni təsiri altında olmuşdur. Buna görə də əvvəllər – uyğur qəbilələri Göytürk xaqanlığının tərkibinə daxil olduğu illərdə və 745-ci ildə öz müstəqil dövlətlərini qurduqdan sonra iyirmi (bəlkə də daha çox) il onlar göytürk əlifbasından istifadə etmişlər. Hər halda 759-cu ildən sonra yazıldığı güman edilən Moyun çor abidəsi göytürk əlifbası ilə yazılmışdır. Göytürk əlifbası ilə yazılmış və uyğur qəbilələrinə mənsub hesab edilən (başdaşının sahibi özünü qırğız oğlu adlandırır, lakin uyğur yerindən gəldiyini deyir: Uyğur yerindən Yağlakar xan ata gəldim. Qırğız oğluyam) Süci abidəsi, güman ki, hələ Göytürk xaqanlığı dövründə yazılmışdır. Çox sonralar hətta kağız üzərində yazılmış bir sıra abidələrdə də (məsələn, İrk bitig «Fəlname») göytürk əlifbasından istifadə edilmişdir. Lakin sonralar uyğurlar soğd əlifbası əsasında öz müstəqil, necə deyərlər, milli əlifbalarını – qədim uyğur əlifbasını yaradırlar. Uyğur yazısı abidələri adlandırdığım bu kitabələr qədim uyğur dilində yazılmış abidələrin böyük əksəriyyətini təşkil edir və Pekinin qərbindəki Torbogəndən Şərqi Türküstanadək (indiki Uyğurustan) geniş bir ərazidə yayılmışdır; bu əlifba ilə yazılmış kitabələrin çox hissəsi Turfan vadisində tapılmışdır.

Tarixdən bəllidir ki, uyğurlar bir neçə dəfə dinlərini dəyişmişlər. Bu öz əksini onların yazı mədəniyyətində də tapmışdır; uyğurlar göytürk və qədim uyğur əlifbasından əlavə Çin heroqlifləri, hind brəhmi (sillabik) yazısı, toxar, soğda və nestorian (Suriya əlifbasının bir növüdür) əlifbaları ilə də yazı mədəniyyəti abidələri qoyub getmişlər. İslam dinini qəbul etdikdən sonra uyğur abidələri artıq təkəcə ərəb əlifbası ilə yazılmışdır.

Uyğur yazısı abidələri dedikdə yalnız uyğur əlifbası ilə yazılmış kitabələr nəzərdə tutulur. Buna görə də burada «qədim uyğur abidələri» termini işlədilmir, çünki bu termin qədim uyğur

əlifbası ilə yazılmış kitabələrdən əlavə digər əlifbalar ilə, lakin qədim uyğur dilində yazılmış kitabələri də əhatə edir; onda XII-XIII əsrlərdə (monqol işğalınadək) ərəb əlifbası ilə yazılmış bədii ədəbiyyatı, habelə Mahmud Kaşğarının «Divani-lügət-it-türk» əsərini də uyğur abidələrinə daxil etmək lazım gələrdi.

Uyğur yazısı abidələrinin araşdırılması tarixindən. Qədim uyğur əlifbası ilə yazılmış abidələrin tapılması və öyrənilməsi, göytürk abidələrinin kəşfi, şifrinin açılması və öyrənilməsinə nisbətən xeyli asan olmuşdur. Belə ki, qədim uyğur əlifbasının xələfi olan monqol əlifbası hələ bizim günlərdə işlək olmuş, tədqiqatçılar ondan bəhrələnilib qədim uyğur dilinin yazı nümunələrini asan oxumuşlar.

Uyğur xalqının tarixinin, qədim uyğur dilinin, habelə qədim uyğur yazısı abidələrinin araşdırılmasına hələ XIX yüzilliyin əvvəllərində başlanmışdır.

Uyğurlar türk xalqları içərisində, qırğızlardan sonra, ilk oturaq həyata keçmiş qəbilələrdən biri, ilk şəhər mədəniyyəti yaratmış ilk türk xalqıdır. Buna görə də onlar özlərindən sonra zəngin arxeoloji abidələr qoymuşlar. XIX yüzilliyin əvvəllərində qədim uyğur şəhərlərinin xarabalıqlarında arxeoloji qazıntılar aparılır, qədim və qüdrətli uyğur dövlətini yaratmış xalqın maddi mədəniyyəti üzə çıxarılır, tarixi, adət-ənənəsi, dili tədqiq edilir. Həmin əsrin əvvəllərində aparılan arxeoloji qazıntılarda qədim uyğur əlifbası ilə yazılmış kitabələrə az təsadüf edilirdi, çünki zaman və təbiət həmin abidələrlə amansız rəftar etmiş, onların dövrümüzə qədər çatmasına mane olmuşdu.

Uyğur xalqının tarixinin və dilinin ilk tədqiqatçılarından biri məşhur Azərbaycan şərqşünası və dilçisi Mirzə Kazım bəy olmuşdur. O, 1841-ci ildə «Uyğurlar haqqında tədqiqat» adlı əsərini nəşr etdirir. Bu əsərlə Rusiyada uyğurşünaslığın əsası qoyulmuşdur. Rusiyada XIX əsrin sonu və XX əsrin başlanğıcında qədim uyğur qəbilələrinə, qədim uyğur dövlətlərinin tarixinə və qədim uyğur mədəniyyətinə maraq daha da artır. Mirzə Kazım bəyin ardınca rus alimlərindən N.P.Prejevalski, M.V.Pevtsov, V.İ.Roborovski, P.K.Kozlov, D.A.Klements, Q.Y.Qrumm-Qrjimaylo, S.F.Oldenburq, V.V.Radlov və başqaları qədim uyğur qəbilələrinin tarixini öyrənmək, yazılı abidələrini tapmaq və

oxumaq, qədim uyğur dilini araşdırmaq sahəsində əvəzsiz xidmət göstərmişlər. Qədim uyğur qəbilələrinin tarixinin öyrənilməsi, qədim uyğur yazısı abidələrinin tapılması, şifrinin açılması və oxunması, qədim uyğur dilinin araşdırılması sahəsində Avropa alimlərinin xidməti də xüsusi qeyd edilməlidir. XIX yüzilliyin sonu və XX yüzilliyin əvvəllərində Şərqi Türkünstanə iki elmi ekspedisiya təşkil edilir. Bunlardan birinə alman alimi A.Qrünvedel, digərinə macar alimi A.Lekok rəhbərlik edirdi. Ekspedisiyalar nəticəsində qədim uyğur əlifbası ilə yazılmış çoxlu kitabə əldə edilir. A.Qrünvedel və A.Lekok tapılmış əlyazmaları qaydaya salır, transkripsiya edir, oxuyur, tərcümə və çap etdirir. Beləliklə, tədqiqatçılar göytürk yazısı abidələri ilə müqayisəyə gəlməz dərəcədə zəngin olan çoxlu uyğur yazısı abidələri əldə edir, onların mətnşünaslıq və dilçilik baxımından tədqiqi ilə məşğul olmaq imkanı əldə edirlər. Bu dövrün qədim uyğur yazısı abidələrinin tədqiqi sahəsində fəaliyyət göstərən əsas siması akademik V.V.Radlovdur. O həmin dövr üçün tapılmış göytürk abidələrinin, demək olar ki, hamısını araşdırmış, onların tədqiqindən aralanmış, yeni tapılan, dilçi və tarixçi üçün daha geniş fəaliyyət göstərməyə imkanı verən, daha çox dil materialına malik olan qədim uyğur yazısı abidələrini araşdırmağa başlamışdı. XIX yüzilliyin sonu və XX yüzilliyini əvvəli qədim uyğur yazısı abidələrinin tədqiqi və nəşri, demək olar ki, V.V.Radlovun adı ilə bağlıdır. 1899-cu ildə V.V.Radlov D.A.Klementsın tapdığı iki qədim uyğur yazısı abidəsini nəşr etdirir. Bir qədər sonra o, A.Qrünvedelin ekspedisiyasının 1902-1903-cü illərdə Turfanda tapdığı qədim uyğur yazısı abidələrinin araşdırılması ilə məşğul olur. Bu kitabələr 1928-ci ildə V.V.Radlovun vəfatından 10 il sonra onun şagirdi və məsləkdaşı S.Y.Malov tərəfindən «Uyğur dilinin abidələri» kitabında nəşr etdirilmişdir. V.V.Radlov 1909-cu ildə qədim uyğur əlifbası ilə yazılmış mani dini məzmunlu «Xuastuanıft» adlı abidəni transkripsiya və tərcümə ilə nəşr edir. Bu abidə 1951-ci ildə S.Y.Malov tərəfindən «Manixeylərin peşmanlıq duası» adı ilə yenidən nəşr etdirilmişdir. V.V.Radlov 1910-cu ildə uyğur dilinə Çin dilindən tərcümə edilmiş «Tşastvastık» adlı kitabəni nəşr etdirir.

Qədim uyğur dilinin araşdırılmasının da təməlini V.V.Rad-

lov qoymuşdur. 1909-1912-ci illərdə onun qədim uyğur yazısı abidələri dilinin qrammatik quruluşunun tədqiqinə həsr edilmiş bir neçə məqaləsi nəşr edilmişdir.

«Orta və Şərqi Asiyani öyrənmək naminə» uyğurların, sarı uyğurların və salarların dilini (əslində sarı uyğurların və salarların «dili» uyğur dilinin dialektləridir), etnoqrafiyasını öyrənmək üçün 1909-1911 və 1913-1915-ci illərdə S.Y.Malovu Şərqi Türkünstanə (Qərbi Çinə) və Mərkəzi Çinə ezam edirlər. Bu illərdə S.Y.Malov Çin dilindən qədim uyğur dilinə tərcümə edilmiş «Altun yaruk» («Qızıl işıq») adlı əsərin əlyazmasının bütöv nüsxəsini tapır. V.V.Radlov S.Y.Malovla birlikdə 1913-cü ildən 1917-ci ilədək həmin əsərin faksimile, transkripsiya və tərcüməsini nəşrə hazırlamaqla məşğul olur.

V.V.Radlovun qədim uyğur yazısı abidələrinin araşdırılması sahəsindəki xidmətləri o qədər böyükdür ki, başqa tədqiqatçıların xidmətləri bunun qarşısında kölgədə qalır. Lakin başqa tədqiqatçılar da qədim uyğur yazısı abidələrini öyrənmək sahəsində az iş görməmişlər. 1908-ci ildə F.V.K.Müller xristian dini məzmunlu «Schrkarların sitayışı» və burhan (budda) dini məzmunlu «Altun yaruk» yazılı abidələrindən götürdüyü parçaları «Uyğurika» adlı kitabda nəşr etdirir. Kitabın ikinci hissəsi 1912-ci ildə nəşr edilmişdir. 1912-ci ildə macar alimi A.Lekok «Xuastuanıft» adlı abidənin bir hissəsini transkripsiya və tərcümə ilə birlikdə nəşr etdirmişdir... 1991-ci ildə L.Y.Tuquşeva «Süan-Tszanın bioqrafiyasının uyğur variantı» əsərini faksimile, transkripsiya, tərcümə, qeydlər və lüğətlə birlikdə nəşr etdirmişdir. V.M.Nasilov qədim uyğur yazısı abidələrinin dil materialları əsasında «Qədim uyğur dili» adlı əsər yazmışdır.

XX yüzilliyin sonlarında Türkiyədə qədim uyğur yazısı abidələrinə maraq artır, bir sıra əsərlər, o cümlədən Rəşit Rəhməti Aratın «Kutadğu bilig» (1991, III nəşr), Ceval Kayanın «Uyğurca Altun yaruk» (1994) adlı əsərləri nəşr edilir.

Qədim uyğur yazısı abidələrinin təsnifi. Qədim uyğur yazısı abidələrinin böyük əksəriyyəti Çinin qərbində – Şərqi Türkünstanda tapılmışdır. Bu abidələr sayca göytürk abidələrindən xeyli çoxdur, lakin kağız üzərində olduğu üçün bunların əksəriyyəti ya məhv olmuş, ya da mətnlər xeyli dərəcədə zərər

görmüşdür. Bütün bunlara baxmayaraq, qədim uyğur əlifbası ilə yazılmış kifayət qədər əlyazması dövrümüzə qədər gəlib çatmışdır. Bunların içərisində «Kutadğu bilig» («Xoşbəxtlik gətirən bilik»), «Altun yaruk» («Qızıl işıq»), «Süan-Tszanın bioqrafiyası», «Maytrısimit» kimi iri həcmli əsərlər, müxtəlif məzmunlu yüzlərlə şeir və nəsr əsərini göstərmək olar; şeirlərdən bir qisminin hətta müəllifləri də məlumdur.

Dünyanın bir çox kitabxana və muzeylərində xeyli miqdarda qədim uyğur yazısı abidəsi vardır. Bunların xeyli hissəsi üzərində hələ heç bir tədqiqat işi aparılmamış, bir qismi heç nəşr edilməmişdir.

Qədim uyğur yazısı abidələrinin dili ilə ilkin tanışlıq belə bir fikir söyləməyə imkan verir ki, qədim uyğur qəbilələri mənşəcə göytürk qəbilələrinə yaxın olduqları və uzun müddət bir siyasi birliyə daxil olduqları üçün bu iki qəbilə ittifaqının dilləri də yaxın olmuşdur. Bu yaxınlıq xüsusən daş üzərində yazılmış göytürk və qədim uyğur abidələrinin dilində özünü daha çox büruzə verir. Lakin hələ daş üzərindəki abidələrin dilində müəyyən fərqlər də özünü göstərir. Bu fərqlər müasir dilçilik baxımından hətta bir dilin müxtəlif dialektlərindəki fərqlərdən kiçik olsa da, yenə də göytürk və qədim uyğur dillərini bir dilin iki dialekti hesab etməyə əsas vermir. Elə sonrakı qədim uyğur abidələrinin – kağız üzərində yazılmış qədim uyğur yazısı abidələrinin dili də daş üzərində yazılmış göytürk və qədim uyğur abidələrinin dilindən bir o qədər də fərqlənmir. Lakin böyük hissəsi toxar, hind və Çin dillərindən tərcümə edilmiş əsərlərdə həm göytürk, həm də daş üzərində göytürk əlifbası ilə yazılmış qədim uyğur abidələrinin dilindən fərqlənən yeni xüsusiyyətlərə rast gəlmək olar. Mərkəzi Monqolustandan Şərqi Türkünə miqrasiya etdikdən sonra qədim uyğur qəbilələri erkən orta əsrlərin iki böyük mədəniyyətinin – Çin və fars mədəniyyətinin qovuşduğu yerdə yerləşdiyi üçün qədim uyğur ədəbi dili həm Çin, həm də fars dilinin təsirlərini hiss etməyə bilməzdi. Bu təsir özünü daha çox qədim uyğur ədəbi dilinin lügət tərkibində hiss etdirir; qədim uyğur dili, Çin və fars dillərindən xeyli miqdarda söz alır. Başlıca fərqlər isə özünü fonetika sahəsində göstərir: 1) qədim uyğur yazısı abidələrinin dilində göytürk əlifbası ilə yazılmış göytürk və

qədim uyğur abidələrinin dilində olmayan bir neçə səs (fonem) təzahür edir; 2) həm göytürk, həm də göytürk əlifbası ilə (həm daş, həm də kağız üzərində) yazılmış qədim uyğur abidələrinin dilində heç bir istisnaya yol verməyən (sözlərdə) saitlərin damaq ahəngi qədim uyğur əlifbası ilə yazılmış abidələrin dilində bir sıra hallarda pozulur. Qrammatika baxımından göytürk və göytürk əlifbası ilə yazılmış qədim uyğur abidələrinin dilində ikivariantlı işlənən şəkilçilər qədim uyğur əlifbası ilə yazılmış uyğur abidələrinin dilində dördvariantlı şəkilçilərə çevrilir. Lakin bütün bunlara baxmayaraq, istər göytürk, istərsə göytürk əlifbası ilə yazılmış qədim uyğur abidələrinin dili ilə qədim uyğur yazısı abidələrinin dili arasında lügət tərkibi baxımından o qədər də böyük fərq yoxdur, qrammatik quruluş isə (şəkilçilərin fonetik tərkibindəki qanunauyğun fərqləri çıxsaq), demək olar ki, eynidir.

Uyğurlar tarixləri boyu sitayiş etdikləri dinləri bir neçə dəfə dəyişmişlər. Təbii ki, onların tapındıqları dinlər uyğur ədəbiyyatında – qədim uyğur əlifbası ilə yazılmış mətnlərdə, xüsusən dini məzmunlu abidələrdə öz izlərini qoymamış deyildir. Bəzi tədqiqatçılar səhv olaraq əlifba məsələsini dil və din məsələsi ilə qarışdırıb guya yad əlifba ilə yazılan uyğur mətnlərinin uyğur dilinə heç bir aidiyyəti olmadığını iddia edirlər. Ə.Şükürlü yazır: «Uyğur qəbilələri, bəllidir ki, tapındıqları dini etiqadların müxtəlifliyi, düşükləri tarixi-ictimai şəraitlə bağlı olaraq müxtəlif əlifbalardan istifadə etmişlər. Çin heroqlifləri ilə yazılmış qədim uyğur yazısı abidələrini uyğur dili ilə oxumaq mümkün olmadığına görə onları uyğur dili abidəsi kimi öyrənməyə heç bir əsas yoxdur. Hindistana yaxın olub budda dininə sitayiş edən bir qrup uyğur qəbiləsi brahma – hind əlifbasından istifadə etmişlər. Bu əlifba fonetik (sillaboqrafik) yazı olduğuna görə uyğur mətnlərini qədim uyğur dilində oxumaq mümkündür».¹ Tamamilə səhv fikirlərdir, çünki Çin heroqlifləri ilə yazılmasına baxmayaraq, bunlar qədim türk yazılı abidələridirsə, onları qədim uyğur dili abidələri kimi də qəbul etmək lazımdır.

Qədim uyğur qəbilələri ayrı-ayrı vaxtlarda, şaman dinini

¹ Ə.Şükürlü. *Qədim türk yazılı abidələrinin dili*. Bakı, 1993, c. 34.

istisna etsək, dörd dinə – atəşpərəstliyə (mani və ya manixey dininə), xristian dininə, burhan (budda) dininə və islam dininə tapınmışdır. Mani dininə tapınan qədim uyğurlar mani əlifbasından istifadə etmişlər. Mani dini məzmunlu qədim uyğur abidələrindən «Xuastuanift» kitabəsini nümunə göstərmək olar. Bu abidənin həm mani, həm də qədim uyğur əlifbası ilə yazılmış nüsxələri bizə məlumdur. Bizi mani əlifbası ilə yazılmış nüsxə yox, qədim uyğur əlifbası ilə yazılan nüsxə maraqlandırır. Xristian dininə sitayiş edən uyğurlar qədim uyğur əlifbasından istifadə etmişlər. Mərkəzi Monqolustandakı qədim uyğur xaqanlığı tənəzzülə uğradıqdan sonra uyğur qəbilələrinin bir hissəsi Şərqi Türkünstan və Cünqariyaya miqrasiya edir. Bu uyğurlar burhan (budda) dininə tapınırdılar. Burhan dininə tapınan qədim uyğurların miras qoyduqları yazılı abidələrin bir qismi brəhmi, əksəriyyəti isə qədim uyğur əlifbası ilə yazılmışdır. Brəhmi əlifbası ilə yazılmış qədim uyğur abidələri bizi maraqlandırmır. Nəhayət, uyğurlar islam dinini qəbul etdikdən sonra əvvəllər qədim uyğur, sonralar isə ərəb əlifbasından istifadə etmişlər. Ərəb əlifbası ilə yazılmış qədim uyğur abidələri əksəriyyət təşkil edir, lakin ərəb əlifbası ilə yazılmış qədim uyğur abidələri də bizi maraqlandırmır. Beləliklə, qədim uyğur əlifbası ilə yazılmış uyğur abidələrini dini mənsubiyyət, habelə üslubi çalarına görə belə qruplaşdırmaq olar:

1. Mani dini məzmunlu qədim uyğur yazısı abidələri;
2. Xristian dini məzmunlu qədim uyğur yazısı abidələri;
3. Burhan dini məzmunlu qədim uyğur yazısı abidələri;
4. İslam dini məzmunlu qədim uyğur yazısı abidələri;
5. Dünyəvi məzmunlu qədim uyğur yazısı abidələri. Bu

abidələr heç bir dini məzmun daşımır, sadə xalq danışığı üslubunda yazılmışdır. Əksərən şeirlərdən ibarət olan bu abidələr Azərbaycan xalq şeirlərini xatırladır və müasir Azərbaycan oxucusu lügətdən istifadə etmədən belə onları başa düşə bilər.

Mani dini məzmunlu qədim uyğur yazısı abidələri. Qədim uyğur qəbilələrinin mani (atəşpərəstlik) dininə tapınmalarının tarixi hələ müəyyənləşdirilməmişdir. V.V.Radlov və S.Y.Malov belə hesab edirlər ki, uyğurlar hələ yeni eranın VII yüzilliyindən əvvəl mani dininə tapınmışlar. Türk xalqları

tarixinin gözəl bilicisi olan L.N.Qumilevin fikrincə, qədim uyğur qəbilələri mani dinini VII-VIII yüzilliklərdə qəbul etmişlər. Sonuncu fikir daha ağılabatandır. Belə ki, Sasani İranda atəşpərəstlik təqib edilmirdi. Ərəblər İranı məğlub etdikdən sonra atəşpərəstləri təqib etməyə başladılar. Təqibdən qaçan atəşpərəstlər (zındıqlar) güclü Uyğur xaqanlığında – uyğur qəbilələri arasında özlərinə sığınacaq tapır. Həmin atəşpərəstlər mani dininin uyğurlar arasında yayılmasına və bəzi uyğur qəbilələrinin mani dinini qəbul etməsinə, habelə mani əlifbasından istifadə etməsinə səbəb ola bilərdi. Mani dini məzmunlu qədim uyğur yazılı abidələrinin dili, bir tərəfdən, göytürk əlifbası ilə yazılmış qədim uyğur yazısı abidələrinin dilindən, digər tərəfdən, qədim uyğur əlifbası ilə yazılmış xristian, burhan və islam dini məzmunlu qədim uyğur yazısı abidələrinin dilindən fərqlənir. Bu abidələrin əksəriyyəti qədim fars-pəhləvi dilindən tərcümə edildiyi üçün mətnlərin lügət tərkibində qədim fars sözlərinə tez-tez təsadüf edilir. Mani dini məzmunlu qədim uyğur yazısı abidələri içərisində «Xuastuanift» abidəsi diqqəti daha çox cəlb edir.

«Xuastuanift» abidəsi. S.Y.Malov bu abidəni «Manixeylərin peşmanlıq duası» adı ilə nəşr etmişdir. Əsərin yazılma, daha doğrusu qədim uyğur dilinə tərcümə edilmə tarixi mübahisəlidir. Abidənin ilk tədqiqatçısı V.V.Radlovun fikrincə, bu abidə V əsrdə tərtib edilmiş və ya qədim uyğur dilinə tərcümə edilmişdir. O belə bir faktdan çıxış edir ki, «Xuastuanift» abidəsinin dili həm lügət tərkibinə, həm də qrammatik quruluşuna görə göytürk abidələrini xatırladır. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, yeni eranın V yüzilliyində göytürk yazısı abidələrindən, hər halda böyük Orxon abidələrindən danışmaq hələ tezdir. Ola bilər ki, Yenisey kitabələri nəinki V yüzilliyə, hətta ondan daha əvvəlki tarixi dövrə aid olsun. Ancaq bu halda göytürk yazısı abidələri dilinin qrammatik quruluşundan danışmaq hələ tezdir, çünki kiçik həcmli Yenisey abidələri qrammatik quruluş haqqında mühakimə yürütmək üçün, demək olar ki, heç bir material vermir. Həmin abidəni V.V.Radlovla birlikdə tədqiq etmiş S.Y.Malov da V.V.Radlovun fikri ilə razılaşır. S.Y.Malovun fikrincə, mani dini Orta Asiyaya islam dini ayaq açmazdan əvvəlki dövrlərdə – V və

ya VI yüzilliklərdə Orta Asiyada yayılmış imiş və «Xuastuanift» əsəri də həmin dövrün məhsuludur. Nəzərə alsaq ki, islam dini bu dinin beşiyi olan Ərəbistan yarımadasında VII yüzilliyin ortalarında əsaslı şəkildə yayılmamışdı və ərəblər Orta Asiyaya yalnız VIII yüzilliyin əvvəllərində gəlib çıxmışdılar (Kül tiginin ərəb qoşunları ilə Buzqala – Təmir kəməri civarındakı döyüşünü yada salmaq lazımdır), onda S.Y.Malovun mülahizələri də şübhə doğurur. L.V.Dmitriyevanın fikrincə, bu abidə VII və ya VIII yüzillikdə fars dilindən uyğur dilinə tərcümə edilmişdir. Ə.Şükürlü V.V.Radlov və S.Y.Malovla razılaşıaraq yazır ki, ««Xuastuanift» abidəsinin doğrudan da tərcümə əsəri olduğunu təsdiq etmək olur, çünki abidənin dilində əski uyğur ədəbi dilinə yad olan cümlə növləri və eləcə də İran sözləri mövcuddur. Lakin bu əsərin islam dini yayılmasına qədər meydana çıxması haqda yürüdülmüş fikir və mülahizələr daha çox ağılabatandır. Belə ki, islam dini meydana çıxdıqdan sonra Orta Asiyada atəşpərəstlik məzmununu daşıyan bir əsər ortaya çıxarıla bilməz və nüsxələri də çoxaldılmazdı».¹ Abidənin tərcümə əsəri olduğuna şübhə edilmir. Lakin V.V.Radlov, S.Y.Malov və Ə.C.Şükürlünün abidənin V və ya VI əsrdə qədim uyğur dilinə tərcümə edilməsi fikri ilə razılaşmaq olmaz. L.V.Dmitriyeva və L.N.Qumilev abidənin VII-VIII əsrlərdə uyğur dilinə tərcümə edildiyini söyləyərkən həqiqətə daha yaxındırlar. Əvvələn, yuxarıda deyildiyi kimi, atəşpərəstlərin ərəblər tərəfindən İrandan sıxışdırılıb çıxarılmasınadək mani dininin uyğurlar arasında yayılması ağılabat deyildir. V-VI yüzilliklərdə uyğurlar Altay dağlarının ətəklərində yaşayırdılar, köçəri həyat sürürdülər və mani dini rahiblərinin onların arasında öz dinlərini təbliğ etmələri üçün heç bir şərait yox idi. Mani dini rahibləri uyğurlar yalnız oturaq həyat tərzinə keçəndən sonra onların arasında dini təbliğat apara bilirdilər. Uyğurların oturaq həyata keçməsi isə VIII yüzilliyin ikinci yarısında baş vermişdir. Atəşpərəstlərin ərəb təqibindən şərqə – uyğur qəbilələrinin yanına qaçması və qüdrətli Uyğur xaqanlığında sığınacaq tapması da məhz bu dövrə təsadüf edir. İkincisi, «Xuastuanift» əsəri V-VI yüzilliklərdə qədim uyğur

dilinə bir də ona görə tərcümə edilə bilməzdi ki, V yüzilliyin ortalarından başlayaraq ta 745-ci ilədək Böyük çöldə hakim qəbilə göytürk qəbiləsi idi, deməli, hakim dil də, qəbilələrarası ünsiyyət vasitəsi də göytürk dili idi. Qədim uyğur qəbilələri Birinci və İkinci Türk xaqanlığının tərkibinə daxil olan qəbilələrdən vur-tut biri idi. «Xuastuanift» əsəri 745-ci ilədək türk qəbilələrindən birinin dilinə tərcümə edilməli olsa idi, onda qədim uyğur dilinə yox, «millətlərəarası ünsiyyət vasitəsi» olan göytürk dilinə tərcümə edilərdi. Hər şeydən görünür ki, bu əsər qədim uyğur dilinə Uyğur xaqanlığı dövründə, yəni 745-ci ilə 840-cı il arasında tərcümə edilmişdir. Daha bir məsələ bu fikrin xeyrinə zəmanət verir. «Xuastuanift» əsərinin dili, üslubu, tərcümənin (o dövr üçün) mükəmməlliyi göstərir ki, tərcüməçinin ixtiyarında nəinki göytürk yazısı abidələri, həm də heç olmasa, göytürk əlifbası ilə yazılmış qədim uyğur abidələri kimi samballı nümunələr olmuş, tərcüməçi onlardan yaradıcılıqla bəhrələnməmişdir.

«Xuastuanift» əsərinin üç nüsxəsi bizə qədər gəlib çatmışdır. Bunlardan ikisi mani əlifbası ilə yazılmışdır: biri Londonda, digəri Berlində saxlanılır. Qədim uyğur əlifbası ilə yazılmış nüsxə isə Sankt-Peterburqda Şərqsünəslıq İnstitutunun kitabxanasında mühafizə edilir. Hər üç nüsxə kəsirlidir. Mani əlifbası ilə yazılmış Berlin nüsxəsində söz sonunda qapalı saitlər (ı, i, u, ü) qoşa yazılır. Məsələn: *teñrii, karaluu, kəñçüü, simpii*. Saitlərin belə qoşa yazılması, görünür, onların uzun tələffüz olunduğunu göstərmək üçündür. Lakin digər iki nüsxədə, xüsusən qədim uyğur əlifbası ilə yazılmış nüsxədə söz sonunda saitlərin qoşa yazılmasına rast gəlmirik. Yeri gəlmişkən, saitlərin qoşa yazılması hadisəsinə «İrk bitig» («Fənlamə») əsərində də (əsər göytürk əlifbası ilə yazılmışdır) rast gəlinir. Berlin nüsxəsində bir sıra hallarda a, e, i saitlərindən sonra söz sonunda h hərfi əlavə edilir: *haçah, teñriih, yekliiñh* və s. Qədim uyğur əlifbası ilə yazılmış nüsxədə (Sankt-Peterburq nüsxəsində) d və t səslərindən başqa kar və cingiltili samitlər yazıda qrafik cəhətdən fərqləndirilmir; təkə bu iki samit qrafik cəhətdən fərqləndirilir – onlar ayrı-ayrı işarələrlə yazılır. «Xuastuanift» abidəsinin dili bir sıra xüsusiyyətlərinə görə qədim uyğur abidələrinə bənzəyirsə, bir sıra xüsusiyyətlərinə görə hələ də göytürk yazısı abidələri ilə

¹ Əliş Şükürlü. *Qədim türk yazılı abidələrinin dili. Bakı, 1993, s. 35.*

eynilik təşkil edir. Məsələn, qədim uyğur əlifbası ilə yazılmış nüsxədə d samiti qədim uyğur abidələrindəki kimi y və ya z samitinə çevrilməmiş, göytürk yazısı abidələrindəki kimi, yeni d samiti kimi işlənmişdir; məsələn: *adək* «ayaq», *edgü* «yaxşı», *adiril* «ayrıl» və s. «Xuastuanift» əsərində uyğur ədəbi dili üçün yad olan, lakin göytürk yazısı abidələri üçün səciyyəvi olan *-gma*, *-gmə* feli sifət forması da işlənir: *oluruğma* «oturan», *yükünügmə* «tapınan», «sitayış edən» və s. Bu feli sifət forması uyğurlara aid edilən, lakin göytürk əlifbası ilə yazılmış «İrk bitig» («Fənamə») əsərində də məhsuldar şəkildə işlənir. «Xuastuanift» əsərində say sistemi də göytürk abidələri dilinin say sisteminə bənzəyir: tərkibi miqdar sayları göytürk abidələrində, göytürk əlifbası ilə yazılmış uyğur abidələrində (İrk bitig, Moyun çor) düzəldilən sistemlə, yəni təklik üstə gəl onluq ç 1 x on sistemi ilə əmələ gəlir. «Xuastuanift» əsərini göytürk əlifbası ilə yazılmış (həm göytürk, həm də qədim uyğur) abidələrindən fərqləndirən əsas xüsusiyyətlər bunlardır: a) göytürk əlifbası ilə yazılmış abidələrdə işlənməyən x, h, f kimi samitlər bu əsərdə işlənir; b) göytürk əlifbası ilə yazılmış abidələrdə saitlərin damaq ahəngi müntəzəmdir, onun pozulmamasında istisnalara yol verilmir, bu əsərdə isə saitlərin damaq ahəngi qanunu tez-tez pozulur; c) «Xuastuanift» əsərində fars dilindən alınma sözlər (məsələn: *fərzənd*, «oğul», *dintar* «dindar», *monastr* «monastr» və s.) çox işlənir. Sadalanan xüsusiyyətlər aydın surətdə göstərir ki, 1) «Xuastuanift» əsərinin tərcüməçisi nümunə kimi göytürk əlifbası ilə yazılmış abidələrdən istifadə etmişdir; 2) abidə Göytürk xaqanlığı süquta uğradıqdan, yəni 745-ci ildən sonra meydana gəlmişdir.

Xristian dini məzmunlu qədim uyğur yazısı abidələri. Qədim uyğur əlifbası ilə yazılmış xristian dini məzmunlu abidələr sayca azdır. Güman etmək olar ki, bu, xristian dininin uyğurlar arasında yayıla bilməməsi, daha doğrusu, zəif yayılması və tezliklə aradan çıxması ilə əlaqədardır. Xristian dini məzmunlu abidələr Orta Asiyada, məsələn, Qırğızıstanda arami əlifbasının bir qolu olan nestorian əlifbası ilə yazılmışdır və mütəxəssislər bu abidələri suriyalıların adı ilə əlaqələndirirlər. Ola bilər ki, qədim uyğur əlifbası ilə yazılmış xristian dini məzmunlu qədim uyğur

abidələri də islam dini Suriyada yayıldıqdan sonra Uyğur xaqanlığına köçmüş suriyalılar və ya onların müridləri (şagirdləri) tərəfindən tərtib edilsin. Tarixdən məlum olduğu kimi, xristianlıq uyğur qəbilələri arasında yayıla bilməmişdi. Qərbi Çində – Şərqi Türküstan və Cuncariyada yaranmış uyğur dövlətlərinin rəhbərləri islam dinini qəbul etmiş, ərəblərdən daha çox müsəlmanlaşmış və islam dinini qəbul etməyənləri ərəblərdən daha şiddətli təqib etmişdilər. Məhz buna görədir ki, qədim uyğur əlifbası ilə yazılmış xristian dini məzmunlu uyğur abidələri sayca bir qədər azdır. Həm də qeyd etmək lazımdır ki, elmə bəlli olan bir neçə xristian dini məzmunlu qədim uyğur yazısı abidəsi orijinal əsər deyil, tərcümədir. Ümumiyyətlə, qədim uyğur dilində xristian dini məzmunlu orijinal əsər yoxdur.

İndiyədək Şərqi Türküstanda iki nisbətən iri həcmli və bir neçə kiçik həcmli xristian dini məzmunlu qədim uyğur yazısı abidəsi tapılmışdır. Tapılmış abidələrdən bəzisi parçalardan ibarətdir. Xristian dini məzmunlu uyğur abidələrinin hamısı monqolların Uyğurustanı istila etməsindən əvvəlki dövrə aiddir, deməli, onlar hər halda XIII yüzillikdən əvvəlki dövrdə qələmə alınmışdır.

Xristian dini məzmunlu qədim uyğur abidələrinin hamısı Şərqi Türküstanda, daha dəqiq deyərsə, təkəcə bir kənddə – Bulayık kəndində tapılmışdır; hələ ki, başqa yerlərdə xristian dini məzmunlu qədim uyğur abidələrinə təsadüf edilməmişdir. Tapılmış abidələrdən ikisi dilçilik baxımından əhəmiyyətə malikdir. Bunlardan biri 1908-ci ildə F.V.K.Müller tərəfindən nəşr edilən 34 sətirlik «Şehrkarların sitayışı» adlı abidədir. Qədim uyğur əlifbası ilə yazılmış bu kitabə cəmi 3 səhifə həcmindədir. 34 sətirin hərəsində 5-6 söz vardır. Abidənin transkripsiyası bir səhifəyə sığır. «Şehrkarların sitayışı» abidəsi İncildən tərcümə edilmişdir. Əsərdə rahiblərin yenicə anadan olmuş İsayə sitayış etmələrindən danışılır. Əsərin hansı dildən tərcümə edildiyi hələ müəyyənləşdirilməmişdir; mütəxəssislər bu fikirdədirlər ki, əsər ya Suriya, ya da soğd dilindən tərcümə edilmişdir. Xristian dini məzmunlu ikinci, nisbətən iri həcmli qədim uyğur yazısı abidəsini ilk dəfə A.Lekok nəşr etdirmişdir. Bu abidə həcmcə «Şehrkarların sitayışı» adlı abidədən də kiçikdir. Abidədə tamahkarlıq, günah

işlətmək, şirnikləndirmək kimi mənfi sifətlər tənqid edilir, onlara qarşı mübarizə aparmaq, onlardan çəkinmək nəsihət edilir.

Burhan dini məzmunlu qədim uyğur yazısı abidələri. Qədim uyğur əlifbası ilə yazılmış və dövrümüzdə qədər gəlib çatmış dini məzmunlu qədim uyğur abidələrinin əksəriyyəti burhan dini məzmunlu kitabələrdir. Bunun da səbəbi aydındır: uyğur qəbilələri islam dinini qəbul edəndək, yeni X yüzilliyədək burhan dininə tapınmışdır. Burhan dini məzmunlu qədim uyğur abidələrinin, demək olar ki, hamısı Çin, hind, toxar və Tibet dillərindən qədim uyğur dilinə tərcümə edilmişdir. Bu abidələrdən bəziləri tərcümədir. Məsələn, «Maytrisimit» əsəri hind dilindən toxar dilinə, toxar dilindən isə qədim uyğur dilinə tərcümə edilmişdir. Burhan dini məzmunlu çoxlu qədim uyğur yazısı abidəsi ilə yanaşı bir neçə iri əsərin də mövcud olması qədim uyğur ədəbi dilinin leksik xüsusiyyətləri və qrammatik quruluşu haqqında tam təsəvvür əldə etməyə imkan verir. Təəssüf ki, V.M.Nasilovun kiçik həcmli əsərini çıxsaq, indiyədək qədim uyğur dilinin leksikası və qrammatik quruluşu haqqında az-çox gözə çarpan əsər yazılmamışdır. Əgər belə əsər yazılsa idi, məlum olardı ki, qədim uyğur dili göytürk dilindən o qədər də fərqlənir, gözəçarpan fərqlər qanunauyğun fonetik dəyişiklər və alma sözlərdən ibarətdir və qədim uyğur ədəbi dili istər fonologiya, istər lüğət tərkibi, istərsə qrammatik quruluşuna (morfologiya və sintaksisinə) görə göytürk ədəbi dilinin, bir növ, davamı, inkişafıdır.

Burhan dini məzmunlu qədim uyğur yazısı abidələri içərisində həm həcminə, həm bədii xüsusiyyətlərinə, həm də dilçilik baxımından üçü – «Maytrisimit», «Süan-Tszanın bioqrafiyası» və «Altun yaruk» əsərləri diqqəti xüsusilə cəlb edir.

«Maytrisimit» əsəri. Bu əsər ikinci Turfan arxeoloji ekspedisiyası zamanı (1904-1905-ci illər) tapılmışdır. Birinci nüsxə Sevgim qəsəbəsi yanında çay qırağında monastrda tapılmışdır. A.fon Lekoka görə, bu monastr VIII-XI əsrlərdə fəaliyyət göstərmişdir. İkinci nüsxə Sevgim qəsəbəsindən 5 km şimalda Murtak çayı sahilində tapılmışdır. Üçüncü nüsxə isə Sevgim qəsəbəsində tapılmışdır.

«Maytrisimit» əsəri üzərində ilk elmi araşdırmaları 1907-ci

ildə F.B.K.Müller aparmışdır. 1945-ci ildə A.fon Lekok əsəri bütövlükdə nəşr etmişdir, Anna fon Qaben, R.Rəhməti Arat, Brunhild, Korner və Şarlotta Leyz toplamış, təsnif edib düzəltilmişlər. A.fon Lekok əsər üzərində elmi araşdırmalar aparmışdır. Əsərin faksimile ilə, lakin tam olmayan ilk nəşri 1957-ci ildə A.fon Qaben (birinci hissə) tərəfindən edilmişdir. Əsərin ikinci hissəsi 1961-ci ildə Berlində nəşr edilmişdir. Türk tədqiqatçısı Şinasi Tekin 1976-cı ildə Ankarada bu əsəri 598 səhifəlik bir kitab şəklində nəşr etmişdir. Müəllif dərin elmi araşdırmalar aparmış, əsərin transkripsiya və tərcüməsini hazırlamış onu xüsusi qeydlərlə təchiz etmiş, əsərdə işlənən söz və şəkilçilərin qlossarisini hazırlamışdır. Şinasi Tekin əsərə belə bir köməkçi başlıq əlavə etmişdir: «Burhanların Mehdisi Maytreya ilə görüş. Uyğurca ibtidai bir dram». «Maytrisimit» əsərinin birinci hissəsi filologiya elmləri namizədi Əbülfəz Quliyevin tərcüməsində Azərbaycan dilində nəşr edilmişdir. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, Ə.Quliyev əsəri qədim uyğur dilindən deyil, müasir türk dilindən tərcümə etmişdir. Buna görə də tərcümə kifayət qədər dəqiq deyildir (ola da bilməzdi).

Əsərin əlyazmasının kağızı çox köhnədir, mürəkkəb ümumiyyətlə çox solğundur. XX-XXI bölmələrin mürəkkəbi tünd qara rəngdədir. Hər səhifədə 30-33 sətir vardır. Uyğur yazısı ənənəsindən fərqli olaraq, sətirlər yuxarıdan aşağı yox, sağdan sola yazılmışdır.

«Maytrisimit» əsəri bir səcdə (giriş) və 27 bölmədən (ümüş), yəni 28 hissədən ibarətdir. Əsər Maytrının gələcəkdə tanrılar ölkəsi Tuyitdən insanlar aləminə, yer üzünə enəcəyindən sonrakı (güman edilən) həyatı və fəaliyyətindən bəhs edir. Adətən, burhan dininə aid əsərlər qədim uyğur dilinə Çin dilindən tərcümə edilmişdir. Lakin «Maytrisimit» əsəri qədim uyğur dilinə (əsərdə *uyğur dili* ifadəsinə bir dəfə də olsun təsafüd edilmir, hər yerdə *türki dilinə* ifadəsindən istifadə edilir) Çin dilindən deyil, toxar dilindən tərcümə edilmişdir. Əsərin toxar dilində olan əlyazması sanskrit (hind) və Çin dillərində olan variantlarından xeyli fərqlənir. Toxar dilinə hind dilindən Kavya üslubunda dəyişdirilərək tərcümə edilmişdir. Toxar dilindəki 130 hissə əsərin uyğur dilində olan variantı ilə birlikdə Turfan arxeoloqları

ekspedisiyası tərəfindən tapılmışdır. Belə güman etmək olar ki, «Maytrisimit» əsərinin toxarca tərcüməsində də türklər iştirak etmişlər. Bunu iddia edərkən iki amilə əsaslanmaq olar: 1. Uyğur dilinə tərcümədə bütün fəsillərin sonunda türk tərcüməsi toxar tərcüməçisinin adını qeyd edir. 2. Toxar dilinə tərcümədə şəklini dəyişmiş bəzi türk sözlərinin işləndiyinə təsadüf edirik.

Əsəri toxar dilindən qədim uyğur dilinə, güman ki, burhan monastrında rahib olan Pratyarakşit açarı yaradıcılıqla tərcümə etmişdir. Əsərin qədim uyğur variantında elə ünsürlər vardır ki, onları nə hind, nə Çin, nə də toxar dillərində olan «Maytrisimit»lərdə görmək mümkün deyildir. Pratyarakşit açarı Tarım uyğurlarından deyil, qərb uyğurlarındandır. O, İl-balıq şəhərində doğulmuşdur. Bu şəhər İli çayı sahilində Kulça şəhəri yaxınlığında yerləşmişdir. Pratyarakşit açarı sözlərin məna incəliklərini dərinləndirən bilir, onları yerində işlədir. Görünür, o, dövrünün kamil savad almış adamlarından biri olmuşdur. O, qədim uyğur dilinin daxili aləminə, zəngin lügət tərkibinə, sözlərin məna çalarlarına dərinləndirən bələd olmuşdur. Buna görə də «Maytrisimit» əsəri tərcümədən daha çox orijinal əsər təsiri bağışlayır.

Əsərin qədim uyğur mətni Hinayana məzhəbinin Vaybiyiki təriqətinə aiddir.

Qədim Hindistanda ədəbi əsərlər 29 hissədən ibarət olurdu. «Maytrisimit» əsərinin qədim uyğur dilinə tərcüməsində bu quruluş mühafizə edilmişdir, Çin və toxar dillərinə tərcümədə isə pozulmuşdur.

Əsərin hər bölməsinin əvvəlində hadisələrin baş verdiyi yer, şərait təsvir edilir, iştirakçılar haqqında məlumat verilir. Bu da müasir dramlardakı səhnənin təsvirinə, remarkaya bənzəyir. Əsərdə vəli (arxant) və burhanların surətlərinin təsvirinə də rast gəlmək olar. Bundan başqa, əsərdə körk (rəsm, heykəl) və görünc (müasir dramlarda pərdə, şəkil, səhnə) məfhumlarından da istifadə edilməsi onun ibtidai dram olması fikrinə gətirir. Bütün bunlar göstərir ki, qədim uyğurlar hələ IX, yaxud X yüzillikdə Koçu dövləti zamanında bəsit, ibtidai dram janrını dinə uyğunlaşdırmışlar.

Bu əsər Mayrı bayramlarında ifa edilərmiş. Marrı bayramı ilin ilk günündə keçirilirdi. Bu, yeni gün, yeni il bayramı idi. Əsəri

rahiblər uca səslə, ahənglə xalqa oxuyardılar. Bayramda güləşərdilər, pyeslər tamaşaya qoyardılar. Tamaşaları pantomima ilə göstərərdilər. Tamaşalarda rəngli və plastik qablardan istifadə edilirdi.

Əsərin Sevgim nüsxəsini Boz bay Tirək arvadı Yidlək ilə Sintar Seliyə yazdırmışdır. Dinə aid əsəri yazmaq, yaxud yazdırmaq burhan dininə görə savab sayılır.

Əsər sanskrit dilindən toxar dilinə bizim eramın III yüzilliyində tərcümə edilmişdir. Əsərin qədim uyğur variantının bir yerində Koçu dövləti xatırladılır (təbii ki, toxar variantında belə xatırlama ola bilməzdi). Bu onu göstərir ki, əsər Koçu dövlətinin monastrlarından birində tərcümə edilmişdir. Deməli, əsər buraya kənardan gətirilməmiş, Sevgim və Murtak monastrlarında yazılmışdır.

«Maytrisimit» əsərinin toxar dilindən uyğur dilinə tərcümə edilməsi tarixi haqqında da bəzi işarələr vardır. III bölmədə darmavi (Dharmavi) adı vardır. X bölmədə bir-iki qapalı tarix vardır. XV bölmənin sonunda (bir üçüncü) Vartsun (Fa-tsun) adına rast gəlirik: «Mən Vartsun adlı yeni öyrənən hörmət ilə təqvimini yazdım». Bütün bunlardan əsərin tərcümə edildiyi tarixi aydınlaşdırmaq olar. Bütün hallarda «Maytrisimit» əsərinin qədim uyğur dilinə tərcüməsi tarixini Koçuda uyğur dövlətinin yaradılmasından əvvəlki dövrə, yəni IX yüzilliyin ikinci yarısından əvvələ aparmaq olmaz.

«Süan-Tzanın bioqrafiyası». 840-cı ildə Mərkəzi Asiyada uyğur xaqanlığı qırğızların təzyiqi nəticəsində süquta uğradı. Uyğurların bir hissəsi Çin imperiyasının tərkibinə daxil oldu, bir hissəsi isə qərbə miqrasiya edib Turfanda yerləşdi. Turfana köçən uyğur qəbilələri yerli türk qəbilələri ilə birləşib özəyini qədim uyğur qəbilələrinin təşkil etdiyi qədim uyğur dövlətini – Koçu bəyliyi yaratdılar. Yeni dövlətdə ilk uyğur xaqanlığının rəsmi dövlət dini olan manixey (mani) dilinin əsasları sarsılır, yeni şəraitlə, yeni siyasət və ideologiya ilə əlaqədar olaraq yeni din yayılmağa başlayır. XI əsrin ikinci yarısında uyğurlar arasında burhan (buddizm) dini geniş yayılır. Təbii ki, yeni ideologiya öz təbliğat vasitələrini yaratmalı idi. Buna görə də Koçu dövlətində burhan dininin təbliği ilə bağlı olan əsərlər qədim uyğur dilinə

tərcümə edilirdi. Burhan dini ideyalarını təbliğ edən bu qədim uyğur yazısı abidələrinin az bir qismi bizim zamanəmizə qədər gəlib çıxmışdır. Qədim uyğur yazısı nümunələrindən biri də VII yüzilliyin Çin səyyahı Süan-Tszanın bioqrafiyasıdır. Belə güman edirlər ki, bu əsər qədim uyğur dilinə XI əsrin əvvəllərində tərcümə edilmişdir. Əsəri qədim uyğur dilinə dövrünün görkəmli tərcüməçisi və şairi Senqu Seli Tudun tərcümə etmişdir. Senqu Seli Tudun Koçu dövlətinin inkişaf etmiş mədəni mərkəzlərindən biri olan Beşbalıq şəhərində yaşayırdı. Onun, bizə çatmasa da, şeirləri də olmuşdur. Bu əsər Senqu Seli Tudunun ilk tərcüməsi deyildir.

«Süan-Tszanın bioqrafiyası (səyahətnaməsi)» Anna fon Qaben, Fen Tzyaşen, L.Y.Tuquşeva tərəfindən tədqiq edilmişdir. L.Y.Tuquşeva bu əsərin tənqidi mətnini 1991-ci ildə nəşr etdirmişdir.

Başqa tərcümələrində olduğu kimi, Senqu Seli Tudun bu əsəri də qədim uyğur dilinə yaradıcı şəkildə tərcümə etmiş, ona əlavələr, aydınlaşdırmalar, haşiyələr, müəllif (tərcüməçi) ricətləri əlavə etmişdir. Orijinaldan fərqli olaraq Senqu Seli Tudun əsəri epos (kavi nom bitig) adlandırır. Burada bir sıra yer adlarına, o cümlədən Koço (Koçu), Xatan (Udun), Kuça (Küsən) toponimlərinə tez-tez rast gəlirik. Üslub baxımından «Süan-Tszanın bioqrafiyası» göytürk əlifbası ilə yazılmış Orxon-Yenisey abidələrinin dilini xatırladır.

«Altun Yaruk». Uyğur əlifbası ilə yazılmış və burhan dini qanunlarına həsr edilmiş qədim uyğur abidələri arasında həcminə görə ən böyüyü «Altun Yaruk» («Qızıl işıq») adlı əsərdir. Burhan dininə aid əsərlərin böyük əksəriyyəti kimi bu əsər hind (sanskrit) dilindən deyil, Çin dilindən qədim uyğur dilinə tərcümə edilmişdir. Əsəri qədim uyğur dilinə X yüzilliyin birinci yarısında Beşbalıq şəhərinin sakini Senqu Seli Tudun tərcümə etmişdir. Tərcüməçi əsərə yaradıcı surətdə yanaşmış, onun məzmununu saxlayaraq formasında xeyli dəyişiklik etmiş, hətta bəzi yerlərini nəzmə çəkmişdir. Buna görə də bu əsəri Senqu Seli Tudunun yaradıcılıq məhsulu, iqtibas adlandırmaq səhv olmazdı. Bu əsər burhan dininin ideyalarını təbliğ edən əsərdir. Əsər fəlsəfi və dini hekayət və rəvayətlərdən ibarətdir. Onun əsas xüsusiyyətlərindən

biri də budur ki, Burhan dininin terminləri burada türkləşdirilmiş, türk sözlərindən düzəldilmiş terminlərlə əvəz edilmişdir.

«Altun Yaruk» abidəsinin elm aləminə altı nüsxəsi məlumdur. Abidə 1908-1913-cü illər arasında əvvəlcə alman, sonra rus elmi ekspedisiyaları tərəfindən Çində hissə-hissə tapılmışdır. Sonuncu və ən son nüsxə 1687-ci ildə üzü köçürülmüş nüsxədir. Bu nüsxə 1910-cu ildə S.Y.Malov tərəfindən Şərqi Türküstanda – Çinin Tansu əyalətində tapılmışdır. Bu nüsxə Sankt-Peterburq şəhərində saxlanır. Həmin nüsxə təkcə mətn şəklində (tərcüməsiz) 1913-1918-ci illərdə Sankt-Peterburqda V.V.Radlov və S.Y.Malov tərəfindən nəşr edilmişdir. Sonralar – 1930-cu ildə əsər alman dilinə tərcümədə nəşr edilmişdir. Təəssüf ki, əsərin nəşri bitməmişdir (675 səhifədən yalnız 466 səhifəsi nəşr edilmişdir). «Altun Yaruk» əsərinin digər nüsxələri həcmcə Sankt-Peterburq nüsxəsindən xeyli kiçik və naqisdir. Artıq qeyd edildiyi kimi, əsər 1994-cü ildə Ceval Kaya tərəfindən türk dilinə tərcümədə nəşr edilmişdir.

«Altun Yaruk» abidəsi iki hissədən ibarətdir. Birinci hissədə bir hökmdarın xəstələnməsindən bəhs edilir. Həmin hökmdar «Altun Yaruk» əsərini köçürərək burhan məbədinə verir. Bu xeyirxah işinə görə o, sağalmaz hesab edilən xəstəlikdən qurtulur. İkinci hissə də buna bənzəyir: Anku kəndinin kəndxudasının arvadı «Altun Yaruk» abidəsini oxumaqla xəstəlikdən qurtulur.

«Altun Yaruk» abidəsi qədim uyğur ədəbi dilini araşdırmaq baxımından böyük əhəmiyyətə malikdir. Bu abidənin dili göytürk əlifbası ilə yazılmış göytürk və qədim uyğur abidələrinin dili ilə sonrakı dövr uyğur ədəbi dili arasında sanki keçid mərhələsi təşkil edir, uyğur ədəbi dilinin göytürk yazısından qədim uyğur yazısına inkişafının yolunu göstərir. Abidənin dilində həm əvvəlki dövrün ədəbi dillərinin – göytürk ədəbi dilinin və göytürk əlifbası ilə yazılmış qədim uyğur mətnləri dilinin xüsusiyyətləri qorunub saxlanılır, həm də yeni qazanılmış keyfiyyətlər öz əksini tapır. «Altun Yaruk» abidəsinin dilində göytürk və göytürk əlifbası ilə yazılmış qədim uyğur abidələrində işlənən *-ğma*, *-gmə* və *-taçı*, *-təçi* şəkildə feli sifət formaları, təsirlik halın *-ığ*, *-ig* şəkildə forması işlənir, həm də yeni qazanılmış feli sifət və feli bağlama

formaları, tərkibi sayların müasir türk dilləri üçün səciyyəvi olan düzəldilmə şəkli (onluq üstə gəl təklik), müasir türk dillərində işlək olan sıra sayları düzəldən şəkilçilər işlənir.

Burhan dini məzmunlu qədim uyğur yazısı abidələrinin arasında çoxlu şeirlərə də rast gəlmək olar.

Qədim uyğur islam abidələri. Qədim uyğur əlifbası ilə yazılmış islam abidələri dini məzmunundan daha çox didaktik məzmunla malikdir. İslam mühitində yazılmış qədim uyğur yazısı abidələri Turfanda tapılmış və Berlində saxlanır. Bu abidələr, əsasən, nəzmlə yazılmışdır, kiçik şeirlərdir. Bu şeirlər şəkli və tərzinə görə sonrakı türk xalq ədəbiyyatını xatırladır. Buna görə də belə bir fikir demək olar ki, islam abidələri qədim türk şeiri ilə yeni türk şeiri arasında, bir növ, körpüdür. Aşağıdakı «Bilig» başlıqlı iki bəndlik şeirə diqqət yetirin:

*Bilig bilin, ya bəgim,
Bilig sənə eş bolur.
Bilig bilgən ol ərkə,
Bir kün devlät tuş bolur.*

*Biliglig ər biligə
Taş kurşansa, kaş bolur.
Biligsizig yanına
Altun koysa, taş bolur.*

Tərcüməsi:

*Bilik bilin, ey bəyim,
Bilik sənə eş olur.
Bilik bilən insana,
Bir gün dövlət tuş olur.*

*Bilikli ər belinə
Daş kurşansa, qaş olur.
Biliksizin yanına
Qızıl qoysan, daş olur.*

İslam mühitində yazılmış qədim uyğur yazısı abidələrinin dilində dilin inkişafı ilə əlaqədar olaraq yeni yaranan keyfiyyətlərlə yanaşı, göytürk əlifbası ilə yazılmış qədim türk abidələrinin dilində işlənən bir sıra qrammatik formaların da mühafizə edildiyinin şahidi oluruq.

Dini məzmun daşımayan qədim uyğur yazısı abidələri. Qədim uyğur əlifbası ilə yazılan və dini məzmun daşımayan qədim uyğur abidələri arasında, heç şübhəsiz, ən gərəklisi Yusif Xas Hacib Balasaqunlunun 1069-cu ildə yazdığı «Kutadğu bilig» («Xoşbəxtliyə aparan bilik») adlı əsəridir. Əsər Kamil Vəliyev və Ramiz Əsgər tərəfindən Azərbaycan dilinə tərcümə edilmiş və təkce tərcümə şəklində (yəni faksimilesiz və qədim uyğur mətni olmadan) nəşr edilmişdir. «Kutadğu bilig» əsərinin Azərbaycan dilində bu nəşrinin dilçilik baxımından əhəmiyyəti olmasa da, filologiya və ədəbiyyatşünaslıq baxımından tərcümə böyük əhəmiyyətə malikdir.

Bu kitabda «Kutadğu bilig» əsəri oxucuya təqdim edilmir. Buna görə də oxucu üçün maraqlı olar deyə əsərin Vyana nüsxəsindən bir neçə səhifənin foto surətini kitaba salmışam.

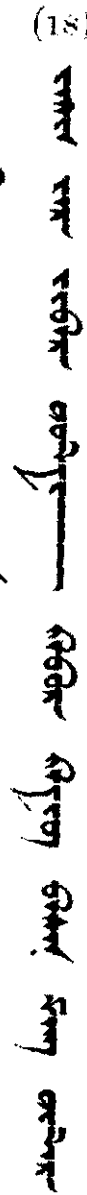
Dini məzmun daşımayan qədim uyğur yazısı abidələri arasında hüquq sənədləri böyük əhəmiyyətə malikdir. Belə sənədlərdən «Nökərin ağadan şikayəti», «Torpaq satılması haqqında sənəd», «Küncüt borcu», «Yağ borcu», «Torpaq icarəsi», «Bezlə meynəliyin dəyişdirilməsi», «Bezlə qadının dəyişdirilməsi» və s. haqqında olan sənədləri nümunə göstərmək olar.

Qədim uyğurların hüquq sənədləri, əsasən, X-XIII yüzilliklərə aiddir. Bu sənədlər qədim uyğur qəbilələrinin hüquq mədəniyyəti, təsərrüfat həyatı, cəmiyyətdəki hüquqi münasibətlər haqqında bizə tam məlumat verir. Koçu dövlətində uyğurlar, əsas etibarilə, üzümçülük və pambıqçılıqla məşğul olmuşlar. Mənbələrin verdiyi məlumatlara görə, Koçu dövlətində quldarlıq mövcud olmuşdur. Qədim uyğurlar qul alıb satmış, hətta valideyn öz övladını qul kimi satmış, yaxud müvəqqəti işləmək üçün, necə deyirlər, kirayəyə vermiş, əslində müəyyən müddətə satmışdır. Turfandakı Koçu dövlətində taxılçılıq, qismən, maldarlıq da mövcud olmuşdur.

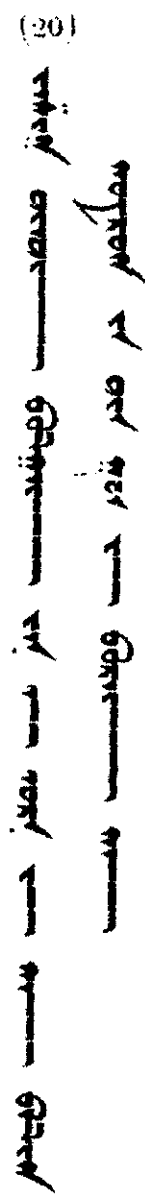
Qədim uyğur hüquq sənədləri arasında çoxlu borc qəbzləri, alqı-satqı sənədləri mövcuddur. Borc qəbzləri çaxır, pul, pambıq parça, küncüt yağı borc alınmasına aiddir, alqı-satqı sənədləri isə meynəlik və torpaq sahələrinin alınib-satılması haqqında sənədlərdir. Vergi və biyar haqqında da xeyli sənəd mövcuddur. İtirilmiş sənədlərin əvəzinə verilmiş yeni sənədlərə də rast gəlmək olur. Dini və mülki vəsiyyətnamələr, təsərrüfat haqqında qeydlər və s. sənədlər də vardır. Bir sözlə, qədim uyğur hüquq sənədləri qədim uyğurun ictimai həyatını hərtərəfli əhatə edir, qədim uyğur cəmiyyətinin hüquqi əsasları haqqında tam təsəvvür yaradır. Bu sənədlər, digər tərəfdən, qədim uyğur dilində hüquq terminlərinin artıq müəyyənləşdiyini, təşəkkül tapdığını göstərir. Nəhayət, bu sənədlər qədim uyğur cəmiyyətində artıq müəyyənləşdirilmiş qiymətlər sisteminin, faizin, sələmin, borc verilmə müddəti ilə öhdəliyin, müqavilənin şərti arasında müəyyən sabit əlaqənin olmasına şahidlik edir. Qısa desək, qədim uyğur hüquq sənədləri qədim uyğur ədəbi dilində artıq dəftərxana üslubunun təşəkkül tapdığını göstərir.

Hüquq sənədələrini tərtib etmək üçün qəlib də müəyyənləşdirilmişdir. Sənəddə əvvəlcə (on iki il siklli heyvan təqvimini ilə) tarix (il, ay, gün) göstərilir. Sonra öhdəlik, yaxud müqavilə gəlir. Sənədin sonunda hüquq aktını tərtib edərkən iştirak edən şahidlərin siyahısı verilir. Şahidlər öz adları qarşısında öz möhürlərini vurur, yaxud damğalarını basırlar. Bundan başqa, damğadan əlavə və damğanın əvəzinə hüquqi sənədlərə mürəkkəbə batırılmış barmaq da basılır. Bəzi hüquq sənədlərində onları tərtib edən şəxs də (katib) göstərilir. Əməliyyat aparalarının Çin tərzində hazırlanmış möhürlərinə də təsadüf edilir. Məsələn, borc qəbzində borc verən, borc alan, borcun miqdarı, sələm faizi, faizlə birlikdə borcun verildiyi müddət (qaytarılması vaxtı) göstərilir, bəzən isə borc verənin, yaxud borc alanın vəfat edəcəyi təqdirdə, bəzi əlavə şərtlər də qeyd edilir. Sənəddə hər şeyin (qulun, torpağın, parçanın, yağın, çaxırın, pambığın) qiyməti dəqiq göstərilir.

(17)

(18)

(19)

(20)

Qədim uyğur əlifbası

- (27) دندك ستر ح ويدا وئىنا م رىمىتى
 (28) ق ستر چىك مىكى قىچىر تى مەرىچە مەل
 (29) ق ئىللىق چىك ئىنىنا م سىچىر مەل رىچىر
 سىچىر ح ويدا رىچىر رىچىر وئىچىر مەل
 (30) ق سىچىر مەل وئىچىر مەل رىچىر مەل
 سىچىر مەل وئىچىر مەل رىچىر مەل
 (31) ق سىچىر مەل وئىچىر مەل رىچىر مەل
 سىچىر مەل وئىچىر مەل رىچىر مەل
 (32) ق سىچىر مەل وئىچىر مەل رىچىر مەل
 سىچىر مەل وئىچىر مەل رىچىر مەل
 (33) ق سىچىر مەل وئىچىر مەل رىچىر مەل
 سىچىر مەل وئىچىر مەل رىچىر مەل
 (34) ق سىچىر مەل وئىچىر مەل رىچىر مەل
 سىچىر مەل وئىچىر مەل رىچىر مەل
 (35) ق سىچىر مەل وئىچىر مەل رىچىر مەل
 سىچىر مەل وئىچىر مەل رىچىر مەل

Qədim uyğur qəbilələri 745-ci ildə öz müstəqil dövlətlərini – Uyğur xaqanlığını yaratmazdan əvvəl, hətta bu hadisədən xeyli sonra da uzun müddət göytürk Orxon-Yenisey əlifbasından istifadə etmişdir. İlk qədim uyğur abidələri göytürk hərfləri ilə daşlar üzərinə həkk olunmuşdur. Sonralar da bir müddət hətta kağız üzərində yazılan qədim uyğur abidələri göytürk yazısı ilə yazılmışdır. Qədim uyğur əlifbası uyğur xaqanlığının yetkin çağlarında yaradılmışdır. Artıq qeyd edildiyi kimi, qədim uyğur əlifbası qədim soğd əlifbası əsasında, qədim soğd əlifbası modeli üzrə yaradılmışdır. Öz növbəsində qədim soğd əlifbası da qədim pəhləvi əlifbası əsasında, bu sonuncu isə arami əlifbası modeli əsasında yaradılmışdır. Arami əlifbası isə öz mənşəyini qədim finikiya əlifbasından götürür.

Qədim uyğur ədəbi dili, bir növ, göytürk ədəbi dilinin davamı, inkişafı təsirini bağışlayır. İnkişafı əlaqədar bəzi qanunauyğun dəyişiklikləri nəzərə almasaq, göytürk və qədim uyğur ədəbi dillərinin qrammatik quruluşunda, demək olar ki, fərq yoxdur. Bu iki dilin lügət tərkiblərində müəyyən fərqlərin olması təbiidir, bu, qədim uyğur dilinin təmasda olduğu dillərdən çoxlu söz alması ilə əlaqədardır. Güman etmək olar ki, göytürk ədəbi dilinin fonetik quruluşu ilə qədim uyğur ədəbi dilinin fonetik quruluşu arasında gözəçaracaq dəyişikliklər, fərqlər olmamışdır. Hər halda, ilkin qədim uyğur abidələrinin fonetik quruluşu, səs tərkibi ilə göytürk yazısı abidələrinin fonetik quruluşu, səs tərkibi arasında fərqlər, demək olar ki, yoxdur. İlkin qədim uyğur abidələri ilə sonrakı qədim uyğur abidələrinin qələmə alınması arasında elə bir böyük tarixi fərq yoxdur. Güman etmək olar ki, göytürk əlifbası ilə yazılmış qədim uyğur abidələrinin fonetik quruluşu, səs tərkibi ilə qədim uyğur əlifbası ilə yazılmış uyğur abidələri dövründəki uyğur ədəbi dilinin fonetik quruluşu, səs tərkibi arasında da elə bir fərq olmamışdır. Lakin buna baxmayaraq, göytürk əlifbasında öz əksini tapmış bir sıra səslər üçün artıq qədim uyğur əlifbasında işarə yoxdur. Ola bilməz ki, həmin səslər qısa müddətdə qədim uyğur dilindən çıxsın. Ehtimal etmək olar ki, həmin səslər qədim uyğur ədəbi dilində mövcud

olmuşdur, lakin qədim uyğur əlifbası üçün model olmuş əlifbada (soğd əlifbasında) bu türk səslərini göstərmək üçün işarə olmamışdır. Həmin türk səsləri, necə deyərlər, əlifbadan kənar qalmışdır. Qədim uyğur əlifbasında göytürk ədəbi dilində mövcud olmayan, habelə göytürk əlifbası ilə yazılmış qədim uyğur abidələrində təsadüf edilməyən *v*, *j*, *x*, *h* samitləri təzahür etmişdir. Bu məsələni necə qiymətləndirmək olar? Bu səslər qədim uyğur ədəbi dilində həqiqətən olmuşdur, yoxsa bu da soğd əlifbasının təsiridir? Bu samitlər qədim uyğur ədəbi dilində mövcud olmuşsa, onda necə təzahür etmişdir – türk səslərinin inkişafı yolu ilə, yoxsa yenə də soğd əlifbası, daha doğrusu, almısa soğd sözlərini eynilə saxlamaq ənənəsi xatirinə? *x* səsinin *k* (dilarxası) səmindən, *v* səsinin *b* səmindən törəməsini ehtimal etmək olar. Bəs İran dillərinə məxsus *j* səsi qədim uyğur əlifbasında haradan təzahür etmişdir – yenə də soğd əlifbasının təsir iləmi? *v* samiti *b* samitinin inkişafı nəticəsində yaranmışsa, onda bəs nə üçün qədim uyğur əlifbasında *b* və *p* samitləri üçün bir, *v* samiti üçün ayrıca işarə (hərf) vardır?

Qədim uyğur yazısı yuxarıdan aşağıya doğru yazılır. Qədim uyğur əlifbasında 22 işarə (hərf) vardır. Təbii ki, bu qədər az işarə uyğur dilinin səs tərkibini əhatə edə bilməzdi. Buna görə də qədim uyğur ədəbi dilində tələffüz məxrəci yaxın olan müxtəlif səslər, məsələn, *b*, *v* və *p*, *k* və *g*, *d* və *t* səsləri bir hərflə ifadə edilmişdir.

Qədim uyğur əlifbası arami – pəhləvi - soğd əlifbalarından yarandığı üçün arami əlifbasındakı bir xüsusiyyəti də özündə qoruyub saxlamışdır: arami əlifbasında olduğu kimi, qədim uyğur əlifbasında da hərflərin əksəriyyətinin üç yazılış qaydası vardır: hərfin sözün əvvəlində, sözün ortasında və sözün sonunda yazılış variantı.

UYĞUR ƏLİFBASI

Əvvəldə	Ortada	Sonda	Hərf
⊖	⊖	⊖	a
⊖	⊖	⊖	ə,e
⊖	⊖	⊖	ı,i
⊖	⊖	⊖	o,u
⊖	⊖	⊖	ö,ü
⊖	⊖	⊖	b,p
⊖	⊖	⊖	ç
⊖	⊖	⊖	d,t
⊖	⊖	⊖	y
⊖	⊖	⊖	k,g
⊖	⊖	⊖	l
⊖	⊖	⊖	m
⊖	⊖	⊖	n
⊖	⊖	⊖	r
⊖	⊖	⊖	ğ
⊖	⊖	⊖	k
⊖	⊖	⊖	s
⊖	⊖	⊖	ş
⊖	⊖	⊖	v
⊖	⊖	⊖	x
		⊖	j
		⊖	z

Sait səslərin işarələri

Aa

Əvvəldə: ⊖
anta (Ay 607, 5)
orada

Ortada: ⊖
barıp (CC 1)
gedib

Sonda: ⊖
'ana (CC 6)
|ayıdaraq

Əvvəldə: 𐭪
emti (Ay 607, 5)
indi

Əə, Ee
Ortada: 𐭪
ərsər (AJ 28)
olsa

Sonda: 𐭪
əirlə (CC 10)
lə

Əvvəldə: 𐭪
kuvladımız (Xuast 45)
qovladıq, izlədik

Kk
Ortada: 𐭪
burxan (Xuast 66)
budda

Sonda: 𐭪
balık (AJ 17, 8)
şəhər

Əvvəldə: 𐭪
iki (Xuast 32)
iki

I, İi
Ortada: 𐭪
yarlıkadı (CC 3)
hökm etdi

Sonda: 𐭪
ıncı (CC 34)
həkim

Əvvəldə: 𐭪
könül (CC 5)
könül
dik, hərəkətsiz

Gg, Kk
Ortada: 𐭪
nəçükin (CC 6)
necə, nə cür

Sonda: 𐭪
şük (CC 13)

Əvvəldə: 𐭪
ol (CC 2)
o

Oo, Uu
Ortada: 𐭪
urup
vurub

Sonda: 𐭪
olup (hc 3)
olub

Əvvəldə: 𐭪
Xirodis (CC 2)
İrodis (İsa)

Xx
Ortada: 𐭪
burxanlar (Xuast 59)
buddalar

Əvvəldə: 𐭪
öldürdümüz (Xuast)
öldürdük

Öö, Üü
Ortada: 𐭪 𐭪
yükünəlim (CC 1)
baş əyək
sitayış edək

Sonda: 𐭪
ögü (CC 43)
necə, nə cür

Əvvəldə: 𐭪 𐭪
tınlıg (Xuast 3)
canlı

Dd, Tt
Ortada: 𐭪 𐭪 𐭪
yirdəki (Xuast 34)
yerdəki

Sonda: 𐭪 𐭪 𐭪
öd (Xuast 71)
zaman

Samit səsləri ifadə edən yazı işarələri

Əvvəldə: 𐭪
bisiñ (Xuast 34)
beşinci

Bb, Pp
Ortada: 𐭪
tipən (Xuast 77)
deyibən

Sonda: 𐭪
tip (AJ 4, 13)
deyib

Sonda: 𐭪
küji (CC 19)
sulu qəlyan

Əvvəldə: 𐭪
vusantı (Xuast 114)
həftəlik dini
ayın icrası

Vv
Ortada: 𐭪
vavğaç (AJ 17, 4)
Çin, çinli

Sonda: 𐭪
sav (AJ 18)
söz, nitq

Əvvəldə: 𐭪
Zxaria (CC 66)
Zaxariya (şəxs adı)

Sonda: 𐭪
korğıtdımız (Xuast 36)
qorxutduq

Əvvəldə: 𐭪
ğırza (Xuast 113)
günah

Ğğ
Ortada: 𐭪
ğyoriğma (Xuast 66)
ğgedən

Sonda: 𐭪
ğnılıg (Xuast 38)
canlı

Əvvəldə: 𐭪
yarlıkadı (AJ 607, 8)
hökm etdi

Yy
Ortada: 𐭪
tayantımız (Xuast 79)
dayandıq

Sonda: 𐭪
ay (CC 31)
müraciət üçün
işlədilən ədat

Li

Əvvəldə: **𐰇**
yarğanlar (CC 74)
çəlladlar

Ortada: **𐰇**
yükünəlim (CC 1)
sitayış edək,
baş əyək

Sonda: **𐰇**
yol (CC 70)
yol

Mm

Əvvəldə: **𐰍**
munça (Xuast 38)
bu qədar
edək,

Ortada: **𐰍**
uçuğma (Xuast 33)
yirtici quş

Sonda: **𐰍**
yükünəlim (CC 1)
sitayış
baş endirək

Nn

Əvvəldə: **𐰆**
nəçə (Xuast 47)
neçə

Ortada: **𐰆**
anın (CC 1)
onun

Sonda: **𐰆**
kan (CC 2)
xan, ata

Rr

Əvvəldə: **𐰏**

Ortada: **𐰏**
barıp (CC 1)
gedib

Sonda: **𐰏**
rəşər (Xuast 37)
olsa

Ss

Əvvəldə: **𐰑**
sakinç (CC 28)
fikir, düşüncə

Ortada: **𐰑**
bisinç (Xuast 32)
beşinci

Sonda: **𐰑**
Xirodis (CC 2)
Xirodis (İsa)

Şş

Əvvəldə: **𐰓**
şük (CC 13)

Ortada: **𐰓**
işit (CC 7)
eşit

Sonda: **𐰓**
taş (CC 37)
daş

Çç

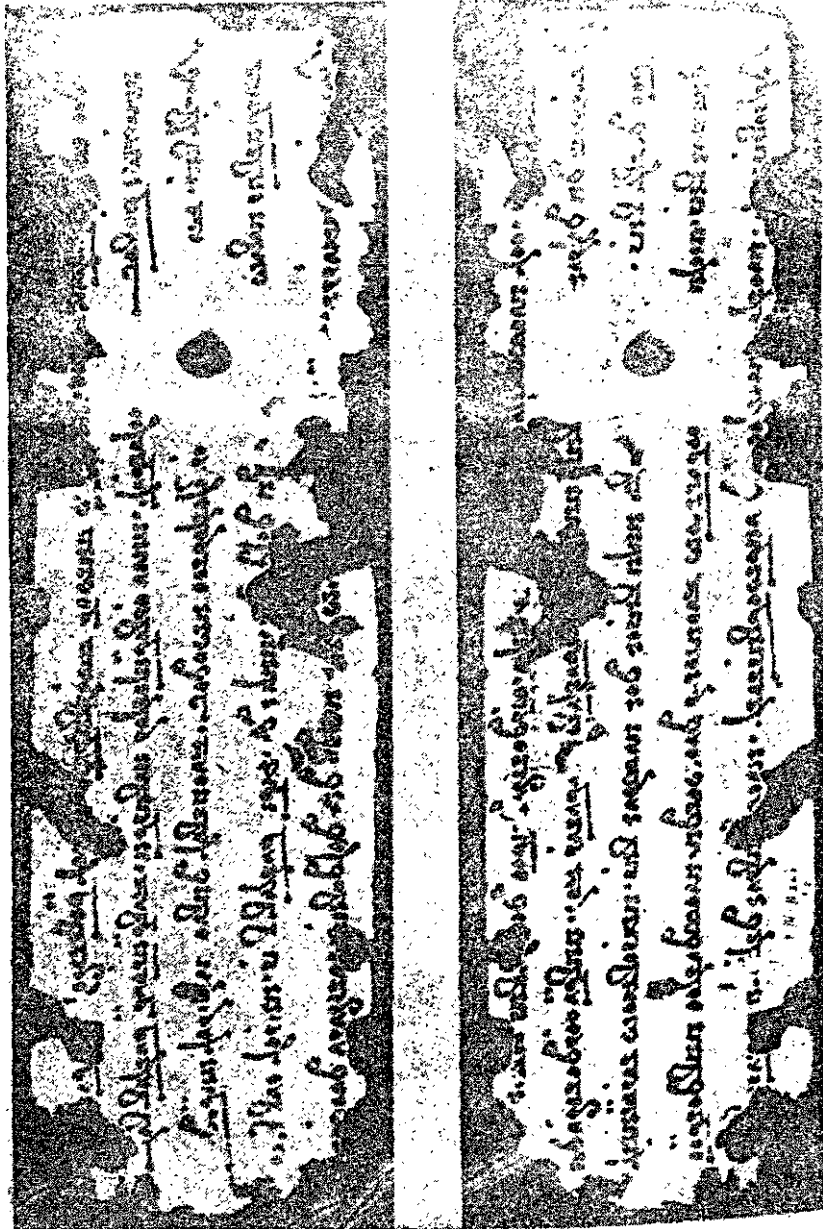
Əvvəldə: **𐰔**
Çang (AJ 4, 6)
şəhər adı

Ortada: **𐰔**
içuğma (Xuast 33)
irtici quh

Sonda: **𐰔**
içünç (Xuast 33)
üçüncü

Qədim uyğur əlifbası ilə əlyazma

Qədim uyğur əlifbası ilə əlyazma

Qədim türklər, o cümlədən qədim uyğur qəbilələri tarix boyu müxtəlif dinlərə biət etdikləri üçün, həyat şəraitindən başqa, din də qədim türk ədəbiyyatının formalaşmasına təsir göstərmişdir. Ötükəndə yaşayan uyğurlar şaman dininə qulluq etmişlər. IX əsrdə Şərqi Türküstana köçüb Tarım çayı hövzəsində məskunlaşdıqdan sonra uyğurların bir hissəsi XII əsrdək mani dininə, bir hissəsi XIII əsrdək burhan dininə qulluq etmişdir. XIII əsrdən başlayaraq Koçu şəhəri və onun ətrafı, ümumiyyətlə Şərqi Türküstan islam dinini qəbul edir. Burhan dininə sadıq qalan uyğurlar Mərkəzi Çinə doğru Qan-su əyalətinə köçürlər. İndi də Sarı uyğurlar (sarıq yuğur) arasında buddizm dini hakimdir. Mərkəzi Çinin hərəkət edən qumları altından tapılan qədim uyğur əlyazmaları göstərir ki, uyğurların Qan-su əyalətində yaratdıqları ədəbiyyat öz ruhuna, məzmununa, şəklinə, dil və üslubuna görə Ötükəndə yaşayan türklərin (göytürk və uyğurların) yaratdıqları ədəbiyyatdan fərqlənən bir sıra xüsusiyyətlərə malik idi.

Orxon çayı hövzəsində yaranan bengü (əbədi) daş ədəbiyyatı ümumtürk səciyyəsi daşdığı üçün irsən qədim uyğurlara da keçmişdi. Göytürk sülaləsini məğlub edib Ötükəndə hakim mövqe qazandıqdan sonra uyğurlar da əbədi daş ədəbiyyatı ənənəsini davam etdirdilər, çünki Ötükən uyğurlarının həyat tərzi və zövqü Ötükən göytürklərindən heç bir şeylə fərqlənmirdi. Üstəlik uzun illərin birgə yaşayışı və göytürklərin milli məsələdə demokratik görüşü (onlar uyğurlara da *kəntü bodunım* – öz xalqım deyirdilər) dil yaxınlığına səbəb olmuşdur. Buna görə də ilk illərdə uyğur sülaləsinin yaratdığı əbədi daş ədəbiyyatı göytürklərin yaratdıqları əbədi daş ədəbiyyatından, demək olar ki, heç bir şeylə fərqlənmir. Mənim fikrimcə, birinin üzündə xal olan, o birinin üzündə xal olmayan iki ekiz qardaş bir-birindən nə qədər fərqlənirsə, Kül tigin abidəsi ilə Moyun Çor abidəsi də bir-birindən bir o qədər fərqlənir. Göytürk yazısı ilə, lakin artıq Turfanda yaradılmış qədim uyğur ədəbiyyatı nümunələri öz ruhuna, məzmununa, dilinə və üslubuna görə nəinki göytürk ədəbiyyatından, həm də öz qanı bir, canı bir qardaşları olan Ötükən uyğur əbədi daş ədəbiyyatı nümunələrindən də kəskin

şəkildə fərqlənir. Kağız üzərində yazılmış bu abidələrin ruhu daş üzərində yazılmış abidələrin ruhuna bənzəmir. Bəlkə də bu bənzətmə bayağı görünər, amma bu həqiqətdir: daş üzərində yazılmış abidələrin ruhu daşın, qranitin özü kimi sərt, kağız üzərində yazılmış abidələrin ruhu kağız kimi yumşaqdır. Belə dəyişikliyin nə ilə əlaqədar olduğunu deməkdə çətinlik çəkirəm. Bunun səbəbi nə idi – dinin dəyişməsi idimi, həyat tərzinin dəyişməsi idimi (türklər köçəri həyatdan oturaq həyata keçmişdilər, məlum olduğu kimi, oturaq həyata nisbətən köçəri həyat daha sərttir), insanların dünyagörüşündə, maraq dairəsində, psixoloji aləmində, mənəviyyatında, ruhunda baş verən dəyişikliklərdimi – deyə bilmərəm. Lakin, az qala, dil eyniliyinə baxmayaraq, Şərqi Türkünstanda yaranan qədim uyğur ədəbiyyatı Ötükəndə yaranmış göytürk və qədim uyğur ədəbiyyatından – əbədi daş ədəbiyyatından fərqlənən əlamətlər, keyfiyyətlər qazandı.

Qədim uyğurların dünyagörüşündə dinin təsiri böyük olmuşdur. Bu təsir özünü qədim uyğur ədəbiyyatında göstərir. Məhz buna görədir ki, tədqiqatçılar qədim uyğur ədəbiyyatını iki dövrə yaxud iki hissəyə ayırırlar: mani (manixey) ədəbiyyatı və burhan (buddizm) ədəbiyyatı. Məncə, bu bölgü ədəbiyyatın ümumi ahəngindən yox, dini məzmunundan irəli gəlir. Buna görə də mən qədim uyğur ədəbiyyatını bu cür bölməkdən imtina edib onu qısa şəkildə janrlar üzrə nəzərdən keçirməyi lazım bildim.

Qədim türk nəsr. Qədim türk nəsrini hələ qədim türk ədəbiyyatının əbədi daş dövründə kamil şəkildə təşəkkül tapmışdır. Bu nəsrin dili, istər göytürk ədəbiyyatı dövründə, istərsə qədim uyğur ədəbiyyatının Ötükən dövründə, o qədər mükəmməl idi ki, tədqiqatçılar onu poetik dil, nəsr nümunələrinin özünü isə şeir adlandırırlar. Sonralar daş üzərində yazıdan ələ həmin Orxon-Yenisey əlifbası ilə kağız üzərində yazıya keçdikdə nəsrin dəbdəbəli poetik dili bir qədər zəifləsə də bədiilik itmir. Bu dövr nəsrində dəbdəbəli poetik dilin zəifləməsinin səbəbini mən onda görərdim ki, qədim türk ədəbiyyatında bu zaman şeir janrı yaranır. Təbii ki, nəzmlə nəsrin dilində müəyyən fərq özünü göstərməli idi: şeir dili ilahiləşməni, nəsr dili isə sadələşməni, şeir dili göylərdə dolaşmalı, nəsr dili isə torpaqda gəzməli idi.

Qədim türk ədəbiyyatının mani dövründə yazılan nəsr əsərlərinin sayı o qədər çox deyildir. Bunlardan ikisini – Bögü xan haqqında yazılmış mətni və təxminən 930-cu ildə yazıldığı güman edilən «İrk bitig» («Fəlnamə») əsərini nümunə göstərmək olar.

Üçüncü uyğur hökmdarı Bögü xaqan 762-ci ildə mani dininin qəbul etmişdi. Onun dini qəbul etməsindən bəhs edən mətn mani nəsrinin ən mühüm nümunələrindən biridir. Əvvəldən və axırdan əskik olan bu mətnə Bögü xaqanın mani rahibləri ilə söhbətləri, dini tələblərə zidd hərəkətlərlə bağlı duyulan peşmançılıq və təbəesinin sədaqətli bir ümmət olması üçün onun göstərdiyi təşəbbüslər təsvir olunur. Mətnə dərin bir inam və dini bir vəcd sezilməkdədir. Bəzi yerlərdə qısa cümlələrdən təşkil olunmuş dialoq üslubu diqqəti cəlb edir.

Təxminən 930-cu ildə Orxon-Yenisey əlifbası ilə mani mühitində yazılmış «İrk bitig» əsəri bu dövr nəsrini səciyyəvləndirən ən yaxşı nümunədir. Bu abidə sırf dini əsər deyil, fal kitabıdır. Hər biri ayrı bir fal olaraq yozulanan 65 paraqraftan ibarətdir. Hər fəlin başında qara mürəkkəblə cızılmış kiçik dairələr vardır. Hər fəldəki dairələr üç cərgə halındadır. Hər cərgədə sayları, nömrələri 1-4 arasında dəyişən dairələr vardır. Beləcə, hər fal üçrəqəmli bir nömrə ilə nömrələnmiş kimidir. Məsələn, bir paraqrafın başındakı birinci sırada 2, ikinci sırada 2, üçüncü sırada 4 dairə varsa, bu fal 2 2 4 nömrəli fəldir. Fəlinə baxmaq istəyən adam dörd üzündən hər biri bir nömrəni göstərən aşığı üç dəfə atmaqla neçə nömrəli fəlin ona aid olduğunu təsbit edə bilər. Bu abidənin çox maraqlı quruluşu, dili və üslubu vardır. Cümlələr arasındakı ahəngdarlıq kitabəni nəzmə yaxınlaşdırır, onun bədiiliyini artırır. Bu kiçik əsərdə növ-növ adətlər, inanclar, nağıl, təmsil ünsürləri, o dövrün məişəti ilə bağlı leksik vahidlər sıx-sıx işlənəkdədir.

Qədim türk nəsrini uyğur ədəbiyyatının burhan dövründə xüsusilə inkişaf edir. Çin, toxar və hind dillərindən edilən tərcümələr bu inkişafa müsbət təsir göstərir. Qədim türk ədəbiyyatının burhan dövrü nəsrini mövzusunə görə üç qrupa ayırmaq olar: 1) çatiklər, 2) sudurlar və 3) digər əsərlər.

Çatik adlandırılan nəsr əsərləri Burhanın (Buddanın) həyatından götürülmüş istənilən bir hekayəti nağıl edir. Məlum

olduğu kimi, burhan dini ehkamlarına görə, canlılar dünyaya bir neçə dəfə gəlirlər. Onlar bəzən tanrılar aləmində, bəzən cinlər aləmində, bəzən insanlar və ya heyvanlar aləmində bir çox dəfə yenidən doğulurlar. Buddanın şəxsən özü də bir neçə dəfə dünyaya gəlmişdir. Həmin bu çatıklar buddanın şəkildən-şəkilə düşən həyatını nağıl edən fəvqəladə hadisələrlə dolu nağıllar, təmsillərdir. Onlar islamdakı mənkibələri (hekayət, rəvayət) xatırladır. Çatıklar rahiblər tərəfindən camaata danışılır. Çatıkların bəzən musiqinin müşayiəti ilə nəql edildiyi, bəzilərinin də pyes formasına malik olduğu və təmsil edildiyi güman edilməkdədir. Bəzi çatıklar isə sudurların daxilinə salınır.

«İki qardaş hekayəsi» ən tanınmış çatıklardandır. Qansu vilayətindəki Min burhan məbədlərində tapılan bu əsərdə xeyrixah niyyətli bir şahzadənin bütün canlılara yardım etmək və canlıların bir-birini öldürmələrinə mane olmaq üçün çox qiymətli bir mirvarini ələ keçirməkdən ötrü seçdiyi macəralı səyahət nağıl edilir. Gəmilərlə edilən səyahətdə min cür təhlükə vardır. Bədniyyət qardaşı şahzadənin gözünü çıxararaq onun sahib olduğu mirvarini oğurlayır. Amma sonda haqq yerini tapır və xeyrixah niyyətli şahzadə burhan olur. Əslə sanskritcə olan və X əsrdə türk dilinə tərcümə edilən bu əsərdə çox canlı bir təhkiyə üslubu vardır. Hadisələr çox axıcı bir dillə nəql edilir, canlı təsvirlərin, dialoqların yığcamlığı üslubun axıcılığını daha da artırır.

«Altun yaruk» əsərində də çatıklar vardır. Bunlardan ən maraqlısı «Şahzadə və pələng» hekayəsidir. Çatıkdə açıqdan ölməkdə olan bir pələngi qurtarmaq istəyən fədakar şahzadə təsvir olunur. Pələngin ölməməsi üçün şahzadə özünü ona yem edir. Çatıkin sonunda məlum olur ki, Burhan şahzadənin özüdür. Bu hekayə də çox canlı və axıcı bir üsluba malikdir. Şahzadənin ölümü ilə bağlı söylənen şeirlərdə tam bir ağı havası vardır.

«Dantipala bəy» hekayəsində özünü fəda edən bir maraldır. Təhkiyə üslubunun hakim olduğu bu çatıkdə də çox canlı təsvirlər gözə çarpır. «Çastanı bəy» hekayəsində şeytanların təsviri son dərəcə canlıdır. Əsəri Şilazin adlı bir tərcüməçi toxar dilindən türkcəyə çevirmişdir.

Sudurlar Buddanın və ya digər burhanların vəzlərini əhatə edən, burhan dini ilə bağlı inanışları, onun əsaslarını, inanc və

əməllərini ehtiva edən dini əsərlərdir. İçlərində sıx-sıx çatıklar da ola bilər. Uyğurcaya çevrilmiş ən böyük həcmli sudur «Altun yaruk»dur (Altun işıq, parıltı). Çincədən türk dilinə Sıngu Seli Tutun tərəfindən tərcümə edilən əsər tərcümə adlandırılsa da, tərcümə yox, iqtibas olunmuş əsərdir. Tərcüməçi bir çox əlavələrlə əsəri genişləndirmişdir. Sıngu Seli Tutun türk xalqları ədəbiyyatı qədim dövrünün ən görkəmli simalarından biridir. Əsərdə sıx-sıx lirik səciyyə daşıyan və ağıları andıran şeirlər müəllifin orijinal və qüvvətli bir şair olduğunu da göstərir. X yüzilliyin birinci yarısında yazılan bu abidənin uyğur əlifbası ilə yazılmış son nüsxəsi XVII əsrə aiddir. İri həcmli («Altun yaruk» əsərinin Türkiyə nəşri 911 səhifədir. Bundan 294 səhifəsi əsl əsərin özüdür. Qalanları izahlar və lüğətdir) «Altun yaruk» burhan dini əsaslarını, fəlsəfəsini və burhanın rəvayətlərini, hekayətlərini nağıl edən, şərh edən bir əsərdir. Burhan dininə aid mövzular əsərdə geniş izahlarla və aydın bir üslubla nağıl edilir. Bilavasitə türk dilindən götürülmüş termin və ifadələrin işlədilməsi, xalq dilindəki bəzi bəsit kəlmələrə dini mənalara yüklənməsi əsərin üslubu baxımından nəzəri cəlb edir.

«Səkkiz yükmək» uyğurlar arasında çox geniş yayılmış bir dini əsərdir. Çincədən çevrilmiş və XI əsrə aid olan bu əsər burhan dininə aid dini-əxlaqi inanclarla bəzi praktik bilikləri ehtiva edir. Qısa cümlələri, açıq və səmimi ifadəsi, lüğət tərkibinin zənginliyi ilə diqqəti cəlb edən bir üslubu vardır.

«Kuanşi im pular» (Səs eşidən ilah) «Əsl Dinin nilufər çiçəyi» adlı sudurun bir fəslidir. Əsərin mövzusu Kuanşi im pular adlı bir bodisatvın (burkan namizədi) canlı varlıqların çətinliyə düşən anlarında Xızır kimi yetişərək onlara yardım etməsi və nirvana yolunu göstərməsidir.

Bunlardan əlavə, «Süan-Tszyanın bioqrafiyası əsərinin burhan uyğur ədəbiyyatında mühüm yeri vardır. Bu əsər Süan Tszyan adlı bir Çin burhan rahibinin 630-645-ci illər arasında Türkiyədən Hindistana səyahəti və Çindəki həyatını təsvir edən səyahətnamədir. Onun şagirdlərinin Çin dilində yazdıqları bu əsəri X əsrin birinci yarısında Sıngu Seli Tutun türkcəyə çevirmişdir. Əsərdə VII əsrdə türklərin yaşadığı ölkələr haqqında geniş məlumat verilir. Bu əsər əsasında türklərin dilini,

tarixini, etnoqrafiyasını, coğrafiyasını, dinini, adətini, məişətini izləmək olar. Sılkı Seli Tigin tərcüməsində kavi üslubundan (şeyrlə nəsr arasında bir üslubdur) istifadə etmişdir. Əsərdə alliterasiyalı qafiyəyə əsaslanan çoxlu miqdarda şeyr parçaları vardır. «Altun yaruk» və başqa əsərlərdə olduğu kimi burada da tərcüməçi əsərə yaradıcı şəkildə yanaşmış, ona yeni süjetlər əlavə edib genişləndirmişdir.

Qədim türk poeziyası. Qədim türkün dünyagörüşü inkişaf etdiyi kimi, onun bədii təfəkkürü də inkişaf etmişdir. Bu baxımdan türk poeziyasının qədim dövrlərdən bu günə qədər keçdiyi inkişaf yolunu izləmək üçün qədim türk uyğur poeziyasına nəzər salmaq çox faydalı olardı.

Şübhəsiz ki, qədim türk poeziyası qədim türkün bədii təfəkkürünün məhsuludur. Lakin heç bir xalq vakuumda, boşluqda yaşayıb inkişaf etmir, onu əhatə edən xalqlarla daim siyasi, ictimai, iqtisadi və mədəni təmasda, əlaqədə olur. Bu baxımdan qədim türklər istisna təşkil edə bilməzdi. Məsələyə bu cür yanaşsaq, türk mədəniyyətinin inkişafında qədim türk qəbilələrini əhatə edən, onlarla təmasda olan qəbilələrin də müəyyən qədər payı vardır. Öz növbəsində, türk mədəniyyətinin də onunla təmasda olan xalqların mədəniyyətinə, şübhəsiz, müəyyən qədər təsiri olmuşdur. Xalqların, o cümlədən türklərin mədəni irslərindən biri də ədəbiyyətdir.

Adətən, türk şeyrindən danışarkən Yusuf Balasaqunlunun XI (1069) əsrdə qələmə aldığı «Kutadğu bilig» poemasına və Mahmud Kaşğarlının yenə də həmin əsrdə (1073-1074) yazılmış «Divanı lüğət-it-türk» əsərindəki şeyrlərə əsaslanırlar. Hər iki əsər türklərin islam dinini qəbul etməsindən sonra, islam mədəniyyətinin, islam mühitinin təsiri altında yazılmışdır və türk mədəniyyətinin son dövrlərinə aiddir. Lakin türk mədəniyyəti islam mədəniyyətindən xeyli əvvəl də özünəməxsus inkişafa malik idi. Türk mədəniyyəti, o cümlədən türk poeziyası haqqında az-çox tam təsəvvür əldə etmək üçün islam mühitində yazılmış əsərlərə, tarix baxımından daha əvvələ aid olan və islam mühitindən kənarında Mani (manixey) və Burhan (buddizm) mühitində yazılmış əsərləri də əlavə etmək lazımdır. Daha qədimə getsək, türklərin şamanizm dövründə də gözəl əsərlər yazdıqlarını qeyd etmək lazımdır. Lakin həmin dövrün türk poeziyası hələ öyrənilmişdir. Mahmud Kaşğarlının əsərində nümunə gətirilən poetik

parçaların bəziləri bəlkə də həmin dövrün məhsuludur.

Türk şeyrinin inkişafını araşdırmaq üçün faydalı olacağını nəzərə alıb VIII-XIII əsrlərdə yazılmış bir sıra şeyr nümunələrini bu əsərə saldıq. Bu şeyrlər, əsasən, Mani və Burhan mühitində yazılmışdır. Əsərin sonunda islam mühitində yaradılmış poeziyaya nümunə olmaq üçün altı şeyr də verilmişdir. Mən həmin əsərləri ədəbiyyatşünaslıq baxımından təhlil etməmişəm; bu, ədəbiyyatşünasların işidir. Həmin əsərlər məni türk dillərinin müəyyən bir dövrünün abidələri kimi maraqlandırmış və mən bu dövr türk dili, türk ədəbiyyatı nümunələri ilə öz xalqımı tanış etmək məqsədini qarşıma qoymuşam. Türk şeyrinin ən qədim nümunələri ilə tanış olmaq oxucu üçün bir də ona görə, maraqlı olar ki, bu poeziya həm xarici forma, həm də məzmununa görə hələ ərəb və fars poeziyasının təsirinə məruz qalmamışdır. Türk şeyrinin inkişafını bu iki dövrün nümunələrinin müqayisəsində aydın görmək olar.

Qədim türk şeyri ilə əlaqədar olan bəzi terminləri izah etməyi lazım bilirəm.

1. Koşuğ. Termin *koş* «qoşmaq» və *-uğ* hissələrindən ibarətdir, hərfi mənası qoşulmuş, qoşulan deməkdir; termin kimi şeyr, nəzm, mənzumə anlayışlarını ifadə edir. Bu terminin ən qədim işlənmə nümunəsinə uyğur ədəbiyyatında rast gəlirik. Həmin terminin işlənməsinə qədim uyğur şairi Kalım Kəysin bu kitabda təqdim edilmiş şeyrində də təsadüf edilir: «Müqəddəs Samandabarı badisatavın yürüyən səadəti yalvarışına dayanıb xahiş edən Atsan Kalım Kəysin nezmə çəkdiyi (koşuğa inğurmüş) şeyr (şlok takşut) qayda bitdi».

M. Kaşğarlı *koşuğ* sözünü «şeyr, qəsidə» kimi izah edir və bu beyti nümunə gətirir:

Tərkən Katun kutıña tægür mindin koşuğ
Ayğıl sizin tapuğçı ötnür yaña tapığ.

«**Tarxan** Xatun səadətine çatır məndən koşuğ (qoşma), de ki, sizin xidmətçi xahiş edir yeni xidmət». Bu termin Yusuf Balasaqunlunun «Kutadğu bilig» əsərində yoxdur, onun əvəzinə şeyr, beyt (hər ikisi ərəb sözüdür) terminləri işlənir, lakin əsərə

daha sonralar edilmiş bir əlavədə oxuyuruq:

Bu türkçə koşuqlar tüzəttim saña,
Okırda unitma, dua kıl maña.

«Bu türkçə koşuqları düzdüm sənün üçün, oxuduqda unutma, dua et mənə».

Şərq türkçəsində, məsələn, Tarançı dialektində bu terminin müxtəlif variantları indi də işlənir.

2. Koyan. Altay dilində *koyon* sözü «şərqi, türki» deməkdir.

3. Koşma. Bu termin də, *koşuğ* terminində olduğu kimi, *koş* «qoşmaq» felindən yaranmışdır: *koş+ma*. *Koşma* termini *koşuğ* termininə nisbətən yenidir. *Koşma* «oyun havası, oyun türküsi» deməkdir. *Koş* felindən yaranmış bu termin əvvəllər nəzmetmə və nəzm mənalını ifadə etmiş, sonralar şeir növü mənasını almışdır. M. Kaşğarlı *koş* felinin «türki düzmək» mənasını qeyd edir.

4. Takşut. Bu termin qədim türk şeirində, xüsusən burhan uyğur şeirində sıx-sıx işlənir, lakin sonrakı dövr türk ədəbiyyatında bu terminin işlədilməsinə təsadüf edilir. Terminin türk mənşəli olması şübhəsizdir. Mənasına görə *tak-* feli ilə əlaqədardır. M. Kaşğarlının yazdığına görə, *tak-* feli «taxmaq, düzmək», *takal-* feli «taxılmaq, düzülük», *taktur-* feli «düzdürmək» mənalını ifadə edir. *Koşuğ* termini kimi, bu söz də *şeyr*, *nəzm*, *beyt*, *mənzumə* anlayışlarını ifadə edir. Bu terminə qədim türk şeirində tez-tez rast gəlirik. Yuxarıda Kalım Keysinin şeirindən verdiyim parçada bu söz vardır. Daha bir neçə nümunə verirəm:

Bir-bir üntə uz taşutluğ taluylar öntürün «bir-bir səsdə gözəl şeyrli dənizlər qaldırıb»; *Aryasañ üzə yaratılmış takşutın sözləyü* «Aryasan ilə yaradılmış şeir söyləyərək», *Takşutka intürü təgindim* «nəzmə endirməyə cürət etdim», *Nırvikalpa atlığ ödlig Bratyasıri takşut koşdım* «Nırvikalpa adlı mədhiyyəni Bratyasıri nəzmə çəkdim», *Buyan küsiş üzə koşmış takşut başladı* «Savab arzusu ilə qoşduğu takşutu başladı».

Qədim türk şeirində *takşut* termini tez-tez *şlok* (sanskrit dilində *şloka* «şeyr, nəzm» deməkdir) termini ilə yanaşı işlənir. Müqayisə et: Kalım Keysinin şeirində «*şlok takşut*».

Takşurmak feli qədim uyğur dilində, məsələn, «Altun

Yaruk» əsərinin dilində tez-tez işlənir və «şeyr söyləmək» mənasını ifadə edir.

5. Takmak. Bu termin *takşut* termini ilə eyni kökdən düzəlmişdir. V.V.Radlov görə, «tapmaca, atalar sözü, türki» mənalını bildirir (birinci iki məna Tobol tatarlarının, sonuncu məna Kazan tatarlarının dilində işlənir).

6. Ir, yır. Bu söz indi də şərq türk dillərində «şeyr, şərq, mahnı» mənalını işlənir. M. Kaşğarlı da onun hər iki şəklının türk dillərində işləndiyini göstərir: *yır koş* «qoşmaq, türki düzmək», *yır koşul* «mənzumə yaradılmaq, şeir düzülük», *bu yır nə küğ üzə ol* «bu şeir hansı ölçü ilədir», *yır* «qəzəl, ır», *yır yırla* «ır, şərq söyləmək», *yırla* «ır ırlamaq».

«Altun Yaruk» əsərində də ır termininə rast gəlirik:

Biş yüz kızlar kuvrağın
Təgirmiləyü kavşatın
Aşayur erkən birgerü
Məñi, ilinçü, ır oyun

«Beş yüz qız kütləsi dövrələyərək çevirip hörmət edərəkən bəridə nəşə, əyləncə, şeyr, oyun».

«Ködeks kumanikus» əsərində də bu terminin işlənməsinə rast gəlirik: ırın, oyunun ırlayı büdiyü «şərqisini, oyununu oxuyaraq, oynayaraq»: «Kutadğu bilig» əsərində bir məqamda bu sözün fel mənasında işləndiyini görürük:

Barı boldı şeksiz maña belgülüg,
Köñül bütti yırlar tilim ülgülüg.

«Gedər oldu şeksiz mənə nişanə, Köñül inandı, mahnı oxuyar dilim hesabsız».

7. Küg. Tarix etibarilə qədim türk şeirinin ən qədim şəklidir. Aprın çor tiginin şeirlərindən birində oxuyuruq: *tükədi Aprın çor tigin kügi* «bitdi Aprın çor tigin şeyri». Bu şairin şeirlərində bu termin *takşut* termini ilə birlikdə işlənir. Mani abidələrində də bu terminin işlənməsinə rast gəlirik: *tükədi Kül Tarkan kügi* «tükədi Kül Tarkan şeyri». Bu termin nəzm, şeyr, türkü, şərq, nəğmə, himn və s. məfhumlarına uyğun gəlir. *Küg* sözünün izahı

Mahmud Kaşğarlıda da təxminən belədir: *küg* «şeyrin vəznı, əruz, ırın ölçüsü», *bu yı r nə küg ol* «bu şeyr hansı vəzndədir», *bu yıl bu küg kəldi* «bu il bu gülməçə gəldi».

Şeyrin başqa növləri kimi, kügün də öz vəznı, ölçüsü olmuşdur. Buna görə də Mahmud Kaşğarlı əbəs yerə «şeyrin vəznı, ırın ölçüsü ırlamakta səsin yüksəlip – alçalması» sözlərini işlətmir. M.Kaşğarlı *küg* sözünün işləndiyi belə bir dördlük də nümunə verir:

Küglər kamuğ tüzüldi,
Ivrık, idşi tizildi.
Sənsiz özüm özəndi,
Kəlgil amul oynanım.

«Küglər bütün düzüldi, sürəhi, qədəh düzüldi, ruhum soluxdu, gəl ki, sakit oynayaq».

Qədim uyğur abidələrində tez-tez belə ifadələrə rast gəlirik: *ırın, oyunun ırlay, büdiləyü ayaların kavşurup* «şərqisini, oyununu oxuyaraq, oynayaraq əllərinin içini qovuşdurub», *oyun küg arasında aya yapınıp* «oyun, küg arasında əllərinin içini qoşalayıb». Müasir türk dillərində *küg* sözü səs, musiqi, məqam, ahəng anlayışlarında işlənir.

Mahmud Kaşğarlı bu sözdən yaranan *küglə* felinin «ırlamak, teqanni etmək, şərqı söyləmək, səsi yüksəldərək-alçalaraq şərqı söyləmək» mənalarını ifadə etdiyini göstərir. Müasir türk dillərində bu fel, müxtəlif fonetik tərkiblərdə, eyni mənaları ifadə edir.

8. Şlok. Termin sanskrit dilindəki *şloka* sözündən götürülmüşdür. Sanskrit dilində otuz iki hecaya *şloka* deyilir. Otuz iki heca hər biri 16 hecadan ibarət olan iki misra, yaxud hər biri 8 hecadan ibarət olan dörd misraya bölünə bilər. Adətən, *şloka* böyük epik poemalarda istifadə edilir. Hind ədəbiyyatında *şloka* metrik şeyr ölçüsüdür. *Şlok* termini qədim türk ədəbiyyatında, xüsusən burhan mühitində yaranmış şeyrlərdə tez-tez işlənilir, lakin türk dilində hind dilindəki kimi müəyyən bir şeyr ölçüsünü bildirmir, daha ümumi mənada işlənir.

Kalım Keysinin «Samandabarı» şeyrində bu terminin işlənməsinə rast gəlirik: *Kalım Keysi koşuğka ıngurmuş şlok takşut*

nom tükədi «Kalım Keysinin nəzmə çəkdiyi şeyr takşut qayda bitdi». Müəllifi məlum olmayan «On cür yaxşılığın tərifi» adlı şeyrdə (altıncı misra) belə bir ifadə vardır: *buluncsuz yig edgüların ögmüş şlokda* «misilsiz üstün yaxşılıqlarını tərifləyən mənzumə». Bratya Şirinin «Müdrük bilik» adlı şeyrinin səksən birinci misrası belədir: *Munçakıa ögdi şlok ödünür mən* «beləcə mədh edən şeyr söyləyirəm». Yəne də həmin şeyrin doxsan ikinci misrasında oxuyuruq: *Iduk kirdü kuruğug okatdaçı bu şloknu* «müqəddəs, həqiqi boşluğu öyrədək bu şeyri». Ümumiyyətlə, qədim türk ədəbiyyatında tez-tez belə ifadələrə təsadüf edilir: *ögə, alkayu inçə tit şlok sözlətilər* «öyərək, alqışlayaraq belə deyib şeyr söylədilər», *tört şlokluğ nom üzə* «dörd bəndli qayda ilə», *sevintürkəkir üçün bir nom şlokan sözlədim* «sevindirmək üçün bir qayda mənzumə söylədim», *örəki burkanlar sözləmiş şlok nom* «əvvəlki burhanların söylədiyi şeyr qaydası».

Qədim türk şeyrində *şlok* termininin mənası hələ sabitləşməmişdir;

O, şeyr, mənzumə, bənd və s mənalara uyğun gəlir.

9. Padak. Bu termin sanskrit dilindəki *padaka* sözündən yaranmışdır, həmin dildə şeyr, bir şeyrin (dördlüyün) dördüdə biri» mənasını ifadə edir.

Biratya Şirinin «Müdrük bilik» şeyrində bu terminin işlənməsinə rast gəlirik:

Munçulayu təg yılayu savlar üzə,
Mundağ yanlığ uşık ekşər, padak üzə,
Mujadıncığ öggülüg siz anaçıma
Munçakıa ögdi şlok ödünür mən.

«Bunun kimi sözlər ilə bu cür səhv hərf, heca, misra ilə fəvqəladə mədh edilməyə siz, ey anacığım, beləcə mədh şeyr söyləyirəm».

10. Kavi. Bu termin də sanskrit dilindən alınmışdır. Sanskrit dilində *kavya* şeyrin müəyyən bir üslubunu bildirir. Sıku Seli Suan Tsanın Çin dilindən tərcümə etdiyi biqrafiyasını «kavi nom bitig» adlandırır ki, bu da «kavi üslubunda yazılmış din kitabı» mənasına uyğun gəlir. Kavi üslubu nəsr dilindən fərqlənir, lakin hələ şeyr dili də deyildir; kavi üslubu şeyr dili də deyildir, ancaq

nəzmin bəzi xüsusiyyətlərini özündə əks etdirir. Bu kitabda təqdim edilən «Fal kitabı» kavi üslubuna yaxın şəkildə yazılmışdır. Əsər başdan-başa kavi üslubunda yazılmamışdır, ancaq mühüm hissələri bu üslubda yazılmışdır. Kavi üslubu haqqında müəyyən təsəvvürə malik almaq üçün həmin əsərin 119-134, 147-150 və 159-162-ci misralarına nəzər salmaq olar.

11. Baş başık. Bu termin soğd dilindən alınmışdır. Soğd dilindən *bāšā*, *bābāh*, *bāşik*, *pāşik* sözləri «ilahi» mənasını verir. Bu terminə yalnız mani mühitində yaradılmış əsərlərdə rast gəlirik. Müəllifi məlum olmayan «Böyük ilahi» adlı bir şeirdə (şeyr bu kitabda təqdim edilir) *başık* termininin işlənməsinə təsadüf edilir:

Alqış başık sözləgüg,
Ayığ kılınçığ öyünüg,
Avardınş kılıp yığınğug,
Ayu yarlıkadınız olarka.

«Alqış, şərqə söyləməyi, pis əməldən pəşman olmağı, icma düzəldib toplamağı deyərək buyurdunuz onlara».

* * *

Qədim türk şairlərinin əsərlərinin, güman ki, cüzi bir qismi bizə qədər gəlib çatmışdır. Əsərlərin bizə çatmaması bir yana qalsın, hətta bəzi şairlərin adları da tarixin yaddaşında qalmamışdır. Adları yaxud əsərləri bizə qədər gəlib çatan şairlər də, məlum səbəblərə görə, nəinki xalqa, hətta elm aləminə məlum deyildir. Bunu nəzərə alıb bir neçə qədim türk şairi haqqında məlumat verməyi lazım bilərəm.

1. Aprın çor Tigin. VII-VIII əsrlərdə yaşadığı güman edilən bu şair türkdilli poeziyanın ən qədim nümayəndəsi hesab edilə bilər. Qədim türk abidələrində, A.fon Lekokun verdiyi məlumatlara görə, bir yerdə *başladı Aprın çor Tigin kügi, takşutları* «başlandı Aprın çor Tiginin nəğmələri, şeirləri» və iki yerdə *tükədi Aprın çor Tigin kügi* «tükəndi (bitdi) Aprın çor Tiginin şərqiləri» ifadələrinə rast gəlirik. Türk poeziyasının bəlkə də bu ilk şairinin iki şeiri bizə qədər gəlib çatmışdır (hər iki şeir bu kitaba

salınmışdır), lakin şeirlərin heç birində müəllif öz adını göstərmir. Şeirlərdən biri 3 bənddən ibarətdir, bəndlər dördlükdür; digəri 7 bənddir, hər bənddə üç misra vardır. Şeirlərin dilinin axıcılığından, ifadələrin gözəlliyindən, canlılığından belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, Aprın çor Tigin qüdrətli qələm sahibi olmuşdur.

2. Kül Tarkan. Kül Tarkanın şeirləri bizə qədər gəlib çatmamışdır. A.fon Lekok 1922-ci ildə nəşr etdirdiyi «Manixençə» əsərinin üçüncü cildində (səh. 45, nömrə 33, T.M 288) bir yerdə göstərir: *tükədi Kül Tarkan kügi* «bitdi Kül Tarkan şeiri». Bu ada həmin əsərin başqa bir yerində də rast gəlirik.

3. Sıku Seli Tutun. X əsrin birinci yarısında Suan Tsanın məşhur səyahətnaməsini, habelə «Altun yaruk» əsərini türk dilinə çevirmiş qədim türk şairidir. Səyahətnamə kavi üslubu ilə tərcümə edilmişdir. Sıku Seli Tutunun orijinal əsərləri olmasa da tərcümələrinə görə onu da qədim türk şairlərində hesab etmək olar.

4. Ki Ki. Təqdim edilən bu kitaba Ki Kinin 7 şeiri salınmışdır; şeirlərdən altısı «Xəyal» başlığı altında verilmişdir, yeddinci şeir «Xətm duası» adlanır. Əsasən, dini mövzuda yazılan bu şeirlər çox oxunaqlı, axıcı bir dildə yazılmışdır. Misraların 8-9 hecalı olması şeirləri oynaq edir. Şeirlərdə şair öz adını qeyd edir:

Talulap, yığıp mən Ki Ki,
Takşutka intürü təgintim.

«Toplayıb yığıb mən Ki Ki nəzmə çəkməyə cürət etdim».

5. Bratya Şiri. Bu kitabda Bratya Şirinin 10 şeirini təqdim edirəm. Adından məlum olur ki, şair ruhanidir, rahibdir və bu ad onun əsl türk adı deyil, ruhani xadim kimi qəbul etdiyi addır. Onun əsərlərinin bir qismini sərbəst tərcümə hesab edənlər də vardır. Şeirlərindən belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, Bratya Şiri qüdrətli bir sənətkar olmuşdur. Əsərlərində iki yerdə özünü təqdim edir:

Alku ödtə sözlər üçün kəntü özüm
Atınlarka kərgək bolğay sakınç üzə.
Ança munça yığıp koşdum Bratya Şiri
Asığ bolup tınlıqlarka burkan bolsunlar.

«Bütün zamanlarda söyləmək üçün mənim özüm Başqalarına
gərək olacaq düşüncə ilə Elə-belə toplayıb qoşdum Bıratya Şiri
Faydalı olub canlılara burhan olsunlar».

Adruk tərini bilgə bilig karamıtka
Ayağuluğ Naqarçunu bakşı üzə
Aryabasça yaradılmış nırvikalpa
Atlıq ögdig Bıratya Şiri takşut koşdum.

«Çox dərin müdrik bilik mükəmməlliyinə Hörmətli
Naqarçunu müəllim ilə Aryabasca yaradılmış nırvakalpa adlı
mədhiyəni (məni) Bıratya şiri takşut qoşdum».

6. Asıq Tutuq. Əslində əsərlərin üzünü köçürən bir şəxs
kimi, katib kimi tanınır. Lakin üzünü köçürdüyü əsərlərin sonunda
bir bənd (dördlük) yazıb öz adını qeyd edir. Məsələn, «Müdrik
bilik» şeirinin son bəndinə diqqət yetirək:

İncgə, tərini bilgə biligig bəgimiznin
İniş ödtəkilərkə ulalzum tip sakınçın koşmış
İduk kirdü kuruğu okıtdaçı bu şlokni
İlip tardı ki bitmiş boldum Asıq Tudun.

«İncə, dərin müdrik biliyi bəyimizin Gələcək
zamanlardakılara bağlansın deyib fikir qoşmuş. Müqəddəs, həqiqi
boşluğu öyrədən bu şeiri İlişdirib, dartıb bir təhər bitirmiş oldum
Asıq Tudun».

Bəzi tədqiqatçıların yazdıqlarına görə, özünün də 125
misralıq mənzuməsi vardır. Lakin həmin əsər mənə məlum
deyildir. Buna baxmayaraq, katibliyinə və üzünü köçürdüyü
şeyrlərə etdiyi əlavələrə görə onu da qədim türk şairləri sırasına
saldım.

7. Çısuva Tutun. Bu şairin bir şeirini – «Boşboğazlıq» adlı
şeirini bu kitaba salmışam. Sənətkarcasına yazılmış şeirdir. Qədim
türk şeiri üçün adi olan misrabaşı qafiyədən başqa bu şeirdə hər
bənd (dördlük) son qafiyəyə də malikdir. Həm də necə qafiyələr:
dörd misra öz arasında müasir türk şeirindəki qafiyələnmənin
bütün tələblərinə cavab verən şəkildə, mükəmməl surətdə
qafiyələnir. Belə şeiri yalnız kamil sənətkar yaza bilər. Mən qəti

bu fikirdəyəm ki, belə sənətkarın əsərləri bu bir şeirlə
məhdudlaşa bilməz. Şeirin sonuncu bəndində (qeyd edirəm ki, bu
bənd, əvvələn, son qafiyəyə malik deyil, ikincisi, şeirə bənzəmir,
üçüncüsü, əvvəlki bəndlərdən kəskin şəkildə fərqlənir) müəllif
özü haqqında məlumat verir:

Küskü yılın toxuzunç aynın on yanıtı
Körklə taşuk taydu kidini kav lırxuata
Köp yaşsamaklıq boduğun kök kalığı
Küçəyü bədizəgəli umunmuşın körgü üçün bitidim.
Çısuva Tutun.

«Siçan ilinin doqquzuncu ayının onuncu günündə Gözəl,
nadir taydu sonu kiçik lotosda Çox goplama boyası ilə mavi
səmanı Güclə bəzəməyi umduğunu göstərmək üçün yazdım.
Çısuva Tutun».

8. Kahlm Keysi. Kalım Keysinin bizə qədər
«Samandabarı» adlı uzun bir şeiri gəlib çatmışdır. Şeirdən belə
bir nəticə çıxarmaq olar ki, şair ruhani olmuşdur. Şeirin ümumi
ahəngi ilə bağlı olmayan otuzuncu bənddə (əgər onu şeir
adlandırmaq mümkünsə) şair özünü təqdim edir:

İduk Samandabarı bodisatavnuq yorır kut Kolumakına
tayanıp kolutı Atsan Kalım Keysi koşuğka İngurmuş şlok Takşut
nom tükədi «Müqəddəs Samandabarı bodisatavın yürüyən
səadəti Yalvarışına dayanıb xahiş edən Atsan Kalım Keysinin
nəzmə çəkdiyi şeir Takşut qayda bitdi».

9. Çuçu. Çuğunun əsərləri bizə qədər gəlib çatmamışdır.
Mahmud Kaşğarlı onu «bir türk şairinin adıdır» kimi təqdim edir
və yaradıcılığundan nümunələr gətirir. Lakin onun adına çıxarılan
şeyrlərin bəzilərinin ona aid olmadığını ehtimal etmək olar.

10. Yusuf Xas Hacib (Yusuf Balasağunlu). Türklər İslamı
qəbul etdikdən sonra yazılan və bizə qədər gəlib çatan ilk
poemana (XI əsr) – «Kutadğu bilig» əsərinin müəllifi, şair və
mütəfəkkir bir şəxsdir. Türk ədəbiyyatı tarixində Yusuf
Balasağunlu kimi də tanınan bu şair türk ədəbiyyatında, sözün əsl
mənasında, yeni dövr açmışdır. Yusuf Xas Hacib haqqında
yuxarıda adlarını çəkdiyimiz şairlərdən qat-qat çox məlumat
olduğu üçün burada onun haqqında geniş danışmaq istəmirəm.

11. Sılığ Tigin. Oxucuya təqdim edilən bu kitaba Sılığ Tiginin iki xətm duası daxil edilmişdir. Şeirlərdən biri altı bənd (beş bənd dördlükdür, arada beşinci bənd altılıqdır, həm də bu bəndin nə misrabaşı, nə də misrasonu qafiyəsi vardır; mən bu bəndin ümumiyyətlə şeir olmasına şübhə edirəm), digəri bir bənd (dördlük) təşkil edir. Birinci şeirdə müəllif iki yerdə – beşinci bəndin birinci, altıncı bəndin ikinci misralarında özünü təqdim edir: *yana yimə mən Sılığ Tigin* (beşinci bənd birinci misra) «yənə də mən Sılığ Tigin».

12. Künçük Iduk Kut. Oxuculara bu şairin iki xətm duasını təqdim edirəm. Hər iki şeir bəndlərə bölünür və hər iki şeir yarımçıqdır – şeirlərin sonu yoxdur, hər ikisinin əvvəllindən də çatmır. Birinci şeir 21, ikinci şeir 11 misradır. Birinci şeirin e səsi ilə başlanan son iki misrasını çıxsaq, hər iki şeir misrabaşı a səsi ilə qafiyələnir.

13. Buyan Kaya Kal. Bu kitabda Buyan Kaya Kalın bir xətm duası təqdim edilir. Onu da deyim ki, mən bu parçanın hətta nəzm olmasına şübhə edirəm: parçada nə misrabaşı, nə murasonu qafiyə, nə də ölçü vardır.

14. Kamala Ananta Şiri. Bu şairin 4 bəndlik (dördlük) bir şeirini təqdim edirəm. Şair özünü şeirin dördüncü bəndinin ikinci misrasında belə təqdim edir: *burkan kutın bulup-mən Kamala Anantaşiri* «burhan səadəti tapıb mən Kamala Ananta şiri».

Qədim türk dramı. Əslində qədim türk dram janrından danışmaq hələ tezdir. Lakin hind dilindən toxar dilinə, toxar dilindən türk dilinə çevrilmiş «Maytrısimit» əsərində dram janrının ünsürləri müşahidə edilməkdədir. Əsərin orijinalı (hind dilində) dram janrında yazılmışdır, tərcümədə isə bu pozulmuşdur. Əsər «ülüş»lərə, yəni fəsillərə bölünür, lakin hər ülüş pərdə təsiri bağışlayır, çünki hər ülüşün əvvəlində dram janrında pərdənin əvvəlində verilən remarkanı xatırlandan təsvirlər vardır. Məsələn, bu hadisəni filan yerdə təsəvvür etməli, ətrafda filan-filan şeylər var (sadalandır), göydə firistələr (mələklər) uçur, filan-filan adamlar Maytrıya tərəf gəlir, Maytrının ətrafında filankəslər var, filankəs deyir və s. Göründüyü kimi, bu, səhnə remarkasından başqa bir şey deyildir. Əsərin özü də türkcədə «körünç» adlanır ki, bu termin Azərbaycan dilinin *pyes* (körünç «görülən şey»

deməkdir) termininə uyğun gəlir.

Əsərdə Maytrı burhanın göydən yerə enməsindən sonra nələr baş verəcəyindən, onun ikinci həyatının necə olacağından bəhs olunur. Belə bir əfsanə islam dinində də vardır və ön ikinci inam Sahib əz Zamannın – Mehdinin adı ilə bağlıdır. Maytrı burhana buddistlərin Mehdisi kimi baxmaq olar. Burhan dininə görə, nə vaxtsa, Maytrı burhan göydən yerə enməli və insanları əbədi nirvana (dincliyə, sakitliyə) çatdırılmalıdır.

MANİ ABİDƏLƏRİ

Qədim türk, o cümlədən qədim uyğur qəbilələri arasında bu və ya digər dinin yayılmasının dəqiq tarixini müəyyənləşdirmək çətindir. Bu sözlər eyni dərəcədə Mani (manixey) dininin qədim uyğur qəbilələri arasında yayılması tarixinə də aiddir. V.V. Radlov və S.Y.Malova görə, Mani dini uyğurlar arasında VII əsrdən yayılmağa başlamışdır. L.N.Qumilev və L.V.Dmitriyeva belə hesab edirlər ki, Mani dini sonralar, ərəblər İranı işğal etdikdən, islam dininin atəşpərəstliyi təqib etməyə başlamasından sonra, yəni hər halda VII əsrin sonlarında, hətta ola bilər ki, VIII əsrdən başlamışdır və güman ki, bunun səbəbi də bir sıra atəşpərəst qəbilələrin islam dininin təqibindən yayınmaq üçün İran və Orta Asiyadan qaçıb uyğurlara pənah gətirməsidir. Mani dini uyğurlar arasında geniş yayılmamışdı və köçəri və cəngavər olan qədim uyğurlar arasında bu din geniş yayıla da bilməzdi, çünki, bu dinin ehkamları qədim türklərin milli xarakteri ilə ziddiyyət təşkil edirdi. Lakin hər halda Mani dini müəyyən zamanda və müəyyən kəmiyyətdə uyğurlar arasında yayıldığı üçün bu dinin ehkamlarını xalq arasında təbliğ etmək üçün qədim uyğur dilində, azacıq da olsa, Mani məzmunlu yazılı abidələr dövrümüze qədər gəlib çıxmışdır. Bu abidələr Mani və uyğur əlifbası ilə yazılmışdır.

Bu kitabda həmin dövr uyğur ədəbiyyatına aid səkkiz şeir və böyüklü-küçüklü 24 nəsr nümunəsi təqdim edirəm.

NƏZM

Xaqana ərz
(840-cı ildən əvvələ aid olduğu güman edilir)

Transkripsiya

Kök böri təg sini birlə yorıym,
Kara kuzğun təg toprak üzə kalayın,
İgkə kömürgü,
Biləgükə yarı təg bolayın.

Erklig uluğ iligimiz erürsüz,
Altunça tommuş,
Tomluñça tommuş,
Kutluğ bilgə bəgümüz erürsüz.

Yəmə kalın kara bodunuğuznu
Kiñ koyuğuzda,
Uzun ətəkiñizdə
Küyü küzədü tutup açını igidürsüz

Tərcümə

Göy qurd tək səninlə yürüyüm
Qara quzğun tək torpaq üstə qalım
...Xəstəyə kömür dağı,
Bülövə su tək yar olum

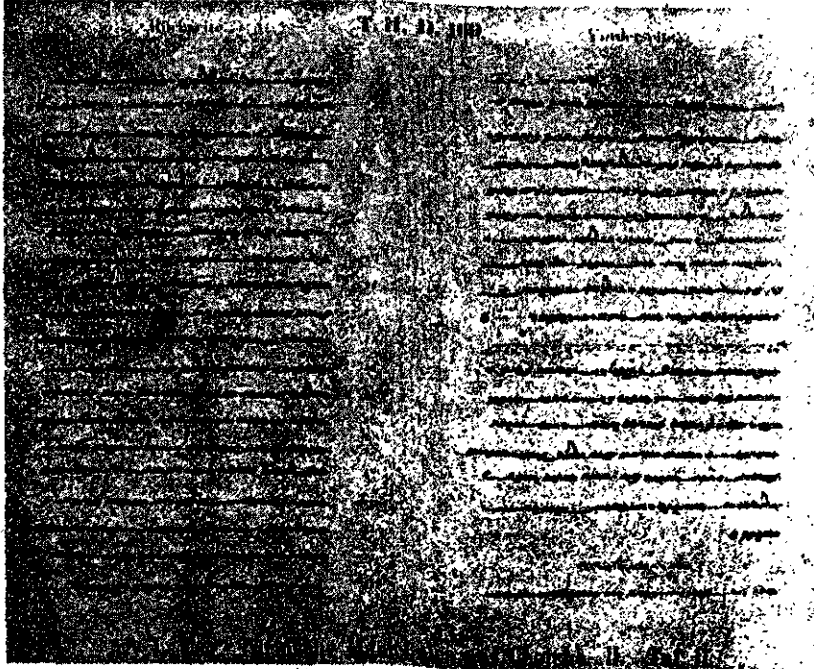
Ulu müdrik bəyimizsiniz,
Altun kimi toplanmış,
Topa kimi toplanmış,
Xoşbəxt, müdrik bəyimizsiniz.

Yenə saysız qara xalqınızı
Gen qoynunuzda,
Uzun ətəyinizdə
Qoruyaraq yüksəldirsiniz.

Tan tənri

Şeir Turfanda tapılmış, ilk dəfə 1919-cu ildə A.Lekok, sonralar isə V.Banq və Rəşid Rəhməti Arat (1986) tərəfindən nəşr edilmişdir.

Misralar alt-alt yox, yan-yana yazılmışdır. İlk iki misrası təkrarlanır. 14 və 15-ci misraların sonunda soğdaca 5 rəqəmi qoyulmuşdur; görünür, bu həmin misraları beş dəfə təkrar etməyə işarədir. Misralarda hecaların sayı 3-dən 6-ya qədərdir, təkcə beşinci misra onhecalıdır. Sonuncu bənd təkrar edilir.

1, 2, 5 - T H D 169

Transkripsiya

Taŋ tənri kəlti,
Taŋ tənri özi kəlti.
Taŋ tənri kəlti
Taŋ tənri özi kəlti.

Turuŋlar, kamuğ bəglər, kadaşlar,
Taŋ tənriğ ögəlim.

Körügmə kün tənri,
Siz bizni küzədiŋ
Körünügmə ay tənri,
Siz bizni kurtarıŋ.

Taŋ tənri,
Yıdlıg, yıparlıg,
Yarukluğ, yaşukluğ,
Taŋ tənri! 5
Taŋ tənri! 5

Taŋ tənri,
Yıdlıg, yıparlıg,
Yarukluğ, yaşukluğ,
Taŋ tənri!
Taŋ tənri!

Tərcümə

Dan tanrı gəldi,
Dan tanrı özü gəldi.
Dan tanrı gəldi,
Dan tanrı özü gəldi.

Qalxınız, bütün bəylər, qardaşlar,
Dan tanrını tərif edək.

Görünən günəş tanrı,
Siz bizi qoruyun.
Görünən Ay tanrı
Siz bizi qurtarın!

Dan tanrı!
Ənbər qoxulu, mişk qoxulu,
Parıltılı, işıltılı,
Dan tanrı! 5
Dan tanrı! 5

Dan tanrı,
Ənbər qoxulu, mişk qoxulu,
Parıltılı, işıltılı,
Dan tanrı!
Dan tanrı!

İlahi

Bu şeiri ilk dəfə A.Lekok nəşr etmişdir. Sonra V.Banq onun tərcüməsini və şərhini vermişdir. Bizə məlum olan son nəşr Rəşid Rəhməti Arat tərəfindən 1986-cı ildə edilmişdir. Güman ki, şeir tam deyildir. Birinci bənddə dörd, sonrakı iki bəndin hərəsində üç misra vardır. Misralardakı hecaların sayı qeyri-bərabərdir, xüsusən birinci misra çox uzundur.

Transkripsiya

Teñri, yaruk, küclüg, bilgəkə yalvarar biz,
Ötünür biz gün, ay teñrikə
Yaşın teñri nom kutı
Mar Mani firiştilarka.

Kut kolur biz teñrimə
Etüzümüzü kuzədiñ,
Uzütümüzni boşuñ,

Kıv kolurbiz yaruk teñrilərəkə
Adasızın turalım
Ögrünçligin erəlim.

Tərcümə

Tanrı, nurlu, qüdrətli biliciyə yalvarırıq
Gün, ay tanrıdan rica edirik
Şimşək tanrı, din səadəti
Mar Mani və firiştilərə

Xoşbəxtlik dilərik biz tanrıma
Vücudumuzu qoruyun
Ruhumuzu sərbəst buraxın

Bəxt dilərik nurlu tanrılardan
Təhlükədən uzaq olaq
Sevincə yar olaq.

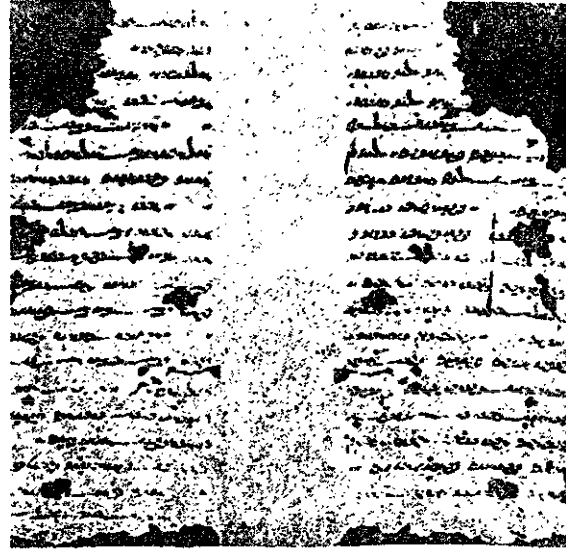
Modhiye

Əsər Turfanda tapılmışdır, 24×15,5 sm ölçüsündə bir kağız üzərində uyğur əlifbası ilə yazılmışdır. Kağızın əvvəlini qurd yemişdir, buna görə də əvvəli naqisdir. Şeiri ilk dəfə A.Lekok (1919) nəşr etmişdir. Sonralar V.Banq onu yenidən tərcümə və nəşr etmişdir. Şeir son dəfə 1986-cı ildə Rəşid Rəhməti Arat tərəfindən nəşr edilmişdir. Əsərin müəllifi Aprın çor Tigindir.

Mahmud Kaşğarlının verdiyi məlumata görə, ilk türk şair Çuçu adlı bir nəfər olmuşdur. Lakin onun heç bir əsəri bizədək gəlib çıxmamışdır. Aprın çor Tiginin bu şeirdən başqa digər məzmununda olmayan bir şeiri də zamanımıza çatmışdır. Bundan başqa, Aprın çor Tigin Çuçudan xeyli əvvəl yaşamışdır. Görünür, bu şair, sadəcə olaraq, Mahmud Kaşğarlıya məlum olmamışdır. Deməli, Aprın çor Tiginini (hələlik) ilk türk şairi hesab edə bilərik.

Şeirdə misralar qoşa qoşa eynidir: üçüncü misradakı *edg*

sözü dördüncü misrada yoxdur, yeddinci misradakı *tüzünüm*, *yarukum* sözləri səkkizinci misrada *bilgəm*, *yanğım* sözləri ilə, on birinci misradakı *külügüm*, *közünçim* sözləri *burkanım*, *bulunçsuzum* sözləri ilə əvəz edilmişdir. misralardakı hecaların sayı ondan on beşədək dəyişir (5, 6 misralar 10 heca, 1, 2, 11 misralar 12 heca, 4, 8, 9, 10, 12 misralar 13 heca, 3, 7 misralar 15 hecalıdır).

3 — TM 419, str. 1-19
4 — TM 419, str. 1-21

Biziñ teñrimiz edgüsi redni, tiyür,
Biziñ teñrimiz edgüsi redni, tiyür.
Rednidə yig mənini edgü teñrim alpım, bekrəkim,
Rednidə yik mənini teñrim, alpım, bekrəkim.

Biləgüsüz yiti vaçır tiyür,
Biləgüsüz yiti vaçır tiyür.
Vaçırda ötvi biligligim, tüzünüm, yarukum
Vaçırda ötvi biligligim, bilgəm, yanğım

Kün teñri yarukın tæg köküzlügüm, bilgəm
Kün teñri yarukın tæg köküzlügüm, bilgəm
Körtlä tüzün teñrim, külügüm, közünçim,
Körtlä tüzün teñrim burkanım, bulunçsuzum.

Tərcümə

Bizim tanrımızın yaxşılığı cavahirdir, deyirlər.
Bizim tanrımızın yaxşılığı cavahirdir, deyirlər.
Cavahirdən də üstün mənim yaxşı tanrım, igidim, qüdrətlim.
Cavahirdən də üstün mənim tanrım, igidim, qüdrətlim.

Bülöv daşından almaz iti [olur], deyirlər.
Bülöv daşından almaz iti [olur], deyirlər.
Almazdan daha kəskin biliklim, əsillim, işiğim.
Almazdan daha kəskin biliklim, müdrikim yanğım.

Günəş tanrı nurun tək kökslüm, müdrikim
Günəş tanrı nurun tək kökslüm, müdrikim.
Gözəl, əsil tanrım, şöhrətim qoruyanım
Gözəl, əsil tanrım, burhanım, təmənnasızım.

Şeir

Zədələnməsinə baxmayaraq şeirin müəlifini aydınlaşdırmaq olur. Şeir tükədi Aprın cor Tigin sözləri ilə bitir. Bu, şairin ikinci şeiridir. Hər iki şeir eyni cür kağızda yazılmışdır.

Əsər Turfandma tapılmış və ilk dəfə A.Lekok (1919) tərəfindən nəşr edilmişdir. Şeir 1986-cı ildə Rəşid Rəhməti Arat tərəfindən nəşr edilmişdir.

Şeir dünyəvi mövzuda yazılmış və sevgiyə həsr edilmişdir. Buna görə də onu ilk türk lirik şeiri hesab etmək olar. Şeir 21 misradan ibarətdir; ilk 3 misrası çox naqisdır. Misralardakı hecaların sayı olduqca müxtəlifdir – 4 hecadan 11 hecayədək dəyişir. Bəndlər üç misra üç misra qafiyələnir (qafiyə dedikdə mən misranın başladığı səsi nəzərdə tuturam): 1-ci bənd –a, 2-ci bənd – k (dilarxası), 3-cü bənd-ö, 4-cü bənd –b, 5-ci bənd-k (dilönü), 6-cı bənd – y, 7-ci bənd - k (dilönü).

Transkripsiya

a . . . . .
adıncığ amrak . . .
amrak özküym

kasınçığımın öyü kadğurar mən.
kadğurduqça, kaşı körtləm,
kavışığısayır mən.

öz amrakımm öyür mən
öyü evirür mən ödü . . .cün
öz amrakın öpügseyür mən

barayın tisər, baç amrakın
baru yimə umaz mən
bağırsakım.

Kirəyin tisər, kiçigkiyəm
Kirü yimə umaz mən
Kin yıpar yıdılığım.

Yaruk teñrilər yarlıkazun
Yavaşım birlə
Yakışıpan adrılmalım.

Küçlüg priştilər küç birzün,
Közi karam birlə
Külüşügin oluralım.

Tərcümə

A . . . . .
Əvəzsiz sevgili...
sevgili cananım...

İstəklimi düşünərək həsrət çəkirəm
Həsrət çəkdikcə, qaşı gözəlim
Qovuşmaq istəyirəm.

Sevgilimi düşünürəm
Düşünərək daşınıram, andıqca
Sevgilimi öpmək istəyirəm!

Gedim desəm, gözəl sevgilim,
Gedə də bilmirəm,
Ey ürəyim

Girim desəm, kiçikciyim,
Girə də bilmirəm
Mişk-ənber qoxulum

Nurlu tanrılar buyursun
Yumşaq təbiətim ilə
Yaxınlaşıb ayrılmaq

Güclü mələklər güc versin
Gözü qaram ilə
Gülə-gülə oturaq.

Ölümün təsviri

Əsər Turfanda tapılmışdır. Şeiri ilk dəfə A. Lekok (1919) nəşr etmişdir. Sonra V. Banq (1926) onu başqa ilahilərlə birlikdə nəşr etmişdir. Şeiri son dəfə 1986-cı ildə Rəşid Rəhməti Arat nəşr etmişdir. Şeirin adı başqa sətirdə qırmızı mürəkkəblə yazılmışdır. «Adıncıq türkçə başıq» (başqa bir türkçə ilahı). Əsəri ilk dəfə nəşr edən A. Lekok onun 16×9,4 sm ölçülü kağızda yazıldığını göstərir.

Şeir 28 misradan ibarətdir. Qafiyə (misranın başlanğıc səsi) baxımından əsərin quruluşu belədir: 1 -20-ci misralar t səsi, 21-22-ci misralar k (dilarxası) səsi, 23-cü misra – b səsi, 24-25-ci misralar t səsi, 26-cı misra y səsi, 27-ci misra e səsi ilə başlanır; 28-ci misra yoxdur. Göründüyü kimi, 23-cü misradan başlayaraq şeirin qafiyəsi pozulur.

Transkripsiya

Tüzün bilgə kişilər, tiriləlim,
Teñrinin bitigin biz işidəlim.
Tört ilig teñrilərkə tapınalım
Tört uluğ əmgəkdə kurtulalım
Tört ilig teñrilərdə tamğmalar
Teñri nomun todiğmalar
Tünərik yeklərkə tapunuğmalar
Tümənlik irinçü kılığmalar
Tüpintə olukma ölməki bar
Tünərig tamuka tüşməki bar
Tümənlig yeklər kəkir, tiyür
Tumanlıg yeklər ayar, tiyür
Tünərig tünçülə basar, tiyür
Tunumluğ tegir, tiyür
Töş özə olurup tültürür, tiyür
Tanmış üzütlər taşıkır, tiyür
Tardıç təg etüzin kodur, tiyür
Tavarı turğuru kalır, tiyür
Tetrü saçlıg kurtğa yek kəkir, tiyür
Tolılıg bulıt təg tonkı kaşlık (tiyür)
Kanlıg bukaç təg karakı, tiyür
Kaşguk təg kara boy emki, tiyür

Burnıta boz bulıt önür, tiyür
Tamğakıta kara tütün taşıkar, tiyür.
Töşi [ol] kamuğ tümən yılan (tiyür)
Yinəri ol yinən yılan (tiyür)
Erñeki ol kamuğ . . . (tiyür)
.....
Əksikdir.

Tərcümə

Əsil müdrük insanlar, toplaşaq,
Tanrının yazısını dinləyək.
Dörd hakim tanrıya tapınaq [iman gətirək].
Dörd böyük əzabdan qurtulaq.
Dörd hakim tanrını tanımayanlar,
Tanrı hökmündən doyanlar
Qaranlıq şeytanlara tapınanlar [iman gətirənlər],
On minlərlə günah işləyənlər!
Bir gün var olanın ölməyi var,
Qaranlıq cəhənnəmə düşməyi var.
On minlərlə şeytan gəlir, deyirlər
Duman şeytanlar işini görür, deyirlər.
Qaranlıq gecə kimi, çökər, deyirlər,
Sıxıntı içinə düşər, deyirlər.
Köksünə oturub dəlik-deşik edər,
Danmış ruhlar bayıra çıxar, deyirlər.
Tardıç kimi vücudun qoyur, deyirlər
Dövləti dünyada qalır, deyirlər.
Tərs, qıllı qoca şeytan gəlir deyirlər.
Dolu bulud tək qara qaşlı deyirlər.
Qanlı buğac tək gözlü, deyirlər,
Dirək tək qara məməli deyirlər.
Burnundan boz bulud çıxır, deyirlər.
Damağından qara üstü çıxar, deyirlər.
Döşüdür bütün on min ilan deyirlər,
Qalıbləri məğlub edən ilan, deyirlər
Barmaqlarıdır hamısı . . . deyirlər
(naqisdir)

Cəhənnəmin təsviri

Əsər Turfanda tapılmış, ilk dəfə A.Lekok (1919) və son dəfə Rəşid Rəhməti Arat tərəfindən nəşr edilmişdir. Şeir 13,5x13,5 sm ölçülü kağız üzərində yazılmışdır. Həmin dövrün başqa şeirlərindən fərqli olaraq, bu şeirdə təkcə misra başlanğıcındakı qafiyə ilə deyil, həm də müasir mənada qafiyə ilə (misra sonu) də rastlaşırıq. Misralardakı hecaların sayı 8-dən 12-dək dəyişir.

Transkripsiya

..... .aytur, tiyür
kəntü kılmış kılınçı közünür, tiyür
Yir sub kutı irinür, tiyür
Ot sub kutı ığlayur, tiyür
I, ığaç kutı ulıyur, tiyür
Məni buyruk közüngüçə közünüpən
Tanmış üzütüg tutupan
Tarazuk içintə olğurtur, tiyür
Tarazuk ağsar kılınçı aytığ bolur
İrinçü kılmış kılınçı iştig bolur
Tetrü saçlığ kurtğa yek kəlipənin
Tanmış üzütlərək tutupanın
Tünərig tamuka tartar, tiyür
Töpüsün tontaru tıkar, tiyür
Tamudakı yeklər tutar, tiyür
Muntrumuntuz yeklər kəlib, tiyür
Mın . . . bergən urupan birgəsəyir, tiyür
Çok . . . . .
Üzüt anta körür, tiyür
Ölüm kut kolupan bolmaz (tiyür)
.....

Tərcümə

..... soruşur, deyirlər,
Onun etdiyi işlər görünür, deyirlər.

Yer, su səadəti məhv olur, deyirlər,
Od, su səadəti ağlayır, deyirlər
Ot, ağac səadəti inləyir, deyirlər,
Adil buyruq güzgü kimi görünüb,
Danmış ruhları tutub,
Tərəzinin gözündə oturdur, deyirlər.
Tərəzinin gözü qalxsa, etdiyini deməli olunur.
Etdiyi iyrenc əməlləri dinləyirlər
Tərs qıllı qoca şeytan gəlib
Danmış ruhları tutub
Qaranlıq cəhənnəmə dartar, deyirlər.
Başı üstə odlara atar, deyirlər.
Cəhənnəmdəki şeytanlar (onları) tutar, deyirlər,
Doğru yoldan azdıran şeytanlar gəlir, deyirlər,
Mın qamçı vurub qamçılamaq istəyir, deyirlər,
.....
Ruh orada görür, deyirlər,
Ölümü xoşbəxtlik bilib tapmaz, deyirlər.
.....

Böyük ilahi

Əsər Turfanda Koçu şəhərində, köhnə qapılardan birinin gözətçisinin evində tapılmışdır. Şeir bir qismi 1922-ci ildə A.Lekok tərəfindən nəşr edilmişdir. 1930-cu ildə V.Banq və A.fon Qaben onu yenidən nəşr etmişlər. Bu müəlliflərin yazdığına görə, mətnin kağızı pis vəziyyətdə olduğundan yazı pis oxunur, pozuntu və çatışmamazlıq çoxdur. Şeir əvvəlki nəşrlər əsasında 1986-cı ildə R.R. Arat tərəfindən nəşr edilmişdir.

R.R. Arat onu «Bölük ilahi (Mani üçün)» adlandırmışdır. Əsər Mani mühitinə aid olsa da burada buddizmə aid terminlərə sıx-sıx rast gəlirik. Görünür, əsər buddizmdən Mani dininə keçid dövründə yazılmışdır; adətən, yeni dinə keçid dövründə, yeni dini anlaşılıq şəkildə təbliğ etmək məqsədilə köhnə dinin ifadə, ibadə və terminlərindən tez-tez istifadə edilir.

Səhifə nömrələri vərəqin sağ küncündə qarışıq surətdə Mani və uyğur yazısı ilə yazılmışdır. Mətn gözəl mani yazısı ilə yazılmışdır.

Əsər 25 vərəqdən (50 səhifə) ibarətdir, hər səhifədə 5 sətir yazı vardır. Şeir cəmi 1250 sətirdən ibarətdir, lakin artıq deyildiyi kimi, pozuntular çox olduğu üçün xeyli naqisdir. Şeir 123 dördlükdən, yəni 492 misradan ibarətdir,

Lakin bəzi yerlər (məsələn, 60-75-ci və 94-112-ci dördlüklər) bütöv itmişdir, 22 dördlük istifadə edilməyəcək şəkildə, daha 26 dördlük zədələnmiş şəkildədir, cəmi 39-40 dördlük salamat qalmışdır (bu da əsərin, təxminən üçdə birini təşkil edir). Buna baxmayaraq, qədim türk şeirini öyrənmək üçün bu şeirin böyük əhəmiyyəti vardır.

Bütün qədim türk şeirində olduğu kimi, bu əsərdə də misralar sətirbaşı qafiyələnir. Biz qafiyələr haqqında məlumat vermək istəmirik, çünki əvvələn, bu çox yer tutardı, ikincisi, oxucu özü müşahidə edə bilər. Misralardakı hecaların sayı da müxtəlifdir: 7 hecadan 15 hecadək dəyişir.

Transkripsiya

1. alku biş açunlarını umuğı
arayışa töz nom . . . çi

ayançaq köñülin yüküngü
ayağlıq atlıq kañım Mani burkanım

2. anuntumuz siziñə,
asra köñülin yüküngəli,
alıñ amtı umuğ mağ.
alkunuñ barça yükünçin.
3. yükünür biz siziñə,
yüz yüzəgütün berü kirtgünçin.
yükünmiş sayu arızun
yügerü . . . . .

(4 –cü bənd yoxdur).

5. a . . . . . biz siziñə

a . . . . .
ayunuğ kutğarğalı . . . . .

a . . . . .

6. alku ayuğ kılıçlarımız

a . . . . .

a . . . . . kılınç tüşip okuttıñız

a . . . . .

7. u . . . . .

u . . . . . inçgölüg orunka

u . . . . . nomlatıñız

umuğ . . . . .

8. tammu yolu tuturuz

t . . . . .

t . . . . .

t . . . . .

9. umuğsuz bizni tæg tınlıglarka,

umuğı . . . . . .ke

utlı sevinç öt . . . . . k

oğrın yıkın . . . . .

10. adınçığ ıduk kañımız

ağançsız köñül . . . . .

alku tınlıq oğlanmıñ

alp erti sansartın . . . . .

11. ü . . . . . ıduk kañımız.

üstürti kodı inməsər.
 üç . . . . .
 üküş təlim tınlıqlar boltı erti
 12. y . . . . . küllüg k . . . . z orukuñuznı
 yalañuklar ara . . . . .
 y . . . . . ayuntakı tınlıqlarığ
 yarsmalaş . . . . .
 13. u . . . . . çı tınlıqlar inkidə
 orukuñuz uçı . . . . .
 u . . . . .nk . . . . . k kutrultı.
 umuğsuz irinz monkul kal ağuluğ yıldıta
 14. tutçı üzüksüz munı təg
 toğumuğ, ayunuğ unutmaqlığ.
 toz toprakka batılıp.
 turkaru monkul ertilər.
 15. az nızvanıka ağukup.
 artayu yokadtururta.
 amvardıñnılg ot üzə
 ana yürüntəg kılınız.
 16. övkə nızvanı üzə kuturup
 ögsüz köñülsüz ertilər.
 öz tözlərin okıtıp
 öglərin köñüllərin yığıñız.
 17. biş ayuntakı tınlıqlarığ
 biligsiz biligdən öñi ödürtüñüz.
 bilgə biligtə yaratdıñız
 firnibrənkə sanlıg kılınız.
 18. üzətə bozta ulatı
 üküş təlim nızvanılar
 ögin köñülin azıtıp
 örlətür erti tınlıqlarığ
 19. kaçan ıduk kañımız
 kalıktın kodı intıñız
 kamıg tınlıg oğuşı nınb . . .
 k . . . . .
 20. yoxdur.

21. t . . . . .
 t . . siz edgü nomlarığ nomlayu
 tört toğum . . . . .
 t . . . . . g kutkartıñız
 22. səkiz türlüg əmgək . . . . .
 s . . . . .
 sədrəksiz yigi kılınçların
 səpən . . . . .
 23. y . . . . üzə
 yintəm tutçı yintzikü
 yirtinçüdəki . . .
 y . . . yıkmadın
 24. ilişlig, tartışlıg . . .
 i
 ilkitə bərü atkanıp
 i . . . tınlıqlar.
 25. Biligsiz bilig . . .
 b . . .
 b . . .
 b . . .
 26. u . . . . .
 u . . . tınlıqlar
 orukuñuz uçım bulmadın
 ulınçıg sansarta kaltımız
 27. bilgə biliglik şatu tiktiñiz
 biş ayunuğ irklətip ozğurtıñız
 bizni təg irinç tınlıqlar
 bilinmədin . . . kəltimiz.
 28. bu . . . biz sizni təg
 burkanlıg kün tənrig körgəli.
 bukağutakılar əmgəklig.
 bu sansarta kaltımız
 29. ertimlig mənjkə ilinmişkə.
 eşsiz köni nomuğ nomlatıñız.
 əmgəklig taluytın keçürtüñüz.
 edgü nırvanka yakın ilttiñiz.

30. botulmaklıg ilgü tüpkə sırımışlarka.
burkanlar uluşıña barğu yoluğ körkittiniz,
buyanlıg sumır tağığ turğurtuñuz
bu . . . uñ ürlük bulturtuñuz
31. küvənçlig suv küznəkiñə soklunmışlarka
kəni nomluğ köprügüg körkittiniz.
köñülintəki yig nomuğ okıttıñız.
k . . . iduk ançmanka tutuztuñuz.
32. altı kaçığ üzə azmışlarka.
ağmak inmək ayunlarığ körkittiniz.
avış tamu əmgəkin biltürtünüz.
alkatmış biş kat tənri yirintə toğurtuñuz.
33. kutrulğu yol yınaklarığ tiləyü
koptın sınar il uluşlarığ kəztiniz
kutkarğu tınlıqlarığ taptukta,
kodmadın kəmiğünü kurtkartıñız
34. oğatıp kəlmış bizni təg tınlıqka
evanqliun nom rentnig nomlap kodtuñuz.
ozğu, kutruğlu yol yınakıg
ol nomta eşidip ukar biz.
35. apam birük munı təg
arığ nomuğ nomlap kodmasar,
amtıka təgi yirtünçü
alkınmazmu erti tınlıqlar?
36. türk burkanlarda kin intiniz,
tözkərinçsiz burkan kutın bultuñuz,
tük tümən tınlıqlarığ kurtkartıñız,
tünərig tamutın tözüni ozğurtuñuz.
37. al, altağ, uzanmaklarığ taşkırıp
adınlarka asıgılığ işig işlətiniz.
azmışlarka yolçı yirçi boltuñuz,
ayığ kılınçlıg şımnı iligintin ozğurtuñuz.
38. t . . . ş köñüllüglərig kurtkartıñız
təgilmış közlər . . . ük . . . tiñiz
təgimligçə işlərəg işlətiniz,
tənri yiriñə barğu köni yol körkittiniz.

39. yirtinçkə umuğ mağ törütünüz
yiti ağılıg nomlarığ nomlatıñız
yintəm ayıgta yaratınçaçılarığ tıdtıñız
yig üstünki orlar turğurtuñuz
40. ayağlarığ barça siziñə emtərtiniz
a . . . makıg . . . . . anlanmakıg k . . .
a . . . makıg irişməkiğ sərkiürtünüz
amvardışnıg ç . . . .
41. tolp sansarığ siziñə anıttırtıñız
todunçsuz yaklarığ tutulturtuñuz,
toğumın ayunun . . . . .
toruğ edgü kılınçlıg işlarığ işləttiniz.
42. köz karak . . .
körü kanıçsız körkə körkünüzni
kö . . . s . . .
körürlər erti siziñə titrü
43. kör . . .
k . . . içkəri
küzət . . .
k . . . . .
44. a . . . igliglər
ada . . .
a . . .
a . . . k. alar
45. köñüli avyakırt . . . . .
k . . . z körməzlər
küçsüz, toruk kişilər
k . . . pımpuqlar
46. katıgı bedümiş pad
ka . . . . . təglükləri
kararmış köñüllüg monkul . . .
ka . . . . . kırıkkak saranlar
47. taluy ügüztəki balıklar
t . . . ünürintəki yek onyınlar
t . . . mz.k.in təg
takı amarı tınlıqlar

48. tənrim sızıne . . . . .
t . . . . . ersər olar yegü koñuztm
təgirmələyük . . . . . miştə ök
tərgin tarıkur erti ançmandın
49. kö . . . . . sizin körkünüzni
körmış sayu m . . . . .
köşəyürlər erti birkərü
küntəmək ti sizni körgü üçün
50. adakın yorıp sizni atayu,
ağzınta sizni ögə, alkayu
ançulayu amrar erti sizni tözügü
anasın, babasın oğlanı sevərsə
51. uluğ yarlıkançuçı köñülün üzə
olarnı barça sığurup
uluğ asığ tusu kılınız
u . . . . . tası kılıp
52. özüg yatıg adırtmadın
özükəntiniz yumkını
öz ötüğüz birtiniz
ülgüsüz sansız tınlıglarka
53. kın . . . . . g köñülünüz üzə
kılınız edgü tözükə
kılmış edgününün tüşintə
kızıg oruntakılar barça öntilər
54. uzatı üzüksüz munı tæg
uluğ asıg tusu kılınız
ol buyanınız tüşintə
utğurak burkan kutın bultunuz
55. t . . . . . lar birlə karşısız
tıtağın kılı kəltiniz
t . . . . . nız tüşintə
tıdıgsız burkan kutın bultunuz
56. eşsiz ıduk tiliniz üzə
edgü tityük nomluğ retnig
əsirkənçsizin üləyü yarlıkatınız
əmgəklig, tolğaklıg tınlıglarka

57. tınguluğ orunta örugin
t . . . . . turkaru mənligin
tı . . . . . əmgəkin körup
tıdını umatın . . . . . ünüzni
58. sudmış yarça tittiniz
s . . . . . ağıq kılınçlılarıg
suyurkayu, irinçkəyü yarlıkatınız
s . . . . . körkincə
59. kamıg tınlıg oğuşı
kararıg nızvanıları üzə
kal tilvə tæg ertilər.
kas içintə törümış
(60-75-ci bəndlər yoxdur).
76. ya . . . . .
ya . . . . .
ya . . . . . küzətip
yanınçsız ayunka təgdilər.
77. ilkidə bərü kirik . . .
i . . . . . uvşak kılınçlıg
ikirçgü köñüllüg yalñuklarka
i . . . . . adırtın okıtınız.
78. uluğ yarlıkançuçı köñül üzə
olarnı barça sığurup
ulınçlıg ayunlarıntın kurtkarıp
ozğurtunuz sansartın
79. arımış köñüllüg kutluğlar
ayı tərkkiyə tuyenup
ayığların bastılar
arxant kutın bultılar
80. atkağlıg vışaylıg mənilər
al atlıg uzanmaklarıg öntürüp
aşa yr . . . . .
asıg tüşü kılınız
81. küsənçig mənilər . . .
kəni tezin unıtmışlarka
körk təgsürüp öni

kö . . . . olarka
 82. olar barça kamağın
 ol körkünüzni körmişə
 odun sansar əmgəkintin
 özğalı köñül turğurtı
 83. yalañuklarını oğlanına
 yaraşı körk körkitip
 yanturtunuz ayığ kılınçtın
 yapşurmuş,ilinmiş atkağtın
 84. barğu yoluğ bilmədin
 ba . . . erti yalñuknuñ
 bar ililig kök kalık yüzintə
 baxsılığ burkan teñri toğtunuz
 85. sizni körüp tınlıqlar . . .
 sizik köñüllərin tarıkartı
 siz yarlıkamış yarlıkığ
 sımtağsız köñülün küzətdi
 86. küzətmişçə . . . ıça.ıp
 köñültəki edgüleri
 kün küniñə önti
 kün teñri təğ yarutı
 87. yaruk biligləri yaltrıyu
 yarlıkançuçı köñülləri ökləyü
 yazınçsızın ermək çakşapıtığ küzətçü
 yalınayu tutur tamtutın oztilar
 88. kirtgünç köñülləri . . .
 kirtü törülərtə katıqlanu
 kirlig ayığ kılınçığ kılmamak
 kirtü çakşapıtığ küzətdi
 89. etüz ertimligin sakınıp
 evtin, barktın öntilər
 edgü nomlarta bışrunu
 etüz arığın ermək çakşapıtığ bütürti
 90. adalığ orunlartın özğuluğ
 arığ nomlarta katıqlanu
 anuşağan orduta toğğu üçün

ağız arığın ermək çakşapıtığ küzətti
 91. kut koluntılar tözüğü
 kutluğ . . . yolınça yoriğalı
 korkınçığ sansartın ozğu üzə
 kutluğ çığayın ermək çakşapıtığ bütürti.
 92. ürlüksiz nomlarığ bükünüp
 üç yavlak yolka korkınçın
 üstünki yig orunta toğğalı
 üç tamğalarığ bütürti
 93. teñrim sizni körmişə ök
 təlim üküş tınlıqlar.
 t . . . . k.k. . . t . . . . . özğalı
 t . . . . .
 (94-112-ci bəndlər yoxdur).
 113. . . . .
 . . . . .
 . . . . . rti
 e . . . . . köñülləri
 114. alkış başık sözləgüg
 ayığ kılınçığ ökünüg
 amvardışn kılıp yığınğuş
 ayu yarlıkadınız olarka
 115. bulğanyuk köñüllüg tınlıqlar
 bu yarlıkıñızın eşitip
 buyanlığ taluy ügüzüg akıtıp
 burkanlar uluşınta toğtilar
 116. adın tümkə köñüllər
 arığ yollarta yorıp
 amvardışn kıltilar
 anuşağan orduta toğtilar
 117. yinçürü töpin yükünür biz
 yig üstünki teñrimiz siziñə
 yirtinçüdəki tınlıqlar
 yintəm nırvanta toğzunlar
 118. ayançañ köñülün yükünür biz
 alku yirtinçüdəki tınlıqlar

alp adalarının ozzunlar
amrılmış nırvamğ tapzunlar
119. ögə yürünmüş buyanımız tüşintə
üstünki altınki teqrilərin
öni öni kut vaxşıklərin
üstəlzün teqridəm küçləri.
120. öz . . . . .

ö . . . . .
ö . . . . . lərintə küzətzün
ö . . . . .

121. kut bolur biz siziə

k . . . . .
k . . . . . tözü təgzün
k . . . . .

122. yinçürü yükünü təginür biz

y . . . . .
y . . . . . krmsuhn birü yarıkazun
y . . . . . lar birlə

123. tözü . . . . .
tözkərinçsiz yig

t . . . . .
t . . . . .

əksikdir

Tərcümə

1. Bütün beş aləmin ümidi . . .
Aryayışa kök, qanun . . .
Hörmətli könüllə səcdə edirəm
Hörmətli, şöhrətli atam, Mani burhanım
2. Saf ürəyimizlə sizə
Alçaq könüllə səcdə edəli
İndi qəbul edin, ümidgahımız
Hamının bütün təzimini,
3. Səcdə edirik biz sizə
Yüz-yüz illərdən bəri hörmətlə
Səcdə etdiyimiz qədər təmizlənsin.
Yuxarı . . .

(4-cü bənd yoxdur)

5. . . . . biz sizə

. . . . .
Dünyanı qurtaralı . . .

. . . . .
6. Bütün pis əməllərimiz

. . . . .
. . . . . qılıb çatıb başa düşdünüz.

. . . . .
7. . . . .
. . . . . sakit yerlərə

. . . . . din vəz etdiniz
Ümid . . . . .

8. cəhənnəm yolu tutun
. . . . .

. . . . .
9. Bizim tək ümitsiz məxluqlara
ümidi . . . . .

şükür, sevinc . . . . .
oğrın yıxın . . . . .

10. Ləyaqətli, müqəddəs atamız . . .
Sarsılmaz könül . . . . .

Bütün bəşər oğlunun
igidlik idi sansardan . . . . .

11. . . . . Müqəddəs atamız.

Üstdən aşağıya enməsə,
Yç . . . . .

Çoxlu yaranmış məxluqlar oldu
12. . . . . güllü . . . . . məskəninizi

Yaranmışlar arasında . . .
. . . . . aləmdəki məxluqları

Yaraş . . . . .

13. . . . . məxluqlar əvvəlcə də
Məskəninizin ucu . . .

. . . . . qurtuldu.

Ümitsiz, fəlakət, boş, dəli, zəhərli ilxıda

14. Durmadan, fasiləsiz bunun tək

Doğumu, aləmi unudaraq
 Toz – torpağa bataraq
 Fasiləsiz boşboğaz idilər.
 15. Qəzəb ehtirası ilə zəhərlənərk
 Məhv olub (özünü) yoxa çıxanda
 Arvadaşlı ot üstündə
 Ona dərman etdiniz
 16. Qəzəb ehtirası ilə qudurub
 Ağılsız, könülsüz idilər
 öz soy köklərini öyrədib
 ağıllarını, könüllərini yığdınız
 17. Beş aləmdəki məxluqları
 Məsərəfsiz bilikdən çəkib çıxardınız.
 Müdrük bilikdə yaratdınız.
 Parinirvana aid etdiniz.
 18. Üstdə nifrətdə və sairə,
 çoxlu, saysız ehtiraslar
 aqlını, könlünü azdırıb
 incidirdi məxluqları
 19. Nə (vaxt) ki müqəddəs atamız,
 Qeybdən aşağı endiniz
 Bütün məxluqlar tayfası . . .
 .....
 20. (yoxdur)
 21. ....
 .... siz yaxşı dinləri vəz edərək
 Dörd döğüm . . . . .
 .... qurtardınız.
 22. Səkkiz dürlü əziyyət . . . .
 .....
 Sıx yaxşı əməllərini
 Səpən . . . . .
 23. . . . üzərinə
 Büsbütün arası kəsilmədən əlaqəli
 Dünyadakı . . . .
 . . . . başa düşməyin
 24. ilişməli, dartsımalı . . .
 .....

Əvvəldən bəri bənd olub
 ..... məxluqlar.
 25. Faydasız bilik . . . . .
 .....
 .....
 26. ....
 ..... məxluqlar
 Məskəninizin ucunu tapmadan
 Hərlənən sansarda qaldıq
 27. Müdrük bilikli nərdivan tikdirdiniz,
 Bu beş aləmi əldə edib xilas etdiniz.
 Bizim tək bədbəxt məxluqlar
 Başa düşməyib . . . . . gəldik
 28. Bu . . . . . biz, sizin tək
 Burhanlı gün tanrını görəli
 Buxovdakılar əziyyətli
 Bu sansarda qaldıq.
 29. Fani ölümlü dünyadan yapışanlara
 Dostsuz, həqiqət yolunu nişan verdiniz,
 Əziyyət dənizindən keçirdiniz,
 Yaxşı nirvanaya yaxın etdiniz.
 30. Bulaşma, ilişmə kökünə sarılmış
 Burhanlar diyarına gedən yolu göstərdiniz.
 Xoşbəxt Sumır dağıni düzəltməyə.
 Bu . . . . . əbədiyyətə qovuşurdunuz.
 31. Qürur suyunun əksindən kor olanlara
 Doğru din körpüsünü göstərdiyiniz,
 Könülündəki yaxşı dini öyrətdiniz,
 . . . . . müqəddəs icmaya təslim etdiniz.
 32. Altı duyğu üzrə (yolunu) azmışlara
 Qalxmaq, enmək aləmlərini göstərdiniz.
 Odlu cəhənnəm əzabını bildirdiniz.
 Tərifli beş qat tanrı diyarında yaratdınız.
 33. Qurtuluş yolu istiqamətləri diləyərək
 Dünyanın çoxlu el –uluslarını dolaşdınız,
 Qurtulacaq məxluqları tapdıqda
 Qoymadan hamısını qurtardınız.

34. Oyanıb gəlmiş bizim tək məxluqlara
Tövrət qanun əsasını izah edib qoydunuz.
Xilas olma, qurtuluş yolu istiqamətini
O qanundan eşidib öyrənərik.

35. Əcdadımın verdiyi bunun tək
Təmiz qanunu izah edib qoymasaydıq,
İndiyə tək yer üzündə
Məhv olmazmı idi məxluqlar?

36. Türk burhanlarından sonra yerə endiniz.
Təmənəsiz burhan səadətini tapdınız,
Saysız – hesabsız məxluqları xilas etdiniz.
Qaranlıq cəhənnəmdən hamını xilas etdiniz.

37. Hiylə, yalan, tənbəllikləri kənara atıb
Başqalarına faydalı işlər işlədiniz.
Azmışlara bələdçi, rəhbər oldunuz,
Pis əməlli şeytanın əlindən xilas etdiniz.

38. . . . . köüllüləri qurtardınız,
Kor olmuş gözləri. . . açdınız.
Münasib işlər işlədiniz,
Tanrı yerinə gedən doğru yolu göstərdiniz.

39. Dünyaya ümid, mağ yaradıldınız.
Yeddi xəzinə qanunu vəz etdiniz.
Büsbütün pisləkdə tənzimçiləri dinlədiniz,
Yuxarılardakı yaxşı yerlərə qaldırdınız.

40. Günahları bütünlüklə özünü çəkdiyiniz
. . . . . anlamını . . . .
. . . . . irişməyə mane oldunuz
Camaatı . . . . .

41. Bütün sansaranı sizə baş endirdiniz
Doymaz şeytanları əsir etdiniz
Doğumunu aləmini . . . . .
Duru, yaxşı əməlli işləri işlətdiniz,
. . . . .

42. Göz bəbəyi . . .
Görərək qanacaqsız gözəlliklə əndamımızı
. . . . .
Görürdülər sizi diqqətlə

43. Gör . . . . .
. . . . . içəri
Qoru . . . . .
. . . . .

44. . . . . xəstələr
Təhlükə . . . . .
. . . . .
. . . . .

45. Könlü gizli . . . . .
. . . . . görməzlər
Gücsüz, zəif adamlar
. . . . .

46. Möhkəm böyümüş pad . . . . .
. . . . . dəyükləri
Qaralmış köüllü, ağılsız . . . . .
Tamahkar xəsisləri.

47. Dəniz çayındakı balıqlar
. . . . . mağaradakı şeytan, iblislər
. . . . . kimi
Daha bəzi məxluqlar.

48. Tanrım sizə . . . . .
. . . . . isə onlar faydalı bəcəkdən
Dövrələnmiş . . . əlbəttə
Tərk etməyə darıxır idi düşünmədən.

49. . . . . sizin gözəlliyinizi
Görmək üçün . . . . .
Arzulayırdılar bərilərdə
Hər gün sizi görmək üçün

50. Piyada gedib sizi çağıraraq
Ağızda tərifləyərək, alqışlayaraq
Beləcə sevərdi sizi nəsillər
Anası, atası oğlunu sevən kimi

51. Böyük fərmanverən könlün üzərində
onları tamamilə sıxışdırıb
böyük fayda verdiniz.
. . . . . qılıb

52. Özünü, yadı ayırmadan

Mənimsədiniz hamısını
 Öz öyüdünüzü verdiniz
 Bu bədbəxt saysız məxluqlara.
 53. . . . . könlünüz üzərində
 Xeyirxahlıq etdiniz, hamıya.
 Etdiyiniz yaxşılıqlar sayəsində
 Dar məkəndakılar bütünlüklə qurtardı.
 54. Həmişə durmadan bunun tək
 Böyük fayda verdiniz
 Bu yaxşılığınız sayəsində
 Qəti burhan səadətini tapdınız.
 55. . . . . ilə davasız
 Məxluqu qılıb gəldiniz
 . . . . . tuşunda
 Hüdudsuz burhan səadəti tapdınız.
 56. Dost, müqəddəs diliniz ilə
 Yaxşılıq deyilən qanun cövhərini
 Əsirgəmədən paylayaraq buyurdunuz.
 Əziyyətli, əzablı məxluqlara
 57. Sükunətli məkanın yüksəkliyində
 . . . . . əbədi xoşbəxtliklə
 . . . . . əziyyətini görüb
 Mane olmağı bacarmadan. . .
 58. Axmış irin kimi qiymətləndirdiniz
 . . . . . pis əməlləri
 Mərhəmətlə, acıyaraq bağışladınız
 . . . . . görüncə
 59. Bütün canlı varlıqlar
 Qaranlıq ehtiraslar üzrə
 Dəli abdal tək idilər
 Qovuşq içində törəmiş.
 (60 – 75 –ci bəndlər yoxdur)
 76. . . . .
 . . . . .
 . . . . . qoruyub
 Dönməyən dünyaya çatdılar.
 77. Əvvəldən bəri giriş . . .

. . . . . balaca əməlli
 Şübhəli könüllü insanlara
 . . . . . ayrılığı əzbərlədiniz.
 78. Böyük fərmanverən könül ilə
 Onları hamılıqca toplayıb
 Hərlənən əməllərindən qurtarıb
 Xilas etdiniz sansardan.
 79. Təmizlənmiş könüllü xoşbəxtlər
 Çox sürətlə duyub
 Bəd əməllərini basdılar.
 Arxant səadətini tapdılar
 80. Bağlı ağıllı nəşələr
 Hiylə adlı tənbellikləri ataraq
 Ona . . . .
 Böyük fayda verdiniz
 81. Arzu edilən nəşələr. .
 Əsil köklərini unutmuşlara
 Görkəmini dəyişib əvvəlki
 . . . . . onlara . . . .
 82. Onlar birlikdə hamısı
 O görkəminizi (üzünüzü) gördükdə
 Günahlı sansar əziyyətindən
 Xilas olmalı könül oyatdı
 83. Yaranmışların övladlarına
 Yaraşan şəklinizi göstərib
 Qaytardınız pis əməllərdən
 Yapışmış, ilişmiş bənddən.
 84. Gediləsi yolu bilmədən
 . . . . . idi insanın
 Var ililik göy xalq üzündə
 Müəllim burhan tanrı doğuldunuz.
 85. Sizi görüb məxluqlar . . .
 Şübhəli könülləri ilə uzaqlaşardı.
 Sizin verdiyiniz fərmanı
 Həssas könüllə əməl etdilər.
 86. Əməl etdikcə . . . .
 Könüldəki yaxşılıqları

Gündən – günə artdı,
Gün tanrı tək işıqlandı.
87. parlaq bilikləri işıldayaraq
Mərhmətli könüllərə nəsihət verərək
Günahsızlığın allah qaydasına əməl edərək
Alovlanan cəhənnəmdən xilas oldular.

88. İmanlı könülləri. . .
Doğru qanunlarda möhkəmlənərək
Kirli pis əməlləri etməmək
Doğru allah yoluna əməl etdi.
89. Vücudun müvəqqətliliyini düşünüb
Evdən, saraydan əl çəkdilər.

Yaxşı qanunlarda bişərək
Vücudun təmizliyini allah yolunda bitirdi.
90. Təhlükəli yerlərdən xilas olaraq,
Təmiz qanunlardan mətinləşərək,
Ölməzlik sarayında doğulmaq üçün
Ağız təmizliyi ilə allah yoluna əməl etdi

91. Səadət dilədilər hamısı,
Xoşbəxt . . . yolu kimi yürüməli
Qorxulu sansardan qurtulmaq üçün
Xoşbəxt yoxsulla allah yolunu bitirdi.
92. Fani ibadətlərdən çəkinib
Üç yava yolun qorxusu ilə
Üstdəki yaxşı yerdə doğulmaq üçün
Üç nişanəni bitirdi.

93. Tanrım, sizi görəndə, əlbəttə,
Saysız – hesabsız məxluqlar . . .
(94-113-cü bəndlər çox naqis olduğu üçün verməyi lazım

bilmədik).

114. Alqış, şərqi söyləməyi
Pis əməldən peşman olmağı,
İcma düzəldib toplanmağı,
Deyərək buyurdunuz onlara.
115. Bulanıq könüllü məxluqlar
Bu buyruğunuzu eşidib,
Savab dəniz çayını axıdıb

Burhanlar ulusunda doğuldular.
116. Başqa şüursuz könüllər
Təmiz yollarda yürüyüb
Cəmiyyətlər yaratdılar,
Əbədiyyət sarayında doğuldular.
117. Qarşında hörmətlə səcdə edirik.
Ən uca tanrımız sizə
Yer üzündəki məxluqlar
İrəlində nirvanada doğulsunlar.
118. Xoflu könüllə səcdə edirik.
Bütün yer üzündəki məxluqlar
Böyük təhlükələrdən xilas olsunlar,
Sakitləşmiş nirvanı tapsınlar.
119. Müdrik səcdəetmiş xilaskarımız sayəsində
Yuxarıdakı, aşağıdakı tanrıların
Ayrı – ayrı səadət ruhlarının
Çoxalsın tanrı gücləri
120. . . . .
. . . . .
. . . . . qorusun
. . . . .
121. Bəxt olur biz sizə
. . . . .
. . . . . hamı çatsın
. . . . .
122. Baş əyərək, səcdə edərək ayağa düşürük
. . . . .
. . . . . verərək iltifat göstərsin
. . . . . ilə
123. Hamı
Təmənnasız yaxşı . . . . .
. . . . .
. . . . .

NƏSR

X U A S T U A N İ F T

Bəzən «Manixeylərin peşmanlıq duası» adlanan bu abidə, güman ki, İran dillərindən birindən, bəlkə də, soğda dilindən tərcümə edilmişdir. Abidənin qədim uyğur dilinə tərcümə edildiyi tarix məlum deyildir, heç orijinalı da əlimizdə yoxdur, uyğur dilinə tərcüməsi isə zamanəmizə üç nüsxədə gəlib çıxmışdır: 1.London nüsxəsi (Manixey yazısı ilə) 2.Berlin nüsxəsi (manixey yazısı ilə), 3.Leninqrad nüsxəsi (uyğur yazısı ilə). Hər üç nüsxə ayrılıqda natamamdır. Berlin nüsxəsi 1907-ci ildə Turfanda A.Qrünvedel tərəfindən tapılmış, 1911-ci ildə macar alimi A.Lekok tərəfindən Berlində nəşr edilmişdir. London nüsxəsi 1907-ci ildə A.Steyn tərəfindən Dunxanda tapılmış, 1911-ci ildə yenə də A.Lekok tərəfindən Londonda nəşr edilmişdir. Leninqrad nüsxəsi A.A.Dyakov tərəfindən Turfan yaxınlığında 1908-ci ildə tapılmış, V.V.Radlov tərəfindən 1909-cu ildə Peterburqda nəşr edilmişdir. «Xuastuanift» abidəsinin ilk tədqiqatçısı V.V.Radlovun fikrincə, bu abidənin dili Orxon-Yenisey abidələrinin dilini xatırladığı üçün eramızın V əsrində qədim uyğur dilinə tərcümə edilmişdir: S.Y.Malov yazır ki, bu abidə hələ islam dininə qədər, V-VI əsrlərdə Orta Asiyada yazılmışdır və təsadüfən islam dininə biət edən adamların əlinə düşmədiyindən salamat qalmışdır. A.V.Dmitriyevanın fikrincə, abidə VII-VIII əsrlərdə fars dilindən tərcümə edilmişdir.

«Xuastuanift» abidəsinin Mani əlifbası ilə nüsxələri və uyğur əlifbası ilə olan nüsxəsi arasında müəyyən qədər fərq vardır. Bu fərq xüsusən fonetikada özünü göstərir. Məsələn, Mani əlifbası ilə olan Berlin nüsxəsində söz sonunda dar saitlər (ı, i, u, ü) qoşa yazılır. Bundan çıxış edib belə bir fikir söyləmək olar ki, qədim uyğur dilində, ya da heç olmasa, Berlin nüsxəsini tərcümə etmiş yaxud yazıya köçürmüş adamın dilində söz sonunda bu dörd sait uzun tələffüz edilmişdir. «Xuastuanift» abidəsində qədim türk Orxon-Yenisey abidələrinin dilində təsadüf etmədiyiniz və həmin

dövr türk dillərində mövcud olmayan **f, x, h** səslərinin işləndiyini müşahidə edirik. Abidənin dilində göytürklərin dili üçün yad olan İran dillərindən alınma sözlər də işlənir.

Yad mənşəli sözlərin yazılı abidədə işlənilib –işlənməməsi abidənin tarixini müəyyənləşdirmək üçün meyar ola bilməz. Lakin, mənim fikrimcə, abidədə, eləcə də dildə, yeni fonemin işlənməyə başlanması həmin abidənin o fonemin işlənmədiyi abidəyə nisbətən daha sonrakı dövrə aid olduğunu göstərir. Mənim fikrimcə, Orxon-Yenisey abidələri dövründə qədim türk qəbilələrinin dilində **f, x, h** səsləri olmamışdır. «Xuastuanift» abidəsində bu səslər işlənirsə, deməli, bu abidə Orxon-Yenisey abidələrinə nisbətən sonrakı dövrün məhsuludur. Orxon-Yenisey abidələrinin, xüsusən böyük Orxon abidələrinin yazılma tarixi isə məlumdur.

XX yüzilliyin 50 və 60-cı illərində S.Y.Malov və L.V.Dmitriyeva, P.Asmussen bu abidəni transkripsiya, tərcümə və qeydlərlə nəşr etdirmişlər.

134
135
136
137
138
139
140
141
142
143
144
145
146
147
148
149
150
151
152
153
154
155
156
157
158
159
160
161
162
163
164
165
166
167
168
169
170
171
172
173
174
175
176
177
178
179
180
181
182
183
184
185
186
187
188
189
190
191
192
193
194
195
196
197
198
199
200
201
202
203
204
205
206
207
208
209
210
211
212
213
214
215
216
217
218
219
220
221
222
223
224
225
226
227
228
229
230
231
232
233
234
235
236
237
238
239
240
241
242
243
244
245
246
247
248
249
250

134
135
136
137
138
139
140
141
142
143
144
145
146
147
148
149
150
151
152
153
154
155
156
157
158
159
160
161
162
163
164
165
166
167
168
169
170
171
172
173
174
175
176
177
178
179
180
181
182
183
184
185
186
187
188
189
190
191
192
193
194
195
196
197
198
199
200
201
202
203
204
205
206
207
208
209
210
211
212
213
214
215
216
217
218
219
220
221
222
223
224
225
226
227
228
229
230
231
232
233
234
235
236
237
238
239
240
241
242
243
244
245
246
247
248
249
250

(136) (137) (138) (139) (140) (141) (142) (143) (144) (145) (146) (147) (148) (149) (150) (151)
 136
 137
 138
 139
 140
 141
 142
 143
 144
 145
 146
 147
 148
 149
 150
 151

(152) (153) (154) (155) (156) (157) (158) (159) (160)
 152
 153
 154
 155
 156
 157
 158
 159
 160

Transkripsiya

1. Xormuzta teñrii biş teñrii birlə kamıǵ teñrilər süzünlugin
2. yekkə süñüşgəlii kəlti inti aǵıǵ kılınçlıǵ şmnuluǵun, biş türdük
3. yeklərlugin süñüşdi teñrili yekli yaruklı ol ödün katıldı.
4. Xormuzta teñri oǵlanı biş teñri bizniñ üzütmüz suyn yeklugin
5. süñüşüp balıǵ başlıǵ boltı. Yəmə kamıǵ yeklər uluǵlar totunçsuz,
6. ovutsuz sok yek birlə yüz artukı kırk tümən yek yavlak
7. biliginə katılıp ögsüz köñülsüz kəlti. Kəntü toǵmış, kılınmış
8. Meñigü teñri yirin unıtu itdı, yaruk teñrilərdə atrıldı.
9. Antada baru, teñrim, yek kılınçınka aǵıǵ şmnu ögümüzni, sakınçımızni
10. azǵurdukın. . . biligsiz, ögsüz boltukumuz üçün kamıǵ yaruk.
11. üzütlərinñ tözüñə yiltizine arıǵ, yaruk Ezrua teñrikənkə
12. yazıntımız, yañıltımız ersər, yaruklı karalı teñrili yekli tezi
13. yiltizi . . . tidimiz ersər tırgüsdər teñri tırgüdür? Ölürsər teñri
14. ölüür tiddimiz ersər edgüg, aǵıǵı kop teñri yaratmış ol tiddimiz
15. ersər, meñigü teñrilərig yaratıǵlı ol tidimiz ersər, Xormuzta teñri
16. li şmnulu inili içili ol tidimiz ersər, teñrim, suйда baru bilmətin
17. teñrikə igidəyü muntaǵ uluǵ çulvu sav sözlədimiz ersər. Mundaǵ bu
18. adınçsuz yazuk yazıntımız ersər, teñrim, amtı mən raymast fərzind
19. ögünür mən, yazukda boşunu ötünür mən: manastar ğırz a! kutluǵ pads . . .
20. ikinti yemə kün, ay teñrikə, iki yaruk ordu içrə oluruǵma

teñrilərkə

21. kamıǵ burxanların arıǵ nomnun edgü kılınçlıǵ üzütlərinñ, yir suv
22. yaruknuñ tezi, yiltizi, tırnəgüli teñri yerinjerü barsar, öñü kapıǵı
- 22^a.kün ay teñri ol, biş teñri boşuǵalı yarukuǵ, karaǵ atırǵalı təgdə
23. tolı təgzinür tört bulunuǵ yarutır teñrim suйда baru bilmətin gün
24. ay teñrikə, iki yaruk ordu içrə oluruǵma teñrilərkə neçə yazıntımız
25. ersər yemə kirtü erklig küçlüg teñri tipen kirtgünmədimiz ersər. . .
26. neçə üküş yavlak çulvu sav sözlədimiz ersər. . . yemə kün ay ölür tidi. . .
27. miz ərsər. . . . erksizin tuǵar batar erki bar ersər tuǵmazun tidimiz
28. ersər . . . kəntü özümüzni küntə ayda öñi biz tidimiz ersər . . . bu
29. ikinti bilmətin yazınmış yazukuǵ boşunu ötünür biz: manastar ğırz a!
30. üçünç: yemə biş teñrikə, Xormuzta teñri oǵlanına, bir tıntura teñri.
31. ikinti yil teñri. . . üçünç yaruk teñri, törtünç suv teñri, bişinç
32. oot teñri suyn yeglugin süñüşüb balıkdıkin üçün karaka katıtuǵın
33. üçün teñri yerinjerü baru umatın bu yirdə erür üzə on kat kök, asra
34. səkiz kat yir biş teñri üçün turur kamıǵ yir üzəginin
35. öni, meñzi, özi, üzüti, küçi, yarukı, təzi, yiltizi biş teñri teñrim
36. suйда baru biş teñrig bilmətin aǵıǵ yavlak biligin neçə sıdımız,
37. bırdımız ersər, tört yigirmi türlüg baş kılımız ersər, on yılan

38. başlıq ernəgin iki kırk tışın tirig özüg aş içgü teñrig neçə açıt ...
39. dımız, ağırdımız ersər, kuruğ ol yirkə, biş türlüğ tınlıǵka biş tür...
40. lüg otka, ıǵaçka neçə yazmtımız ersər amtı, teñrim, yazukda boşunu
41. ötünür biz: manastar ğırz a! . . . . törtünç – sügi teñri yalavaçı burkan ...
42. larka, buyançı bögtəçi ariğ dıntarlarka bilmətin neçə yazmtımız
43. ersər, yəmə kirtü teñri yalavaçı burğan tibən edgü kılınçdıǵ ariğ
44. dıntar tib kirtkünmədimiz ersər teñri nomın sözləsər biligsizin
45. ötrü üzədimiz ersər, nomuğ, törüg yadturmatın tidtimiz ersər, teñrim
46. amtı ökünür biz: yazukda boşunu ötünür biz: manastar ğırz a!
47. biş türlüğ tınlıǵka: bir, yəmə iki adaklıǵ kişikə. İkinti:
48. tört butluğ tınlıǵka, üçünç: uçuǵma tınlıǵka,
49. törtünç: suv içrəki tınlıǵka, bişinç yirdəki baǵrın
50. yoruğma tınlıǵka – suyda baru, teñrim, bu bis türlüğ
51. tınlıǵıǵ, turalıǵıǵ uluǵka kiçikkə tək neçə korkıttımız,
52. ürkitdimiz ersər, neçə urtumuz, yontumuz ersər, neçə açırdımız,
53. ağırdımız ersər, neçə ölürdümüz ersər, munça tınlıǵka,
54. turalıǵka öz ötəǵçi boltumuz, teñrim amtı yazukda
55. boşunu ötünür biz: manastar ğırz a! Altınç yəmə
56. teñrim suyda baru sakınçın, sözün, kılınçın on
57. türlüğ suv, yazuk kılmtımız ersər, neçə igid
58. kisi tanukı boltumuz ersər, yəmə yazuksuz kisi neçə
59. kuvladımız ersər, yəmə sav elitip, sav kəlürüp kisig neçə
60. keksürü sözlədimiz ersər, köñülün biligin artatdımız ersər
61. neçə yilvi yilvilədimiz ersər, yəmə neçə üküş tınlıǵıǵ
62. turalıǵıǵ ölürdümüz ersər, neçə tövlədimiz, kürlədimiz ersər,

63. neçə evin kisi urunçakın yidimiz ersər, kün ay teñri
64. taplamaz isig neçə islədimiz ersər, yəmə ilki özün
65. bu özün uzuntınlıǵurılar öz bolup neçə yazmtımız
66. yañıltımız ersər, munça üküş tınlıǵka neçə üz-buz
67. kılmtımız ersər, teñrim, emti bu on türlüğ yazuğda
68. bosunu ötünür biz: manastar ğırz a! Yitinç:
69. yəmə suyda baru iki aǵuluğ yol başına, tamu kabǵına
70. azǵuruǵlı yolka kim tizər bir igid nomuğ törüg
71. tutuğma ikinti yəmə yekkə, içkəkkə teñri tipən, yükünç
72. yükünügmə. Suyda baru teñrim, kirtü teñrig, ariğ nomuğ
73. bilmətin, ukmatın, burkanlar, ariğ dıntarlar nomlasar
74. kirtkünmədin tetrü yana igidəyü teñriçi mən, nomçı mən
75. tigməkə artızıp anın savın alıp yañılı başaǵ
76. başadımız ersər, neçə yañılı yüküntümüz ersər, neçə yañılı
77. boşı birdimiz ersər, yəmə buyan bök təǵ kılur biz, tip yañılı
78. neçə aǵıǵ kılınç kılmtımız ersər, yəmə yekkə içkəkkə
79. teñri tipən tınlıǵıǵ, turalıǵıǵ ölürüp yüküntümüz ersər, yəmə
80. burkan tipən igid nomka tapımtımız, uduntumuz ersər,
81. kut kolu yüküntümüz ersər, teñrikə yazıtıp yekkə
82. tapımtımız ersər, teñrim, emti ökünürbiz, yazukda bosunu
83. ötünür biz: manastar ğırz a! Səkinç kirtü,
84. teñrig, ariğ nomuğ biltükümüzdə baru iki yiltizi,
85. üç ödkı nomuğ biltimiz, yaruk yiltizin, teñri yirin,
86. tünərık yiltizin, tamu yirin biltimiz, yir teñri yoǵ
87. erkən öñrə nə bar ermiş, tipən biltimiz, teñrili, yekli
88. nədə ötrü süñüşmüş, yaruklı karalı kaltı katılmış, yirig
89. teñrig kim yaratmış, tipən biltimiz. Yəmə Arkun yir
90. teñri nədə ötrü yok bolǵay, yaruklı karalı kaltı adrilǵay
91. antada kisrə nə bolǵay, tipən biltimiz. Ezrua teñrikə,
92. kün ay teñrikə, küçlüğ teñrikə, burkanlarka
93. mantımız, tayantımız, niǵoşak boltumuz, tört yaruk tamǵa
94. köñülümüzdə tamkaladımız, bir amranmak Ezrua teñri

95. tamkası, ikinti kirtkünmək kün ay teñri tamkası, üçünc
 96. korkmak biş teñri tamkası. Törtünç bilgə bilig
 97. burkanlar tamkası, teñrim, biligimizni, köñülümüzni bu
 tört
 98. türlüğ teñrilərdə arıtdımız ersər, umınta kamşatdımız
 99. ersər, teñri tamkası buzultı ersər, emti teñrim, yazukda
 100. bosunu ötünür biz: manastar ğırz a! Tokuzunç:
 101. on çağsapıt tutdukumuzta baru üç ağzın, üç
 102. köñülün, üç eligin bir kamığ özin tükəti tutmak
 103. kərgək erti, teñrim bilip bilmətin etüz sevinçə
 104. yorıp yavlak iş, tuş adaş, kadaş savın alıp, köñülün
 105. körüp yilkıka, barımka bolup, azu munumuz, takımız
 106. təgip bu on çağsapıtığ sıdımız ersər, nəçə eksüttümüz,
 107. kərgəttimiz ersər, teñrim, emti yazukda bosunu
 ötünürbiz:
 108. manastar ğırz a! Onunç: künkə tört alkış
 109. Ezrua teñrikə, kün, ay teñrimkə, küçlüğ teñrikə
 110. burğanlarka bir biligin, arığ köñülün alkansık
 111. törü bar erti. Yəmə korkmatın erməkürüp edgüti tükəti
 112. alkanmadımız ersər, yəmə alkanur erkən köñülümüzni,
 113. sakınçımızni teñrigərü tutmadımız ersər, alkısımız,
 ötükümüz
 114. teñrikə arığın təgmədi ersər, nə yirdə tıdntı tutuntı
 115. ersər, emti teñrim, yazukda bosunu ötünür biz: manastar
 116. ğırz a! Bir yigirminç: yəmə yiti türlüğ bosı arığ
 117. nomka ançulasık törü bar erti, yəmə bis teñri yarukın
 118. kuvratığlı bristilər, ğroştağ, pduaxtağ teñri teñrigərü
 119. bardaçı bosuntaçı bis teñri yarukın biziñerü kəlürdi
 ersər
 120. biz adruk adruk itip yaratıp, nomka kigürsük törü
 121. bar erti, azu mun üçün azu bosı birgəli kazğanıp
 122. yiti türlüğ bosı arığ nomka tükəti birü umadımız ersər,
 123. teñrigərü bardaçı, bosuntaçı bis teñri yarukın evkə,
 barkka
 124. badımız ersər, ağığ kılınçlığ kisikə, yavlak tınlıgka
 125. turalıgka birdimiz ersər, töktümüz, saçtımız ersər, teñri

126. yarukın yavlak yirgərü ıdımız ersər, emti, teñrim,
 yazukda
 127. bosunu ötünür biz: manastar ğırz a! İki yigirminç:
 128. bir yılka əlig kün arığ dintarça vusantı olırsuk
 129. törü bar erti, arığ baçağ baçap teñrikə ançulasık.
 130. kərgək erti, yəmə ev, bark tutduk üçün yilkıka
 131. barımka bolup, azu munumuz, takımız təgip, yəmə
 tudunçsuz
 132. ovutsuz Sok yek üçün, yəmə korkunçsuz köñülümüz
 133. üçün erinip erməkürüp erkligin, erksizin baçağ sıdımız
 134. ersər yəmə baçağ olurup edgüti nomça, törüçə
 baçalladımız
 135. ersər, emti, teñrim, yazukda bosunu ötünür biz: manastar
 136. ğırz a! Üç yigirminç: Ay teñri künnin sayu
 137. teñrikə, nomka arığ dintarlarka suyumuzni, yazukumuzni
 138. bosuyu ötünmək kərgək erti. Yəmə erkligin erksizin
 139. erinip erməkürüp iskə, kədükə tıltanıp, yazukda
 140. bosunğalı barmadımız ersər, emti, teñrim, yazukda bosunu,
 141. ötünür biz: manastar ğırz a! Tört yigirminç
 142. bir yılka yiti yimki olursuk törü bar erti, bir ay
 143. çağsapıt tutmak kərgək erti. Yəmə çaydanta yimki olurup
 144. baçağ baçap teñri burkanka bir biligin köñültə baru
 145. bir yilkı yazukumuzni bosuyu kolmağ kərgək erti, teñrim
 146. iti yimki tükəti oluru umadımız ersər, bir aykı çağsapıtığ
 147. edgüti arıtı tutu umadımız ersər, bir yilkı yazukumuzni
 148. bir biligin köñültə baru bosuyu kolmadımız ersər, nəçə
 149. eksük kərgək bolıtı ersər, emti teñrim, yazukda bosunu
 150. ötünür biz: manastar ğırz a! Bis yigirminç: Kün
 151. sayu nəçə yavlak sakınç sakınur biz, nəçə sözləməsik,
 152. irinçülüg söz sözləyür biz, nəçə isləməsik irinçülüg
 153. is isləyür biz, ağığ kılınça kentü özümüzni
 154. əmgətir biz, yəmə künkə asaduğumuz bis teñri yarukı
 kentü
 155. özümüz üzütümüz, tudunçsuz, ovutsuz Sok yek sevinçə
 156. yorıduk üçün yavlak yirgərü barır, anın üçün teñrim
 157. kop yazukda bosunu ötünür biz: manastar ğırza a!

158. tənrim, eksülüg, yazukluğ biz, ötəgçi, birimçi biz, tudunçsuz,

159. ovutsuz Sok yek üçün sakınçın, sözin, kılınçın,

160. yəmə közin körüp, kulkakın esidip, tilin sözlöp, əlgin

161. sunup, adakın yorup, ürəkə üzüksüz əmgətir biz.

162. Bis tənri yarukın kuruğ ol yirkə, bis türlük tınlığığ,

163. bis türlüğ otuğ, ığaçığı, yəmə öksüklük, yazukluğ biz,

164. on çağsapıtka, yiti bosuka, üç tamğaka niğosak

165. atın tutar biz, qılınçın kulu umaz biz, yəmə yaruk

166. tənriyərkə, arığ nomka, tənriçi, nomçı arığ dıntarlarka

167. nəçə yazıntımız, yanılıtımız ersər, yəmə tənri aymıs ötçə,

168. biligçə yorımadımız ersər, tənriyərkə könjülin birtümüz ersər

169. yəmə yimki vusanti alkıs çağsapıt nomça, törüçə tutu

170. umadımız ersər, nəçə əksütümüz, kərgətimiz ersər, kün sayu,

171. ay sayu suy yazuk kılur biz, yaruk tənriyərkə nom

172. kutına arığ dıntarlarka, suyda, yazukda bosunu

173. ötünür biz: manastar ғırz a! Bötürmis tarkan

174. tükədi niğosakların suyun, yazukın öküngü Xuastuanift.

Tərcümə

1. Hürmüz tanrı beş tanrı ilə birlikdə bütün tanrıların müqəddəsliyi ilə

2. şeytanlarla vuruşmağa endi gəldi. Bəd əməllər şeytanı Şmnu ilə, beş cür

3. şeytanlarla vuruşda tanrılı, şeytanlı, işıq və (zülmət) o vaxt bir-birinə qarışdı.

4. Hürmüz tanrının oğulları beş tanrı və bizim ruhumuz günah şeytanları ilə

5. vuruşub şəhər başçısı oldu. Yenə bütün şeytanlar, ulular gözüdoymaz,

6. həyasız, acgöz şeytan yüz qırx min şeytanla pis niyyətlə birləşib

7. düşünmədən, qəlbsiz gəldi, özü doğulmuş, göndərilmiş

8. əbədi tanrı yerini tamam unutdu, nurlu tanrılardan ayrıldı.

9. Ondan sonra, tanrım, bəd əməllər şeytanı Şmnu bizim fikrimizi, düşüncəmizi

10. azdırdığı üçün, ağılsız, düşüncəsiz olduğumuz üçün bütün nurlu

11. ruqların əsasına, kökünə, təmiz nurlu Ezrua tanrı-

12. sifətə qarşı günah işlətdiksə, yanıldıqsa, işıqlı – zülmətli, tanrılı – şeytanlı, əsası,

13. kökü . . . . dediksə, diriltmə, tanrı dirildər, öldürsə tanrı

14. öldürər dediksə, yaxşını pisi, hamısını tanrı yaratmışdır

15. dediksə, əbədi tanrıları yaradan odur dediksə, Hürmüz tanrılı

16. Şmnu, böyük kiçiklidir dediksə, tanrım, günahlar içərisində olduğumuzu bilmədən

17. tanrıya yüksələrək bu qədər böyük rüsvayçı söz-sov söylədikə,

18. bu qədər şərəfsiz bağışlanmaz günahlar işlədikə, tanrım, indi mən Raymast – oğul

19. tövbə edirəm, günahlardan azad olaraq yalvarıram, günahlarımı bağışla! Xoşbəxt pads . . . .

20. İkinci, yenə gün, ay tanrısına, iki işıqlı sarayda oturan tanrılara

21. bütün burhanların təmiz adının, yaxşı əməllər ruqlarının, yer – su

22. işığın özəyi, kökü, əsası tanrı yerinə doğru getsə, öndəki qapını

22^a.gün və ay tanrısı olacaqdır. Beş tanrını azad etmək, işığı və zülməti ayırmaq üçün,

23. dolu dolanır, dörd tərəfə işıq saçır tanrım, günahlar içərisində olduğumuzu bilmədən gün,

24. ay tanrıya, iki işıqlı saraydakı tanrılara qarşı nə qədər günah işlədik

25. isə, yenə əsl qüdrətli, qüvvətli tanrı deyib də iman gətirmədikə

26. nə qədər çoxlu pis, biabırçı sözlər söylədikə... yenə gün və ay ölür dedik-

27. sə. . . gücsüzlüyündən doğar, batar qüvvəsi varsa, doğmasın dedik-

28. sə, özümüz özümüzü (öyüb) gündən, aydan ucayıq dediksə, . . . bu

29. ikinci bilmədən etdiyimiz günahları əhv etməkdən ötrü yalvarırıq, günahlarımızı bağışla!

30. Üçüncü yenə beş tanrıya, Hürmüz tanrı oğullarına: birincisi meh tanrısı,

31. ikincisi yel tanrı. . . üçüncü işıq tanrı, dördüncü su tanrı, beşinci

32. od tanrı, günah şeytanları ilə vuruşub yaralandığı üçün zülmətə qarışdığı

33. üçün tanrı məskənində bilmədiyindən bu torpaqdadırlar. Yuxarıda on qat göy, aşağıda

34. səkkiz qat yer beş tanrı üçündür. Bütün yer üzünün bəxti, taleyi,

35. rəngi, zahiri görünüşü, varlıq, ruh, güc, işıq, kök və əsas (bunların hamısı) beş tanrıdır. Tanrım bilmədən

36. günahlara bataraq beş tanrını pis, yava əməllərlə nə qədər murdarladığ,

37. ləkələdikse, on dörd dürlü yara vurduqsa, on ilan

38. başlı barmaqlarla, otuz iki dişimizlə, diri canlılardan aş və içki (qida) alanlarla tanrıları nə qədər acıla-

39. dıq, ağrıtdıqsa, quru yaş torpaq, beş dürlü canlı varlıqlara, beş dürlü

40. ota, ağaca qarşı nə qədər günah işlədikse, indi, ey tanrım, günahdan azad olmaq üçün

41. yalvarırıq: günahlarımızı bağışla! Dördüncüsü, qoşunu tanrı elçiləri olan burhanlara, nəsihət verən, düz yola çağıran təmiz

42. dindarlara qarşı bilmədən nə qədər günah işlədikse, yenə əsil

43. tanrı elçiləri olan burhan deyib, düz əməli təmiz

44. dindarı deyib də iman gətirmədikse, tanrı adını zikr etsək də nadanlığımız

45. ucundan ona zidd getdik, dini, qanunu qanmadığımızı dediksə, tanrım,

46. indi tövbə edirik, günahlardan azad olaraq yalvarırıq: günahlarımızı bağışla!

47. beş dürlü məxluqa: birinci, yenə iki ayaqlı adamlara, ikinci,

48. dörd ayaqlı canlılara, üçüncü, uçan canlılara,

49. dördüncü, su içindəki canlılara, beşinci, yerdə qarnı üstə

50. sürünən canlılara, günaha bataraq, tanrım, bu beş dürlü

51. canlı məxluqları, varlıqları böyükdən kiçiyədək nə qədər qorxutduq,

52. ürkütdüksə, nə qədər vurduq, qırdıqsa, nə qədər acıladıq,

53. ağrıtdıqsa, nə qədər öldürdüksə, bunca canlı məxluqlara,

54. varlıqlara borclu olduq. Tanrım, indi günahlardan

55. azad olaraq yalvarırıq: günahlarımızı bağışla! Altıncı, yenə

56. tanrım, günah içində dolanaraq, fikrimizlə, sözümlə, əməllərimizlə on

57. dürlü suç, günah etdikse, nə qədər yalançı

58. adama şahid durduqsa, yenə günahsız adamları nə qədər

59. təqib etdikse, yenə söz aparıb, söz gətirib adamlara nə qədər

60. kinli, küdurətli sözlər dediksə, üreklərini, biliklərini məhv etdikse,

61. nə qədər schirbazlıq, falçılıq, cadugərlik etdik, nə qədər canlı məxluqları,

62. varlıqları öldürdüksə, nə qədər tovladıq, qırdıqsa

63. neçə evin adamının bizə etibar etdiyi əmanəti 'yediksə, əmanətə xəyanət etdikse, gün, ay tanrının

64. bəyənməyəcəyi işi nə qədər iş işlədikse, yenə əvvəlki həyatda

65. bu həyatda ruhanilər olub nə qədər yolumuzu azdıq

66. yanıldıqsa, bunca çoxlu canlı məxluqa nə qədər kələk,

67. badalaq gəldiksə, tanrım, indi bu on dürlü suçdan

68. azad olaraq yalvarırıq: günahımızı bağışla! Yeddinci:

69. yenə günaha bataraq iki zəhərli yolun başlanğıcına: cəhənnəm qapısına,

70. adamı azdıran yola kim getsə, e, birinci, yalan din qanun,

71. ayinlərini dost tutan, ikinci, yenə şeytana, iblisə tanrı deyib sitayiş

72. edən məxluqdur. Suçlu dolanaraq, tanrım, əsl tanrıları, təmiz qanunları

73. bilmədən, başa düşmədən, burhanlar, təmiz dindarlar vəz etsə,
 74. başa düşmədən, anlamayaraq yalandan tanrı bəndəsiyəm, müctəhidəm
 75. deyənə aldanıb onun sözlərinə iman gətirərək nə qədər yanılıb pəhriz
 76. saxladıqsa, nə qədər yanılaraq sitayiş etdiksə, nə qədər yanılaraq
 77. qurbanlar verdiksə, yenə nə qədər pis hərəkətlər etdik, deyib yanılaraq
 78. nə qədər bəd əməllərdən çıxdıqsa, yenə şeytana, iblisə
 79. tanrı deyib canlı məxluqları, varlıqları öldürüb, səcdə etdiksə, yenə
 80. burhan deyib yalan qanunlara sitayiş etdik, qəbul etdiksə,
 81. xoşbəxtlik diləyib səcdə etdiksə, tanrıya yanılıb şeytana
 82. sitayiş etdiksə, tanrım, indi biz tövbə edirik, günahlardan azad olaraq
 83. yalvarırıq: günahlarımızı bağışla! Səkkizinci: Ömür əsil
 84. tanrını, saf qanunu bildiyimizdən iki kökü,
 85. üç zamanı qanun bildik, işıqlı əsası, göy torpağını,
 86. qaranlıq əsası, cəhənnəm torpağını tanıdıq, yer, göy olmamışdan
 87. əvvəl nə var imiş deyib bildik, tanrılı şeytanlı
 88. nədən ötrü vuruşmuş, nurlu zülmətli necə qovuşmuş, yeri,
 89. göyü kim yaratmış deyib bildik. Yenə Arkun yeri,
 90. göyü nədən ötrü yox olacaq, nurlu zülmətli nə vaxt ayrılacaq,
 91. ondan sonra nə olacaq, deyib bildik. Ezrua tanrıya,
 92. gün, ay tanrıya, güclü tanrıya, burhanlara
 93. inandıq, söykəndik, dinləyici olduq, dörd nur damğası
 94. könlümüzdə nişanlandıq. Birinci, Ezrua tanrının məhəbbət
 95. nişanı, ikinci, gün, ay tanrının inam nişanı, üçüncü,
 96. beş tanrının qorxu nişanı, dördüncü, müdrək bilik
 97. burhanlarının elm damğası. Tanrım, biliyimizi, ürəyimizi bu dörd

98. dürlü tanrılar arıtdığımızdan, (onların) məsləklərindən döndüyümüzdən
 99. tanrı nişanları pozuldusa, xarab oldu, indi, tanrım, günahlardan
 100. azad olaraq yalvarırıq: günahlarımızı bağışla! Doqquzuncu
 101. on and icra etdikdə üçünü ağızla (şifahi), üçünü
 102. ürəklə (hisslə), üçünü əl ilə, birini bütün bədənə icra etmək
 103. gerek idi. Tanrım, bilərəkdən-bilməyərkədən hər şeyə sevinərək
 104. gedib yava iş, pis dost və yoldaşların sözünə inanıb, könlün
 105. görüb ilxıya, dövlətə aludə olub axı kədərimizi, sevincimizi
 106. qarışdırıb bu on andı, sındırdıqsa, nə qədər əksilttik,
 107. azaltdıqsa, tanrım, indi günahlardan azad olaraq yalvarırıq
 108. günahlarımızı bağışla! Onuncu, gündə dörd alqış
 109. Ezrua tanrıya, gün, ay tanrıya, güclü tanrıya,
 110. burhanlara dərin biliklə, təmiz ürəklə sədaqətlə
 111. qanunu dua etmək var idi. Yenə qorxmadan, bilmədən yaxşıca tükəncə (bitənədək)
 112. dua etmədiksə, yenə dua edərkən ürəyimizi,
 113. düşüncəmizi tanrıya sarı tutmadıqsa, duamız, xahişimiz
 114. tanrıya təptəmiş çatmadısa, nə yerdəsə ilişdi, tutuldusa,
 115. indi tanrım, günahlardan azad olaraq yalvarırıq: günahlarımızı
 116. bağışla! On birinci, yenə yeddi dürlü müqəddəs, təmiz
 117. qanuna layiq qayda var idi. Yenə beş tanrı nurunu
 118. toplayan mələklər, qroştaqlar, pduaxtaq tanrı tanrıya sarı
 119. gedən, xilas edən beş tanrı nurunu bizə gətirdisə,
 120. biz ayrı-ayrı təşkil edib, yaradıb qanuna, gətirməli qayda
 121. var idi, axı kəder üçün, axı qurban verməli qazanıb
 122. yeddi dürlü müqəddəs, təmiz qanuna tamam verməyi bacarmadıqsa,

123. göylərə sarı gedən, günahlardan azad olan beş tanrı
nuru ilə evə, saraya

124. bağlandıqsa, pis əməlli adamlara, yava canlı
məxluqlara,

125. varlıqlara verdikse, tökdük, yaydıq, saçıqsa, tanrı

126. nurunu pis torpaqlara səpdikse, indi, tanrım.
günahlardan

127. azad olaraq yalvarırıq: günahlarımızı bağışla! On ikinci.

128. bir ildə əlli gün əsl dindarlar kimi vusanti (həftəlik
ibadət) oturmaq

129. qanunu var idi, saf ürəklə tanrıya lazımcına dua etmək

130. görək idi. Yenə ev, saray saxlamaq üçün ilxıya,

131. mal-qaraya sahib olub, kədərimizi, sevincimizi
qarışdırıb

132. abırsız, yenə həyasız, Sok (acgözlük) adlı şeytan üçün.
yenə qorxu bilməyən könülümüz

133. üçün ərinib, tənbelləşib istər-istəməz ibadətini
sındırdıqsa, korladıqsa,

134. yenə ibadət edəndə də yaxşı qanunca-qaydaca dua
etmədikse,

135. indi, tanrım, günahlardan azad olaraq yalvarırıq:
günahlarımızı

136. bağışla! On üçüncü, ay tanrıya, hər gün müqəddəs

137. tanrıya, qanuna, əsl dindarlara suçumuzu, günahlarımızı

138. bağışlamaq üçün yalvarmaq gərək idi. Yenə istər-
istəməz

139. aldanıb aldadılıb işə, hərəkətə təhrik edilib günahlardan

140. azad olmaq üçün getmədikse, indi, tanrım, günahlardan
azad olaraq

141. yalvarırıq: günahlarımızı bağışla! On dördüncü,

142. bir ildə yeddi dəfə ibadətə oturmaq qanun var idi, bir ay

143. çağısaptı tutmaq gərək idi. Yenə, məbəddə qurban
mərasimində oturub

144. şüurlu şəkildə səmim-qəlbədən tanrı burhana bir biliklə
ürəkdən gedərək

145. bir illik günahlarımızı bağışlamaq üçün yalvarmaq
gərək idi, tanrım,

146. yeddi qurban bitənədək oturmağı bacarmadıqsa, bir
aylıq çağısaptı

147. yaxşı-yaxşı təmiz tutmağı bacarmadıqsa, bir illik
günahlarımızı

148. şüurlu surətdə və ürəkdən bağışlanmağı xahiş
etmədikse, o qədər

149. əksiklik, məhdudiyət oldusa, indi, tanrım,

150. günahlardan azad olaraq yalvarırıq: günahlarımızı
bağışla! On beşinci, hər gün

151. nə qədər pis fikirlərə düşürük, nə qədər deyilməli

152. olmayan günah sözlər söyləyirik, nə qədər işlənməsi
caiz olmayan

153. işlər işləyirik, pis əməllərə qurşanmaqla özümüz
özümüzdə

154. əzab veririk. Yenə hər gün bəhərləndiyimiz beş tanrı
nurunun öz

155. özümüz, bizim ruhumuz azgün, həyasız Sok şeytanın
eşqindən

156. qaçdığı üçün, yava yerlərə gedir. Onun üçün, tanrım,

157. tamamilə günahlardan azad olaraq yalvarırıq:
günahlarımızı bağışla!

158. tanrım, biz avara və günahkarıq, borclu, suçluyuq,
həyasız,

159. abırsız Sok şeytan üçün düşüncəmizlə, sözümlə,
əməlimizlə

160. yenə gözümlə görüb, qulağımızla eşidib, dilimizlə
söyləyib, əlimizlə

161. yoxlayıb, ayağımızla yürüyüb çoxdan fasiləsiz əzab
veririk

162. beş tanrı nurunu quru və nəm yerə, beş dürlü canlı
məxluqu,

163. beş dürlü otu, ağacı yenə narahat edirik, qüsurlu və
günahkarıq.

164. on ibadətini, yeddi qurban mərasimini, üç damğanın
ziyaretçisi

165. adını qəbul edirik, (ancaq) əməlimizlə bunu icra etməyi
bacarmırıq. Yenə, işiq

166. tanrılarına, müqəddəs kitaba, tanrıya inanan saf dindarlara

167. nə qədər günah işlədiksə, yanıldıqsa, yenə tanrının söylədiyi məsləhətlə,

168. biliklə hərəkət etmədiksə, tanrılar ruhunu təhqir etdikə,

169. yenə qurban mərasimini, alqış ibadətini qanunca - qaydaca tutmağı

170. bacarmadıqsa, nə qədər qüsurluyuq, bədbəxtiksə, hər gün

171. hər ay suç, günah işlədiksə, nur tanrılara, din

172. şərəfinə, təmiz dindarlara suçdan, günahdan azad olaraq

173. yalvarırıq: günahlarımızı bağışla! Bötürmis tarkan

174. ziyarətçilərin suçları, günahları haqqındaki duaları - Xuastuanifti bitirdi.

BÖGÜ XAN ŞƏRƏFİNƏ MƏTN

İki vərəqdə yazılan bu abidə 96 sətirdən ibarətdir, uyğur əlifbası ilə yazılmışdır. Mani dini məzmunlu kitabədir. Məndə 759-780-ci illər arasında taxta oturmuş uyğur hökmdarı Bögü xaqanın mani dinini qəbul etməsindən bəhs olunur. Bu abidəni bəzi tədqiqatçılar tərcümə nümunəsi hesab edirlər; bəzi tədqiqatçıların fikrincə isə Bögü xaqan şərəfinə yazılmış bu mətn orijinal əsərdir. Abidəni ilk dəfə V. Banq və A. fon Qaben 1929-cu ildə Berlində TTT II seriyasından nəşr etmişlər.

Transkripsiya

I vərəq Ön tərəf

1. (mən) teñri sizni birlə teñri yiriñerü barğay (mən)
2. . . .dındarlar inçə kiginç birdilər: biz arığ biz.
3. dındar biz. Teñri ayığın tükəti işləyür biz. Kaltı
4. etüz kodsar biz, teñri yeriñerü bargay biz. Nə üçün
5. tisər biz teñri yarlığın adruk kılmaz biz. . .
6. Yüzümüz utru uluğ ıyınç ayınç alp əmgəklər
7. erür. Anı üçün teñri yirin bulğay biz.
8. Teñrim siz törüsüzün ödsüzkə kəntü özünüz
9. yazınsar, siz ötrü kamığ iliniz bulğangay...
10. bu kamığ türk bodun teñrikə yazuk
11. kıltaçı bolğaylar. Kanyuda dındarlarığ. . .
12. basınğay, ölürgəylər. Yəmə bu tört arığ
13. dındarlar kim Tavğaç yerintə örürler?
14. tört kösüşin? Kirü. . .
15. . . . ka uluğ ada ıyınç basınç bolğay, kanyuda. . .
16. nığoşaklarığ, sartlarığ bulsar alkunı
17. ölürgəy. Bir tirik ıdmağaylar. Yəmə bu sizin ilinizdə sizin?
18. yarlığın uluğ edgü kılınçlar kılmış bolur. Yəmə . . .
19. tarxan kəlginçə, sizin ilinizdə kalmış
20. boltı. Yəmə, teñrim, birək kəntü özünüz kə tarkarsar

21. edgü törü, edgü kınılç alku kılğay yəmə
22. . . . tarxan bu muntağ türlük alp ada
23. . . . sar aŷıg kılınç kılınç bolğay siziñ
24. iliniz artağay? . . . – tinberü bargu yoluñuz

Arxa tərəf

25. antıñ öñi bolğay. Yəmə arxa tərəf bu savıg ayıg. . .
26. teñri Moyağ eşidgəy nəñ taplamağay yəmə
27. sevməgəy. . . yəmə teñri ilik dındarlar birlə iki
28. kün, tün bu savlarıg sözləstilər. Üçünç
29. küntə bir köziñə təgi teñriken inçək katıglantı.
30. Anta kin teñri ilig köñülü az koğsadı. Ol
31. tıltağın kim inçə eşiddi. Bu kılınçın
32. üzütü boşunmağay tip anın korkdı, bezdi köñülü
33. koğsadı. Ol ödün teñri ilig Böğü xan kəntü
34. dındarlar erikli kuvrağğaru kəlti
35. Dındarlarka söküdüp yinçirlü ötünti: - Suyda
36. . . . krmşu xn koltı incə tip ötünti
37. . . . berü sizni əmgəttim. Aça, suvsamaka
38. . . . inçə sakıntım. Bu muntağ katıglanmaka
39. . . . lantım. Siz mini yarlıkağay nomka tutğay
40. dındar kılğay siz, tip inçip amtıka təgi mənin
41. köñülüm nəñ ornanmaz yir suvda ev,
42. bark içintə erəyin, tip idi sevməz mən . . . yəmə
43. ilənməkim etüz meñisi begdməkim, örklənməkim
44. közümtə idi uçuz yinik boltı, yəmə. . .
45. Kim maña inçə tip yarlıkadıñız bu muntağ kılınçın
46. üzüntüñüz boşunmağay takı dinka dındar. . .
47. kəlgəy edgü kılınç kılınç kalğay. . .
48. köñülüm çəkdi, korktı. . .

II vərəq Ön tərəf

49. . . . siz dındarlar yarlıkasar siziñ savıñızça
50. ötüñüzçə yorığay mən. Amtı teñrim siziñ
51. köñülün üzni tapa əmgətəñ ğuan ıdanı aytıñız, tidi.
52. Ol ödün kaltı teñri ilig, Böğü xan inçə
53. ayduktə ötrü biz dındarlar kamıg iltəki bodun
54. ertinü ögrünçülüg boltumuz. Ol ögrünçümüz
55. tükəti sözləgü təg erməz. Ötrü bir ikintikə
56. savlaşıp, işitrüşüp ögrünçülənti. Ötrü ol
57. ödün miñlig tümənlig kuvrağ. . .
58. tirilti öküş türlüg teñ oyunun. . .
59. . . . ğaru kıltilar. Yarıñğa təgi uluğ ögrünç. . .
60. ögürmək kim ögirdi, sevinti. . .
61. artuk erüş erür. . . kaltı, yəmə tañ attı. . .
62. kiçig baçağ erdi. Teñri ilig Böğü xan. . .
63. kamıg dındarlar udu atlantılar. Yəmə kamıg uluğ. . .
64. yəmə kunçuylar, tayşılar, uluğ atlığlar başlağuçı
65. uluğ kiçig kamıg bodun toy kapğmğa təgi bardılar.
66. uluğ ögrünçün oyunun. . . ol ödün teñri ilig
67. toyka kirip didimin başmğa urdı kəntü al
68. . . . kedip altunluğ örgin üzə olurdı. Yəmə
69. bəgkə, kara bodunka edgü yarlıg yarlıkadı, inçə
70. . . . amtı sizlər yəmə kamıg öñü yaruk
71. . . . seviniñlər. . . arturak dındarlar
72. . . . köñülümüz

Arxa tərəf

73. amratğurup mini yana siziñə tutuz. . .
74. takı? Yəmə mən kəltim, ornuma olurdu. Siz –
75. lərkə yarlıkayur mən, dındarlar sizlərkə
76. . . . sar yəmə üzüt aşmğa tavratsar ər?
77. . . . tavratsar, ötləsər sizlər ular savınça
78. ötinçə yorıñlar, yəmə amranmak bilməgin

79. . . . ağırbaş, ayıq, tapıq. Ol ödün
80. kəlti Bögü xan tənrikən bu yarlıq yarlıkadukta
81. ötrü üküş kuvraq kara bodun tənri iligkə yükünü
82. ötündülər, yəmə aykırıldılar. Yəmə bizişə
83. dındarlarka yürüntülər, sevinc ötüntilər. Kamıq
84. . . . tənri(?). . . üzə amrantı kirtgüntülər.
85. . . . ögrünçü bolıtı. İkiləyü yaqırtı
86. Anta ötrü üzüksüz üzütlüg işkə edgü
87. kılınçka katıqlantılar. Yəmə kutluğ ülüglük
88. ilig xan ol kamıq bodunka edgü kılınç
89. kılmakka turkaru ötləyür, tavratur katıq-
90. lanturur. Yəmə tənri ilig takı inçə. . .
91. nom törü urtı. Onlar ərəkə bir-bir er anın
92. başı urtı edgü kılınçka üzüt. . .
93. tavraturğuçı kılıtı. Yəmə birək kim (nom?)
94. erməgürsər, yazuk kılınç anı kun. . .
95. edgü başğut boşğurun. . .
96. kim bolur erti. . .

Tərcümə

I vərəq Ön tərəf

1. (Mən) tanrı sizinlə tanrı yerinə sarı gedəcəyəm
2. . . . dindarlar belə cavab verdilər: biz təmizik,
3. dindarıq. Tanrı sözünü tamamilə yerinə yetiririk. Öz
4. vücudumuzdan əl çəksək, tanrı yerinə gedəcəyik. Nə üçün
5. desə, biz tanrı buyuruğunu təhrif etmərik.
6. Üzümüz daim böyük çətinliklərə, nəhəng əziyyətlərə düşər
7. olur. Onun üçün tanrı yerini tapacağıq.
8. tanrım, qanunsuz olaraq əbədi olana siz özünüz
9. günah işlətsəniz, onda sizin bütün elinizdə iğtişaş olar.
10. Bütün bu türk xalqı tanrıya qarşı günah
11. işləmiş olar. Harada dindarları
12. basarlar (məğlub edərlər) öldürərlər. Yenə bu dörd təmiz

13. dindarlar ki, Tabğaç torpağındadırlar,
14. dörd qarşılıqlı girə. . .
15. . . . . böyük hücum təhlükəsi olacaq, harada
16. ziyarətçiləri, sartları (şəhər sakinləri) tapsalar, hamısını
17. öldürəcəklər, birini də sağ buraxmayacaqlar. Yenə bu sizin elinizdə sizin
18. fərmanınızla böyük yaxşı işlər görülür. Yenə. . .
19. tarxan gəlincə, sizin elinizdə qalmış
20. oldu. Yenə, tanrım, əgər özü özünü yaysa
21. yaxşı qanun, yaxşı əməl eləyər, yenə
22. . . . tarxan bu belə dürlü igid adlandırsa,
23. pis əməl etmiş olacaq, sizin
24. eliniz artacaq? Dinə gedən yolunuz

Arxa tərəf

25. ondan öndə olacaq. Yenə bu sözü pis. . .
26. tanrı Moyağ eşidəcək, heç nə ibadət etməyəcək, yenə
27. sevməyəcək. . . yenə tanrı ilk dindarlarla iki
28. gündüz, gecə bu sözləri danışdılar. Üçüncü
29. gündə bir gözüne dəyərək tanrısifət belə möhkəmləndi.
30. Ondan sonra tanrı hökmdarın ürəyi bir az yumşaldı. O
31. səbəbi ki belə eşitdi, bu əməli ilə
32. ruhu azad olmayacaq deyib ondan qorxdı, bezdi, ürəyi
33. yumşaldı. O zaman tanrı hökmdar Bögü xan özü
34. dindarlarla bərabər ibadət yerinə gəldi.
35. Dindarlara diz çöküb bu cür müraciət etdi: - Suçda
36. . . . . belə deyib müraciət etdi.
37. . . . sizə əziyyət verdim. Aca, susayana
38. . . . belə fikirləşdi. Bu belə möhkəmlənməyə
39. . . . ləndim. Siz məni buyuracaq, müqəddəs tutacaq,
40. dindar edəcəksiniz, deyib indiyədək mənim
41. könlüm heç yerdə qərar tutmaz, yer-suda (vətəndə), ev,
42. saray içində olum, deyib sahibi sevmərəm... Yenə
43. cismani sevinclərə meylim, söylərim, çalışmağım
44. gözümdə sahibi ucuz (dəyərsiz) bir şey oldu. Yenə
45. ki mənə belə deyib buyurdunuz, belə əməllə

46. ruhunuz azad olmayacaq, taki dinə dindar. . . .
 47. gələcək, yaxşı əməl etmək qalacaq. . .
 48. ürəyimi çəkdi, qorxdı. . . .

II vərəq

Ön tərəf

49. siz dindarlar nə buyursanız, sizin sözünüzçə,
 50. məsləhətinizçə hərəkət edəcəyəm. İndi tanrım sizin
 51. könlünüzü əzən, əziyyətləriniz, əzablarınız haqqında danışın,
 dedi.
 52. O zaman qüdrətli tanrı hökmdar Böğü xan belə
 53. dediyi üçün biz dindarlar, bütün ellərdəki xalq
 54. çox şad olduq. O şadlığımız
 55. tükənənədək söyləmək mümkün deyil. Sonra bir-biri ilə
 56. danışib, məsləhətləşib, şadlandı. Sonra o
 57. vaxt, minlərlə, on minlərlə adam. . . . .
 58. yığışdı. Çox dürlü əyləncələr. . . .
 59. . . . . etdilər. İşıqlaşanadək böyük sevinc. . . .
 60. öyünən ki öyündü sevindi. . . .
 61. çox şey olur, ... qaldı, yenə dan ağardı. . . .
 62. kiçik pəhriz idi. Tanrı hökmdar Böğü xan . . . .
 63. bütün dindarlar ardınca atlandılar. Yenə bütün böyük . . . .
 64. Yenə xanımlar, xan arvadları, böyük adlı-sanlı adamlar başda
 olmaqla
 65. böyük-kiçik, bütün xalq toy qapısına tək getdilər.
 66. böyük sevincin oyununu. . . O vaxt tanrı hökmdar
 67. toya girib . . . başına vurdu, özü al
 68. . . . geyib qızıl taxt üstündə oturdu. Yenə
 69. bəylərə, qara xalqa yaxşı fərman buyurdu, belə
 70. . . . .indiyə sizlər yenə hamınız önə (?) işıq
 71. . . . .sevindilər . . . həddindən artıq dindarlar. . . .
 72. könlümüz

Arxa tərəf

73. əzizləyərək mənə yenə sizə tutuz. . . .
 74. daha yenə mən gəldim, taxtım əyləşdim. Siz –
 75. lərə buyururam, dindarlar, sizlərə
 76. . . . sə, yenə şeytanlar. . . müraciət etsə ər.
 77. . . . müraciət etsələr, siz onların sözlərinə uyğun,
 78. məsləhətinə uyğun hərəkət edin, yenə sevmək elmini
 79. . . . əzizləyin, deyin, tapın. O vaxt
 80. qaldı. Böğü xan tanrısifət bu fərmanı buyurduqdan
 81. sonra çox icmalar, qara xalq tanrı hökmdara təzim edərək
 82. müraciət etdilər, yenə hayqırdılar (salamladılar), yenə bizə
 83. dindarlara təzim etdilər, sevinclə müraciət etdilər.
 84. . . . tanrı(?) yuxarıda sevib ona iman gətirdilər
 85. . . . sevinc oldu. İki-iki səsləndi.
 86. Ondan sonra xeyirli mənəvi işə, yaxşı
 87. əməllərə möhkəmləndilər (hazırladılar). Yenə o xoşbəxt
 paylı
 88. hökmdar xan bütün o xalqı yaxşı əməllər
 89. görməyə səsləyir, canlandırır, möhkəm-
 90. ləndilər. Yenə tanrı hökmdar daha elə
 91. qanunlar müəyyən etdi. Hər on adama bir adam
 92. başçı qoydu, xeyir işlər üçün
 93. çalışmağa çağırırdı. Yenə bir-bir kim (din?)
 94. dinə yetməyə, günah işləməyə, onu. . . .
 95. yaxşı əməl öyrəndi. . . .
 96. kim olur idi. . . .

MANİXEY MƏTNLƏRİ

I ABİDƏ

Bir əfsanədən parçalar
Manixey əlifbası ilə yazılmışdır.

I vərəq Ön tərəf

1.körüp inçə sakıntı 2. bu mənəni yutuzum buu tip 3.içgəri kirip ölüg birlə 4. yatıñ. Yəmə esrükün biligsizin 5. üçün ölügü kuçup 6. ovutsuz bilig sürüp ol 7. ölügkə katıltı, küçədükintə 8.ötrü ölüg yarılıtı. Ol 9. yarsıñıg etüzinteki 10. kan, iriñ arıgsız yablak 11. tasıltı tökültii. Yemə 12. ol tüzün ər kamıg özi, 13. tonı bastan adaka takı. 14. kanka iriñə ürgənip 15. ovutsuz biligin üçün 16. esrükün ögsüz bolup 17. köñüliñə ağıg ögrünçülüg 18. boltum tip sakıntı. 19. ançağınça kan yarın yarudı kün 20. tuğdı. Ol tüzün ər 21. esrükii adıntı usınta

Arxa tərəf

1. uduntı birək basın yokarı 2. kötürüp kirtii supurğan 3. içrə yatukın koyınta 4. ölüg yatur iriñ, kan 5. tökülür tüzə yıdıyur kəntü 6. özin körtii kop kanka 7. bulğanmıs arıgsızka 8. ürkənmişin körüp ötrü 9. belıñlädii ağıg korkutı. 10. uluğ ünün mañradı terkin 11. tul tonta tasıkıp tæzdi 12. nəçə yügürür erti ança 13. kosar yarsıyur erti ol 14. munça arıg ton kedmişin 15. antak terkin butarlayu 16. üzə bıça yırtıp tasğaru 17. kemistii inçak yügürtii 18. bardı. Bir tusbasınka 19. tægdi. Ötrü özin ol. 20. tusbasınka kemisti 21. yuntı arıntıntı ol. . .

Tərcümə Ön tərəf

1. görüb eləcə düşündü 2. bu mənəim arvadımdır, deyib 3. içəri girib ölü ilə 4. yatdı. Yenə sərxoş və səfeh olduğu 5. üçün ölüni qucaqlayıb 6. həyasızlıq edib 7. o, ölü ilə yaxın oldu.

Gücləndiyi 8. üçün ölü yarıldı. O 9. mənfür vücudundakı 10. qan, irin natəmiz yava 11. daşdı, töküldü. Yenə 12. o, əsl kişi bütün özünü, 13. donunu başdan ayağa tək 14. qana, irinə batıb 15. həyasız hərəkəti üçün 16. sərxoşluq və ağılsızlıq edib 17. ürəyində həzz 18. aldım, deyib düşündü. 19. Beləliklə, səhər açıldı, gün 20. doğdu. O əsl kişinin 21. sərxoşluğu getdi, yuxudan ayıldı.

Arxa tərəf

1.Yuxudan oyanıb başını yuxarı 2. qaldırıp qəbristanlığa girdi, 3. qəbirdə, məzarda 4. ölü yatur, irin, qan 5. tökülüb bütün üfunət qoxuyur. Özü 6. özünə baxdı. Tamam qana 7. bulaşdığını, tamamilə 8. murdarlandığını görüb sonra 9. bulaşdığından bərk qorxdı. 10. Bərkdən qışqırdı. Cəld 11. dul qadının yanından bayıra qaçıb uzaqlaşdı. 12. o qədər yürüyürdü, o qədər 13. uzağa qaçdı 14. bunca təmiz don geyimini 15. o cür cəld dartaraq 16. üstündən cırıb yırtıb kənara atdı. 17. hönkürə – hönkürə qaçdı. 18. getdi bir bulaq başına 19. yetişdi. Sonra özünü o. 20. bulaq başında hönkür-hönkürə ağıladı, 21. yuyundu-arındı (təmizləndi)

II ABİDƏ

Uyğur əlifbası ilə yazılmışdır. Naməlum bir kitabdan parçadır.

I vərəq

Ön tərəf

1. Kuşuğ ölürür. Takı yəmə 2. incə kaltı oot kim ıgacdan 3. önüp yana ıgacıg örtəyür. 4. Takı yəmə ançulayu kaltı kuzı 5. bozağu etüzi tæşşilip arslan oğlu, 6. bəri oğlu bolup tuğsar 7. ol ödüün yana kəntü 8. sürüg uduğ kuyanuç alkanur 9. yok kılur. takı ançulayu 10. kaltı urdun bazğan kışğaç 11. kim kəntü uluğ təmirəg 12. itilmiş ol. yana kamıg təmirəg 13. kəntü yançar. takı 14. incə kaltı tonnuñ bitı. kim kişiniñ 15. tærisintə önüp yana kişiniñ 16. kanın kəntü sorar. 17. kişi anı körsər, yana yarsıyur, amtı 18. inçə belgürtti. kişi üzə bis 19. tæñrilərdə utru bis 20. türlüg ıda, ıgacda tuğdı.

Arxa tərəf

1. yəmə bis türük idə, ıgəçdə 2. utru (ötrü?) bu ögsüz etüzdə 3. tuğdılar. anta ötrü uzıtı 4. uzakı özgə əmgəntükin, 5. igləməkin, ölməkin kop yirdə 6. açığ əmgək körtükin yəmə 7. irinç kişi oğl kəntü körmüş 8. ötəgin, əmgəkin atayurlar. yəmə 9. bir ekintikə karğanurlar, alkanurlar. 10. takı için yöntüsü 11. okışurlar, yok yudun bulunur bolısız? 12. kərgəksiz yançalaqlar 13. ootka, örtənkə töbün 14. tüşünür atan kalana kalaqlar? 15. təglüg təg tip sögüşürlər, 16. yöntüşürlər. 17. bu karğantukın, alkantukın, kekreştükin, 18. yöntüstükin bilməz kişi təg 19. sögüşçə, oyunça sakanur . . . 20. kəntü inçə tuymazlar

Tərcümə

Ön tərəf

1. quşu öldürür. Daha yenə 2. belə qaldı od necə ağacdan 3.törəyib, yenə ağacı yandırır. 4. Daha yenə necə ki quzu, 5. buzov öz varlığını dəyişib aslan balası, 6. qurd balası olaraq doğulsa 7. o vaxt yenə öz, 8. sürüsünü, naxırını, dovşanları yeyib 9. yox edirlər. Daha beləcə 10. qaldı zindan, çəkiç, kəlbətin 11. ki, özü böyük demirdən 12. düzəldilmişdir, yenə bütün demirləri 13. özü dağıdır, takı 14. eləcə qaldı donup biti ki, adamın 15. dərisinə düşüb, yenə adamın 16. qanını özü sorar: 17. adam onu görse, yenə iyrenir. İndi 18. belə bəlirtidi. adamlar üzərində ki beş 19. tanrıdan, beş 20. dürlü bitkidən, ağacdan doğru (yarandı)

Arxa tərəf

1. Yenə beş dürlü bitkidən, ağacdan 2. sonra bu anasız varlıqdan 3. doğuldular. Ondan sonra 4. uzaqdakı özgə əziyyətini, 5.xəstələnməyini, ölməyini, çox yerlərdə 6. acılıq, əzablar gördüyünü yenə 7. insan oğlu özü görmüş, 8. iztirab, əzab adlandırılırlar, 9. yenə bir-birini qarğayırlar, qırırlar 10. qarğış edirlər, məhv edirlər, 12. gərəksiz yandırılırlar, 13. odun, alovun içinə başaşağı 14.atılanlar cəhənnəmə vasil olur 15. kor tək, deyib söyüşür, 16.dalaşurlar. 17. bu qarğanmanın, bir-birini qırmalarını, aralarına kin salınmasını, 18. bir-birinin üstünə salındırılmasını anlamaz adam tək 19. söyüş söydüklərini oyun-oyuncaq sanar . . . 20. özləri belə duymazlar.

II vərəq

Ön tərəf

Burkan kəlməki nom. 1. kamığ yidəq bultumuz. 2. ada tüz bizni ara yok. amtı 3. yarlığançuçı kaqımız edgü kalıncılığ 4. iligimiz sansız tūmən 5. yıl borltı sizintə ada ıra ıltukda 6. baru ol yarlığançuçı körtlə mūnsüz 7. yaruk körkünüzün 8. ol külün irəy? seviglig 9. yaltrağlı isig yüzünüzün 10. körəksəyür biz kəsəyür biz 11. sizniq küçünüzükə əsənin 12. bardımız, əsənin kəltimiz. 13. ayduk isiqizin tükəti iglədəmiz 14. amtı yarlığançuçı 15. ilig tənrim yarlıkaq ol 16. meñigü təkəlig mūnsüz 17. özünüzün körəlim. üküş 18. ödtə baru əmgənmiş əmgəkimizin 19. unıtalım meñigü meñigü 20. sevinclik ögrünçlüg

Arxa tərəf

Bitilti şakimun. 1. bolalım. takı üküş türüg. 2. muntağ ötüglər ötüngəy 3. ol ödkə uluğ ilig 4. meñigü yarlıkançuçı körtlə 5.körkin açğay, belgürtgəy 6. ol ödkə kamığ teklirər 7. meñigü ögrünçülüg 8. sevinçlik bolğaylar. 9. yəmə mən Zimtu mən 10. ol edgü meñikə ortukluğu 11. bolaym meñigü meñigü 12. inçə bolzun. 13. yəmə tənri mani burkan 14. tənri yirinqerü bardukınta 15.kin bis yüz artukı ckii 16. otuzunç lağzın yıka 17. Ötükəntəki nom uluğı təkəl ərdəmlig 18. yarlığançuçı 19. bilgə bəq, Maar Niv Mani 20. Maxistaka Ayğın bu cki. . .

Tərcümə

Buddanın gəlməsi hekayəti 1. hamımız. . . tapdıq 2. Zülm və yalan bizim aramızda yoxdur. İndi 3. mərhəmətli atamız, yaxşı əməlli 4. hökmdarımız. Sansız on min 5. il oldu sizdən uzaq ayrıldığımız. 6. gedərək o mərhəmətli gözəl günahsız 7. nurlu simanızı 8. o şöhrətli. . . sevimli 9. parlaq, canlı üzünüzü 10. görmək istəyirik, arzulayırıq. 11. sizin gücünüz sayəsində salamat 12. getdik, salamat gəldik. 13. dediyiniz işi bütünlüklə yerinə yetirdik. 14. İndi, mərhəmətli 15. hökmdar tanrım, iltifat göstərin, o 16. əbədi tamam günahsız 17. üzünüzü görək. Çox 18. vaxt (uzun müddət) davam etmiş çəkdiyimiz əziyyətləri 19. unudaq, əbədi 20. sevincli, fərəhli. . .

Arxa tərəf

Şakya Muni tərəfindən yazdırıldı. 1. Olaq. Takı çoxlu dürlü
2. bu cür yalvarışlar yalvarmaq, 3. O vaxt ulu hökmdar 4. əbədi
mərhəmətli gözəl 5. üzünü açsın, aşkar etsin. 6. O vaxt bütün. . .
7. əbədi fərəhli, 8. sevincli olsunlar 9. Yenə mən, Zimtuşam. 10.
Bu xoş əbədiyyətə ortağ 11. olum əbədi, əbədi 12. belə olsun. 13.
Yenə tanrı Mani burhan 14. tanrı torpağına getdikdən 15. sonra
beş yüz iyirmi 16. ikinci donuz ilində 17. Ötükəndəki müqəddəs
ulu kitabı misilsiz igidliyi olan, 18. mərhəmətli 19. müdrik bəy
Maar Niv Mani, 20. Maxistaka Aygın bu iki. . .

II qoşa vərəq, I vərəq

Ön tərəf

Ögrünçü bolzun

1. testi. Ekinti, yəmə kamıq teñri 2. yirin esəñüsin birti. 3.
üçüncü, edgü nomuğ birti. 4. törtünc, katıqlanturdu 5. sağlanturdu
udğurtı. Bisinç, 6. oñnta teñri yerinçerü 7. kapıgın açdı, inçə kaltı
8. suv, 1, iğaç kapıgın 9. yirdə aça birürçə 10. ançulayuma xrostağ
11. teñri, xurmuzta teñrikə, bis 12. teñrikə kapıgın aça birti. 13.
yəmə xrostağ padvaxtağ 14. teñri xurmuzta teñridən 15. tamudan
yokaru ağduktı 16. ol ödün Vadzivantağ 17. teñri, ög teñri
tərkleyü kötilər. 18. xurmuzta teñrig 19. tamudan yokaru akturtı,
20. entürti teñri yirinçerü

Arxa tərəf

Kamıgıñ kutı, kəntü

1. ıdtı. Yəmə ög teñri vadzivantağ 2. teñri ular bis 3.
teñrilərig xurmuzta teñridə. 4. artılar, yəmə yirig teñrig. 5.
yaratğalı, itgəli anuntılar. 6. Əñ ilki on kat kök 7. teñrig antak bir
türgün 8. yapıdılar, yaratdılar, kaltı 9. yañı yimislig ev, bark 10.
yaratırça takı kaltı iğ yañı 11. yirdən timin örtürürçə 12. kaltı oğul
oğlan örgüsüntə 13. erurçə ançulayuma 14. bu yir, suv, on kat kök
15. teñri yaratukta anar oxşayur erti 16. yəmə bir yigirmic

axrvznağ 17. iti yaratı yiti 18. türlüğ ərdəmtə ötrü 19. bir kamıq
yeklərkə 20. bağı bolzun. İkinti kamıq. . .

Tərcümə

Ön tərəf

şad olsun

1. qaçdı. İkincisi, yenə bütün göyün, 2. yerin sağlamlığını
verdi. 3. üçüncüsü, yaxşı müqəddəs kitabı verdi. 4. dördüncüsü,
möhkəmləndirdi, 5. qorudu, ardınca apardı. Beşincisi, 6. sağındakı
tanrılar diyarına 7. qapını açdı. Elə ki 8. suya, bitkilərə, ağaclara
qapını 9. yerdən açınca 10. eləcə Xrostağ 11. tanrıya, Hürmüz
tanrıya, (digər) beş 12. tanrıya qapısını açdı. 13. Yenə xrostağ,
padvaxtağ, 14. tanrılar Hürmüz tanrıdan 15. cəhənnəmdən
yuxarıya yüksəldikdə 16. o zaman Vadzivantağ 17. tanrı, ana tanrı
tərk edərək gəldilər, 18. Hürmüz tanrını 19. cəhənnəmdən
yuxarıya qaldırdı 20. endirdi tanrı yerinə.

Arxa tərəf

Hamının səadəti, özü

1. yaratdı. Yenə ana tanrı, Vadzivantağ 2. tanrı beş 3. tanrını
Hürmüz tanrıdan 4. ayırdılar. Yenə yeri, göyü 5. yaratmağa,
düzəltməyə hazırlaşdılar. 6. Ən əvvəl on qat mavi 7. göyü belə bir
şəkildə 8. yapıdılar yaratdılar. 9. yeni meyvə bağlı ev, saray 10.
yaratdığı kimi, daha qaldı yeni xam 11. torpaqdan dən (bitki)
yetişdirmək kimi oğul oğlan hörgüsündən yaranan kimi. Necə 14.
bu yer, su on qat göy 15. tanrı yaratdığından ona oxşayırdı. 16.
yenə on birinci zodiakı 17. düzəltdi, yaratdı, yeddi 18. dürlü
igidlikdən ötrü 19. bütün şeytanlara 20. buxov olsun. İkincisi,
bütün. . .

II vərəq

Ön tərəf

1. umağay. yəmə ögi kañın 2. antak ökək sav sözləyü

3.umağay kim ol ərnin könlün 4. yarutsar yəmə ağı 5. Barım köziyə nəñ ilənməgəy 6. yəmə nəçə otaçı atın 7. birlə kəlsər, anı otayu 8.umağay, takı kamığ kamlar 9. tirləp nəñ tirməgəy 10. oğul kız birü umağay. 11. kaç nəñ nəñ atın 12. eşkəkniñ? müyüzi erməz 13. ançulayu kaltı uzlar 14. ödsiz nəñ is isləyü 15. umaz. inçip ərli 16. uzuntonluğlı nəçəkə təgi 17. bis tənri küçin 18. yiməsər nəñ etüz 19. sevgin ovutsuz isig 20. sürü umaz, oğul. kız...

Arxa tərəf

1. yəmə nəñ toğurmaz. Ol 2. ödün kaltı tənri küçi 3. as içkü bolsar, küçlüg bödük 4. bolur, anta ötrü oğul-kız. 5. tuğar ol, azın kim tasta 6. aska içkükə katlap erür 7. yəmə etüzükə kirür ol, içrəki 8. az birlə katılır kim 9. ırkəkli-tişili etüzintə 10. erür ol ödün azın 11. inçə küçlüg bolur kaltı 12. oot kuruğ otuñuğ küygürçə 13.takı kaltı balık suv 14. içrə yüzərçə kaltı 15. uruğ evin yöpüg 16. yirdə erərçə ançulayuma 17. azın etüz içrə 18. küçlüg bolur, ol ödün 19. azın kəntü özin təpədən adaknıñ 20. tırañıg uçıña. . .

Tərcümə

Ön tərəf

1. ola bilməz. Ana-atası 2. elə yadda qalası söz söyləyə 3.bilməyəcəklər ki, o kişinin könlünü 4. işıqlandırsa, yenə qızıl, 5. var-dövlət gözüne heç görünməz, 6. həkim necə (müalicə) otu 7. ilə gəlsə, onu sağalda 8. bilməyəcək. Taki bütün şamanlar 9. yığışib dirildə bilməyəcəklər, 10. oğul-qız verə bilməyəcəklər. 11. hər nə qədər ki, atın, eşşəyin buynuzu olmaz. 13. necə ki. mahir adam 14. vaxtsız heç bir işi yerinə yetirməyi 15. bacarmaz. eləcə kişili 16.qadınlı o dərəcədə 17. beş tanrının gücündən 18. qidalanmasa heç bir cismani 19. sevginin abırsız işini 20. sürməyi bacarmaz, oğul, qız. . .

Arxa tərəf

1. yenə heç cür doğurmaz. O 2. vaxt necə ki, tanrı gücü 3. aş,

içki (qida) olsa, güclü böyük 4. olur, ondan sonra oğul-qız 5. doğular. O şəhvət həzzi ki, kənardan 6. aş, içkiyə (qidaya) qatılıbdır 7. yenə vücuda girir (daxil olur) içəridəki 8. yeməklə qatışır ki, 9. erkəkli dişili vücudunda 10. olur. O zaman şəhvət 11. o qədər güclü olur ki, 12. od quru odunu yandıran 13. təki, balıq su içərisində üzən təki, 15. tayfa evini əlverişli 16. yerdə tikən təki 17. şəhvət vücudun içərisində 18. güclü olur. O zaman 19. şəhvət özü özünü təpədən ayağın, 20. dırnağın ucuna. . .

III ABİDƏ

Nəsihətamiz bir hekayətdən parça

Ön tərəf

1. kaltı uz kişi uzlanğı ed bulmasar uz. . . . 2. işin barça kodup kəntü yəmə işsiz boş yorıyur 3. kaltı . . . kişi bu munça savığ 4. adırı bilməsər, ukmasar nəñ . . . 5. . . . yəmə. . . köküzi kara. . .

Arxa tərəf

1. . . . . otuñuğ nəñ 2. . . . . küyürür örtəyür. inçə kaltı 3. bozağı kim arslanka kedilip . . . 4. titrətür, butarlayur. yəmə kuzı kim 5. bōrikə kedilip . . . mağ ölürür. takı 6. yəmə bazğan kıskaç kim təmirdə önti. . .

Tərcümə

Ön tərəf

1. Necə ki, bacarıqlı adam münasib yaxşı şey tapmasa, 2. işini bütünlüklə qoyub, özü yenə işsiz, boş kəzər. 3. . . . Adam bu qədər sözü 4. ayıra bilməsə, başa düşməsə. . . 5. . . . . yenə . . . .köksü qara. . .

Arxa tərəf

1. . . . . alov odunu 2. . . . . yandırar, qarşıyır, necə ki, 3. buzov aslan dərisi geyib. . . 4. titrəyir, parçalayır. yenə quzu ki, 5. qurd

dərisi geyib . . . mağ öldürür. Daha 6. yenə çəkilic və maşa dəmirdən düzəlir . . .

I lövhə Ön tərəf

1. ka inti. ol üç yeqlərig 2. anxrznta badı, tört 3. yaruk küçin birlə bu yir 4. suvka inti abamu burkança . . . 8. xormuztu 9. teñri yarlıkançuçı köñüllük 10. erti. şmnuğ neçükləti ölürdi 11. tip sizik aytsar inçə 12. kiginç birgil şmnu öz tilin 13. təğşürüp kamığ yeqlərkə 14. incə tip tanuklayu sav 15. birdi sizlərdə almış ağu 16. xormuzta teñrikə atğay 17. mən xormuzta teñrig bu . .

Arxa tərəf

1. tidi. atmış ağısı öz 2. başına təgdi. Töbün 3. tüşti tümən – tümən. 4. yalvardı, şmnu mən xormuzta teñri . . . 10. yidilər, ölürdilər, etüzin 11. tamu öñünüñə tüşti 12. ol ödün xormuzta teñri 13. oot teñrig baltaça kalıp 14. şmnu başın bıçtı ol ok 15. oot teñrig yitmiş tümən 16. birə süngü təg kılıp 17. şmnu başın süngü başınta . .

Tərcümə

Ön tərəf

1. endi. O üç şeytanı 2. zodiakına bağlandı. Dörd 3. parlaq gücü ilə bu yer 4. suya endi. Abamu burhan kimi . . . 8. Hürmüz. 9. tanrı mərhəmətli könüllü 10. idi. Şeytanı nə yolla öldürdü? 11. deyib şübhə ilə soruşsa, belə 12. cavab ver, 13. şeytan öz dilini dəyişib bütün şeytanlara 14. belə deyib şahidlik edərək söz 15. dedi: sizlərdən aldığım zəhəri 16. Hürmüz tanrıya atacağam. 17. Mən Hürmüz tanrını bu . . .

Arxa tərəf

1. dedi. Atdığı zəhər öz 2. başına deydi. Təpəsi üstə 3. düşdü, on min-on min (kərə) 4. yalvardı. Mən şeytanam Hürmüz tanrı . . . 10. yedilər, öldürdülər, vücudu ilə 11. cəhənnəmin önünə düşdü. 12. O zaman Hürmüz tanrı 13. od tanrını balta edib

14. şeytanın başını kəsdi. Dərhal 15. od tanrını yetmiş min miriad (birə – uzunluq vahidi) uzunluğunda süngü kimi edib 17. şeytanın başı süngünün başında . . .

IV ABİDƏ Mifoloji yazıdan bir parça

I vərəq

. . . anı bitgəçi taqlap . . .

1. ol tuntura teñri, yil teñri, 2. yaruk teñri, suv teñri, ot 3. teñri, bular barça Ezrua teñri 4. üzə kedilip birlə katılıp. 5. erürlər. Bu biş yaruk teñri sınıları barça . . .

Arxa tərəf

Kutluğ bolzun bu bitig idisi

1. vidya böğülənməkin, küsin, 2. kedin kamığ teñri yirintəki 3. teñrilər üzə inçə belgürtir, 4. yarutır, yaşutır, kaltı kün, 5. ay teñri yarukın kamığ yir 6. yarutır, biş türlüğ tınlıqlar . . .

Tərcümə

Ön tərəf

. . . . bunu yazan heyrətlənib . . .

1. o meh tanrı, yel tanrı 2. işıq tanrı, su tanrı, od tanrı 3. bunlar hamısı Ezrua (Zervan) tanrı 4. yuxarıda geyinib birlikdə qarışırlar. 5. bu beş işıq tanrının hamısı . . .

Arxa tərəf

Bu yazı sahibi xoşbəxt olsun

1. Vidya etimadını, şöhrətini, 2. üstünlüyü bütün tanrı yerlərindəki 3. tanrılar üzərində belə göstərir, 4. yaradır, yaşadır. Necə ki, gün, 5. ay tanrı işığı ilə bütün yerlərə 6. işıq saçır, beş dürlü canlı varlıqlar. . . .

II vərəq
Ön tərəf

Vaxman maxıstak üzə

1. bulırlar ikinti qıvın 2. öz sınılıq ögdir kim kəntü ol 3. tirig edgü sakınçlar. ol kim nom kutı teñridən tuğarlar. Kəntü kəntü süsin.

Arxa tərəf

Bitiyü təgintim. . .

1. Ezrua teñri kim kəntü ol 2. kamıǵ teñri yirintəki teñrilərinin 3. eçisi apası süzük 4. kut, yaruk, ög, örün. . .

Tərcümə

Ön tərəf

Vaxman Maxıstak üzərində

1. taparlar, ikincisi, xəyalla 2. öz cismani tərif ki özü o 3. diri, yaxşı düşüncələr. O ki müqəddəs kitab tanrından yaranar, özün öz qoşunu ilə. . . .

Arxa tərəf

Yazıb qurtardım. . . .

1. Ezrua tanrı ki, o özü 2. bütün tanrı yerindəki tanrıların 3. əcdadı (eçü ana) şübhə 4. bəxt, işıq, nəsihət, parlaq

III vərəq
Sağ sütun

Ön tərəf

1. kəntü yaruk teñri Mani 2. burkan erür. Tintarıǵ 3. niğosakıǵ bilgə 4. biligin igidür. . . 5. nətəg yəmə köz adakka 6. sevüǵ nətəg yəmə elig 7. aǵızka sevüǵ erür 8. ançulayu yəmə muñar . . . 27. meñzəti yəmə dintar 28. kişikə sevüǵ köñül 29. yaraşur, nə üçün 30. tisər barça kişiler 31. inçə tiləyürlər. Yəmə 32. birkinig mün baça mənini 33. sınımda süñükümdə 34. . . . bolmadı ersər tip

Sol sütun

Ön tərəf

1. ançulayu yəmə üzüt üçün 2. münsüz baçasız arıǵ toruǵ 3.orduta turmuş kərgək erür. 4. amtı yəmə inçə yarlıkadı 5. kaltı Mani burkan, amari 6. burkanlar, briştilər. . bu . . . . kəlsələr. 8.ötrü biş türlüğün belgülig 9. bolurlar: bir, yumşakın 10. inçə kaltı xurmuzta teñri 11. belgüsinçə. İkinti, kadaran 12. ançulayu kaltı vadzivanta. . . 23. teñriçə, üçünç, yəmə 24. körtlə körkün inçə 25. kaltı yaruk kün teñriçə 26. törtünç, bilgə biligin 27. ançulayu kaltı ölügüǵ tiriglüǵli 28. bəg ay teñriçə 29. yəmə bişinç, körk 30. meñiz təǵşürmək 31. ançulayu kaltı. Uluǵ 32. ilig teñri kanı Ezrua 33. teñrinin amrak kızı yaltraǵlı 34. yaşın teñriçə. Toşist vahman

Sağ sütun
Arxa tərəf

Sərlövhəsi zədələnməşdir

1. yəmə uluǵ ilig Ezrua 2. teñri atıña 3. yəmə aǵızlanmış boltı, uluǵ 4. ögrünçün. yəmə bitilmiş 5. boltı ağır sevinçin. yəmə amtı 6. tükəl türlüǵ itigin 7. bitilmiş boltı uluǵ yirdə 8. uyatmakın bu. . . 9. teñri teñridəm. . . . 10. nom bitig kim yəmə bar. . . . 11. tolu erüş üküş türlüǵ 12. . . . . üzütlərig udǵuruǵlı. 13. köñülüǵ açıǵlı yəmə 14. köküzüǵ yaruıuǵlı köni kirtü 15. anlaǵ törülüǵ üç ödkı 16. adrtıǵ, ödürtlüǵ, yürüǵlüǵ 17. tirig öz birikli yaruk teñri 18. yirinçə təǵürdeçi. nomda 19. tatıǵlarǵak teñridəm bilgə 20. bilig. yəmə edgü ödkə 21. koluka. yəmə irülüǵ edgü 22. künkə. yəmə alkatmış 23. ayka. yəmə yigidmiş kutluǵ 24. yıka. yəmə öǵütmiş, alkatmış 25. çerik türk uluş arǵu talas 26. köküz içintə. yəmə yokaru kodı 27. ilgerü, kirü atı iştilmiş yəmə 28-29. küsi vorulmuş kutluǵ uluş yaraşlıǵ altun aruǵu uluş 30-31. kaşu yegən kənt, ordu kənt, çigil balıǵ nom kutı teñrinin 32. ornaǵısı urdaspnt teñrilərinin 33. otaçılıkı arıǵ yaruk 34. küçlüǵ briştilərinin 35. koǵusı arıǵ toruk süzük 36. manistanlar içintə. Yəmə 37. kara bəduını kutluǵ etmiş. . .

Sol sütun
Arxa tərəf

1. etmiş yigidmiş brişti. . . . 2. ayaqlığı tatılığ atlıq tənri 3. mar vaxman xiar yazd toyn 4. toxrıdaki uluğ mozak 5. . . . yəmə altun arğu 6. . . . . uluş kaşu xanı ordu 7. çigil kənt erkligi uluğ türkdün 8. paşdanakı çigil arslan il tırgüg 9. alp burğuçan, alp tarkan bəg 10. iləntük, ersintük oğurıta 11. yəmə amtı bolzun esənüü 12. alkış tüzü nom arkasıña 13. yəmə ögirmək, sevinmək 14. bolzun nom paşdanakları üzə 15. yəmə kutadmaq kıvadmaq 16. bolzun tüzü ödrülmüş 17. arıq dıntarlarka yəmə 18. yigidmək, utmaq bolzun 19. maña ağduk karı bitgəçii. 20. mar işoyazd maxistak üzə. 21. kim yəmə uluğ amranmaqın 22. ağır küsüşün bitidim. 23. yazukda boşunmaq bolzun kamıq barça 24. sevuğ üzütlüğü niğosaklarka 25. yəmə tüzün barça etüzümüz 26. bütününi kadakın turzun 27. ıgsızın adasızın turalım 28. yəmə könjülümüz, köküzümüz 29. turkaru bosuşsuzun, kadğusuzun 30. turzun barça edgü kılınçka 31. tökəllig bolalım üzütümüz 32. kurtulmaq, boşunmaq, yigidmək, 33. utmaq tənri yirintə tekimlig bolzun. meñigü inçə bolzun

Aşağıdaki parça mətnə sonradan əlavə olunmuşdur, iri, kobud şəkildə lələklə yazılmışdır.

9. min yapğun iki 10. yaruk orduğa 11. kirtgünçlüg 12. niğosak xıyıtın 13. kəlmıştə bu 14. emig iki xata oxıyü təgintim. 15 – 18. kim mintə kin oxısar mini atayü yarlığasunlar 19 – 26 . bu biş ağır bitmiş üçün yazuktm keçirmin. manastar xırza. bastın baru atağğa təgi oxıtım suy, yazuğ bolmazun

Sonradan əlavə olunmuş sol sütunə kobud, iri qələm yazısı:
1. mən iki yaruk 2. orduğa pək 3. xatıq kirtgünçlüg 4. niğosak arslan 5. meñjü bu iki yiltiz 6. nomuğ oxıyü təgintim. 7. xayü kutluğlar oxısarlar. 8. buyanta unutmazunlar, 9. manastar ğırza.

Tərcümə
Sağ sütun
Ön tərəf

1. İşiq tanrının özü Mani 2. burhandır. Dindarları, 3. ziyarətçiləri müdrik 4. biliyi ilə yüksəldir. . . 5. necə yenə göz ayağa 6. əziz, necə yenə əl 7. ağıza əzizdir. 8. Buna belə. . . . 27.

bənzəyir yenə dindar 28. adamlar şad könül 29. yaraşır. Nə üçün 30. desə bütün adamlar 31. belə diləyirlər: yenə 32. birləşin. Qüsür, xətər mənim 33. vücudumda, sümüyümdə 34. . . . olmadı isə deyib. . . .

Sol sütun

Ön tərəf

1. Bunun kimi yenə ruh üçün 2. təhlükəsiz zəif təmiz kəhər 3. sarayda durmuş gərəkdir 4. indi yenə belə buyurdu. 5. qaldı Mani burhan, Amari 6. burhanlar və mələklər . . . . bu gəlsələr 8. ötrü beş cür əlamət, 9. olarlar: biri, yumşaqlıq 10. belə qaldı Hürmüz tanrının 11. nişanəsi kimi; ikincisi, qəddarlıq. 12. belə qaldı Vadzivanta . . . 23. tanrıca üçüncüsü yenə 24. gözəl simalıq, belə 25. qaldı işıqlı gün tanrıca 26. dördüncü, müdriklik biliyi ilə 27. belə qaldı ölünü dirildən 28. bəy ay tanrı kimi 29. yenə beşincisi, sifət, 30. bəniz dəyişdirmək, 31. belə qaldı ulu. 32. hökmdar tanrı xanı Ezrua 33. tanrının istekli qızı parıltılı 34. ıldırım tanrı kimi. Toşist Vahman

Sağ sütun

Arxa tərəf

1. Yenə ulu hökmdar Ezrua 2. tənri adına 3. Yenə ağızlanmış oldu. Ulu 4. sevinclə yenə yazılmış böyük sevinclə 5. oldu yenə indi. 6. mükəmməl dürlü etdikləri 7. yazılmış oldu böyük 8. utanmağını bu . . . . 9. tanrı tanrı kimi. . . 10. müqəddəs kitab ki, yenə vardır. . . 11. dolu çox dürlü (müxtəlif) . . . . 12. ruhları şad edin, 13. könuələr açan, yenə 14. qəbləri işıqlandıran gönü girdi 15. anlayışla qanunluq üç zamanda 16. ayıran, fərqləndirən, yürüden 17. həyat verən işıq tanrının 18. torpağın çatdıracaq. Müqəddəs kitabda 19. dadlı təhər ilahinin müdrik 20. bilikləri yenə yaxşı zamanda 21. dövrdə yenə əlamətdar yaxşı 22. gündə, yenə xeyir-dualı 23. ayda yenə yüksəlmiş xoşbəxt 24. yenə mədh edilmiş, xeyir dua verilmiş 25. əsgərlər türk ulusunda, arğu Talas 26. köksü içərisində yenə yuxarıya, aşağıya, 27. şərqə, qərbə adı eşidilmiş, yenə 28 – 29 şöhrəti yayılmışdır. Xoşbəxt ulus, layiqli

qızıl Aruğu ulusda, 30 – 31. Kaşuda, Yegən kəndə, Ordu kəndə. Çigil şəhərində din səadətli tanrının 32. məskəni Mardaspant tanrılarının 33.həkimliyi, saf işıqlı 34. küclü mələklərin 35. məskəni (olan) saf işıqlı 36.iqamətgahlar içində 37. Qara xalqı xoşbəxt etmiş. . . .

Sol sütun

Arxa tərəf

1. ötmüş, yüksəlmiş mələklər. . . . . 2. müdrik, şirin adlı tanrı 3. Mar Vahman Xyar Yazd toyn 4. Toxaristandakı ulu Mocak. . . 5.. . . . . yenə Altun Arğu 6. . . . . ulusu, Kaşu xanı ordası, Ordu kənt, 7. Çigilkənt hökmdarı böyük türklərdən 8. qoruyan Çigil Arslan, İl Türgü 9. Alp Burğuçan, Alp Tarxan bəy 10. hakimiyyəti zamanında. 11. yenə indi olsun sağlıq, 12. alqış həqiqi din yolunda 13. yenə öyünmək, sevinmək 14. olsun din fədailəri üzərində 15. yenə xoşbəxtlik, səadət 16. olsun. Həqiqi mömin. 17. təmiz dindarlara yenə 18. yüksəlmiş müvəffəqiyyətlər olsun. 19. Mənim ağ saçlı, qoca katibim 20. Mar İşoyazd Maxistak üzərində 21. ki yenə böyük məhəbbətlə, 22. hərarətli diləklərlə yazdım. 23. Günahdan azad olmaq olsun. hamı bütünlüklə 24. sevən ruhlu ziyarətçilər 25. yenə doğru bütün vücudumuz 26. daha möhkəm olsun 27. xəstəlikdən, təhlükədən uzaq olaq 28. Yenə könlümüz 29.daim qayğısız, kədərsiz 30. olsun, bütün yaxşı əməllərdə 31.daha kamil olaq. Ruhumuz 32. qurtulması azad olması, yüksəlməsi 33. qələbə çalması diyarına layiq olsun. Beləcə əbədi olsun.

Əlavə

9. Mən Yapğun iki 10. işıqlı sarayda 11. mömin 12. ziyarətçi Xataydan 13. gələndə bu 14. surəni iki kərə oxuyub başa çıxdım. 15-18 kim, məndən sonra oxusa adımlı çəkib yada salsınlar. 19-26.Bu beş müqəddəs kitab üçün günahdan keçirəm. Günahımızı bağışla! Tamam başdan ayağa tək oxudum. Suç günah olmasın.

Sol sütuna əlavə

1. Mən iki işıqlı 2. sarayda çox 3. qatı mömin 4. ziyarətçi Arslan 5. mənqüyəm, bu iki ulduzlu 6. müqəddəs kitabı oxuyub başa çıxdım. 7. Hansı xoşbəxtlər oxusalar, 8. xoş niyyətimi unutmasınlar. Günahımızı bağışla!

V ABİDƏ

Moçakın xatirəsi

Manixey əlifbası ilə yazılmışdır

Ön tərəf

1. adasızın, tudasızın, bosuşsuzun, 2. kadğusuzun, kaddukın, bütünün 3. yarlımakin bolzun. Kop. . . . . 4. tuddadında yarım kiçə küyü közədü tutmaları bolzun, üküş türlüg. 5. üzütlüg etüzlüg. . . . 6. kılınçlıg şmunuq. . . . .

Arxa tərəf

1. burkan teğri kanımız bəg 2. kutıça. Teğri moçak. . . . . 3. ulatı kamıg iki. 4. dıntarlar teğriken künçuy 5. tarkan tigitlər, ilçü bilgələr 6. . . . . teğrikenim. 7. bükünki künkə, alkatmış ayka. . . . .

Tərcümə

Ön tərəf

1. təhlükəsiz, hürküsüz, kədərsiz, 2. qayğısız olsun, möhkəm, lütfkar, fərmanverən olsun. 4. Təhlükədən gecə-gündüz qoruyub saxlasın. Çoxlu dürlü 5. ruhi, cismani. . . . . 6. əməlli şeytanım. . . . .

Arxa tərəf

1. burhan tanrı xanımız bəy 2. səadətinə tanrı moçak. . . . . 3.digər hamı iki 4. dindar. Tanrısifət künçuyular, 5. tarkan tiginlər, elçi müdriklər 6.. . . . tanrısifətim. 7. Bu günkü gündə, xeyir – dua verilmiş ayda. . . . .

ƏLAVƏLƏR

IV lövhə

I səhifə

1. başı . . . . 2. ötrü mar amu moçak. . . 3. inçə tip. . . 4. kılzar, mən. . . 5. sini körüp. . . 6. tamuka. . . kaçnıj nəj 7. anta . . . . . kılğay sən, tidi. 8. . . . . ötrü ol vaxşik kəntü 9. aymış savın. . . . . kılı kamığ 10. bodun? köjültə serinçin 11. . . . . mar amu moçak balıkınta? təgzinti, buşı koltı . . . . . 14. ötrü mar amu moçak 15. . . . . teñriligiñerü bardı. . . . . 16. udururlar erti. 17. ol teñrilikdəki 18. kam mar amu moçakka 19. inçə tip ayıtı nə ər sən 20. . . . . sən nəlük kəltiñ bizintə . . . . . 21. . . . . tidi . . . . . yəmə mar amu 22. moçak ol kamka inçə tip 23. tidi. Arığ dintarmən siziñerü . . . . . kəltim . . . . .

Tərcümə

1. başı. . . . 2. sonra Mar Amu Moçak . . . . 3. belə deyib . . . . 4. etsə, mən . . . . 5. səni görüb . . . . 6. cəhənnəmdə . . . . hər nə qədər 7. orada. . . . edəcəksən, dedi. 8. . . . ona görə o vəhşi öz. 9. dediyi sözü bütünlüklə yerinə yetirdi. 10. Xalq ürəkdə səbr edib . . . . 11. Mar Amu Moçak şəhərində dolandı, mərhəmət dilədi. 14. sonra Mar Amu moçak 15. . . . tanrı diyarına getdi. . . . 16. ardınca gedirdilər. 17. O tanrılıqdakı 18. şaman Mar Amu Moçaka 19. belə deyib dedi: kimsən (nə kişisən?) 20. . . . . Sən nə üçün gəldin bizim torpağa . . . . 21. . . . dedi. Yenə Mar Amu 22. Moçak o şamana belə deyib 23. dedi: mömin, dindaram sizə pənah gətirdim . . . . .

II səhifə

1. . . . . 5. . . . . mən anta olurayın. 6. teñri nomın yadayın tidi. . . . 7. ötrü ol kam . . . . 8. inçə tip aydı . . . . . teñrilig 9. teñrilig siziñə bolzun . . . . . olun 10. tidi, ötrü mar amu moçak 11. ol kamka inçə tip aydı. 12. sən üç yolu inçə tip ayğıl 13. bu teñrilig

siziñə bolzun. 14. . . . . ötrü ol Kama ay . . . . ançulayu 15. üç yolu a. . . . tip . . . . 16. teñrilig siziñə bolzun tidi. 17. nə üçün tısər, ol kam 18. köjülünə inçə sakıntı. Bu 19. adın yirliq ər bu kəntü sevigın 20. öz ölməkkə kirür maña ol 21. kişi asığ bolğay. Yəmə 22. ol ödün mar amu moçak. . . . .

Tərcümə

5. . . . . mən orada oturum 6. tanrı dinini yayım, dedi. 7. Sonra o şaman, 8. belə deyib dedi: . . . . tanrılıq 9. Tanrılıq diyarı sizin olsun, oturun, 10. dedi. Onda Mar Amu Moçak 11. o şamana belə deyib dedi: 12. sən üç yol belə deyib təkrar et; 13. bu tanrı diyarı sizin olsun. 14. . . . . onda o şamana de. . . . beləcə 15. üç yol . . . . deyib. . . . 16. Tanrı diyarı sizin olsun, - dedi. 17. Nə üçün desə, o şaman 18. ürəyində belə fikirləşdi: bu 19. yadelli kişi öz sevinci ilə (razılığı ilə) 20. ölümə gedir. Mənə o 21. adam görə olacaq. Yenə 22. o vaxt Mar Amu Moçak. . . . .

III səhifə

1. kañıña . . . . 2. mən bu belgü . . . . 3. yavlak irü erür . . . . 4. az inərü barmış bir üküş 5. muyğak körmüş. Yəmə muyğak 6. sığınuğ ovutsuz bilig üçün 7. idərür ermiş. Bu belgü körüp. 8. yəmə anıq ayıq bu . . . . . bolup . . . . . 9. ötrü kañıña? inçə tipən aymış. Nə 10. tañ savlar bu. Nə . . . . 11. körür mən, timiş. 12. yəmə takı az inərü barmışlar . . . . .

Tərcümə

1. atasına. . . . 2. mən bu əlaməti. . . . 3. pis əlamətdir . . . . 4. dağa(?) sarı getmiş. Bir çox 5. dişi maral görmüş. Yenə dişi maral 6. erkək maralı abırsız bilik (cinsi əlaqə) üçün 7. şirnikdirir imiş. Bu əlaməti görüb 8. yenə pis niyyətə düşdü. 8. Onda atasına belə deyib müraciət etmiş: nə 10. dadlı sözlərdir bu? Nə . . . . 11. görürəm? – demiş. 12. yenə daha bir az aşağı düşmüşlər . . . . .

IV səhifə

1. . . . . 2. . . . . takıǵu kuşlar 3. . . . . içinə ormiş erti. 4. ol ər işikin açmış. 5. takıǵu kuşlarıǵ inərü öntürmüş 6. meñin aşın birgəli . . . . ol takıǵu 7. kuş ara irkək, tişi bar ermiş. 8. amarı barça . . . . ermiş. Ol 9. tişi takıǵular kamıǵın onarlar 10. ermiş. Yəmə irkəkiniñ onar ermiş 11. ötrü ol amarı 12. inçə körüp ol kuş idisiñə 13. inçə tip ayıtmış, nə tañ 14. sav. . . . evimdə yəmə 15. üküş takıǵu kuşlar bar erür. 16. irkəki onar, tişisiñin onmaz 17. erti. Sizin takıǵu irkəki 18. Nəñ onmaz, tişisi onar . . . . 19. inçə kiginç birti. Məniñ . . . . 20. takıǵularım amtı xəterniñ onmaz erti. . . .

Tərcümə

2. . . . . toyuq quşlar (toyuqlar) 3. . . . . içində oturmuş idi. 4. O kişi qapını açmış 5. toyuqları eşiyyə ötürmüş (ki,) 6. yem versin. O toyuqların 7. arasında erkəyi, dişisi var imiş, 8. digər hamısı . . . . . imiş. O 9. dişi toyuqların hamısı salamat 10. imişlər. Erkəkləri də salamat imişlər. 11. Onda o Amarı 12. belə görüb o quş sahibinə 13. belə deyib dedi: nə dadlı 14. söz . . . . evimdə yenə 15. çoxlu toyuq var . 16. erkəkləri sağalar, dişiləri sağ olmazlar 17. idi. Sizin toyuqların erkəyi 18. sağ deyil, dişisi sağdır. . . . 19. Belə cavab verdi: mənim . . . . 20. toyuqlarımın indi heç bir xəteri (qorxusu) yoxdur. . . .

VI ABİDƏ

Handakanın cavabı

Bu, mani mətnidir. Qədim uyğur ədibbası ilə yazılmışdır. İlk dəfə V. Banq tərəfindən tədqiq və nəşr edilmişdir (1931-ci il).

Ön tərəf

1. çınak kiginç birməki nom 2. ötrü bodisv tigin 3. . . . . atın tinin tartıp 4. turdı, karıp çınakka 5. inçə tip ayttı. Bu muntağ 6. körksüz ağnayı yatıǵma 7. nə türlüǵ kişi bu tip 8. ayttı . . . . çınak

inçə 9. tip ötti. Tenrim bu kişi 10. öñrə yigit, igsiz 11. sizin təğ kiçig körtlə 12. urı erti. Amtı karıdı, iǵlədi. 13. ig təgip muntağ körksüz 14. bolup yatur . . . . ötrü 15. bodisv inçə tip aymış. 16. bizimə uzun yaşap kiniñə 17. munçulayu kok bolur erinç.

Arxa səhifə

1. bodisav tigin bu 2. . . . . bodisv tigin çınakdan 3. . . . . bu savıǵ eşidip tinin 4. kirü koytı tartıp ağır 5. kadǵun uduǵ busuşun 6. yanıp bardı. Kəntü toyınaru 7. kirip kimniñ söz birmətin 8. amaru busanu sakını olurmış 9. . . . . kanı kan, öǵi katun 10. eşidip ekün kəlip oǵlıña 11. neçə aytsar nəñ iğinç 12. birmədük . . . . ol ödün 13. şntudn kan kamıǵ 14. buyurklarına, atlıǵlarına katıǵ 15. kıyın aymış, koǵlañ 16. barıp kıy sayu, bodun sayu 17. burku etiziñ.

Tərcüməsi

Ön səhifə

1. Bu, Handakanın verdiyi cavabın yazısıdır. 2. sonra bodisav tigin 3. . . . . atın cilovunu dartıb 4. durdu. Baxıb, Handakaya 5. belə deyib dedi: Bu belə 6. çirkin ağnayı yatan 7. nə dürlü (necə) deyib? 8. dedi . . . . Handaka belə 9. deyib ötdü: tanrım, bu adam 10. əvvəllər igid, sağlam 11. sizin tək gözəl bir uşaq idi. 12. nəsilli idi. İndi qocaldı. Xəstələndi. 13. xəstəlik deyib (xəstələnib) belə çirkin 14. olub yatır . . . . Onda 15. bodisav belə deyib demiş: 16. biz də uzun yaşayıb sonra 17. bunun kimi pisləşəcəyik.

Arxa səhifə

1. Bodisav tigin bu 2. . . . . bodisav tigin Handakadan 3. . . . bu sözü eşidib cilovu 4. geri qoydu, dartıb ağır 5. qayǵı ilə, böyük iztirabla 6. dönüb getdi. Öz şəhərinə 7. girib kilsədə bir söz demədən 8. sonsuz iztirab və fikir içində oturmuş. 9. . . . . atası

xan, anası xatun 10. eşidib ikisi də gəlib oğullarımdan 11. nə qədər soruşsalar da, heç birinə cavab 12. vermədi. Onda 13. Suddhodana xan bütün 14. buyruqlarına, adlı-sanlı adamlarına qəti 15. şəkildə demiş: dərhal 16. gedib sərhad arasında, xalq arasında 17. car çəkin . . . . .

VII ABİDƏ

Manixey məzmunlu bir parça

Bu uyğur əlifbası ilə yazılmış manixey dini məzmunlu nağıl parçasını ilk dəfə A.Lekok 1908-ci ildə nəşr etmiş, Vili Kaup 1931-ci ildə onu yenidən nəşr etdirmişdir. A.Lekok kitabəni Çində hakimiyyətdə olmuş Tan sülaləsinin dövrünə (600–900-cü illər arasında) aid edir. Tədqiqatçı həmin kitabəni Turfan vahəsində İdikut şəhərinin xarabalığından tapmışdır.

Transkripsiyası

Körtlə tatıqlıq nomi

1. . . . lar vağsıqlar kim anar kedilmiş 2. erti küçlüg vriştilərke aydı baq 3. tip . . . . ol yeklərdə uluğı təzdi köründi. 4. Bavi balıkdə taştın bir nerua(?) atlıq 5. ı erti. . . ol yeklərdə uluğı ol ıda 6. yadı vriştilər tutup tartdı soydurdı 7. ol ı yalprağakı yirdə tüşdi. . . 8. yəmə ol ödün Bavi balıkdəki bodun 9. . . ıkaladı, yağıdı kamğa taş alıp 10. Zruşç burkanığ atılar. . . ol taş 11. . . . . ularğaru yantı başlarm 12. . . . . töklerti. . . . . yəmə Zruşç . . . . 13. . . . . yarlıkadı, sizlər. . . . .

Arxa tərəf

Zruşç burkan yeklər

1. Ol ı uçınta olurdı köñülintə 2. inçə sakıntı: özümün kodı ıdayın 3. Zruşç burkan töpəsin üzə 4. tüşəyin Zruşç burkanığ ölüreyin 5. tip sakıntı. Yəmə ol ödün 6. Bavi balıkdəki kamlar ok, ay altı 7. yayın kurdı Zruşç burkanığ atı okı. 8. yana sıvğar öz tamırına təgdi. 9. yek antağ ölti. . kamlar uluğı 10. ovutluğ boltı. . . yəmə Zruşç. . . 11. örtüki yirdə turup Bavi. . . 12. ortusınaru bardı antağ. . . 13. grilik itilmiş. .

Tərcümə

Gözəllik dadlı yazısı

1. . . . . ruhlar ki onun yanma gedilmiş 2. idi güclü mələklərə dedi: mən 3. deyib o şeytanların ulusu gözə göründü. 4. Babil şəhərinin kənarında bir nerua(?) adlı 5. ağac vardı. O, şeytanlardan ulusu o ağacda 6. gizləndi. Mələklər (ağacdan) tutub dardılar, silkələdilər. 7. O ağacdan yarpaqları yerə töküldü. . . . 8. Yenə o zaman Babil şəhərindəki xalq (arasında ədavət meydana gəldi), 9. . . . . sehirlədi, düşmən elədi. Şaman daş götürüb 10. Zruşç burhana atdılar. O daş 11. . . . . özlərinə qayıtdı, başlarına. . . 12. töküldü. . . . . yenə Zruşç. . . . 13. . . . . əmr etdi: sizlər. . .

Arxa tərəf

Zruşç burhan şeytanlar

1. O ağacın ucunda (başında) oturdu. Ürəyində 2. belə düşündü: özümü aşağı atım, 3. Zruşç burhanın töpəsinə 4. düşüm, Zruşç burhanı öldürüm 5. deyib düşündü. Yenə o zaman 6. Babil şəhərində şamanlar ox yay aldı (götürdü) 7. yaylarını qurdular, Zruşç burhana ox atdılar, 8. Yenə oxları qayıdıb öz damarlarına dəydi 9. şeytan eləcə öldü, şamanların ulusu 10. biabır oldu. Yenə Zruşç . . . 11. olduğu yerdən durub Babil. . . . 12. ortasına doğru getdi eləcə. . . . 13. . . . . edilmiş.

VIII ABİDƏ

Mətn uyğur əlifbası ilə yazılmışdır

Ön tərəf

1. kararığ, tünərig ödsüz bolurlar. . . . 3. takı yəmə . . . . 4. inçə tip yarlıkayur, yəmə amtı 5. siz kızarğar sevəgəg oğlanım, inilərım 6. inçə katıqlanır 7. kim üzgə uduğun, sağlanmanın ərənlər bu 8. bir udğuruğlı din kutı tənrikə 9. kim sizni üzə belgüligü boltı. 10. yəmə bu etüz kim sizni üzə turur inçə körün 11. kolulanı tolup barça tevən 12. körün armağın, azğurmakın 13. itilmiş, yaratmış ol içtin sınar üküş erürlər 14. küçlüglər, köñüllər,

biliglər, sakinçilər 15. kim çokrayurlar, kamsayurlar 16. ançula meñizlig erürlər, kaltı 17. uluğ talag samudra kim bulğay tölgək 18. üküş ol. Yəmә kamığda kopda kaltı yil taluyğaru tursar. . . .

Arxa tərəf

1. . . . . kaltı kün toğsukdunkı yil 2. tursar ötrü ol bulğakığ, tölgəkig, 3. örküçlәнmәkig, әsmәkig, kün batsıqınaru 4. elitir. Yәмә kaltı kün batsıkdın 5. sınar yil yiltirsәр ol bulğamakığ, 6. yaykanmakığ kün toğsukdan sınar 7. elitir, yanturur. Yәмә kaltı kün 8. ortuda sınar yil tursar, ötrü ol 9. bulğaklarığ irdin sınar elitir 10. tәgirәр, kaltı yәмә yirdә sınar 11. yil tursar, ol suv bulğakı köpikləri 12. bulğanmakı, yaykanmakı, әsmәki kün 13. ortudan sınar tәgirәр, yanturur 14. ançula kaltı ol taluy kim burkarudun 15. sınar yil tursar, bulğak tölgəkig, 16. örküçlәнmәkig anta içrә belgülig 17. bolurlar. Ançula yәмә bu etüz kim. . .

Tәrcümә

Ön tərəf

1. qaranlıq, zülmәt, bәxtsiz olurlar. . . 3. Daha yәнә . . . 4. belә deyib fәrman verir: yәнә indi 5. siz qızarsınız, sevimli övladlarım, kiçik qardaşlarım, 6. belәcә möhkәм olun. 7. ki, yuxarıda sәhәtini, sağıamlığını qoruya bilmәyән igidlәр bu 8. bir oyanan din sәadәti tanrısına 9. ki, sizin üzәrinizdә zahir oldu 10. yәнә bu vücud ki, sizin üzәrinizdә durur, belәcә görün. 11. Müşahidә edin, dolup bütünlükdә. . . 12. görün, aldatmağını, azdırmağını 13. etmiş, yaratmışdır. İçindән yarıdan çoxdur. 14. güclülәр, biliklәр, düşüncәlәр 15. ki, qaynayırlar, hәрәkәtә gәtirirlәр, 16. belәcә bәnizli olurlar. Qaldı 17. böyük dәнiz Samudra ki, tәlatümü, hiylәsi 18. çoxdur. Yәнә bütünlükdә çox vaxt yel dәнizә doğru әssә. . . .

Arxa tərəf

1. . . . . qaldı. Şәrqdән külәk 2. әssә, onda o tәlatümü. iğtişası, 3. qәrbә tərəf 4. aparar. Yәнә qaldı qәrbdән 5. yarım

külәk әssә, o tәlatümü, 6. dalğalanmanı şәrqdән yarıyoldan 7. döndәrir. Yәнә qaldı cәнub tərəfdән zәif yel qalxsа, onda 9. dalğaları şimala aparır, 10. çatdırar. Qaldı yәнә şimaldән yel qalxsа, o su bulantılarını, köpüklәri, 12. tәlatümü, çalxalanmanı, әsmәni 13. cәнub tərəfә çatdırır, qaytarır. 14. Belәcә qaldı o dәнiz ki, cәнubdән 15. zәif külәk qalsа, tәlatüm, fırtına, 16. çalxalanma onun içindән aşkar 17. olur. Belәcә bu vücud ki. . . .

IX ABİDӘ

Manixey yazısı ilə yazılmışdır

Ön tərəf

1. . . . . 2. . . . . iltә, kanta belgülig. . . . 3. . . . iş tuş atlığ yüzlüg bәglәр 4. . . . . ayağıluk, ağırlıguk tәg 5. . . . . bodunka yarağılığ artukrak 6. sizin evinizdә kutça, kıvça 7. ertii. İnçә kәrgәk erti üstünkii 8. kökii pekkatıg boltı ersәр. 9. elitii kәlmış azukı alkanmadı ersәр. 10. yir suvda uzun yaşadı 11. ersәр üküş ögrünçü meñü 12. sizni birlә körzün erti. Üzütlüg 13. edgü kılınçın tükәtzün erti. 14. taştın sınar kamıg tüzünlәр birlә 15. kut kıv bolu yorızun erti. . . . . 16. inçip . . . . . kılta bulunçsuz. . . . .

Arxa tərəf

1. . . . . 2. korkmıçıg ölüm birlә . . . 3. kәndü yigәtii ersәр ölüm. . . . 4. nә üçün tisәр andağ . . . . 5. korkınçıg kün erür kimkә. . . . 6. korkmaz, ayınmaz, kimkә. . . . . 7. iştürmәz tuyuzmaz. Kaltı oğrı 8. kişicә tuyumsuzuk kәlir, kaltı 9. arslan öküzüg, börii koyınka 10. öpünüü kәlirçә. Yәмә ançulayu 11. buu ölüm künii kimnii üzә 12. kәlsәр, kamıgıg alaңad turur 13. yarlıkanmatın ölürür, iliglәр, kanlarka 14. korkmaz, igil, çokan kişilәrkә 15. . . . . aviçka, kurtğaka әrsimәz 16. . . . . yarlıkamaz. . . . .

Tәrcümә

Ön tərəf

1. . . . . 2. . . . . eldә, xanda nişanә. . . . 3. . . . . dostlar tanışlar, mәşhur (adlı- sanlı) bәylәр. 4. . . . . hörmәtli, möhtәрәm 5. . . . . xalqa yararlı çox artıq 6. sizin evinizdә xoşbәxt,

bəxtiyar, 7.idi. Belə gərəkdir. Üstündəki. 8. kökü çox möhkəm olsa idi, 9.eldən gəlmiş azuqəsi qurtarmasa, 10. vətəndə uzun ömür yaşasa, 11.çoxlu sevinci əbədi 12. sizinlə birlikdə görsün, canlı 13. yaxşı əməlləri ilə tükətsin. 14. bayırdan bütün tayfaları birlikdə 15.xoşbəxt, bəxtiyar olaraq yaşasın. . . . .16. deyib . . . . .təmənnasız...

Arxa tərəf

1. . . . .2. . . . . qorxunc ölümlə. . . . 3. özü yüksəltse, ölüm. . . . 4. nə üçün desə, o cür . . . . 5. qorxunc gün olur. Kimə . . . . 6.qorxmaz, çəkinməz, kimə. . . 7. bildirməz, hiss etdirməz. Qaldı oğru 8. adama hissiyyatsızlıq gəlir, qaldı 9. aslan öküzə, qurd qoyuna 10. hücum edərək gələn kimi yenə beləcə 11. bu ölüm günü üstünə 12. gəlsə, hamını alaraq durur, 13. fərman vermədən öldürür, hökmdarlardan, xanlardan 14. qorxmaz, gənc, nişanlı adamlara 15. . . . qocalan, qarıyan iyrenməz. 16. . . . fərman verməz. . . .

X ABİDƏ

Uyğur əlifbası ilə yazılmışdır

Ön tərəf

1. ersər, edgü kılınçıq buşu küçün 2. ğılzun. Yəmə mşixa 3.burkan kirtkünyük başı birigli 4. üzütün tiləqli kişilərig. 5. kəntünün edgü öglisinə 6. edgü öglitip atadı. İnçə tip 7. yarlıkadı. Kəntü kizlənçünün 8. arıq nomka kızkanmatın ağı 9. köñülün inanu sizinmətin 10. kizlən?. Takı yəmə inçə yarlıkadı. 11. Kim etüz üçün əmgənsər, 12. tolğansar, yəmə anıq utlısı 13. etüzkə ölmək artamak 14. bulunçı ol. Kim üzütün edgü uruğ saçsar, 16. yəmə anıq utlısın meñligü 17. ölməz öz teñri yirintə 18. bulur. Takı yəmə inçə tip 19. yarlıkadı, ol ismirin (və ya ismiryək) sanlıq 20. ağıq barımaq antan? ağıq

Arxa tərəf

1. münluğ dintarka buşu birin 2. açınıq ağrınıq, yəmə tolturuq 3. ol meñülük, barımlıq ağılıknızka 4. yəmə bir köñülün inçə

5.inağ bir ötməkiñ, bir sağar 6. suvıñ utlısınıñ yıraya 7. barmaz anuk erür. Takı yəmə 8. nomda inçə tip yarlıkadı. Ol 9. niğosaklar kop bir tæg erməz 10. yəmə tükəllig niğosak bar. Yəmə 11. antağ bar edgü ögli ol. Antağ 12. bar. Nomuğ taplağılı kişilər 13. yəmə üzüt axrvznğaru ağmaq 14. tægilmək. Yəmə adın özge tægşilməki, 15. ağmaq, inməki bir tæg 16. erməz, yəmə bir ekintiniñ adırtı 17.üküş bar . . . ançulayu kaltı 18. yazukluğ ərnin bağı, külügi, 19.boğaqusı, ağırlıq, yiniklik bar. 20. takı yəmə ançulayu kaltı

Tərcümə

Ön tərəf

1. isə, yaxşı əməli sədəqə gücü ilə. 2. etsin yenə Mşixa (Məsiha) 3.burhan etiqadını qurban verən 4. ruhu ilə diləyən adamları 5.özünün yaxşı təlimində 6. yaxşı mömin adlandırdı. Belə deyib 7.fərman verdi öz sirrini 8. müqəddəs qanuna qısqanmadan uca 9.könüllə inanaraq şübhəyə düşmədən 10. qoru. Daha yenə belə fərman verdi: 11. Kim vücudu üçün əziyyət çəksə, 12. əzab görsə yenə onun mükafatı 13. vücuda ölmək, məhv olmaq 14. olasıdır. Kim ruhu 15. üçün yaxşı toxum səpsə, 16. yenə onun mükafatının əbədiliyi 17. ölməz. Öz tanrı yerində 18. olur. Daha yenə belə deyib 19. fərman verdi: o İsmirin külli miqdarda 20. var-dövləti, sürüsü (ondan pis)

Arxa tərəf

1. mömin dindarlara sədəqə verin 2. Ac qalın, əziyyət çəkin, yenə doldurun 3. O əbədilik, varımlıq ağınlızla, 4. yenə qəlbinizlə belə 5. inanın: bir çörəyin, bir sakar 6. suyun mükafatı havayı 7.getməz, hazır olar. Daha yenə 8. qanunda belə deyib fərman verdi: o 9. niğosakların hamısı eyni deyil 10. yenə kamil niğosak var, yenə 11. belə yaxşı fikirlidir. Belə 12. var dini qanunlara qulluq edən adamlar 13. yenə ruhun zodiak bürcünə yüksəlməsi, 14.yetişməsi. Yenə adın öz şəklinə düşməsi, 15. yüksəlməsi, enməsi eyni 16. deyildir, yenə bir-birindən fərqlidir. 17. çox var . . . beləcə qaldı 18. günahkar kişinin zənciri, şöhrəti, 19. buxovu, qiyməti, qiymətsizliyi var. 20. Daha yenə beləcə qaldı. . .

XI ABİDƏ

Ön tərəf

Alqışı, ötüki 1. tuta yarlıkayur. Ekinti 2. sağınç ol asanmış 3. as kim ol etüzüntə 4. kirür öfür. Üçünç 5. sağınç ol titir yemə 6. mənini etüzim keşlig 7. islig, küçlüg ol 8. ol asın suvsusun 9. kolusinça tutmak kərgək 10. nə üçün ada kılmasar. 11. törtünç sağınç 12. ol titir üzüksüz 13. nizvanılar birle sünjüşmək, öçəşmək ol 15. nə üçün tisər, 16. nizvanıların etüzkə 17. tən tən tatıg tatıg 18. üçün inçə küçlüg 19. bolurlar. İnçə ğıltı 20. oot kuruğ otuğu

Arxa tərəf

Titsilər ışıka 1. örtüyürçə, turkaru 2. as içkü inçə kolusinça 3. asanmak kərgək nizvanılar 4. küçlüg bolmazun 5. etüzkə ada kılmazun 6. . . kaltı konağka olur 7. sar bu savlarığ kop 8. köşültə ömək, 9. şanınmak kərgək 10. takı yemə titsilər 11. kəntünün ışıısına inçə 12. tip siz inç aytilar. 13. nədə utru uluğ 14. anğlion bitig içintə 15. baslayu ay tənriç 16. ögər alkayur. kin 17. uluğ ilig tənri 18. xanı Ezrua tənriç 19. ögər . . . . ışıisi inçə tip yarlıkadı.

Tərcümə

Ön tərəf

Alqışları, duaları 1. tutaraq fərman verir. İkinci 2. fikir budur: yeməli 3. xörək odur ki, vücuda 4. daxil olub yox olsun. Üçüncü 5. fikir budur: yenə 6. mənim vücudum geniş, 7. güclüdür. 8. O xörəyin, suyun 9. qaydasınca vermək gərəkdir 10. ona görə ki, təhlükəli olmasın. 11. Dördüncü fikir budur: 12. daimi 13. ehtiraslara qarşı döyüşmək, mübarizə aparmaqdır, 15. çünki desə, 16. ehtirasların vücuda 17. növ-növ dadlı-dadlı 18. (olduğu) üçün belə güclü 19. olur, belə qıldı. 20. od quru odunu . . . .

Arxa tərəf

Şagirdlər müəllimlərə 1. yandıran kimi olur. 2. Xörək, içkini belə qaydasınca 3. yemək lazımdır ki, ehtiraslar 4. güclü olmasın, 5. vücad üçün

təhlükə yaratmasın. 6. Qaldı dincəlməyə otursa, 7. bu sözlər bütün ürekdən fikirləşmək, 9. düşünmək gərəkdir. 10. daha yenə şagirdlər 11. müəllimlərinə belə 12. deyib belə soruşdular: 13. Nədən ötrü böyük 14. Evanqeliya kitabı içərisində 15. əvvəlcə ay tanrını 16. öyüb alqış edirlər (tərifləyirlər), sonra 17. böyük hökmdar tanrı 18. xanı Ezrua tanrını 19. öyürlər. Onların müəllimi belə deyib buyurdu.

XII ABİDƏ

Ön tərəf

1. kəntünün kin kalğalı 2. uruğın, tarağın üzə. 3. sakınmış kərgək. Kamıgka 4. edgü nom tərü edgü busı birsər, 5. nə üçün tisər, 6. anıñ kalmış ağı, 7. baramı artatmazun 8. tənriçə yazukluğ tsuyluğ 9. ölgətmis bolmazun. 10. bu bilgə kişiniñ 11. belgüsi roçvarın 12. takı yemə kop toğmış 13. etüzlüç tınlıqlarka 14. tirig özi ölüm. . . oñ 15. tunıta crür. . . 16. əsən ermək, igləmək 17. oñtun erür. Yigitən 18. ermək, karımak oñtun 19. erür . . . yemə kop 20. türlüç as içkü

Arxa tərəf

1. açmaq suvsamak oñtun 2. erür. Kamıg yaz kədar 3. . . . . rıışını kamıg, küz-kış 4. . . . . oñtunıta 5. . . . . çolayu erür kaltı kop 6. . . . . rluç ı tarağ orğaklı 7. . . . . çi oñtunıta 8. . . . . 9. . . . . mağ bu yir suvka 10. . . . . öd kəlməki bar 11. . . . . kop toğmışlarka 12. . . . . mək yitmək kəlməki . . . . . 13. ol sevinç kəntü 14. . . . . üzütke ol, kim 15. . . . . köni yolun 16. . . . . maka katıqlansar, 17. tərkləsər, kamıg kop 18. tökülmək, saçalmak 19. ulağ sapıgda sın şıñük 20. bu kolusinça tirə yığa

Tərcümə

Ön tərəf

1. Özünün sonra qalan 2. toxumu, taxılı haqqında 3. fikirləşmək gərəkdir. Hamıya 4. yaxşı qanun mərhəmət edərək yaxşı qurban versə, 5. nə üçün desə, 6. onun qalmış sərvəti, 7. var-

dövləti məhv olmasın, 8. tanrıya qarşı günahlar 9. işlətmis olmasın. 10. Müdrik adamların 11. nişanəsi budur: roçvarm. 12. Daha yenə bütün doğulmuş 13. canlı varlıqlar üçün 14. dirilik özü ölüm. . . . 15. sağdadır. . . . 16. sağlamlıq, xəstəlik 17. ondandır cavan 18. qalmaq, qocalmaq ondandır. 19. Yenə çoxlu 20. müxtəlif yemək içmək,

Arxa tərəf

1. acmaq, susamaq ondandır. 2. Bütün yaz qədər 3 . . . . . payız, qış 4. . . . . ondandır 5. . . . . qaldı bütün 6. . . . . taxıl orağı 7. . . . . ondandır. 8. . . . . 9. . . . . bu yer suya (vətənə) 10. . . . . vaxtın gəlməsi var. 11. . . . . bütün doğulmuşlara 12. . . . . yetməsinin gəlməsi var 13. o sevinci özü. 14. . . . . ruhadır. Kim 15. . . . . kəni yolun 16. . . . . mağa möhkəmlənsə, 17. xarab olsa, hamısı bütün 18. tökülmək, saçılmaq (dağılmaq) 19. zəncir düzümündən sınıan sümük 20. bu qaydasınca toplanaraq, yığılaraq. . . . .

XIII ABİDƏ

Manixey yazısı ilə yazılmışdır.

Ön tərəf

1. taplasar, bu kız adın 2. kişikə yarağuluk erməz 3. tənrim siziñə yarağay anavamıg 4. yutuzluk alının, kamıgın 5. ögrünçün mejin olursar, ağıg 6. körtlə bolğay ekigün 7. antağ körtlə bolğaysızlar. 8. kaltı kün tənrii buu yir suv 9. üzə toğar kəntü yarukın 10. kamıgka yarutır . . . yəmə 11. anavam antağ bolğay kaltı 12. yazkı körtlə yası ıgac 13. tükəl türlüg yılıg yıparlıg. . . .

Arxa tərəf

1. anavamıg titrü körün 2. sizni üçün kaltı ağıg 3. könjülte berü sizni sevər, 4. amrayur. Tənrim, siz yarlıkasar, bəgii bolun 6. yəmə anavam yotuzunuz bolzun 7. . . . . yəmə tənrii yalavaçu 8. burkan şumnağdıka inçə 9. yarlıkadı. . . . bu sav 10. kim siz ayur, siz eşidin 11. bir aznd sözləyün ögrəki 12. ertmis ödün bir uluğ 13. balık bar erti. Kamıg . . . . . 14. ödgə tükəlig . . . . . 15. erti.

Tərcümə

Ön tərəf

1. xoşlasa bu qız başqa 2. adama layiq deyil, 3. tanrım sizə layiqdir, Anavamı 4. xanımlığa alın. Hamı 5. sevinc və nəşə ilə otursa (yaşasa) yaman 6. gözəl olacaq. Hər ikiniz 7. belə gözəl olacaqsınız. 8. Qaldı gün tanrı bu yer-su (vətən) 9. üzərində doğar öz nurunu 10. hamıya paylayır. . . . yenə 11. Anavam belə olacaq, qaldı 12. yazda gözəl yaşıl ağac 13. tam müxtəlif ilıg ətirli. . . .

Arxa tərəf

1. Anavamı diqqətlə baxın. 2. Sizin üçün qaldı. Yaman 3. bütün könlüdən sizi sevər, 4. əzizləyər. Tanrım siz lütf etsəniz, bəy olun 6. Yenə Anavam xanımınız olsun. 7. yenə tanrı elçisi 8. burhan Sumnağdıka belə 9. buyurdu: bu sözü 10. ki, siz deyirsiniz, siz eşidin. 11. bir ibrətamiz hekayət söyləyim: Keçmiş 12. zamanlarda bir böyük 13. şəhər var idi. Bütün 14. zamanlarda kamil. . . . . 15. idi.

XIV ABİDƏ

Ön tərəf

1. ançulayu kaltı ilig 2. oğlu tiginig avurtalar 3. eligintə igidürçə . 4. takı yəmə inçə kaltı 5. ilig tonu uz yuğuçu 6. eligintə arıyurça. 7. takı yəmə inçə kaltı 8. katıgıg altun kısıda 9. arıyurça. . . . takı 10. inçə kaltı ötsüz 11. kapakuğ yəmə yügürüglü 12. akıgılı suvka kəmisip 13. eligin arıtırça.

Arxa tərəf

1. iligkə yarağuluk tæg yontuğ 2. arıtırça, kintiyürçə. 3. takı yəmə inçə kaltı 4. təpizlig yirdə uruğ saçıp 5. erməzçə. Yəmə takı 6. inçə kaltı bitigəçi 7. oğlan ən ilki üküş 8. əmgək körür kin xviştım 9. bolur. Takı inçə 10. kaltı . . . . . uzuntonluğu 11. ergiz toğur . . . . . . ödgə 12. az əmgənür kiin ögrünçü köpüp. . . . .

Tərcümə

Ön tərəf

1. beləliklə, qaldı 2. oğlunu, şahzadəni dayələrlə 3. əlində tərbiyə etdiyi kimi. 4. daha yenə belə qaldı 5. hökmdarın paltarı paltaryuyan ustanın 6. əlində təmizlənən kimi 7. daha yenə belə qaldı 8. qarışıq qızıl kürədə 9. təmizləndiyi kimi . . . daha 10. belə qaldı deşiksiz 11. qapağı yenə sürətlə axan suya atıb 13. əl-yuyan kimi.

Arxa tərəf

1. hökmdara layiq olan ilxını (atı) 2. təmizləyən kimi. qaşovlayan kimi 3. daha yenə belə qaldı 4. şoran yerdə 5. kimi yenə daha 6. belə qaldı katib 7. oğlan ən birinci çox 8. əziyyət çəkir, sonra müəllim usta 9. olur daha belə 10. qaldı . . . . qadın 11. ekiz doğur. . . o zaman 12. əzab çəkir, sonra sevinc görür . . .

XV ABİDƏ

Ön tərəf

1. tükəlig bolup ol 2. meñigü tirig öz kirtü yolka. 3. orunka ögrünçün təgiñ 4. kim sizlər anı üçün 5. okıtımıs boltuñuzlar 6. . . . takı yəmə üzütümüz, 7. kañı teñrii mani burkan. 8. inçə tip yarlıkadı 9. amrak oğlanım öñ 10. sakınıñ ol uzakı 11. sav yürüglərin kim mən 12. sizlərkə ayu birtim 13. yəmə inçə biliñlər 14. ol yaruk kızı ögütümıs 15. ög arığ yil kañımız uluğ 16. ilig teñrii kañı Ezrua 17. teñri ekinti yulğak 18. özii kim kəntü ol kəniğ 19. roşan teñrii. Yəmə ekintii 20. ölügüg tırgürügli 21. ay teñrii üçünç arığ

Arxa tərəf

1. nom kutı kim kəntü ol 2. kamığ nom iligii. Yəmə 3. sizlərkə ayu birtim 4. bu üç ilig teñrilər 5. kəlməkin, inməkin. 6. ərdəmin, böğüsün, böğülənməkin 7. kaltı kəlip kədilüür 8. bu kamığ edlər üzə 9. yəmə kaltı ıdmıs 10. boltı. Bu bilgə biligiğ 11. mən sizlərkə ükü 12. körkün ükü yürügün 13. tanukun sözləyü

ayu 14. birtim bu kamığ küçlüglər 15. savın kaltı yəmə nə kolun 16. kəlti közüntilər 17. bu ilig teñrilər kim 18. kəntü ol yuşo kəniğ 19. vhmñ roşan teñrii. inçip 20. bu bilgə bilig kim kəndü 21. ol kəniğ roşan teñrii.

Tərcümə

Ön tərəf

1. kamilləşib o 2. xoşbəxt diri (varlıq) yola düşdü. 3. şadlıqla yola salın 4. ki, sizlər onun üçün 5. oxutmuş oldunuz. 6. . . . daha yenə ruhumuz, 7. atamız tanrı mani burhan 8. belə deyib buyurdu: 9. əziz oğlanım, öncə 10. düşünün o sürəkli 11. söz nəsihətləri ki, mən 12. sizə söyləmişdim 13. yenə beləcə bilin: O işıq qızının tərif etdiyi 15. ağıllı təmiz külək, atamız 16. ulu hökmdar tanrı xanı Zerua 17. tanrı və ikinci məşəl 18. özü ki, özü kəniği 19. roşan tanrıdır (ışıq xatun). Yenə ikinci 20. ölünü dirildən 21. ay tanrı, üçüncü təmiz

Arxa tərəf

1. din xoşbəxtliyi ki, özüdür 2. bütün dinlərin ən qüdrətlişidir, yenə 3. sizlərə danışdım 4. bu üç tanrının gələməyini, (aşağı) enməyini, 6. igidliyini, rəşadətini, idraka yetişməyini, 7. qaldı gəlib sahib olur 8. bütün bu mülklər üzərində 9. yenə qaldı göndərmiş 10. oldu bu müdrək kəlamları 11. mən sizlərə çoxlu 12. təsvirlə, çoxlu şərhə, 13. dəlillərlə söyləyərək danışdım 14. Bütün bu güclülər 15. sözlərini qaldı yenə nə zaman 16. gəlib göründülər. 17. Bu hökmdar tanrılar ki, 18. özü o Yuşo kəniğ 19. vahman roşan tanrıdır, belə deyib 20. bu müdrək bilik ki, özü 21. o kəniğ roşan tanrıdır.

XVI ABİDƏ

Manixey yazısı ilə yazılmışdır

Ön tərəf

1. sınından amranmak biligiğ. 2. öntürüp tıntura teñri üzə 3. kedürür. Kəndünün köñül 4. sınından kirtkünmək biligiğ. 5. ön-

türüp yil teñri üzə 6. kedürür. Kəndünün sakınç 7. sınından sərilmək biligig 8. öntürüp teñri 9. kedürür. Kəndünün tuymak 10. sindan bilgə öntürüp 11. ot teñri üzə kedürür. Yəmə 12. takı söz sav öñüsü 13. tip okımış bular. Tıntura 14. teñri, yil teñri, yaruk teñri, suv 15. teñri, ot teñri. Amranmak bilig, 16. kirtgünç bilig, tavrannmak bilig, 17. serinmək bilig, bilgə bilig 18. söz savın kirtgünmək. 19. bilgə biligig (adnağuka?) birmək 20. üç yigirmənç nom kutı teñri 21. bular ançulayu . . . . 22. etüz içrə. İnç . . . uluğ 23. bilig teñri ekii yigirmi anund

Arxa tərəf

1. teñrilər birlə teñri yirində 2. erürçə bu erür bir yaruk kün 3. eki yigirmi edgü edin birlə kim. 4. kamığ dindarlar üzə kedürür. 5. yəmə ekinti yaruk kün kəndü erür 6. eki yigirmi ilənmənmək kim nom 7. kutı teñridən toğar, yaruk kün teñrikə 8. yöleşür. Eki yigirmi teñri kırkının 9. birlə, ilənmək ərksinmək 10. bilgə bilig, yigədmək, sevinmək, 11. tavrannmak, kənin aarmak, kirtkünmək, 12. serinmək, çının başıgın 13. ermək, edgü kılınç kılmaq, tüz 14. köñüllüğün ermək, yarukun, yaşukun 15. ermək, bu erür ekindi yaruk 16. küni eki yigirmi edgü edin 17. bir də kim nom kutı teñridən 18. toğdı. Ançulayu kaltı. Kün teñri 19. kim ol. Uluğ teñridən toğdı. 20. yəmə ol üçünç yaruk kün kəndü erür. 21. biş teñri küçi. kim kündəm 22. dindarlarnın etüzündən kurtul. . . . 23. bu . . . . biş teñri küç . . .

Tərcümə

Ön tərəf

1. . . . . daxilindən sevgi hissələrini 12. götürüb meh tanrısına 3. geyindirir. Öz qəlbinin 4. dərinliyindən inanılan biliyini 5. götürüb yel tanrıya 6. geyindirir. Özünün düşüncə 7. aləmindən dözümlü biliyini 8. götürüb su tanrıya 9. geyindirir. Özünün duyğu 10. aləmindən müdriklik biliyini götürüb 11. od tanrıya geyindirir. Yənə 12. daha söz-sov önünü 13. deyib çağrılan bunlardır: meh 14. tanrı, yel tanrı, işıq tanrı, su 15. tanrı, od tanrı. Məhəbbət biliyi, 16. inam biliyi, davranmaq biliyi 17. dözümlü biliyi, müdriklik biliyi.

18. söz-sovun inanmaq 19. müdrik biliyi (başqasına) vermək. 20. on üçüncü din səadəti tanrısı 21. bunlar beləcə . . . . 22. vücud içrə . . . böyük 23. bilik tanrı on iki . . . . anund

Arxa tərəf

1. tanrılar ilə tanrı məkanına 2. yetişincə bu bir işıqlı gündür, 3. on iki yaxşı mülklə ki, 4. bütün dindarlara geyindirilir. 5. yənə ikinci işıqlı gün də özü budur: 6. on iki hökmdarlıq ki, din, 7. səadəti tanrıdan doğular, işıqlı gün tanrıya 8. bənzəyər: on iki tanrı kənizi 9. ilə güclənmək, qüdrətlənmək 10. müdrik bilik, yüksəltmək, sevinmək, 11. davranmaq, düzlük aramaq, inanmaq, 12. dözmək, həqiqət axtarmaq, 13. yaxşı işlər görmək, düz 14. ürəkli olmaq, nur olmaq, işıq 15. Budur ikinci işıqlı 16. günü on iki yaxşı mülkün 17. bir də ki, din səadəti tanrıdan 18. doğuldu. Beləliklə, qaldı gün tanrı 19. ki, ulu tanrıdan doğuldu. 20. Yənə o üçüncü işıqlı gün özüdür 21. beş tanrı gücü ki, hər gün 22. dindarlarnın vücudundan qurtuldu. . . 23. Bu . . . beş tanrı güc. . .

XVII ABİDƏ

Uyğur əlifbası ilə yazılmışdır

Ön tərəf

1. sini kigə . . . ol. Kut, ög 2. köñül, sakınç, tuymak, 3. amranmak, bilig, kirtgünç bilig. 4. ornağı oruntı erür. Bu edgü 5. biliglərin yəmə bu üçünç 6. yaruk kün kün teñrikə oğşayur 7. yöleşür. Yəmə iki yigirmi ödləri. 8. kəntü erür. İki yigirmi teñri kırkını 9. iki tünərik tün kəntü 10. bular erür. Bir tün kəntü bu kararığ 11. etüz erür. Yəmə iki yigirmi 12. ödləri kəntülər ol. biş közünür 13. tavqırd etüz sınırları, sünük, 14. sinir, tamar, ət, təri. Biş 15. közünməz tutulmaz yavlak biliglər 16. kim kəntü ol. Üz boz bilig.

Arxa tərəf

1. övkə bilig, ovutsuz bilig, 2. tərkiş bilig, biligsiz bilig, suk 3. yek, ovutsuz yek birlə. 4. yəmə ikinti tünərig tün kəntü 5. erür az yek ölümlüg sakınç 6. yəmə iki yigirmi ödləri kəntü ol 7. iki

yegirmi kararığ ilənməki. 8. yəmə yaruk künlər tünərig tünlərəkə 9. utrunğalı, öçəşkəli 10. turdı. Yəmə yigədti yaruk kün 11. kararığ tünüg alağad turdı. Yəmə 12. öñrəki ğormuzta teñri suñüşində 13. yöləşürü. Yəmə anta kin 14. erk siñür ilənürlər iliglər, kanlar 15. kəntü öz ilin içrə. 16. bir yaruk ilənmək, ikinti bilgə

Tərcümə

Ön tərəf

1. Sənin üzvlərin bunlardır: bəxt, ağıl, 2. könül, təfəkkür, (düşüncə), duyğu, 3. məhəbbət, bilik, inam 4. iqamətgahı, məkanıdır. Bu yaxşı 5. biliklərin yenə bu üçüncü 6. işıqlı gün günəş tanrıya oxşayır, 7. bənzəyir. Yenə on iki zamini 8. özüdür: on iki tanrı xidmətçisi, 9. İki qaranlıq gecənin özü 10. bunlardır: gecə özü bu qara 11. varlıq (özüdür). Yenə on iki 12. zaman özüdür (bunlardır): Beş görünən 13. tavqırd bədən (vücut) üzvləri: sümük, 14. sinir, damar, ət, dəri. Beş 15. görünməz, tutulmaz (ələ gəlməz) pis biliklər, 16. ki, özləri bunlardır: üç boz bilik (nifrət hissi)

Arxa tərəf

1. Qəzəb hissi, şəhvət hissi, 2. qızmaq hissi (hövsələsizlik) nadanlıq hissi. Ehtiras 3. şeytanı həyasızlıq şeytanı ilə birlikdə. 4. Yenə ikinci qaranlıq gecənin özü bunlardır: 5. Az şeytanı, ölüm düşüncələri (axirət fikri) 6. Yenə on iki dövrün özü bunlardır: 7. on iki qaranlıq hakimiyyəti. 8. Yenə işıqlı gündüzlər qaranlıq gecələrlə 9. qarşı dayanmağa, mübarizə aparmağa 10. durdular. Yenə yüksək işıqlı gündüz 11. qaranlıq gecəni məğlub etdi (alıb durdu). Yenə 12. (bu) əvvəllərdəki Hürmüz tanrının vuruşuna 13. bənzəyir. Yenə ondan sonra 14. qüdrətli. . . hökm sürürlər hökmdarlar, xanlar 15. hərə öz elinin içində. 16. Birinci işıqlı hakimiyyət, ikinci müdrik bilik.

XVIII ABİDƏ

Ön tərəf

1. bilig, üçüncü yigədmək, törtüncü 2. sevinmək, bişinç tavrannmaq 3. altıncü kirtü, yitincü kirtgünmək 4. səkizincü sərinmək.

tokuzuncü 5. könin ermək, onunç edgü 6. kılınçlığ, bir yegirminç tüz köñüllüg, 7. iki yegirminç yaruk, bular iki 8. yigirmi ödlər köñül içrə yadılır, 9. yaraşur. Yəmə kəntü kəntü tükəl 10. . . . arıtın . . . . . 12. . . . . taştırtı, belgürtilər. 13. yəmə kanyu kişi kim bu iki 14. yigirmi ilənməkiğ kəntü köñülün 15. ara tiksər, tarısarlar belgüsi 16. erigi, barığı yəmə uluğlar boşgur...

Arxa tərəf

1. . . . . 2. . . . . 3. ara belgünlük bolur. Yəmə. 4. nom içrə ögütmiş begiz belgünləri 5. erürlər. Yəmə kün küniğə aların 6. amıl, yavaş köñülü yaraşı 7. yumşaq savı, sözi, bilgə biligi 8. adırtlığ ukmaqı, sərimlig kiñ 9. ergini köni tük kamığka edgü 10. sakıncı ükliyür ürən yaşarur, 11. yadılır. Yəmə ol iki yigirmi 12. türlüğ edgü bilgə bilig 13. kişi köñülintə önləyür. 14. yəmə toğurur üküş türlüğ 15. yaruğ teñri oğullanların. Yəmə 16. nom içintə kamığ türlüğ. . .

Tərcümə

Ön tərəf

1. bilik, üçüncü qələbə, dördüncü 2. sevinc, beşinci davranmaq (qeyrət), 3. altıncı həqiqət, yeddinci inam, 4. səkkizinci dözümlük, doqquzuncu 5. düzlük, onuncu yaxşı 6. əməl, on birinci düz könüllük, 7. on ikinci işıq. Bu on 8. iki öyüd qəlb içərisində yayılır, 9. yaraşır. Yenə özü özü tam 10. . . . . təmizlənen. . . . . 12. . . . . daşdırdı, məlum oldu. 13. yenə hər adam ki bu on 14. iki mühüm hissi öz qəlbində 15. yaşatsa, bəsləsə, nişanəsi, 16. davranışı, həyat tərzi yenə yüklərin öyrətdiyi. . . .

Arxa tərəf

1. . . . . 3. arasında nişanə olur. Yenə 4. Müqəddəs kitabda nəsihətli, parlaq nişanələrdir. 5. Yenə günlərin bir günündə onların 6. yumşaq, zərif könülləri, yerinə uyğun, 7. incə söz-sovu, müdrik kəlamları, 8. qəbil ağılı, təmkinli gen 9. varlığı sadıq olan hamıya yaxşı 10. fikirlərini böyüdür, toxum kimi göyərir, 11.

yayılır. Yenə o on iki 12. dürlü xeyirli müdrük bilik 13. insan qəlbində çiçək açır, 14. yenə doğulur. Çoxlu cürbəcür 15. işiq tanrı oğullarını (nəsillərini yaradır) Yenə 6. Müqəddəs kitab içində bütün cürbəcür. . . .

XIX ABİDƏ

Ön tərəf

Edgü edgü 1. erigi barığı uluğ türügün 2. atlığ, külüg belgülük bolur 3. . . aşnusi ilən . . . 4. kanyu kişi kəntü etüzün üzə 5. erklig bolup il xan törüsün 6. tutmuş ersər, il xan törüsü 7. erigi, barığı biş türüg savdan 8. utru belgülük bolur. 9. bu erür il xan törüsü . . 10. ötrü Bir balıkda uzatı erməz, turmaz. . . .

Arxa tərəf

1. katıqlanmaz inçip ağı bolur. Yəmə 2. . . türüg ağı barım eliqinəri 3. kəlsər, əsirgerü kızğanu tutmaz, kizləməz 4. üçünç arığın, toruğun 5. erməkiq nomlayur, adnağuka tutuzur 6. kəntü yəmə arığın, toruğun erür. 7. yəmə üzüksüz arığın erməkiq 8. sevər, amrayur, törtünç 9. nom içrə ornağlıqlar çağsaputka 10. . . . küçlüglər birlə 11. . . . . edgü ögli bolur. Yəmə 12. biligsizlərdə özin tarkaru 13. tutmaz, bişinc üküş tirig kuvraq 14. ornanmış . . .

Tərcümə

Ön tərəf

Yaxşı, yaxşı 1. həyat tərzi böyük müxtəlifliyi ilə 2. adlısanlı, məşhur əlamətdar olur, 3. əvvəlki hakim . . . 4. Hər hansı adam öz varlığına 5. hakim olub hökmdar qanununu 6. tutmuş olarsa, hökmdarın qanunu 7. həyat tərzi beş növ sözdən doğru əlamət olur. 9. Bu əsas hökmdar qanunu. . . 10. ötrü (?) bir səhərdə çox çəkməz, durmaz. . . .

Arxa tərəf

1. möhkəmlənməz. . . hədiyyə olur. 2. cürbəcür var-dövlət əlinə 3. gəlsə, əsirgəyərək qızırqanmaz, gizləməz 4. üçüncü, varlığı, yoxluğu 5. yaşayışını öyrədir. Başqasına tapşırır, 6. özü

yenə təmiz, qüdsi olur. 7. Yenə həmişə təmiz yaşamağı 8. sevər, xoşlayır. Dördüncü, 9. müqəddəs kitabdakılar məkanlılar çağsaputa 10. . . . güclülərlə birlikdə 11. . . . . xoş niyyətli olurlar. Yenə 12. nadan adamlardan özünü kənara 13. çəkməz, beşincisi, çoxlu diri camaat 14. yerləşmiş. . . .

XX ABİDƏ

Uyğur əlifbası ilə yazılmışdır

Ön tərəf

1. . . . . iki yigirmiç 2. . . . . kanyu kişi kim bu yarukun 3. erməkiq kəntü köñülin içrə 4. tarımış ersər, ol kişi belgüsi 5. antağ erür. Nəñ aşnu ovutsuz 6. bilig anın köñülin içrə 7. ərksinməz. Yəmə tişi kişilərin 8. körkin məñizin nəñ yokça 9. edlignizçə sakınur. Yəmə kəntü 10. özin uzuntonluğlarda 11. saklanu tarkaru tutar. 12. ikinti kəntü köñülin nığoşaklar 13. üzə bamaz, ulamaz. Ol nığoşaklar 14. savın nəñəyük öziniñçə 15. okşatmaz, yəmə ol nığoşaklarını, 16. ornınka kurınka artuk

Arxa tərəf

1. . . . . 2. etüzün oğlağı . . . . 3. sıyak tutmaz. Yəmə to. . . lar 4. yumşak, inçək itiglig, yaratıqlıq. . . 5. tiləməz, kolmaz. Törtünç, 6. alkınçu ölüm künin öyü tutar. 7. yemz üzüksüz erklig 8. kan anıñ köziñə közünü 9. yüzün utru tururça sakınur. 10. bişinç ini içilərin münlüg, 11. kadağlıq kılmaç kimni üzə yəmə 12. özüq tanuk önməz. İnçip 13. üzüksüz köntəmək anıñ köñülü 14. süzükün, yarukun, yaşukın 15. erür, bu erür iki 16. yigirmi ilənmək kim bur . . . .

Tərcümə

Ön tərəf

1. . . . . on ikinci 2. . . . . hər adam ki, bu işıqlı 3. varlığı öz qəlbində 4. səpsə, o adamın nişaneləri 5. belə olur: əvvəlki

ədəbsiz 6. bilik (şəhvət hissi) onun qəlbinə 7. hakim kəsile bilməz. Yenə qadın 8. gözəlliyinin mövcud olmayan 9. faydasızlığını düşünür. Yenə özü 10. özünü qadınlardan 11. uzaqda saxlayıb tutar. 12. İkinci, öz könlünü ziyarətçilərin niğosak 13. üzünə bağlamaz, qapamaz, o ziyarətçilərin 14. sözünü heç cür özününkünə 15. oxşatmaz. Yenə o ziyarətçilərin 16. məkanına bayrama artıq. . . .

Arxa tərəf

1. . . . . 2. vücudunu zəif. . . . . 3. çöküntü tutmaz, yenə. . . . . 4. yumşaq, incə, düzəldilmiş, yaradılmış . . . . . 5. diləməz, xahiş etməz. Dördüncü, 6. hər şeyi aparan ölüm gününü fikirləşər. 7. . . . . daim qüdrətli 8. xan onun gözünə görsənərək, 9. qarşısında dayanar kimi fikirləşir. 10. Beşinci, kiçik və böyük qardaşlarını günahkar, 11. müqəssir bilməz, heç kimin üzünə yenə 12. yalançı şahid durmaz. Beləcə 13. daim . . . . . onun könlü 14. təmiz, işıqlı, nurlu olur. On iki hakimiyət budur ki, bur. . . . .

XXI ABİDƏ

Ön tərəf

1. oot önər erti. Takı. . . . . 2. kim kün teñri toğar erti. Ordu 3. üstün asırılmamın təgzinür erti 4. ötrü birək üstündən kalığdan 5. kəlti, mini okıdı inçə tip aydı. 6. ay sən, varukdad oğulu sənin ayğar 7. ançağ ol. Muntada artuk körmüş 8. Sən amtı ödsüz ölmə, tərk muntadan 9. yanıp bar tidi. Takı yəmə muntadan 10. öni birdin sınar xoruğ burkan 11. ünin işidtim. İnçip özin nəğ 12. körmədim, ötrü ertəñü amranu mani 13. nəğ atamın atayu okıdı. . . . .

Arxa tərəf

1. . . . . nə üçün tisər, boğuk . . . . . 2. . . . . təgəy, kapığı açılığay teñri 3. yarukı, isigi inçəy səniñ kanatın 4. küyürgəy. ötüngəy sən, ölgəy sən, 5. tidi. Ötrü ol ödün bu savıq işidip 6. kanatımın silkinip, yəmə tərkəyü kalığdan 7. kodı intim. Yana kaya kördüm, tağ 8. . . . . belgürmüş erti. Kün teñri yarukın 9. . . . .

Kögmən tağda toğa kəlür erti. Yəmə 10. birək üstüntən kodı ün kəlti, xoruğ 11. burkan yarlığın kəlürdi. İnçə tip 12. aydı: sini okıyur mən, varukdad oğlu 13. . . . . bilir mən. . . . .

Tərcümə

Ön tərəf

1. od qalxardı. Daha . . . . . 2. ki gün tanrı doğardı. Sarayın 3. üzərindən aşırılmadan ətrafında dövrə vururdu. 4. Sonra qəfildən yuxarıdan, qeybdən 5. səs gəldi. Məni çağırdı, belə deyib çağırdı: 6. Ey sən, Varukdad oğlu! Sənin sözün 7. belədir: buradakından artıq görmüşsən. 8. Sən indi vaxtsız ölmə, cəld buradan 9. qayıdıb get, dedi. Daha yenə bundan 10. başqa, cənub tərəfdə Xoruq burhanın 11. səsini eşitdim. Ancaq özünü qətiyyənlə 12. görmədim. Sonra son dərəcə nəvazişlə Mani 13. mənim adıma çəkib çağırdı. . . . .

Arxa tərəf

1. . . . . nə üçün desə, boğuc . . . . . 2. . . . . toxunacaq, qapısı açılacaq. Tanrı 3. işığı, istisi enəcək, sənin qanadını 4. yandıracaq, alovlanacaqsa, öləcəksən, 5. dedi. Sonra o öyüdü bu sözünü eşidib 6. qanadlarımı silkələyib yenə tərk edərək qeybdən 7. aşağıya endim. Yenə qaya gördüm. Dan 8. . . . . yeri ağarmışdı. kün tanrı işığı ilə Köqmən dağında doğulmaq üçün gəlirdi. Yenə 10. qəfildən yuxarıdan aşağıya səs gəldi. Xoruğ 11. burhan fərmanını gətirdi. Belə deyib 12. söylədi: səni çağırıram, Varukdad oğlu! 13. . . . . bilirəm. . . . .

XXII ABİDƏ

Manixey yazısı ilə yazılmışdır. Koçudan tapılmışdır

Ön tərəf

1. yiməgil. Bekrü kizlə, yaşurğıl 2. adın kişi körməzün üç 3. yeg savın sınağlı azmış, munmuş 4. ters, azıq nomlağlar dıntar

5. atın tutarlar, ara yuva başı alırlar. 6. kəntü barğay tamuka
7. uduu iltkəy birgüçig. 8. az ovutsuz, suk yek arıksız 9. üküş kişig
toğrı yolta azğurur 10. bakır oğulka kökləyür. Toğa 11. ölü
əmgənür suk otın öçürlər. 12. toğuru umaz yaruk üzütin

Arxa tərəf

1. edgərməz, kolulasar, sakınsar, 2. ülüglüg kutluğ bodun biz
3. alkınçu ödgə boltumuz. 4. arığ kirtü dıntar tapınalım, 5.
ötünəlim. Köñülin biligin 6. bartmalım unta birək 7. talulalım.
Pdkruk kötürürçə 8. buşı birəlim. Erz 9. meñlər az yekkə buşı 10.
tavar birəlim, yürün tonluğ 11. dındarka ara nvydma 12. ödünəlim.
Kañımız Ezrua.

Tərcümə

Ön tərəf

1. yemə, yaxşıca gizlə, pünhan saxla 2. başqa adam
görməsin. Üç 3. şeytan sözü ilə yolunu azmış, kədərənmiş 4.
yalan, səhv dinlər dındar 5. adını tutarlar (dındar adlanmaq
istəyir), bəzən nəzir alırlar. 6. Özü gedəcək cəhənnəmə. 7.
ardınca nəzir verənləri (aparacaq) 8. həyasız, suçlu şeytan natəmiz
9. çox adamı doğru yolundan sapdırır, azdırır 10. mis pul oğlana
xoş gəlir, doğularaq, 11. ölərək zəhmət çəkir, günah otunu
söndürürlər, 12. həzm edə bilmirlər. İşığın varlığı

Arxa tərəf

1. yaxşılaşdırmaz. Xəyala dalsaq, düşünsək, 2. qisməti
bəxtiyarlıq olan xalqıq. 3. ölüm vaxtımız yetişdi. 4. Saf etiqadlı
dındarlara sitayiş edək, 5. dua edək. Qəlbini, inamını qırmayaq,
onda qəfildən 7. seçək. . . Şeirləri götürür kimi 8. qurbanlıq verək.
. . . 9. Yemləri Az şeytana qurban 10. mal verək, yüngül donluq
11. dındara arasında . . . 12. nəsihət verək. Atamız Ezrua. . .

XXIII ABİDƏ

Arxa tərəf

1. kurtultaçı üzütlər. . . . 2. kəndü işin tükəti. . . 3. tənri
yirinə bardılar. Ol . . . . 4. kuruğ erməzün tip, inçip kiñ . . . . 5. ol
orunka oluru yarlıkadı. Bögü 6. burkanlar barça bir özlüklə 7. atın
körkin təğşürüp üzüt . . . 8. kurtarğalı belgürtilər. . . . 9. iligimiz
ıduk kut kün tənriçə (bata?) 10. yarlıkaduk üçün kamığ yok çığay
kapkara 11. bodun bukun bosuşluğ, kadğuluğ 12. boltumuz erti.
Kaltı yana kün tənri 13. ornmta yaruk ay tənri yaşıyu belgürə
14. yarlıkarça iligimiz İduk kut Aulauç 15. orunta belgürə
yarlıkadı, altun örgin 16. üzə oluru yarlıq boltı. İl Ötükən 17. kutı
ilki böğü iliglər kanları 18. iliglər kutı, bu ıduk örgin kutı 19. tənri
iligimiz İduk kut üzə ornanmakı 20. bolzun. Yitili iki yigirmili
erklig 21. küçlüglərdən küç basut kəlzün körtlə 22. kəsənçig,
adıncığ, yaruk alp ərdəmlik, 23. bödük, küçlüg iligimiz kutı üzə
24. oranzun. Tolp kamığ ili, törusi üzə

Tərcümə

Arxa tərəf

1. xilas olası ruhlar . . . . 2. öz işini tamamladı. . . . 3. tanrı
yerinə getdilər o . . . . 4. qurumasın deyib . . . . beləcə gen 5. O
taxta oturaraq fərman verdi. Qüvvətli 6. burhanlar hamısı bir canla
(bir nəfər kimi) 7. adını, görkəmini dəyişdirib ruh . . . . 8. xilas
etmək üçün göründülər. . . 9. hökmdarımız İdukkut Müqəddəs
bəxt gün tanrı kimi 10. buyurduğu üçün bütün yoxsul qapqara
11. xalq, camaat kədərli, qayğılı 12. olmuş idi. Qaldı yenə gün
tanrı 13. diyarında işıqlı ay tanrının gizli nişanəsini 14. Buyurduğu
kimi hökmdarımız İdukkut Aulauç 15. diyarında görünməyə iltifat
göstərdi. Qızıl taxtın 16. üstündə oturaraq fərman oldu. Ötükən eli
17. səadəti, ilkin qüvvətli hökmdarlar ataları, 18. hökmdarlar
səadəti, bu müqəddəs sarayın səadəti 19. tanrı hökmdarımız
İdukkutun üzərində məskən saldığı yer 20. olsun. Yeddili on iki
qüdrətli 21. güclülərdən kömək gəlsin. Gözəl, 22. sevimli, layiqli,
ışıqlı, rəşadətli, 23. böyük, güclü hökmdarımız səadət üzərində
24. məskən salsın. Bütün eli, qanunu üzərində. . .

BURHAN ABİDƏLƏRİ

Qədim türk, o cümlədən qədim uyğur qəbilələri hələ qədim zamanlarda, mənbələrin verdiyi məlumatlara görə bizim eramızın V-VI əsrlərində Mərkəzi Asiyada yaşayıb çinlilərlə və tibetlilərlə təmasda olarkən burhan (Budda, buddizm) dini ilə tanış olmuşlar. Qaynaqlar bu dinin qədim türk qəbilələri arasında nə dərəcədə yayıldığından danışmır, bu dinin geniş xalq kütləsi tərəfindən də qəbul edildiyini göstərmir. Lakin burası dəqiq məlumdur ki, qədim türk cəmiyyətinin yuxarı təbəqəsi burhan dininə qarşı laqeyd olmamışdır. IX əsrin əvvəllərinə (832) aid olan bir mənbədə (Karabalqasun abidəsinin çincə kitabəsi) deyilir ki, uyğurlar çox cahil olduqlarından keçmişdə şeytanı burhan (Budda) kimi tanıyırmışlar, indi həqiqəti başa düşmüşlər. Eyni fikrə, az qala, eyni şəkildə qədim uyğur mani abidələrində də past gəlirik. Buradan belə bir nəticə çıxarmaq olar ki, hələ qədim zamanlarda qədim türklərin, o cümlədən qədim uyğurların bir hissəsi burhan dininə iman gətirmişdir. Lakin sonralar qismən bir sıra siyasi-ictimai hadisələrin təsiri ilə (məslən, ərəblərin İran və Orta Asiyayı işğal etməsi, o yerlərdə islam dininin yayılması, yerli dinə iman gətirənlərin təqib edilməsi, onların şərqə qaçması və s.), qismən passivlik təbliğ edən burhan dininin coşğun təbibətə, çapqınlara, yürüzlərə, müharibələrə, işğallara, ən nəhayət, köçəriliyə meyl edən türk təbibətinə xas olmadığı üçün burhan dini unudulur. Burhan dinini əvəz edən Mani (manixey) dini isə türk təbiətinə daha zidd idi, cəngavər türkləri cılızlaşdırırdı. Buna görə heç də təsadüfi deyildir ki, Mani dini türklər arasında yalnız qısa bir müddətdə hakim din ola bilir. Qədim uyğurlar (məcburiyyət üzündən) IX əsrin ortalarında (840) Şərqi Türkünə köçdükdən və orada Koçu dövlətini yaratdıqdan sonra oturaq həyata keçməyə, şəhərlərdə məskunlaşmağa başlayır. Bu, necə deyirlər, türklərin təbiətinin dəyişməsinə, burhan dininin yayılmasına səbəb olur. Qismən burhan dininin hakim mövqə tutduğu Çin və Tibet dövlətləri ilə siyasi və iqtisadi əlaqələr.

qismən də türklərin öz təbiətlərinin burhan dininin tələblərinə cavab verəcək dərəcədə dəyişməsi belə bir nəticəyə gətirir ki, artıq IX əsrin ortalarında burhan dini qədim uyğur Koçu dövlətində hakim mövqə tutur.

Hər hansı bir hakim ideologiya kimi, burhan dini də öz ehkamlarını təbliğ etmək üçün öz bədii ədəbiyyatını yaratmalı idi. Koçu dövlətində uyğur əlifbası ilə yaradılan burhan məzmunlu ədəbiyyat həm orijinal, həm də Çin və toxar dillərindən tərcümə yolu ilə (məna məlum olduğuna görə, hind dilindən uyğur dilinə birbaşa tərcümə edilmiş əsərlərə hələlik təsadüf edilməmişdir) yaradılır.

Burhan dini məzmunlu qədim uyğur abidələrinin qədim türklərin, bir tərəfdən, dini və ideologiyasını, digər tərəfdən, qədim türk uyğur qəbilələrinin ədəbiyyatının nə səviyyədə inkişaf etdiyini, nəhayət, qədim türk (uyğur) ədəbi və bədii dilinin vəziyyətini öyrənmək üçün böyük əhəmiyyəti vardır. Lakin sandıq-sandıq Qərbi Avropaya daşınan qədim uyğurca kitablar istər dini, istər tarixi – fəlsəfi, istərsə ədəbiyyatşünaslıq, istərsə də dilçilik baxımından hələ, demək olar ki, heç öyrənilməmiş, araşdırılmamışdır.

Yuxarıda qeyd etdiyim kimi, qədim uyğur burhan abidələrinin bir qismi orijinal, bir qismi tərcümədir. Onu da qeyd etməyi ləqim bilirəm ki, tərcümə bütün janrlarda eyni nisbətə deyildir: bizə gəlib çatan yeganə ibtidai dram toxar dilindən (toxar dilinə də hind dilindən) tərcümə edilmişdir; nəsr əsərlərinin böyük əksəriyyəti başqa dillərdən (əsasən, Çin dilindən) tərcümə edilmişdir, nəzm əsərlərinin əksəriyyəti orijinaldır.

Qədim uyğur əlifbası ilə yazılmış abidələr arasında burhan abidələri çoxluq təşkil edir. Məhz buna görədir ki, oxuculara təqdim edilən bu kitabda da burhan abidələrinə geniş yer verilmişdir. Kitabda uyğur əlifbası ilə yazılmış (yaxud tərcümə edilmiş) burhan abidələrinə bir ibtidai dram, on nəsr əsəri və otuzadək (29) şeir nümunəsi verilir.

Dram (ibtidai). «Maytırsimit» abidəsi hind və toxar dillərində dram janrında yazılsa da, qədim uyğur dilinə bu janrda tərcümə edilməmişdir. Əslində bu əsərin qədim uyğur variantı dram deyildir, lakin əsərdə dram iyi verən bəzi əlamətlərə,

Elə yerlərdə

məsələn, ibtidai remarkalara, (*filankəs*) dedi, (*filankəs*) cavab verdi, (*filankəs*) soruşdu, (*filankəs*) buyurdu tipli ifadələrə, dram janrına aid terminlərə rast gəlirik.

Nəsr. Kitabda nəsrə yazılmış burhan abidələrinə on nümunə verilmişdir. Bunların bir qismi böyük həcmli əsərlərdən (məsələn, «Altun yaruk», «Süan-Tszyanın bioqrafiyası») parçalardan ibarətdir, bir qismi isə kiçik hekayətlərdir. Böyük həcmli əsərləri bütöv şəkildə vermək imkan xaricində olduğu üçün oxucuda onlar haqqında müəyyən təsəvvür yaratmaq üçün parçalar verdim. Ümid edirəm ki, bu təşəbbür həmin əsərləri Azərbaycan oxucusuna çatdırmaq üçün kimdə isə həvəs oyadacaqdır.

Nəzm. Burhan mühitinə aid təqdim etdiyimiz şeirlərdən ilk beşi (948 misradır) Londonda Britaniya müzeyində saxlanır. Həmin əsərlər bunlardır: «Elə yerlərdə», «On cür yaxşılığın mədhi», «Otuz beş burhana hörmət», «Əlifba sırası ilə», «Boşboğazlıq». Digər şeirlərdən danışarkən, həmin əsərlərin saxlandığı yer və onların, heç olmasa, ilk nəşir və tədqiqatçıları göstərilir.

Təqdim etdiyim şeirlər, bunlar istər orijinal, istər tərcümə olsun, təkcə burhan (buddizm) dini, fəlsəfəsi və mədəniyyəti tarixi və əsaslarını öyrənmək üçün yox, həm də türk şeirinin ən qədim dövrlərdən müasir dövrədək inkişafını izləməyə xidmət edə bilər. Onu da qeyd etməyi zəruri sayıram ki, oxuculara təqdim etdiyim bu şeirlər qədim uyğur burhan şeirinin kiçik, cüzi bir hissəsidir.

Qədim uyğur şeirini VII əsr və sonrakı dövrlərin məhsulu hesab edirlər.

Bu şeir Londondakı toplunun əvvəlində gəlir və tam bir səhifəni tutur. Səhifədə 16 sətir vardır, hər sətirdə iki misra vardır. Şeir hər bəndi 8 misradan ibarət olan 4 bəndə bölünür, hər bənd *anı təg orunlarta* sözləri ilə bitir. Misralardakı hecaların sayı müxtəlifdir – hər misrada 5-dən 14-ədək heca vardır. Birinci bənddə misrabəşi qafiyə (bənd a səsli misralarla başlanır, təkcə altıncı misra ti ilə başlanır) bir dəfə pozulur, digər üç bənddə 7 misra öndən qafiyələnir və səkkizinci misra, artıq dediyimiz kimi, *anı tək orunlarta* sözləri ilə bitir. Bundan başqa, bəndlərdə son qafiyəyə də rast gəlirik. Şeir çox mükəmməl yazılmışdır və müasir türk şeirindəki qafiyəli sərbəst şeiri xatırladır.

1.adkaşu turur kat-kat tağta,

amıl aqlak aranyadanta.

artuç, sögüt altınınta,

akar suvlukta.

amrançığın uçdaçı kuşkılar

tirinlik kuvrağlıkta,

adkağsızın mənji təginjülüg ol

anı təg orunlarta.

2.iç tərinq kat bük tağta,

irtəki səki aranyadanta,

idiz, tikim kayalık boşğukluk erip

idi tikisiztə,

imirt, çoğurt, sögüt arasınta,

inçkəkiə suv kızığında,

ilin, mənşizin dyan olurgülüğ ol

anı təg orunlarta

3.señir buluñ tərinq tağta,

seviglig aranyadanta,

sərməlip akar suvluğ erip

səp səm aqlakta,

səkiş türlüğ yıllər üzə təprəmətin

sərilip anta,

sərə yalñuzm nom mənşisin təginjülüg ol

anı tæg orunlarta.
4.kökërip turur körküg tağta,
köñül yaraşı ağlak orunta,
köp yiği tælim söğütlüg erip
köpirip turur kölmæn suvlukta,
köz başlap kaçığların yığmıp
közünmiş bilinmişçə orunlarta,
küsənçigsizin meji tægingülüg
anı tæg orunlarta.

Tærcümæ

1.Bir-birinæ söykænæn qat-qat dağlarda,
Sakit, ağlaq aranyadanda,
Ardınc, söyüd altında,
Axar sular boyunca,
Sevinclæ uçan quşcığazlar
Toplanma yerlərində
Hüdudsuz sevincæ çatmalıdır
Bu cür mækanlarda.
2.Uzaq, dærin, qatlı, bükük dağlarda
Qædim köhnæ aranyadanda,
Yüksæk, sındırım qayalıqlar hakim olan yerdæ,
Sükunæt içində,
İmirt, çoğurt, söyüd arasında,
Sakit sular qırağında
Hæmişæ næşæsiz dyan oturmalıdır
Bu cür mækanlarda.
3.Yamaclarda, dærin dağlarda,
Sevimli aranyadanda,
Çağlayıb axar sular qırağında
Boş kimsæsiz tænhalıqda
Sækkiz dürlü yellærdæn tærpæn-mædæn
Orada særilib
Sæbrlæ yalqızlıqda qanun sevincinæ çatmalıdır
Bu cür mækanlarda.
4.Göyærib duran gözæl dağlarda

Könül oxşayan tənha yerlərdæ
Çox sıx söyüdlük ola
Köpürüb göllænən sular sahilində
Göz başda olmaqla hiss üzvlærini toplayıb
Tanınmış, mæşhurlaşmış mækanlarda,
Arzusuz næşæyæ çatmalıdır
Bu cür mækanlarda.

ON CÜR YAXŞILIĞIN TƏRİFİ

Bu şeir bəndləri 8 misradan ibarət olan 13 bənd və sonda 4 misralıq bir bənddən ibarətdir. Şeirdə cəmi 108 misra vardır. 4 misralıq sonuncu bənd də daxil olmaqla şeirdə yalnız misrabəşi qafiyə mövcuddur; son qafiyə yoxdur. Bəndlərdəki 8 misra bir misrabəşi qafiyəyə malikdir. Misralarda hecaların sayı, əsasən, 13-14-dür, yalnız 8 misra on iki hecalıdır. Sonra gələn on bənddə Tolpı Tüzün Uğanın 10 yaxşılığı təriflənir. Sonuncu iki bənd və dördlükdə isə əsəri yazan yaxud tərcümə edən haqqında məlumat verilir, lakin bununla belə əsərin müəllifi yaxud tərcüməçisi məlum olmur. Görünür, burada adı çəkilən şəxslərdən biri müəllif yaxud tərcüməçidir. Yeddinci misrada «mən Atsan» ifadəsinə rast gəlirik. Güman etmək olar ki, şeirin müəllifinin adı Atsandır.

Şeir takşut şəklində yazılmışdır. Hər sətirdə 2 misra vardır. Misraların sonunda bir nöqtə, dördlüklərin sonunda dörd nöqtə qoyulmuşdur. Nöqtələr elə qoyulmuşdur ki, onları birləşdirdikdə romb fiquru alınır. Əsl mətnin, yəni on cür yaxşılıqdan bəhs edən 10 bəndin sonu felin indiki zamanında duran sözlə bitir.

1.buda Avatamsaka atlıg sudur içinde
buşulmaksız nom oğuşka kirmək bölükdə
buluñ yınak sayu kəlmiş bodısatvlar
bulıdçılayu yığılmış toy kuvrağı ara.
burkan oğlu Tolpı Tüzün Uğan arşının
bulunçsuz yig edgülərin ögmiş şlokda
burk şark kılıp on edgüsin mən Atsan özüm
buyan küsüş üzə koşmış takşut başladı.
2.ayağuluğ umuğumuz birər tuşlarda
adınlarmıñ asıǵı üşün küü kəlig üzə
añçulayu kaltı sumur tağlar kanı tæg
ayı uluğ arduk körkə etüz belgürdür
aşu yimə ol kañımız sağtaşını
amrılıp inc təprəmədin olurmuş ödtə
aridin əñ siməksizin alkutın sınar
añsız üküş uluşlarda toşu köşünür

3.kut buyanlar iliginin kutluğ bodınta
kulaçça erip tip tægirimi pravışı erür
kurşadılı yüz miñ koldı sanınça yoçan
kuduluşu aǵılışu yaruklar öner
kudğarğuluğ vaynikilər yarıǵu iyin
kuruğsuz yig asıǵlarıǵ büdürgü üçün
kodı özü tægşindürü tolptın sınar
kum sanınça yirtünçülər sayu yadıılır
4.Sarvavartasıdı tigin ad öñdünlüğ
səkiz on yaş yaşamışın körkitmiş erür
sartavahı yolçı, yirçi aşuça yimə
sanı yüz miñ koldı nayut yıl ay yaşayur
sakınıp nəñ tükədinçsiz sözlüğ yidinçsiz
saşimsız yarp kut küsüşlüğ küçi barıntm
sansar uçı tüpükginçə pək menğü tupup
5.turkaru ödün köñül bilig basudçılığın
tudçı yisdim ertər keçər idiglig nomlar
toğmak öçmək törülüg ol ürlüksüz titir
tudyaklanğuluğ, yapşınğuluğ öz tezi yok tip
tuyunmışlar iliginin bilgə biligi
turum ara erdə, kısğa kşan ödtə
tolp üç ödkı alku nomnuñ tezin belgüsün
tuyu yumkı bir kalısız tuyar ödkürür
6.bir uluşta yirtinçünün yaruk yulası
bilgülüğçə kamıǵ nomta tuyunmuş ödtə
birlə yana adın alku uluşlar sayu
bir tæg yanlıǵ burkan bolmış körkı köşünür
birgərü ol alkularnı birkə sıǵurur
birni alkuka kigürməki antağ ök erür
bilü uğusuz intraçal toorka okşadı
birtəmlədi tıdılışmaz küü kəlig kılur
7.odunmışlarmıñ iligi öz kudurmuş
oşup eşəliksiz yolta ornanıp turup
on uluğ küç, tört korkınçsız enğrəyük başlap
okşatınçsız yig nomlarka tükəllig bolup
oñ tægziñçilik yalrıdır tudruğ tigme

utğurak çın arıŝ arığ üç nom tilgənin,
 ol tıdığsız tolun bilgə biligi üzə
 onğay ilkəy kuvağ ara onğaru evirür
 8.yirtinçünün umuğının ünində öner
 yig yürügli yılayulı tört üç kirtülər
 yilvi yañlığ ulalıŝur pıratıdyasanbutrad
 yig üstünki paramıtta ulatı nomlar
 yırçiləyü bu sansartın tardıp taŝkarıp
 yintsikməksiz yig meñgikə yidkürgü üçün
 yinik ağır aŝnu kılınmış tıldağı iyin
 yidə uduŝu kölüñülər yolınça ildir
 9.arya Vayruçana eksübi Amıdayusı
 ayağuluğ Badıraŝırı Suçantrabudı
 ançulayu ok Sıryağarbi Vaŝır yalınlığ
 adlar üzə öni öni yirdinçülərtə
 alp Samantabadıra Vaçıra Tuvaça
 Avalukidaiŝvara Nırvanakidü
 Ardın Qandabastı başlap bodısatavlığ
 arığ tirin kuvrağ üzə ağırladılar
 10.ton Karasa ŝat paŝıŝkar yiviklər alıp
 toyn körklü tuğ başlığnın törüsün tutup
 toruk yavru bramanıñ körkin körkidip
 tuta yigü aŝın üŝüp əmgəktə çonup
 tolu yarım ay sayu belğünü bilip
 toŝ bulğanmış ig əmlədəçi, otaçı bolup
 turıdmaksız köñül üzə alku ödlərdə
 tonça kamığ al aldağta üd yaradınır
 11.kadır yavlak tınlıqlarığ yavaldurğu üçün
 kağıl bağsal iriglig il kan bəg iisı bolup
 kadğuluğnuñ əmgəklignıñ yarağı iyin
 kara bodun başlağuluğ törü yorıdıp
 kat kat tənri yirlərində yalañuk ara
 kayuta yimə kaçan ersər başlap ərksinip
 kanturğu üçün tınlıqların kop küsüşlərin
 kamığ türlüg eriŝlərig tükəl körkidür
 12.umuğumuz uğan alpnıñ etüz belğüsü

uŝadı ıdur yarukları öz yaŝ ülgüsü
 uçuz bilmək ötkürməki, uz tuyunmakı
 uŝun ödün nomluğ tilgən təğŝindürməki
 uluğ tolun üni, isigi, toyı, kuvrağı
 uz yaraŝı ödləyüri kop eriŝləri
 una bu ok adrukları birər birəri
 udsuz, tüpsüz erür üçün aña manur mən
 13.yümçigsizin titrü baka körüp kanğusuz,
 yükünç, ayığ, tapığ, uduğ yanğı bulğusuz,
 yüdə ildinü töpüdə urup utlı kılğusuz,
 yüz miñ sansız kalp öd üzə ögüp ördgüsüz
 yürün, arığ, edgü nomlar ağılıkına
 yürəkimtə içtin barmış kirtgünçüm üzə
 yükünürmən kop köñülin alu yarlıkın
 yöğərütə sizni körgü küsümüş kanzun
 14.öğə yükünmüş bu yanmın evirər mən
 örgüt tudçı köni kirtü nom nomladaçı
 ögip uluğ tuyunmuş mən bolmakım üzə
 ödügçisiz adınlarka umuğ bolayın

Tərcümə

1.Budha Avatamsaka adlı ayə içində
 dəyişməz qanun fəslinə giriş bölümündə
 bütün hər tərəfdən gəlmiş bodhisatvların
 bulud kimi yığılmış xalq, camaat arasında
 burhan oğlu Tolpı Tüzün Uğan zahidin
 misilsiz üstün yaxşılıqlarını tərifləyən mənzumədən
 burk – ŝark edib on yaxşılığını mən Atsan özüm
 yaxşılıq arzusu ilə qoşduğum şeir başladı.
 2.Hörmətli ümidimiz hər təsadüfdə
 başqalarının faydası üçün səsi gələn qəder
 beləcə qaldı Sumur dağlar xanı tək
 çox böyük, olduqca gözəl vücud göstərir.
 yaxud yenə o atamız bardaş quraraq
 sakitləşib, dinc tərپənmədən oturduğu vaxtda
 onu axtarmağa ehtiyac olmadan

istinasız çoxlu ölkələrdə tez-tez görünür
 3.səadət, yaxşılıqlar hökmdarının xoşbəxt boyunda
 qulac qədərdir deyib dəyirmi pravesa var
 sarmaşaraq yüz minlərlə yoçana ilə
 Alçalaraq-yüksələrək işıqlar yüksələr
 Qurtarılmalı vayniklər yaradığı üçün
 Bitməmiş yaxşı işləri bitirmək üçün
 Hər bürcün özü dəyişərək qoydu
 Qum qədər çox dünyalar boyu yayılır
 4.Əvvəlcə Sarvavartasıdı adlı şahzadənin
 Səksən il yaşadığını göstərmişdir
 Sartavahı yolçu, rəhbər adı ilə yenə
 Yüz min koldı nayut il, ay yaşayır
 Düşünüb tükənməz, sözlə sona yetməz
 Saysız qüdrətli səadət arzulu güclü varımdan
 Samsarın ucu sona yetişincə sağlam, əbədi durur
 5.Əbədi olan könül biliyinin rəhbərliyi ilə
 Fasiləsiz ötüb keçər həyata bağlı ənənələr
 Doğulmaq, ölmək qanundur, ölümlü sərtir
 Duyulmalı, yapışmalı öz kökü yoxdur deyib
 Anlaqlı hökmdarlarının müdrik hikməti
 Dərhal keçən, qısa bir an içində
 Hər üç zamankı bütün ənənələrin əslini, nişanəsini
 Duyaraq hamısını istisnasız öyrənər
 6.Bir ölkədə dünyanın parlaq məşəli
 Aşkar olduqca bütün ənənələrin məlum olduğu zamanda
 Yenə digər bütün ölkələr boyu
 Eyni tərzdə (onun) burhan olmuş şəkli görünür.
 Cənubda o hamını birlikdə sıxışdırır
 Birinin hamını gətirməsi o cür olur
 Bilərək mümkün olmayan İndraçala toruna oxşadı,
 Tamamladı maneəsiz şöhrəti yayıldı.
 7.Oyanmışların hökmdarı xilas olub qurtulmuş
 Ən mühüm yolda yerləşib duraraq
 On böyük qüvvət, dörd qorxusuz enrəyüklə başda olmaqla
 Bənzərsiz üstün ənənələrə sahib olub
 On fəsilli aydınlashdırıcı əmanət deyilən

Tamamilə gerçək, təmiz, pak üç ənənə çarxını
 O hüduzsuz dolğun müdrik hikməti ilə
 Camaat arasında asanca yaxşılığa döndərir.
 8.Dünya ümidinin səslərindən qalxar
 Yaxşı izahlı, təfsirli dörd üç gerçəklər
 Şehrlə yetilən pıratıyasamutrada
 Ən üstün paramita, başqa adətlər
 Rəhbər olub bu samsardan dartıb çıxarıb
 Əlaqəsiz, üstün əbədiliyə yetirmək üçün
 Xəfif, ağır öncə edilmiş bir əməllə bağlı
 Yedəyində, arxasınca yük heyvanları yolla gedir
 9.Arya vayruçana aksobhya Amıdayus
 Əziz Bhadrası Suçandrabodhi
 Eləcə də Suryağarbha Vayra alovlu
 Adları ilə başqa-başqa dünyalarda
 Qüdrətli Samantabhadra Vayradhvaya Tuvaça
 Avalukitşvara Nirvanaketu
 Arın Qandhahastı başda olmaqla bodisatvli
 Təmiz icması, camaatı ilə ona hörmət edilir
 10.Karasa don, şat parişkar ilə geyindirib
 rahib qiyaşəli tuğ başlının ənənəsini tutub
 arıq, zəif brahman şəklini göstərüb
 tutaraq yeməli aşını kəsib əziyyətdə qatlaşıb
 bütöv yarım ay ərzində işarəni bilib
 təbii pozulmuş xəstəliyi müalicə edən təbib olub
 yorulmayan könül ilə bütün zamanlarda
 hər növ bütün çarə, üsulları məhəretlə tətbiq edər
 11.Qızgın, yava canlıları yumşaltmaq üçün
 Qamçılı hökmdar bəy, məmur olub
 Qayğılığının, əziyyətinin mənfəəti üçün
 Qara xalqa rəhbərlik üçün qanun yaradıb
 Qat – qat tanrı yerlərində, insanlar arasında
 Harada yenə haçan olsa, başa keçib, hakim olub
 Qandırmaq üçün canlıların bütün arzularını
 Bütün dürlü hərəkətlərini tam göstərir.
 12.Ümitsiz qüdrətli alpin vücud əlaməti
 Hər vaxt göndərdiyi işıqlı həyat ölçüsü

Ucuz bilməyən nüfuz etməyi, məharətlə duymağı
 Uzun zaman qanun çarxını çevirməyi
 Ulu, dolğun səsi, hərarəti, şəhəri, camaatı
 Məharətli, layiqli öyüd verməsi, bütün hərəkətləri
 Məhz indi məziyyətləri birər-birərər
 Sonsuz, nəhayətsiz olduğu üçün ona inanıram
 13. Göz qırpmadan baxmaqla doymaq olmaz
 Təzim, hörmət, qulluq, ibadət əvəzi tapılmaz
 Baş üstə tutaraq yük daşımaq fayda verməz
 Yüz min saysız dövr ərzində tərifləyib ötgüsüz
 Parlaq, təmiz, yaxşı qanunlar xəzinəsində
 Ürəyimdəki içdən gələn inamım ilə
 Səcdə edirəm bütün könüllə qəbul edərək buyurun
 Yuxarıda sizi görmək arzum yerinə yetsin
 14. Müdrək təzim etmiş yaxşılığımı təqdim edirəm
 Daim, fasiləsiz doğru, dürüst qanun hazırlayan
 Anlayıb, dərindən duymuşam, bunun sayəsində
 Başqa imkansızlara ümid olum

OTUZ BEŞ BURHANA HÖRMƏT

Şeir *namu budaya, namu darmaya, namu sanğaya* sözləri ilə başlanan yeddi sətirlik nəsrə yazılmış girişlə başlanır və 8 sətirlik sonluqla bitir. Şeirin əsl mətni 35 səkkizlik bənddən ibarətdir. Əlyazmasında 140 sətir vardır, hər sətirdə iki misra mövcuddur. Deməli, şeirdə 280 misra vardır. Bütün qədim türk şeirində olduğu kimi, misralar əvvəldən (başdan) qafiyələnir. Bəndlər bir-birinə səkkizinci misraların sonunda gələn *yükünürmən* sözü və bu sözdən əvvəl gələn – *ka*, –*kə* (səkkiz təsadüfdə – *na*, –*nə*) şəkilçili sözlərlə bağlanır. Misralardakı hecaların sayı müxtəlifdir və 8 hecadan 14 hecayədək dəyişir. Misralardakı hecaların vəziyyəti belədir: 5 misra – 8 hecalı, 40 misra – 9 hecalı, 136 misra – 10 hecalı, 84 misra – 11 hecalı, 17 misra – 12 hecalı, 4 misra – 13 hecalı, 2 misra – 14 hecalı (280 misradan 220 misra 10 və 11 hecalıdır)

Şeir burhan (Budda) əqidəsinə həsr edilmişdir.

Namu budaya, namu darmaya, nama sanğaya
 Suvasdı sıdam, ad mañgal bolzum, başladı
 uluğ kölügü nomta yoriğalı taplığ
 yoğaçarılarka alku ödlərtə
 öyü ödikləyü, tudğalı təgimlig [otuz biş]
 burkanlarka yükünç yükünmək atlığ
 sıdap nom bitig bir təgzinç.

***

1. Şamat vipaşyan ikidin sıjar.
 Şadu yanı təg utru tuşlar.
 Şasın öd, erig edgü nomlarlığ.
 Şanlığ, belgölüg tapduları körşi.
 Şandapur yolın körgidü birməklig.
 Şakdılıq küçi, ertingü uluğ.
 Şakimuni atlığ uğanlar arşısı.
 Şanda baxşika yükünürmən.

2. Yad üzə artançsız, yanınçsız tözlüg.
Yavalduru udaçı yaŋğarınçsız işlig.
Yavalmaz, təprəmöz yaŋı arığ vaşır.
Yavrımaz, artamaz yarp, kadiğ toŋ şır.
Yavlak, şimpuluğ yağısın udup.
Yança iyindəçi tip yadılmış atlığ.
Yalaŋknuŋ, tənriŋ yalıŋuz bakşısı
Yalınlığ, çoğluğka yükünürmən.

3. Etüzi münsüz bolmakta uladı.
Ənrəyük nomluğ yarukın ıdıp.
Egzümiş buyanlığ tınlıqlarığ
Əmgəklük tüntin ertürdəçi.
Ərksinmək başlap altı türlüg.
Edgü adruklar ad yörüglüg
Əŋinçik iduk erdni yalınlığ.
Edgün barmışka yükünürmən.

4. Köñül tözilig akaş yüüzintə.
Körmək, bilməklük bulıt öridip.
Küsüşlüg kün çoğın kölidü tudup.
Küsənçig nomluğ yağmur yağıdıp.
Köp vaynikilər kuşalamulın.
Köpirdü, yaşardu öklidü udaçı
Kür luular erkligi ilig kan atlığ
Kükürt ünlüğe yükünürmən.

5. Anantımadı başlığsız uzun.
Ağlançığ sansar içindəki.
Arasız, oksuz ağıtını inə.
Altı yollarta təgzinü tutur.
Aranz umuğsuz tınlıqlarığ.
Açığ əmgəktin oşğurdaçı.
Artukrak kınığ katıqlanmaklığ.
Alpağut ərkə yükünürmən.

6. Öşəliksiz çın kirtü nom tözin.
Ötkürü, bilgəli umamak üzə.
Ürlüksüz sansarka korkınç oridip.
Öz asığında evriltəçi.
Ülüş təŋinçə tuyunmışlarığ
Ülüglük mənəikə təgürgəli.
Üzüksüz turkaru katıqlanmakta.
Ögirdəçikə yükünürmən.

7. Toğum ulayur nızvanı kılınçlığ.
Topulup önünçsüz bərk, yigi arığığ.
Tuyunmak tözlüg yalını üzə.
Topça kalısız tuyu örtədəçi.
Tutçı yarukluğ çuvalapırabası
Tokılığ körklə munçuktın erdmış
Tolu təgirmi erdini oot atlığ.
Tolpta çavıkmışka yükünürmən.

8. İlkisiz uzun sansartın bərü.
İrkilü kəlmiş tsuy irinçülüğ
İrig, katır, yavlak içkəklər üzə.
Isırdılmaktın kutsıradılmış.
İrinç əmgəkkə basıdılmışlarığ.
İkiləyü yana kutadturdaçı.
Iduk erdini ülüglük, kutluğ.
İdi igəkə yükünürmən.

9. Bilgölüg nomluğ antırını tigmə.
Biligsiz biliglig karanğu tüntə.
Birtin uç tudmak körümkə arsıkıp.
Birin birin aşmışlarka.
Bir tək köni yol körkidü birip
Birtəmlig tuşka təgürdəçi.
Bilgə biliglig aytakı yarukluğ.
Bilgin yirçikə yükünürmən.

10. Altı paramıt, tört içkərməklig.
Al, altağlarta ilkəvsüklənü.
Atyandık bolup yañılmışlarığ.
Aryamarğ yolça uduztaçı.
Aritı tıdığsız teñridəm közin.
Alku ödtə körüp umuğ boldaçı.
Amuğatarşını kuruğsuz kördəçi.
Arığın kəlmişkə yükünürmən.

11. Rağa, az başlap ayığ nomlarığ
Rakşaz oğuşluğ ada kıldaçı
Raxu üzə abıdılmaksız
Raça ilig kan erkinə təgmiş
Rasayan tatıqlıq nomluğ suv akıdıp
Rama ögrünçüğü öklidteçi
Ratna – çantıra erdini ay teñri
Raşmı yaruğluka yükünürmən.

12. Nıyama yamani bilgülig nomluğ
Nırvana alku tıdığların
Nızda birakına birtəm kidməki
Nıyaya yürüğü yolınça barıp
Nıtya töz ürlük nıradma mənsiz
Nıruda öçmiş təgşilməksiz
Nırvanlıq orunta ergüti ornaşmış
Nırmala kirsizkə yükünürmən.

13. Ünlüğü adkağtın önmiş, ertmiş
Öñdüñki uçta tutulmaduk
Ümülmək körümtin öñi kidmiş
Üşlünçü tüptə içikmədük
Üçli törtli belgükə tayaklıq
Öd atlıq santa tüşrilmədük.
Örüg amrılmış vıjala kirsiz
Öz tözi arıqka yükünürmən.

14. Tañsuk ed tavarlar üzə

Tapınça mənşilər təgintürdəçi
Taplıqka yaraşı nom nomlamaktın
Tanuklıqluğ tös buldurtaçı
Takı artukrak korkınçsız kılıp
Tar, sıkış əmgəktin kutrulturdaçı
Tada tıvaki birməktə titimlig
Tartınçlıq kañımka yükünürmən.

15. Prakartı tip atkandaçı
Pradan kılgu tip nomladaçı
Pratıdyasanbudpad nomuğ aşu
Praçaradika inanmışların
Prašva kılı sözləşməklig
Pradıbanların küçsiretdəçi
Braxmaçarı arıq yorıqlıq
Braxmanı atlıqka yükünürmən.

16. Adtın, belgütin adırılmış tözlüğü
Adruk tañsuk, artuk inçgə işlig
Anasırava tatu tigmə
Akıqsız oğuş nomluğ etüzlüğü
Alku nom tayakı ada kañ tidmiş
Arıq braxmı çın Azrua birmiş
Adı kötrülmüş braxmatadı atlıq
Ayaqka təgimligkə yükünürmən.

17. Sordapan arxantta ulatılarnıñ
Sunasıu tatğangu küsəngülügi
Sudanı başdıñlıq edgü ərənlərnıñ
Sora isdəyü tiləgülügi
Sokuşmış, tuşuşmış avanthıqlarnıñ
Suvsuşın kandurup ögirtgülügi
Soğancıq edgü çın köni nomluğ
Suv teñrisinə yükünürmən.

18. Başlıqsız uşun sansartın
Balapardağçan bolmak uğurında

Baramarta yig yörüg töziñə qarşı
Bar yok timəklig iki uçuğ tudup
Başın ıdturunmış yadyadatı tæg
Barğuluğ ortun yol yañılmışların
Başçı uduşğakı Badıra şiri atlığ
Bakşım, sizinñə yükünürmən.

19. Çaduraşıdı Saraşirikə
Çak ülgü sanı səkiz tümən tört min
Çarıtlar üzə basıdılmaklıg
Çalığ sişikkə çalsıkmışlarka
Çamsız ögürgü suvıg bürdiglig
Çak soka nomluğ mənı birdəçi
Çandanaşiri çından ülüglüg
Çavıkmış küülügkə yükünürmən.

20. Təmir, tuç, kümüş, altun tilgənlig
Təgsindürtəçi kanlar başdıñlıg
Tənri, yalñuk erklilərintə
Təlim oğurın ertmiş aşunmış
Təñkərgülüksüz çoğluğ, yalınlıg
Təprətgülüksüz küçlüg, küsünlüg
Təñsiz, ülgüsüz, edgü adrukluğ
Tənrim, sizinñə yükünürmən.

21. Yadta öztə bir tæg yapa yadılmış
Yarlıkanañçuçı köñül öridip
Yaradıñuluğ edgü nomlarta
Yañ, kip birməklig yarukın ıdip
Yañılmak tözlüg karañkuların
Yana toğmaksız kılı öçürdəçi
Yaruk, yalrıg kutluğ ülüglüg
Yarutdaçıka yükünürmən.

22. Buzandurmaçı nızvanılarnıñ
Bulğandurmaklıg küçlərin kevip

Buşıta ulatı yoriğlar üzə
Buyanın bilgə biligin yıvıp
Buşulmaz, ardamaz nırvan mənisin
Bulğuluğ küsüşü uz büdmiş, kanmış
Busuşsuz kutluğ Aşuka şiri
Burkan kutıña yükünürmən.

23. Nandımukdı öñi öñi tarlağlıg
Namurup ad öñtə tudulmuşların
Nayut asanki koldı sanınça
Naraka sevigisiz əmgəklərintə
Nata umuğ, ınağ bolğalı udaçı
Nara sınxa ıduk yalñuk arslanı
Narayana şiri küçlüg küsünlüg
Nayaka yirçikə yükünürmən.

24. Körü kanınçsız lakşan ayraklıg
Köşünü turur etüz idigi
Köz kaçığlarıg kutadurdaçı
Köñül erklilig ögirtdürdəçi
Küsənçig lınxua kutluğ ülüglüg
Küsəmiş küsüşüg top kandurtaçı
Köpkə asığlıg Kusuma şiri atlıg
Köni tuyunmışka yükünürmən.

25. Baramaarda çın yig yörüglüg
Barıvışutı tözi arıg süzük
Bağ kusuk tigli kkir yolatmaksız
Badma çıyuda lınxua yalrığlıg
Bar kəl kılmaklıg bügüləməki
Barçaka asığlıg ad mañgal bolmış
Bavağr türlüg Loğatadunıñ
Başçı idisiñə yükünürmən.

26. Daranı samadı nomların tolu
Darma pidaka ağılıg tutdaçı

Daşabal on küçlüg tuyunmuşlarlıg
Danı şırışdı baylar ornağı
Dartavaçıra bək katıg vaşır
Datu oğuşnuş adı mañğalı
Danaşiri atlıg ed tavar kutluğ
Dantinaki dıntarka yükünürmən.

27. Uzun sansarlıg ootluğ ev içintə
Utru tetrü bar kəl kıldaçı
Uğusuz, sərgüsüz, unçsuz, ködrünçsüz
Uluñıg əmgəkkə sokışmışlarıg
Uşadı turkaru öyü ödikləyü
Unıtmaadaçı umıgı, mağı
Uluğ tuyunmuş Sımartı şiri atlıg
Uğanlar kanıça yükünürmən.

28. Suksınmak tözlüg azta uladı
Suv kəlginiñə tokıdılmışlarıg
Sudur başdıñlıg edgü nomlarıg
Sunmuş iligi üzə tartıp taşkarıp
Soka umuğ, mağ bolğalı umaktın
Soğançıg, edgü ad küü ildinür
Suuparı Kirtidanamatiya şiri atlıg
Sorukmuş bilginkə yükünürmən.

29. İiki tözi arıg bilgə biliglig
İdiz uçruğluğ tuğ örü tikip
İgid sakınçlıg yad yağılarıg
İrak təşkürü kaçurmak üzə
İçtin sıñarkı köni yoriğlıg
İlin, uluşın uz küzətdəçi
İndirakidutuvaça raça
İduk iligkə yükünürmən.

30. Manuçan rıdı küü kəlig üzə
Mañlayu kəzə bar kəl kıldaçı

Manuşa yalñuk başdıñlıqların
Maytrı köñüllüg çın edgü öglisi
Mayaçal yilvi toor, al, altıg üzə
Matyamarğ yolça uz başladaçı
Maxapuruş uluğ ər Suuvikiranda şiri
Mañğalım, siziñə yükünürmən

31. Öñtə ulatı ögməklig şımnu
Ördüg, bağ başlap nızvanılıg şımnu
Örlətmək işlig teñrilig şımnu
Ölümlüg şımnu üşlünçü türlüg
Ülgüsüz üküş yad yağuların
Örləttürmədin utmış, yavaldurmuş
Özi sünüştə yigədmış atlıg
Öşəliksiz ərkə yükünürmən.

32. Akıgsız oğuşın atırılıp önmiş
Adruk adruk etüzləri üzə
Anağat kəlməduk öd tükəginçə
Adınlar asıgın kılğuluğ iştə
Arasız, oksuz bar kəl kılğalı
Arduk bək katıg küsüş turğurmış
Ağınçsız kımıgıg vikirandağamini
Ataçım siziñə yükünürmən.

33. Tüküni kırk səkiz edgü nomlarıg
Töşütə yatılmış yaruk, yalrıgıg
Tükəşigçə uz tüməki idigi
Tükəl edgüsüz kutluğ ülüglüg
Tük tümən türlüg taşsuk edlərin
Töşkərgülügsüz çoğluğ, yalınlıg
Tünərig sansarın yaruk yulası
Tüpkərü tuymışka yükünürmən.

34. Küsəmiş küsüşüg top kanturdaçı
Körtülmə ağır erdini tözlüg

Küdən nızvanılığ kkir yukluñmaksız
Körklənü açılmış lınxua oğuşluğ
Köñül tülükü küü kəlig üzə
Köpnüñ asıgımta tutçı evrildəçi
Köni tuyunmaq bilgə biliglig
Kütidmiş çoğluğka yükünürmən.

35. Çiçə əgsüksiz küsüş kanturur
Çıntamanı tæg bərkin bulğuluğ
Çimsiz, silvisiz, münsüz, kadağsız
Çınlayu udumbar alp tapışğuluğ
Çığsız, ülgüsüz edgü nomlarığ
Çıbıki, budıki yapa yatılmış
Çınsu nom tözintə uz ornaşığlığ
Çın sala söğütkə yükünürmən.

Una bu soka bizni osuğluğ
Oğadıp kalmış tınlığlarığ oğrap
Upalı sudurta ötündürülmüş
Uğan arzı üzə uz nomladılmış
Otuz beş burkanlarka yükünmiş üçün
Utğurak təgingü kılınçım önüp
Umuğsuzlarka uluğ boldaçı
Uluğ tuyunmuş bolmakım bolzun
[edgü] [edgü]

Tərcümə

Burhana hörmət, qanuna hörmət, xalqa hörmət!
Suvasdı Sıdam, şərəf və şöhrət olsun, başladı
böyük ahəngdar dində səfər edən sevimli
yoriçarılara bütün zamanlarda
öyüd verməyə, hörmətini tutmağa layiq otuz beş
burhana təzim edilmək adlı
sıdap din kitabı bir fəsil.

1. Şamat vıpaşyan iki yanda
Nərdivanın iki tərəfi kimi qarşı tərəflər.
Şasın öyüd, nəsihət yaxşı qanunları
Şanlı, nişanlı tapdıların görüşü.
Şadapur yolunu göstərərək nişan vermək üçün
Şakdılığ gücü, qüdrəti böyük(dür).
Şakimuni adlı qüdrətlilər zahidi
Şanda müəllimə (baxşıya) səcdə edirəm.

2. Yad sözü ilə pozulmaz, dəyişməz köklü,
Yavalaşmaq qadir yenilməz işli,
Yamalaşmaz, tərənəmiz yeni təmiz vaşır
Zəifləməz, pozulmaz sağlam, qəti don şır,
Yava, şeytanlı yazısını udub (məğlub edib)
Vurub-əzən deyib adı yayılmış məşhur
İnsanın, tanrının təkce müəllimi
Alovlu, atəşli önündə səcdə edirəm.

3. Vücudu qüsursuz olmaqdan başqa,
Ənrəyük qanunu işıgını saçır
Azalmış savablı canlıları
Əzablı gecədən çıxaran
Hakimiyyətlə başlanan altı dürlü
Yaxşı məziyyətlərlə ad ucaldan
Əninçik müqəddəs cavahir alovlu
Yaxşılıqla gedənə səcdə edirəm.

4. Köñül kökünün göyü üzündə
Görmək, bilmək buludu yüksəldib
Arzulu günəş parıltısını kölgələndirib
Arzu edilən din yağışı yağdırıb
Bütün vaynikilərin kuşalamulunu
Qabardaraq, yaşardaraq çoxalda bilən
Hiylə əjdahaları hakimi hökmdar adlı
Gur səsliyə səcdə edirəm.

5. Sonu və başlanğıcı olmayan uzun
Ağlamalı sansar içindəki
Arasız, dəstəksiz yüksələrək, enərək
Altı yolda gəzip dolaşan
Zavallı, ümitsiz canlıları
Acı əziyyətdən xilas etmək üçün
Daha artıq zəhmətə dözən
Alp igidə səcdə edirəm.

6. Ən uca gerçək həqiqi din əsasına
Nüfuz etməyi, öyrənməyi bacarmadığından
Fani sansara qorxu bəsləyərək
Öz faydasından qaçan
Qismətinə düşən bir şeyi duyanları
Əbədi sevincə çatdırmaq üçün
Fasiləsiz, durmadan möhkəmlənməkdən
Sevinc duyana səcdə edirəm.

7. Doğumla bağlı ehtiras əməli
Yıxılıb ucalmaqsız bərk, qatı dındarı
Duymaq əsasının alovu ilə
Bütöv, qalıqsız duyaraq yandıran
Əbədi parlaq çuvalapırabası
Zərif, gözəl mınıcıqdan keçmiş
Dolu, dəyirmi cavahir od adlı
Hər yerdə şöhrətlənənə səcdə edirəm.

8. Əvvəli olmayan uzun sansardan bəri
Toplanaraq gəlmiş günahkar zavallılar
İri, qaba, yava şeytanlar tərəfindən
Boğuşmaqdan bədbəxtləşmiş
Günah əzabında əzilənləri
Təkrar yenə xoşbəxt edən
Müqəddəs cavahirin bəxti, səadəti
İdi igyəyə səcdə edirəm.

9. Bilməli dinin antını deyilən
Biliksiz cəhalətin qaranlıq gecəsində
Birdən uc tutmaq görüşünə tamahsılanıb
Təkrar-təkrar (yolunu) azanlara
Bir tək doğru yol göstərüb
Birdəfəlik qarşılaşmağa çatdıran
Müdrək bilikli ay tək parlmaq
Bilmək bələdçisinə səcdə edirəm.

10. Altı fəzilət, dörd nüfuzlu
Çarə, üsullardan ilkəvüslənərək
Atyandıq olub yanıqlara
Aryamarğ yoluna sürükləyən
Tamam əngəlsiz tanrısfət gözü ilə
Bütün zamanlarda görüb ümid olan
Amuğatarşını hər şeyi gören
Təmiz gələnə səcdə edirəm.

11. Başda rağa, həvəs olmaqla pis qaydalara aid
Şeytan nəslinin təhlükəsini yaradan
Rahu tərəfindən örtülmədən
Raça hökmdar qüdrətinə çatmış
Abi-həyat dadlı din suyunu axıdıb
Rama fərəhini artıran
Ratna-çandıra cavahiri ay tanrı
Rəşmi parlaqlığına səcdə edirəm.

12. Niyama yamani bilinən dinli
Nırvana bütün mancələrin
Nızda birakia tamamilə getməsi
Niyaya izah yolu boyu gedib
Nıtya kök, dəyişməz, nıradma bəniz
Nıruda sönmüş, dəyişməyən
Nırvanlıq yerində yaxşıca yerləşmiş
Nırmala ləkəsizə səcdə edirəm.

13. Səs başlanğıcından çıxmış, keçmiş
Öndəki ucdan tutulmamış
Qormağ görüşündən uzaqlaşmış
Qorxu dibinə girməmiş
Üçlü-dördlü nişana əsaslanan
Zaman adlı sandan düşürülməmiş
Əbədi sevilmiş vıvımla kirsiz
Öz kökü təmizə səcdə edirəm.

14. Nadir, qiymətli mallar ilə
Arzusuna görə nəşələr çatdıran
Arzuya uyğun din vəz etməkdən
Səadətə gətirən kök tapdıran
Daha artıq qorxusuz edib
Dar, sıxıntılı əzabdan qurtaran
Tata tıvaki verməkdə davam edən
Lütfkar atama səcdə edirəm.

15. Prakatı deyib bağlayan
Pradan etməli deyib vəz edən
Pratıdyasanbud dinindən ayrılıb
Praqaradıya inanmışların
Praqva edərək söhbət edən
Pradıbanları gücsüzləşdirən
Braxmaçarı təmiz əməlli
Braxmanı adlıya səcdə edirəm.

16. Adından, əlamətindən ayrılmış köklü
Çox nəfis, çox incə işli
Anasırava Tatu deyilən
Dəyişməz qəbilə dinli vücudlu
Bütün dinlərin dayağı ata, ana deyilən
Təmiz brəhmən, həqiqi Azrua verən
Adı yüksəlmiş Braxmatadı adlı
Hörmətə layiqə səcdə edirəm.

17. Sortapan arxantdan başqalarının
Sunasıru dadmağı arzuladıqları
Sudanı başda olmaqla yaxşı igidlərin
Soraraq, istəyərək dilədikləri
Dalaşmış, tutuşmuş səbəblərin
Susamalarını qandırıb fərəhləndiyini
Dadlı, qəşəng, doğru, düzgün dinli
Su tanrısına səcdə edirəm.

18. Başlanğıcı olmayan uzun sansardan
Balapardaqaçan olmaq uğrunda
Baramarta yaxşı izah əsasına qarışaraq
Var-yox deyilən iki ucu tutub
Başını gizləmiş Yadyadatı tək
Gediləcək orta yolu yanılanların
Başçısı, sövq edən Badıra şiri adlı
Müəllimim, sizə səcdə edirəm.

19. Çadurayı Saranşiriyə
Tam ölçü sayı səksən dörd min
Çarıtlar ilə basdırılmış
Axtarma şübhəsinə tutulmuşlara
Səssiz fərəhlənmə suyunu hiss edən
Tam həvəs dinli nəşə verən
Çandanaşiri səndəl səadətli
Məşhurlaşmış şöhrətliyə səcdə edirəm.

20. Dəmir, tunc, gümüş, qızıl çarxılı
Çevirən xanlar başda olan
Tanrı, insan qüdrətlihlərində
Çox zamanını ötmüş, keçmiş
Müqayisə edilməz odlu, alovlu
Tərpədilməz güclü, qüvvətli
Bənzərsiz, ölçüsüz, yaxşı seçilən
Tanrım, sizə səcdə edirəm.

21. Yaddan, özündən bir cür düzəldilmiş
Mərhəmətli könül bəsləyib
Yaradılan yaxşı qanunlarda
Qəlib və şəkil vermə işığına göndərib
Yanımaq kökünün qaranlıqlarını
Yenə doğulmaz edərək söndürən
Parlaq, aydın, xoşbəxt, taleli
Aydınlaşdırana səcdə edirəm.

22. Quduzlaşdıran ehtirasların
Bulandırmaq gücləri ilə gövşəyib
Ehsandan başqa (yaxşı) hərəkətlər ilə
Savabı ilə biliyini tərifləyib
Qəzəblənməz, pislənməz nırvan sevincini
Tapma arzusu məharətlə bitirmiş, başa düşmüş
Kədərsiz, xoşbəxt Aşukaşiri
Burhan səadətinə səcdə edirəm.

23. Nandumıkdı artıq, artıq tarlalı
Namurup ad önündə tutulmuşların
Nayut asanki milyon sayınca
Narıka eşqsiz əzablarından
Nata ümid, inam olmağı bacaran
Narasınxa müqədəs insan aslanı
Narayanaşiri, güclü, qüvvətli
Nayaka bələdçiyə səcdə edirəm.

24. Görərək qanacaqsız lakşan əlamətli
Görünən vücut sahibi
Göz duyğusunu xoşbəxt edən
Könül qüdrətini sevindirən
Əziz lotos xoşbəxt, taleli
Etdiyi arzuların hamısını qandıran
Hamıya faydalı Kusuma şiri adlı
Doğru duyana səcdə edirəm.

25. Baramaarda gerçək, üstün izahlı
Barıvısutı kökü təmiz, duru
Bağ kusak deyilən kir yaxınlaşmayan
Badma çiyuda lotos parıltılı
Var-gəl etməli bügüləməsi
Hamıya faydalı şöhrət olmuş
Bavağr dürlü Loğatadurun
İlk yol açan sahibinə səcdə edirəm.

26. Daranı samadı qaydaları ilə dolu
Darma pitaka xəzinəsində qorunan
Daşabal on güclü duyulmuş olanları
Danı şırıxdı varlılar məskəni
Dantavaçıra çox möhkəm almaz
Datu qəbiləsinin adı, şöhrəti
Danaşiri adlı dövlət, mal səadəti
Dandinaki dındara səcdə edirəm.

27. Uzun sansarlı odlu ev içində
İrəli-geri var-gəl edən
İmkansız, səbrsiz, minnətsiz, çəkinmədən
Davamlı əzaba düşər olanları
Daim, fasiləsiz tərifləyərək, sevərək
Unutmayan ümidi, inamı
Ulu nüfuzlu Sımartı şiri adlı
Tanrılar xanına səcdə edirəm.

28. Acgözlük əsaslı həvəsdən başqa
Sel fəlakətinə məruz olanları
Ayə, digər yaxşı qaydaları
Özünə tərəf çəkdiyi əli ilə dartıb çıxarıb
Tam ümid, inam olmağı bacarmaqdan
Gözəl, yaxşı adı, şöhrəti yayılan
Suuparı kirtidanamatiya şiri adlı
(Həmişə) axtarılan biliciyə səcdə edirəm.

29. İlki, əsası təmiz müdrik bilikli
Uca zirvələrə bayraq qaldıran
Yalan düşüncəli yad yağları
Uzağa qovaraq qaçırtmaq ilə
Daxili baxımdan doğru hərəkətli
Elini, ulusunu yaxşı qoruyan
İndirakidutuvaça raça
Müqəddəs hökmdara səcdə edirəm.

30. Manuçap rıdı şöhrəti yayılan ilə
Addımlayaraq, gəzərək, var-gəl edən
Manuşa insan başlılarının
Maytrı könüllü gerçək yaxşı düşüncəlisi
Mayaçal sehr toru, al, hiylə ilə
Matyamarq yolu boyu usta rəhbər
Maxapuruş ulu igid Suuvikiranda şiri
Şöhrətlim, sizə səcdə edirəm.

31. Rəng, başqa yaltaqlıq şeytanı,
Örtü, bağ başda olmaqla ehtiras şeytanı,
İncitmək işli tanrılıq şeytanı
Ölümlük şeytanı qorxunc dürlü
Həddindən çox yad yağların
İncitdirmədən udmuş, yumşaltmış
Özü döyüşdə yüksəltmiş şöhrətli
Ən üstün döyüşçüyə səcdə edirəm.

32. Dəyişməz qəbilədən ayrılıb yüksəlmiş
Başqa-başqa vücudları ilə
Anaqat gələcək zaman tükəncə
Başqalarının faydasını etməli işdə
Arasız, dəstəksiz var-gəl edən
Çox bərk qüvvətli arzu oyatmış
Tərəddüdsüz diləkli Vikirandağamini
Atacığım, sizə səcdə edirəm.

33. Bütünü otuz səkkiz yaxşı qaydaları
Döşünə yatdırılmış işıq, parlaqlığı
Tükəncə usta bəzəyi, düzəyi
Kamil, kəsirsiz xoşbəxt, taleli
Saysız on minlərlə dürlü, qiymətli dövlətləri ilə
Əsasına çatılmayan odlu, alovlu
Qaranlıq sansarın parlaq məşəli
Əsasına qədər nüfuz edənə səcdə edirəm.

34. Arzuladığı arzuları bütün qandıran
Qaldırılması ağır cavahir əsaslı
İyrənc ehtiraslı kirinə bulaşmayan
Gözəlləşərək açılmış lotos tayfalı
Könül qüvvəti, şöhrəti gələn ilə
Çoxunun faydasından ötrü fasiləsiz dəyişən
Doğru duyulan müdrik bilikli
Göstərən alova səcdə edirəm.

35. Əksiltmədən bütün arzularını qandıran
Çintamatını tək güclü ilə tapılan
Qırıqsız, silvisiz (?), qüsursuz, günahsız
Həqiqi udumbar igid rastlaşan
Ölçüsüz, ülgüsüz yaxşı qanunları
Çubuğu, budağı ətrafa yayılmış
Olduğu kimi din əsasında ustalıqla yerləşdirilmiş
Həqiqi Sala ağacına səcdə edirəm.

Üstdə bu cynilə bizim kimi
Şaşıb qalmış canlılar uğrunda
Upalı ayədə xahiş etdirilmiş
Allah müəllim ilə ustalıqla vəz edilmiş
Otuz beş burhana səcdə etmək üçün
Tamamilə çatmış əməlim qalxıb
Ümidsizlərə ümid olan
Ulu nüfuz edən olmağım olsun
[yaxşı] [yaxşı]

ƏLİFBƏ SİRASİ İLƏ

Bu şeir Londonda Britaniya muzeyində saxlanan məcmuədədir. Əsər haqqında heç bir məlumat olmadığı kimi, onun müəllifi yaxud tərcüməçisi haqqında da heç bir şey bilmirik. Əsər iki baxımdan diqqəti cəlb edir. Birincisi, uyğur(daha doğrusu, soğd) əlifbasına uyğun olaraq əsər 21 bənddən (dördlükdən) ibarətdir və dördlüklərin misrabaşı qafiyələri bir uyğur hərfi ilə başlanır. Şeir 84 sətir yaxud misradan ibarətdir. Həm də misrabaşı qafiyələri ardıcıl düzsək, qədim uyğur (soğd) əlifbasının sırası alınar. İkincisi, əsasən, misrabaşı qafiyəyə malik olan qədim türk şeirindən fərqli olaraq, bu şeirdə (bəndləri dördlüklər kimi götürsək) ciddi misrasonu qafiyə də mövcuddur. Hər sətiri (şeirdə bir sətir çatmadığı üçün 83 sətir alınır) iki misra kimi götürdükdə də misrabaşı qafiyə pozulmur; bəndlər səkkizliyə çevrilsə də 8 misranın ön qafiyəsi eyni hərfdən ibarət olur. Bu, bir tərəfdən, şeirin müəllifinin (yaxud tərcüməçisinin) yüksək istedadına, digər tərəfdən, şeirin kamilliyinə şahidlik edir. Lakin şeiri səkkizliyə çevirdikdə, təbii ki, misrasonu qafiyəyə yalnız cüt sətirlərdə rast gəlirik. Onu da qeyd etməyi lazım bilərəm ki, son qafiyələrin mükəməlliyinə söz ola bilməz. Müəllif (yaxud tərcüməçi) rədifin nə olduğunu da bilir. 14-cü bəndə diqqət et: *kodğu ol, sudğu ol, yodğu ol, bodğu ol.*

Bəndləri dördlük kimi götürsək, onda misradakı hecaların sayı belə olur: 20 misra 19 hecalı, 17 misra 18 hecalı, 16 misra 17 hecalı, 13 misra 16 hecalı, 8 misra 15 hecalı, 4 misra 20 hecalı, 3 misra 21 hecalı, 1 misra 22 hecalı, 1 misra 23 hecalı. Bəndləri səkkizlik kimi götürsək, onda a) tək misralarda hecaların sayı belə olur: 21 misra 11 hecalı, 19 misra 10 hecalı, 19 misra 9 hecalı, 12 misra 12 hecalı, 10 misra 8 hecalı, 2 misra 13 hecalı, 2 misra 14 hecalı; b) cüt misralarda hecaların sayı belə olur: 37 misra 8 hecalı, 33 misra 7 hecalı, 7 misra 9 hecalı, 4 misra 10 hecalı, 2 misra 6 hecalı.

Mən şeiri 8 misralı bəndlərlə təqdim edirəm.

Transkripsiya

1. a başlıqlı aşnukı sav savlarığ
ança bitilim bitigtə.
adakığ, başın aşılaşturu kəlürgil,
ançulayu bulğanma tidigtə.
anı tæg savların açukın bilsər,
adruk erməzmü biligtə?
amrılıp, oluruq adkağsız bolsar,
ançata tatığay yiligtə.
2. vınayta ulatı vaçıdıramalların
vaşır tæg katığ tözin.
vyakiyan kulı vitis alsarsan,
vınçuranıñ sözin.
önüşü önməyüük uşık cıkşər
ögin ög bililgəy özin.
vigni-vınayikilər örlədsərlər,
öntürgəy vayrapanlar közin.
3. k kuşıkləyü kua alu arıl
kamığ tıtsilərnıñ ara.
kañımız burkanka kua birlə tapın
kamığnıñ kanıña yara.
katğu nızvanılarını katığdı tutup
kaviğ tæg kılı tara.
kanımlığ bolup kayğusuz yadğıl,
kamığta yig orun bara.
4. vaydurı erdinin idilmiş karşıta
vahşiklər kutlar turzun.
vasavı teñrinin kırışlığ yasın
varskandi toña kurzun.
vayram yiil tæg tavrak kəlip
vasundarı alkış urzun.
vandamı yükünmək kim kışasar,
varkşı ardıça sorzun
5. s uşıkni sakını körsər,

sansarka ukşayur özi.
 satya elük tınlıǵ yırtınçünün
 sakıǵ tǵ erməzmü tözi.
 saranlanmak kirig sakındaçımın
 sarıǵaru turur közi.
 sandanak erdini tǵ sadıǵsız erməzmü
 saǵǵadı karasanıǵ bözi.

6. h uşıkni kavrayu büridgil,
 xardayı kayuta ol tözi.
 kakka yaraǵlıǵ katın tiləsər,
 kaçır ol mintip özi.
 kasiǵta tutmışını karında yadǵurmuş
 karanıku biligsizniñ közi.
 kaşda muñı bolmakıntın
 karışur maña sözi.

7. y uşıkniñ yaraǵı kälti
 yaltrıdǵuluǵ amtı maña.
 Yayıdu ayıǵlıǵka yaraǵsız çşidilsər,
 Yaşar erki sən kaña.
 Yaraşıp hakına yarsımasar,
 Yam ed bolsarına taña.
 Yalañuk tidmə yara tınlıǵ
 Yarışu küç birzün saña.

8. ke uşıkniñ kälti kəzigi
 kərgəklədgəli bilginiñ örkin.
 keşigsiz çantıǵ keykin koşsar,
 kedürgil kələlər bürkin,
 kəlüdin bilmətin kevsənsər,
 keçürür biligtin türkin.
 kedgüsi bolmatm kekən bolsar,
 kərgəksiz kılur körkin.

9. t uşıkni talulalım
 tapışǵuluǵ ersər tözin.
 tavarmu birip sadǵın alǵu ool
 talaytakı bilgələrnin sözün
 tapışmadılar bu biliglər

takılıp biligsiz özin.
 taraldaçı tarǵu biliglig
 dantırvid adǵu ol közin

10. m uşikkə sekrəyin tidim
 mañım karıldı maña.
 marǵa maya tǵ makalak urursən,
 maña kəlməzsən kaña.
 manılıǵ savlarınıñ masdaki kəlməsər,
 maña mu edǵu ol saña.
 mañǵusın yañılsar, madı aǵtılur
 maxaraçtakı yoña.

11. n uşikkə nalant kəlzün,
 kasuta mu kosar munı.
 natara kılıp töpün tüşürür,
 kalatlıǵ udmasar unvı.
 nasvaxı kəlir biliglərni
 namlayu atıp tuunı.
 nantı luu takı sakınçsızım keçməz
 narya biliglig subnı.

12. s uşıkniñ savın unıtdım,
 sakınıp tapmazmən tölək
 sarılma yürəkim sakını körəyin
 saña yaraǵlıǵ yölək.
 saǵǵadiz bakşınıñ savına öcəşmək
 saña tenşü ilək.
 sarvadyan biligni tapmış ersər,
 savında ıdzunlar bələk.

13. ba uşikkə sav bar erti
 bakşım kutınıñ sözi.
 Bakşım əmgək kəlməkintin
 Bastıkmış köñülkə özi.
 .....
 .....
 Başı tapışsar, basası açılǵay
 Baǵsal kañımızınñ suusı.

14. çarıtıǵ koşayın tip tapı bolsar,

çanta içərig kodğu ol.
çaridsız savlığlar çapıp kəlsər,
çark ok yüüzünə sudğu ol.
çaramabaviki bolayın tiser,
çama ton üzə yodğu ol.
çamsız bodisatav tip çavıkur adı
çambudivitəpə bodğu ol.
15. r uşik arkura yatıp
avrakit kilti mini.
ara tıdmaknın ayığ tüşi
anuk ol saña kini.
aryasañ tüzün bursañ kurağlar
atırdlığ umuğum tini.
ratnaşiki burkantın alkış alıp
alğay mən sansartın sini.
16. ş uşik tæg sağılayu turur
şatap şıparnın üni.
şatvarki toyın tæg satkisiz bolmakı
şadanlığ suvnuñ müni.
şatayadanlarığ seşiltürmədin
şastr sakınğu ol tüni.
şanta amrılısar sav ok turur
şaran övkəlig küni.
17. t uşik tæg tələ bilsər,
təltükmü bolur kişi.
teñri kolt təlim turur
tələmə birgü ol buşı.
təgzintürü sakınıp təñləyü körgil,
təgməzmü anıñ tüşi.
təgirmü, təgməzmü tip tetrü büküş
təldük biligsizniñ işi.
18. l uşikniñ lalanı kaçdı,
lanudur etig tərig.
lañkeşvarı tæg lençük ersər,
naru ödməki serig
layançañ taluytın naru keçsər,

nə tigü ol anı tæg erig
lañkatur balıknı nə tæg kilti
lakışmanı toñalığ çerik.
19. ş tokıyu şəkər tæg tapınğu ol
şañğı çarkavati kanka.
şarırığ ayayu şakımunka yükünü
şaşimsız saçılğu ol sankı.
şakılığlar arzısı şardulı arslan
şabilğ alzun yanka.
şat paramıtığ şaşimsız tuşğurup
saçğu ol nışvanığ tankı.
20. m – a uşikni tanılığ tirlər,
manı tapmatım anta
maranmışananı mañğal tirlər,
masu tudmaz mən santa.
maxamat pığambar ara kirmiş
manısız oğrı yanta
manı levkünni mantılmış tirlər,
manıstanta mu ol naman kanda.
21. kayu ayunta kılılır erki
[kañımız] suusıña kili.
kamığ iliniñ meñgilig bolmakı
karaçu bodunın bili.
kaçak – kadeği kayğusuz yırğazun
kamığ uluşı, ili.
kara yirkə kirginçə küç birəli tip
kañımız suusıña tili.

Tərcümə

1. əvvəlcə a ilə başlanan söz-sovları
belə yazaq yazıda.
ayağını, başını yaxşı başlayaraq gətir
o cür bulanma palçıqda.
onun kimi sözlərin açığını bilsə,
üstün olmazmı bilikdə?
sevinib, oturub qayğısız olsa,

yaxşıca dadar ilikdən.
 2. vınaya başda (olmağı) vıçıdırmaların
 vaşır tək möhkəm dözüün.
 vyakıyana düzəldib dərs alsan,
 vınçuranın sözüün
 həтта fikrə gəlməyən səs və heca
 dərhal aydınladır özün.
 vigni-vanayikilər incidərsə,
 vayapanlar çıxarar gözüün.
 3. k səsini hecala, çiçək alıb təmizlən
 bütüün şagirdlər ara.
 atamız burhana çiçəklə xidmət et,
 hamının atasına yara.
 hər cür ehtiraslarını möhkəm boğ,
 kəpək tək küləyə dara.
 xan kimi ol, qayğısız yaşa,
 hər şeydən üstün yer var ha.
 4. vaydurı surətilə bəzənmiş sarayda
 yaxşı ruhlar xoşbəxt dursun.
 vasavı tanrının qırıqlı yayını
 igid varsxanda qursun.
 vayram yeli tək sürətlə gəlsin,
 vasundara alqış vursun.
 kim vandama təzim etməsə,
 varkşı arzı kimi sorsun.
 5. s hərfini düşünüb baxarsan
 sansara oxşayır özü.
 satya elli canlı dünyanın
 diqqət kəsilməzmi sözü?
 xəsislik kirini düşünənlərin
 saralıb durmazmı gözü?
 sandanak cövhəri tək satlıq olmazmı
 sanqadı karasanın bezi?
 6. h hərfini qavrayıb dərək et,
 onunla başlanır «hardayı» sözü.
 «kak»a yararlı qadın diləsə,
 məndən qaçar onun özü.

ağzında tutduğunu qarnına yatdırmış,
 qaranlıq biliksizin gözü
 qaşda kədəri olması ucundan
 qarışır mənə olan sözü.
 7. y hərfinin yeri gəldi,
 indi aydınlatmaq lazım mənə.
 pis əməllərə meyl etdiyin eşidilsə,
 atam, həyata xəyanət etmiş olursan.
 bərişib, «hak»ına iyrenməsən,
 çör-çöp olsa da nə fərqi?
 insan deyilən yaranmış məxluq
 yarışaraq güc versin sənə.
 8. ke hərfinin gəldi sırası,
 gərəklədək biliyin sarayın.
 keşiksiz çantıq keyiki qoşsa,
 «kələ»lər papağını ona geydir.
 gəldiyini bilmədən kevsənirsə,
 keçirir biliyin gücünü.
 geyimi olmadan «kekən» olsa,
 gərəksiz edir görkəmini.
 9. t hərfini seçib götürək,
 tanışlığa imkan var, düzü.
 mal verib satın alağ
 talaydakı müdriklərin sözüün
 bu biliklər tapışmadı
 biliksiz adamlara dağılıb.
 dağılan şeyləri dağıdan bilikli
 dantıvıd adlı o gözüün.
 10. m hərfini seyr edək:
 adımı mənə qarşı qoydu.
 Marğa maya tək makalak vurursan
 mənə gəlməzsən, ey ata.
 Mənilik sularının masdakı gəlməsə,
 mənəmi bu yaxşıdır, ya sənə?
 Məngus yanılsa, madı çoxalar
 Maharacdakı kimi.
 11. n hərfi nalat gəlsin,

nasuta mı bunu qoşar?
natara edib aşağı düşürür,
nalathıq yuxusunu yatmasa.
nasvaxı gəlir bilikləri
namlayaraq atıb tuunu
Nanda əjdaha daha düşünmədən keçməz
narya bilikli suyunu.

12. s hərfinin sözünü unudum,
düşünüb tapmadım qarşılığını
Sarsılma, üreyim, düşünüb görək
sənə yaradan bir bənzəyiş.
Sağadiz baxşının sözünə qarşı çıxmaq
sənin üçün ölçüsüz qəbahətdir.
Sarvaddan biliyini tapmışsa,
sözündən hədiyyə göndərsinlər.
13. ba hərfinə söz var idi –
müəlliminin bəxtinin sözü.
müəllimin əziyyət çəkdiyindən
həkk olmuş könülə özü.

.....
.....

Başı qarışsa, başqası açılır,
bağzal atasının səadəti.
14. Çarıtı qoşaq deyib həvəslənsə,
çanta içəri buraxmaq görək.
çarıdsız sözlər çapıb gəlsə,
çarx deyə üzümə tüpürmək görək.
çaramabaviki olaq desə,
çama don ilə dünyadan keçmək görək.
Beləcə Bodisatav – bu məşhur adla
Çamdudavıpdən köçmək görək.
15. r hərfi çarpaz yatıb
avrakit etdi məni.
aranı açmağın pis nəticəsi
hazardır onun sənə kini.
Aryasan bütün xalqın toplusu
ümidimin yollarıdır mənim.

Ratnaşiki burxandan alqış alıb
alaram mən sansardan səni.
16. ş hərfi tək sağlayaraq durur
şatap şıpadın səsi.
rahib şatvarı tək satkisiz olması
şazınli suyunun qüsurdur.
şatayadanların bağını açmadan
jastr düşünərək gecələri
şanta sakitləşsə, söz də durar
şaran hiddət günü.
17. t hərfi tək dələ bilsə,
dəlinmişmi olur insan?
tanrı eli saysızdır,
tələmə sədəqə verməlidir.
gəzərək düşünüb dənkleyərək bax;
dəyməzmi onun savabı?
dəyərmi, dəyməzmi deyib tərs düşünəcə
fərsiz biliksizin işidir.
18. l hərfinin lalanı qaçdı,
lanudur əti və dərisi
Lanekeşvari tək lençük isə,
oraya keçməsi güc istər.
Layançan dənizdən o taya keçsə,
nə deyəsən onun tək insana.
Lankatur şəhərini nə etdi,
Lakışman şahzadənin qoşunu?
19. ş toxunub şəkər tək pənah apar
Şağı Çakravati xana.
şarırı deyərək şakırmanıya səcdə et,
şaşmadan o sayıya pənah aparmalı.
şakılılar arzısı şardulı aslan
tələbə alsın yanına.
şat paramıt şaşmadan rastlaşdır
o şəfəq saçan dona.
20. m – a hərfini manılığ deyirlər,
mani tapmadım onda.
maranmışanani səadət deyirlər,

masu tutmaram mən etibarda.
Məhəmməd peyğəmbər araya girmiş
manisiz gizli yanda.
monu levkünü mantılmış deyirlər
Manıstandamı o şöhrətli, harada?
21. hansı aləmdə əcaba
atamızın səadətində hədd var?
bütün elinin əbədilik olması
qaraçı xalqının bili
nə zamanadək qayğısız olsun
bütün tayfası, eli.
qara yerə girincə güc verməli deyib
atamızın səadətində dili.

BOŞBOĞAZLIQ

Türk şeirinin bütün qaydalarına cavab verən bu əsər mükəmməl bir yazı təsiri bağışlayır. Müəllif haqqında məlumat verən və başqa bəndlərdən fərqlənən 16-cı bəndi çıxsaq, şeir 15 dördlükdən ibarətdir və bəndlər həm misrabaşı, həm də misrasonu qafiyəyə malikdir. Şeir əsasən 13 hecalıdır, lakin 6 misra 12, 7 misra isə 14 hecalıdır. Bundan başqa bir təsadüfdə 11, bir təsadüfdə də 15 hecalı misraya rast gəlirik. 16-cı bənddə müəllif öz adını nişan verir: Çısuva Tutuñ.

Mətn

1.Öñ başlap adkanğularka biliglər kaçar
Üküş kara, ayıg yölluğ uruğuğ saçar
Öglüg kişi istim tutçı yaşmaksız baçar
Öşəliksiz yig nırvanıñ kapıgın açar.

2.Burkan kəntü köñül edir köñül ök burkan
Bularnı mat bölsər, bolur sansarta turğan
Bodulmasar ikigükə bulur ol nırvan
Bu bir söznü setirək boldı bakşıta sorğan.

3.Yirtinçünün yilvi tül tæg ertikin ukğıl
Yintsikmətin şımnularka nızvanıñ utğıl
Yintəm arığ öz köñülüğ burkan tip tuyqıl
Yig nom bu ol: munı tutup iş simək kotğıl.

4.Akaştakı ay teñrini atkanmış bolup
Ayataki erdinini içğınıp salma
Alku ödtə taştın sıñar tiləmiş bolup
Anuk buznu suv timətin arsızıp kalma

5.Köni ögəli büğüş urğıl, oduğan sakın
Közi yaruk ıduklarka barğıl yakın
Köñül vişay ikigünün tözin sakın
Köñültin taş nəgü nom bar çınkaru bakın.

6. Bir ağızkiya edgü söz bar sözləyin saña
Birdəm kirtgünüp tudğıl yemü sizinmə maña
Bratya tigli manı sintə tip birgil aña
Birük tapsar ol erdinig, nə satığ muña

7. Yaykı suvni kişki ödtə buz tiyürlər
Yana yayın kişki buzni suv tip tiyürlər
Yañıldukta çın burkanı köñül tiyürlər
Yalñılma dukta köñülni ök burkan tiyürlər.

8. Tuyunmadukta el kızığ bolur bu kızığ
Tuyunmuşka bu kızığ ok bolur ol kızığ
Tuyundum timək yoğıka ol uluğ tıdığ
Tuymak tuymamak arısar, ol bolur sıdığ.

9. Tuyunğuluğı bar ersər, tuyunmuş bolmaz
Tuyunğuluğı yok ersər, tuyunmak bolmaz
.....
Tuysar mundağ sansartaki bağ üzə bolmaz.

10. Öni, körki, okşadığı anın yok erip
Üküş tınlığ, yırtınçülər antın belgürər
Ödva yitvi öcmə yaruk top tolup erip
Üç ödki alku tüzünlər mundın törüyür.

11. Yarup yaşup katçığlarda boldaçı erip
Yaba yırtınçük bir yintəm idər, tuymayur
Yasımukça bodı intin anta yok erip
Yamaraça körügin buşdaçı erür.

12. Öcmə, amrılma yintəm bir tözin tudsar
Ütkiətə kök kamıkıg kiñ booş sığurur.
Öziniñ ed ed sayu sığmışın körsər
Üç oğuşta munısız neñ, bir nom, orun yok erür.

13. Ertingü sansız asanki paramıtlarığ
Engrək sokımı yirintə ertürmiş bolur.
Ertmiş, kəlmədük, közünür arığ uluşlar
Eñeyü öztə atırdıg közünür.

14. Uşık əksər, sav, söz intin yok erip munda
Oñardğuka köp yañşadım, tüzünüm, saña
Usal bolup sımdasarsən muna bu tuşta
Una astıñ kəñrəngəysən çimədmə maña

15. Anı üçün baxşılartın yañ, kip boşuğ kol
Alku ödtə bışıgta yig yigtə bışıg bol
Altı katıgça istin körgil köşüngəy yig yol
Arıg süzük yig məñilig uluş anta ol

16. Küskü yılın tokuzunç aynın on yañıta
Körklə tañsuk taydu kidini kav lıxuata
Köp yañşamaklıg boduğın kök kalıkıg
Küçəyü bədizəgəli umunmışın körgü üçün bitidim
Çısuya Tutun

Tərcümə

1. Rəng başlayıb ayıranlara biliklər qaçar,
Çoxlu qara, pis yollu toxumunu saçar,
Ağıllı adam hər vaxt, fasiləsiz yanılmadan baxar
Beləcə yaxşı nirvanın qapısını açar.

2. Burhan özü könüldür, könül də burhan
Bunları yarı bölən olur sansarda duran
Bulaşmasa hər ikisinə tapır o nirvan
Bu bir sözü incə oldu müəllimdən soran

3. Dünyanın sehri yuxu tək olduğunu anla
Əlaqəyə girmədən şeytanlarla ehtirası ud.

Bütün təmiz əsil könülü burhan deyib duy
Yaxşı qayda budur: bunu tutub dost sıx qoy.

4.Göy üzündəki ay tanrıya bağlanmış olub
Əldəki cavahirini itirib salma
Bütün zamanlarda xarici görünüş diləmə
Hazır buza su demədən aldanıb qalma

5.Doğru öyrənib mərifət göstər, həyatı düşün,
Gözü işıqlı müqəddəslərə get yaxın,
Könül və mühit – hər ikisinin əsasını düşün,
Könüldən kənar nə qanun var, diqqətlə gör.

6.Bir azacıq yaxşı söz var, söyləyim sənə,
Tam inanıb ondan yapış, şübhə etmə mənə,
Bratya deyilən inci səndə deyib ver ona,
Əgər tapsan o cavahiri, yox qiymət ona.

7.Yayın suyuna qış zamanı buz deyirlər
Yenə qışın buzuna yazın suyu deyib deyirlər,
Yanıldıqda əsil burhana könül deyirlər,
Yanılmadıqda könülə də burhan deyirlər.

8.Başa düşmədikdə o sahil olur bu sahil
Başa düşənə bu sahil də olur o sahil
Başa düşdüm demək heçliyə bir böyük əngəl
Anlamaq anlamamağı təmizləsə, o olur soyulma.

9.Anlamalı var isə, anlayan olmaz
Anlamalı yox isə, anlamaq olmaz
.....
Anlasa bu cür sansardakı bağ ilə olmaz.

10.Rəngi, şəkli, bənzəri onun yoxdur,
Çoxlu məxluq və dünyalar ondan zühur edər.
Hər şeyə nüfuz edən, daxil olan işıq dop-doldurur,
Üç zamanın bütün nəcibləri bundan törəyir.

11.Parlayıb işarıb xassələrdə olasıdır,
Yava dünyanı bir anda bəzər, duymayır.
Darıca bədi qətiyyəni onda yoxdur
Yamaraça görüşünü pozan odur.

12.Sönmə, sükunət sabit bir kamillik varsa,
Kiçicik dəliyə mavi səmanı geniş, boş sığışdırır.
Özünün bu aləmə sığdığını görsə,
Üç qəbilədə bunsuz bir şey, bir qanun, bir yer yoxdur.

13.Saysız-hesabsız dövrlərin kamilləri
Barmaq ucu qədər yerdə keçirmiş olur.
Keçmiş, gələcək və indiki uluslar
Sallanaraq yuxarıdan açıqca görünür.

14.Hərf əksə, nitq, söz qətiyyəni yoxdur bunda,
Yüngüllük üçün çox gopladım, əzizim, sənə.
Qəmsiz olub tərksən buranı dost kimi,
İndi *astın kənrəngəysən çimədmə*^{*1} mənə.

15.Onun üçün müəllimlərdən üsul, örnek, bağışlanma istə,
Bütün zamanlarda yetkinlərdən kal, kallardan yetkin ol.
Altı qapıdan içəri bax, görünür yaxşı yol.
Təmiz, duru, yaxşı, xoşbəxt ulus oradadır.

16.Siçan ilinin doqquzuncu ayının onuncu günündə
Gözəl, nadir taydu sonu kiçik lotosda
Çox goplama boyası ilə mavi səmanı
Güclə bəzəməyi umduğunu göstərmək üçün yazdım.

Çısuva Tutun

* Tərcümə edə bilmədim.

FAL KİTABI

Bu fal kitabı Turfanda Yar-Xoto yaşayış məntəqəsində tapılmış və Berlində Turfan abidələri arasında T II Y 36 nömrəsi ilə saxlanılır (əsərin yazılma tarixi məlum deyildir). Tapılmış fal işarələrindən belə başa düşmək olar ki, bu əsər Çin dilindən ya tərcümə, ya da iqtibasdır. Əsər türklərə yad olan bir mühitdən gəlsə də o qədər ifadəli, o qədər incə işlənmişdir ki, bu, yalnız türk dilinin quruluşuna, qüdrətinə, incəliklərinə, üslub xüsusiyyətlərinə tam şəkildə hakim olan, türk dilini ana südü ilə mənimsəyən bir şəxsin qələminin məhsulu ola bilər. Əsər yalnız bir fal kitabı olaraq qalmır. O, türk dünyagörüşünə, dünyanı türk şüuru (düzdür, təfəkkür ümumbəşəri hadisə olsa da) ilə qavamağa gözəl nümunədir. O, türk elinin, türk mədəniyyətinin inkişafında bir mərhələdir.

Əsəri ilk dəfə 1929-cu ildə V.Banq və A.fon Qaben nəşr etmişlər, sonra 1936-cı ildə Rəşid Rəhməti Arat onu yenidən nəşr etmişdir.

Əsər, təəssüf ki, naqisdir, onun xeyli hissəsi itmiş, mövcud misralarda da pozuntular vardır.

Əsərdə misralar, uzunlu-qısalı olmaqla, cüt sətirlər şəklində sıralanır (124 parçadan 114-ü belədir), üç sətir şəklində yazılmış misralardan bəziləri də buraya əlavə edilə bilər. Yan-yana olan, lakin fərqli mənalara malik üçlüklərə çox az təsadüf edilir. Əsərdə bir neçə dördlük də vardır; belə dördlüklərdə orta misralar(2-ci və 3-cü) qafiyələnir, ilk və son misra isə mənanı tamamlamağa xidmət edir.

Türk tədqiqatçısı R.R.Arat bu əsəri nəzm nümunəsi hesab edir, lakin əlavə edib yazır: «Təbii ki, bunlarda mənzum parçalarda özünü göstərən bütün ünsürləri birdən aramaq doğru olmaz. Burada sıralanan sətirlər tam mənası ilə misra olmadığı kimi, sətirlərin sonundakı səs ahəngi də tam bir qafiyə deyildir. Lakin bunların, qüvvətli səs ahəngindən başqa, vəzn baxımından da olduqca sağlam birlik təşkil etdikləri görülməkdədir ki, oxucuda və dinləyicidə bu xüsusiyyətlərin havaya hakim olduğu hiss oynamaqdadır» (Eski türk şiiri, Ankara, 1986, səh. 278).

Şeirdə səs ahəngi oxşar heca və ya şəkilçilər vasitəsilə

yaradılır, belə hallarda heca və ya şəkilçi təkrar edilir. Əsərdə sintaktik paralellərdən, təkrarlardan və alliterasiyadan tez-tez və müvəffəqiyyətlə istifadə edilir. Misralardakı hecaların sayı çox müxtəlifdir.

Fonda saxlanan T II D 523 nömrəli bir kağız da fal əsəridir və bu fal kitabına, xüsusən onun bəzi yerlərinə çox bənzəyir, lakin məzmun baxımından onunla heç bir əlaqəsi yoxdur. Həmin parça belədir:

- 1.edkəy. Təñri küzədgəy. . .
- 2.kəmlənip, yimrilti, sokultı, tal . . .
3. . . . kən kökdə kanatı sıkıp adaka ti. . .
4. luğ boltı. Kidin küntün bulundın. . .
5. yorisar, busuş bar. Yarukka arka . . .
6. turur. Küsəmiş kūsüşün (?) bütgü . . .
7. kılmış işin adalığ. Təgzinmiş . . .
8. tisər kimin yok. Öñ yir yo . . .
9. . . . .ək ardı. Az . . . . .

Tərcüməsi

- 1.edəcək. Tanrı qoruyacaq. . .
- 2.xəstələnib çökdü, soluxdu . . .
3. . . . göydə qanadı sınıb təhlükəyə. . .
4. . . . oldu. Cənubi qərb tərəfdən . . .
- 5.getsən, kədər var. İşıqlığa arxa . . .
- 6.durur. Dinlədiyin arzun bitən. . .
- 7.gördüyün iş təhlükəli. Gözdiyin. . .
- 8.desə, xəstəliyin yox. Ön yer. . .
9. . . . .aldatdı. Az . . . . .

Fal kitabları qədim zamanlardan bəri hər xalqın tez-tez istifadə etdiyi kitablardandır. Xalqlar həmişə fala inanmış, onun keçmiş göstərdiyini, gələcəkdən xəbər verdiyini tərəddüdsüz qəbul etmişdir. İndinin özündə belə adamların fala bu qədər inandığını əsas götürsək, elmin bu qədər inkişaf etmədiyini qədim zamanlarda falın insan ürəyinə və şüuruna nə qədər hakim kəsildiyini, onun insan üzərində necə bir hakimiyətə, qüdrətə

malik olduğunu təsəvvürə gətirmək o qədər də çətin deyildir.

Bu baxımdan qədim türklər də əlahiddəlik təşkil etməmişdir. Onlar istər ayrı-ayrı şəxslərlə, onların taleləri ilə əlaqədar olaraq, istərsə mühüm dövlət işlərinin həllində tez-tez fala müraciət etmişlər. Buna görə də qədim türk dillərində hətta müxtəlif yazı sistemi (əlifba) ilə yazılmış çoxlu fal kitabı məlumdur. Bunların arasında hansının – Orxon-Yenisey əlifbası ilə yazılanlarını yaxud uyğur əlifbası ilə yazılanlarını – daha qədim olmasını söyləmək çətindir. Orxon-Yenisey əlifbasının türk xalqları tarixinin daha qədim dövrünə aid olduğunu nəzərə alsaq, deməli, bu əlifba ilə yazılan falnamələrin daha qədim olduğu qənaətinə gəlmək olar. Lakin bəzi tədqiqatçıların fikrincə, bunların içində ən qədim uyğur əlifbası ilə yazılmış və sizə təqdim etdiyimiz bu falnamədir. Bəzi tədqiqatçılar bu falnaməni orijinal əsər hesab edirlər. Lakin, yuxarıda göstərdiyim kimi, əsər Çin dilindən ya tərcümə, ya da iqtibasdır və, güman ki, qədim Çin fal kitabı «İ-tszin» əsəri əsasında yaradılmışdır (ya da ondan tərcümə edilmişdir).

Qədim türklər fala quşəppəyi bitkisinin altı yarpağı vasitəsilə baxırdılar. Bu fal kitabından görünür ki, əsər yazıldıqda göy, səma (tanrı) yox, torpaq (yer, su) türkün nəzərində daha müqəddəs imiş. Sonralar şüur inkişaf etdikcə, göy daha müqəddəsləşir. Deməli, bu falnamə türk təfəkkürünün daha qədim tarixinə aiddir. Lakin bir sıra tədqiqatçılardan fərqli olaraq, mən türkün bu dövrdəki şüurunu, təfəkkürünü ibtidai adlandırmaq istəməzdim. Çünki istər bu falnamələr, istər o dövrün türk poeziyası və nəsrli türklərin yaşdıları olduğu Avropa xalqlarından nəinki aşağı inkişaf səviyyəsində olmadığını, hətta bəzi parametrlərdə onlardan daha çox inkişaf etdiyini sübut edir.

Bu fal kitabından bizə məlum olur ki, o dövrün türkü artıq şəhərdə yaşayır, ticarətlə məşğul olur, lakin hələ qəbilə quruluşunu qoruyub saxlayır.

Fal insan talelərini kosmik hadisələr, ilahi qüvvələr, şeytanlar və başqa qüvvələrlə əlaqələndirərək xəbər verir.

Bu falnamənin qədim türkün şüuri inkişafını, təfəkkür tərzini və habelə, bizim fikrimizcə, poetik dilini öyrənmək üçün əhəmiyyəti vardır.

Transkripsiya

- 1..... bultuñ.
- 2.kamiğ il uluşlar tapıǵı yügürü kəlti üskündə, teñridəm kut, bu buyan, utmak, yigidmək kəntün ornantı ödüñdə.
- 3.kün teñri kaytsısı açıldı, yaradı. Yağız yir yüzi yaşardı, körklədi.
- 4.yürün bulıt önüp yağmur yağdı Toz-torpaq özin səndi.
- 5.öñdün, kidin yir öz tapıñça, küntün, tağtın balık, uluş kəntü köñlünça,
- 6.asra atıñ yigidtiñ, kiçig atıñ bedütün. kim bolğay saña enirmədəçi.
- 7.bağıñ, çuğun yoluntı, tamğan, yarlıkıñ yorıdı.
- 8.urı oğul küsəsər, bultuñ ed tavar tiləsər, taptıñ
- 9.ig, aǵrıǵ kitdi, könek, yasğaç başkardı.
- 10.köñlünin ögrünçlüg kılğıl, yirkə, teñrikə sevinç tutğıl.
- 11.birük bu tutuşmak atlıǵ ırk kəlsər, savın inçə ayur:
- 12.kadır, katǵı, katǵı sav yügürü kəlti üskündə, yil üzə tikəlip yiltirdi eviñdə.
- 13.ig, aǵrıǵ uǵrınta körsər sən . . . . .
- .....
- 14.a . . . . . saydı sini bertgəli, ig toğa ögirdi sini əmgətgəli.
- 15.özünin kar içintə ig kirdi, əmgək bar sakıñguluğ. köñül içintə oot kirdi, Kadğu bar buşunğuluğ.
- 16.bu adatın ozğuluğ yoluñ, orukuñ közünməz,

inçkün, menğin boltukmaz.
 17.kün teñri kirdi yir içintə yarumakı tıdılı,
 kök kalıkta uçar kuş uçu umadın turdı.
 18.bəg ər sıklur iş bulmadın
 19. ərklig kannıñ yarlıkı arkulayu turur evində,
 allıg, çevişlig kişilər aldayu turur üskündə.
 20.kün, ay yarukın tıda katıqlanur,
 edgü kişilər yolın kəsə katıqlanur.
 21.biş yek talaşur,
 üç üzüt ögləşür.
 22.kamıg iş kodğıl,
 buyan, edgü kılınç kıl.
 23.ada örtgəy
 edgü kəlgəy
 24.birük sü süləmək atlıg ırk kəlsər,
 savın inçə ayur:
 25.sü süləsər, yir təlinür,
 kişi sözləsər, sav alkinur,
 26.yol azsar, ev tapmaz,
 kişi yañılsar, iş bütmez,
 27.öz kəntünün bək tutğıl,
 ötüg, savka yorıma.
 28.ügüz ertgəli oğradıñ, işiñ bütmez.
 Bəg bolğalı kılınçıñ yarlıkıñ yorımaz.
 29.kılmış işiñ yağılıg,
 sözləmiş savıñ tūdüşlüg,
 30.yek, içkək ögirür,
 yağı yavlak aldayur,
 31.kün teñri kölünti çerikiñ üzə,
 ay teñri battı kutuñ üzə,
 32.öz kəntünə manğıl,
 kəntü köñülünin bək tutğıl.
 33.etüzünin küzətsər sən,
 kalan keyik müyüzü təg
 atıñ kün kötrülgey.
 34.birük bu tağ atlıg ırk kəlsər,

savın inçə tir:
 35.tağ yirintə tağ öndi, səñir boltı.
 toprak üzə toprak öndi, idiz boltı.
 36.yaranmayın tisər sən, yasğak turur.
 aşayın tisər sən, idiz turur.
 .....
 .....
 37.....
 İştə, tušta seçiltiñ.
 38.tuduş, kəriştə tezgil,
 turıka, turuşka barma.
 39.igiñ, ağıgıñ öçdi.
 Ödin, tavarıñ yuvuldı.
 40.saña utruntaçı kişilər ançulayu bolur
 kaltı kum üzə kudu tartır işi, ködügi bütməyök təg.
 41.yirkə, teñrikə sevinç tut.
 edgü kılınçlıg iş üküş kıl.
 yañırdı il olurğay sən.
 42.birük bu koramak atlıg ırk kəlsər,
 savın inçə tir:
 43.suv tamarı kurısar, yaş yavışğu kurıyur.
 kişi küçi korasar, yat kişikə basıtur.
 44.təgirmi tam içində esrük boltıñ.
 Təgirmiləyüki yağıñ telim boltı.
 45.asıgıñ, ayağıñ ögsüdi,
 ediñ, tavarıñ koktı.
 46.tiltin, kantın busuş bar,
 etüzün təgrə ada bar.
 47.asıgılıg, bolğuluğ yolun közünməz.
 inçgülüg, bolğuluğ belgün belgürməz.
 48.tağ içintə iki yek bar.
 ögünin, köñülünin bulğayur.
 il içində təvlig, kürlüg buyruk bar,
 işiñin, küçünün artarur.
 49.örki kişilərəkə manğıl,
 ərđəmlig kişilərig ayağıl.

50. adan örtgəy,
 edgü kəlgəy.
 51. bu ırk kimkə kəlsər,
 südə ersər, sançitur,
 balıkta ersər, korayur.
 buyan, edgü kılınç kılğu ol.
 52. birük bu arka birmək atlığ ırk kəlsər,
 savın inçə ayur:
 53. ot küyürdi altunuğ,
 adırtlağuluğ belgü bar.
 iki köñül karıştı,
 tüdüşgülüg əmgək bar.
 54. uluğ iş kördüg yimə ögrünçlüg erməz,
 kiçig iş kördüklər yimə бүдүн erməz.
 55. til talaşur,
 çasut, yonəğ tikiləşir.
 56. ed tavar saçılır,
 yala yanaru ökliyür.
 57. oğramış iş бүtməz, edikməz,
 kılmış kılınç sığmaz, yakmaz.
 58. ig tapa körsər sən, ed öñədməki alp,
 yırak barmış kişi kəlməki sarp,
 buşuş kadğu belgüsi əntirə turur.
 59. inçip edgü, kılınçlığ işlərkə manmağınça
 bu inçsiztin . . . . .
 60. . . . .
 ayıqlı savırnıñ adırtı yok.
 61. köñülün, kögüzün ökükneki üküş,
 köñülün, kögüzün бүtməki az.
 62. il kan, açığın titməkin alp.
 edlig sanlığ bolup yorımakın sarıp.
 63. təgsər sən yanı yılın iki yigirmənç ayınə
 ançata timin iş . . . . .
 64. birük bu sevinmək atlığ ırk kəlsər,
 savın inçə tir:
 65. sevinç, ögrünç saña kəldi,

saña törülüg törü təgdi.
 sini kamıgun tapladı bəg kılğalı.
 66. yağız yirdə tiki önti,
 tunçudakı . . . . . kutruldı.
 67. tənri, yirli təprəşti,
 künli, aylı körüşti.
 68. öñrəki iliglər . . . . .
 . . . . .
 69. . . . . kut kəlti
 70. on kat kas oyun yanqusı eşidilür yorisar,
 kamığ bayumak utru kəkir tarkasar,
 71. kamğak barır təg edin kitti.
 kas tıñı təg edgün bastı.
 72. ig tapa körsər sən, törü yavuz
 üküş ed tavar yunlağıl.
 üküş təlim ögrünç köñül tutqıl.
 busuş köñül kodğıl.
 73. birük bu tərini kuduğ atlığ ırk kəlsər,
 savın inçə tir:
 74. yilli, suvlu təprəyü kuduğ için bəklədi.
 akıp kəkir soğık suv ağtarılıp yanturu yoritı.
 75. söki kanlar küçi yimə tusulmağay,
 soñ futsı bilgəniñ alı yimə edikməgəy.
 76. . . . .
 77. . . . . törügəy.
 üntədəçi til ağız tapğay.
 78. bəgkə, işikə manğıl.
 əmin, yürüntəkin anutğıl.
 79. əgri yoritğ kəmişgil.
 tetrü sakinç tarkarğıl.
 80. buyanığ sevgil.
 edgü kılınç kılğıl.
 81. birük utru kəlmək atlığ ırk kəlsər,
 savın inçə tir:
 82. utrunda asığ tusu yitərü kəldi.
 etüzündə ayağ çiltəg ornanu birdi.

83.könlündəki küsüşün barça kantı.
atın atayu kut kıv özin kəlti.
84.əski atın təgşilip yanı boltuñ.
boğdam atın təgşilip tatıǵlıǵ bolduñ.
85.təprədük sayu iş, kötügün tapıñıça
olurtuk sayu orun yurt ögrünçə,
uluǵ ərək kəlti.
tört yınak tüzülti könlünçə.
86.kidirti təprəmiş küçlüg yaǵı kitdi.
öñdürti təprəmiş ot, yalın öçti.
87.olurup körünçlögil inçkə yügürük atlarıǵ,
tapıñça alıp işlətgil yinik edgü lalarıǵ.
88.tümən sav tügüni sində boldı.
yıl, ay itilü əligiñdə kirdi.
89.üstünki, altınkı tapladı.
örüki, kodıki sevindi.
90.bəg tamǵası əligiñdə,
ornaǵlıǵ orun alında
91.yirkə, teñrikə sevinç tut.
burkanlarka tapıǵ kıl.
92.birük inç kəlmək atlıǵ ırk kəlsər,
savın inçə tir:
93.yil iyin eşidilür küzki ıǵaç yañkusı,
tümən ban yirdə yañkurar süzük suv tikisi,
94.iki köñül birikdi ögrünçü üküş
ini içi tüzüldi tavarı təlim
95.təprətük sayu kut kəlır.
kılmtuk sayu iş bütər.
96.ırakta sav eşidti edgü
yaǵuktaki iş bütıdi edgü
97. adañ, tudañ kitdi.
ayıǵ sakınǵuçılar tezdi.
98.öñdün, küntün buluñda
ögrünçlüg yil yiltirdi.
kidin, tardın buluñda
teñri kapıǵı açıldı.

99. közün içində küç yok,
könlün içində kadǵu yok.
100. atın, küñ yadıldı yıd-yıpar təg,
aǵzanmış savın edikdi altun, kümüş təg.
101. kop işin tapıñça, korı yok.
.....
102. .... saña,
ton üzə ton kedildi saña.
103. özünə öñ işin başlaǵıl.
aşnukına öñi bu savka köñləmə,
104. amtıkına turkaru işin törün tutǵıl.
künəyinki köñlünin inçkülüg kılǵıl.
105. oǵluñ, kişin ülüglüg ol,
eñin yeñəñ sevinçlig ol.
106. konşı kız utılıǵ,
kop işin yaraǵlıǵ.
107. birük kiçig igidmək atlıǵ ırk kəlsər,
savın inçə tir:
108. kiçig igidmək kəlti ak kışın az.
kişi ara edgülüg yoluñ alp.
109. künikəki işin tıdıǵlıǵ
kiçig oǵlan. ....
.....
110. ya kurup ok atkalır,
yalın kılınç tutup ok üzgəlır.
111. ut söǵüt butıkı miñ türlügin titriyür.
artuç söǵüt butıkı yüz türlügin ırǵalır.
112. bərklig yek, içkəklər il tutkalır,
busuş, kadǵu, ig, aǵrıǵlar ornaǵ tutkalır.
113. bəgtin, işitin körsər, sən, savka kirkəlır sən,
iltin, kantın körsər sən, alkamakka tüşkəlır sən.
114. irtə kün tavrak buyan kıl.
aşnukın ırgürü etüzünin küzət.
115. birük kün (yarukı atlıǵ ırk kəlsər,
savın inçə tir:)
116. (. . . . . bu kün) kirü barır,

suv adası saña öndürti utru kədir.
 117. küsəmiş küsüşün kanmaz, könlün sakınçılığ,
 oğramış işin bütmez, etüzün əmgəklig,
 118. tütüş, kəriş kodğıl.
 yılığ yumuşak bolğıl.
 119. iki köñül köñül tutup kovı bolsar,
 iltin, kantın asığ bolurmu?
 120. tütüş, kəriş kılmasar sən özünkə,
 kamığ adatın ozğay sən.
 121. tevlig, kürlüg tapığçı tağdın turup . . . . . tilər,
 teñri kannın kavudı küntün turup yığ tilər.
 122. bəg ər yimin yeyin (tip) sakınsar sən, tiyiədə tıdığlığ.
 yirdə kazğuk bəkürü tokıyın tiser (sən), yantıru adalığ.
 123. eviədə kılğıl aşnukı tüzünlər törüsin.
 nə ada bolğay sini birlə ulığ kılıncağı.
 124. birük kişi birikmək atlığ ırk kəlsər,
 savın inçə tir:
 125. kişi birikip yarudı,
 ay teñri artukrak yaltırdı,
 yarumuş yarukı kamığlığ kişikə közünti.
 126. miñ ança ırak barmış kişilər birlə körüşgəy sən,
 iki köñül birikip altun itig iligiədə tutğay sən.
 127. yat kişilər (köñül) saña yakın
 iltişmiş kişilər köñülü takı tərinq
 128. iki kişi köñülü bir,
 altun itig tözi bir.
 129. küsəmiş küsüşün kanti.
 sakınmış sakınçın bütüdi.
 130. iglig öñəddi.
 ağırlığ katıntı.
 131. il kan köñülü . . . . .
 . . . . .
 132. kadığ tatığmın erdinisi boltun.
 nə busuş ol takı ilkə, kanka manç bolğuka.
 133. altun küzəç ersər, ornağlığ idiş ol.
 tört uluğ çüülərtə belgülük idiş ol.

tatığlar bütgükə tayağı titir.
 134. yig edlər təğsilip bışığ boltı.
 yıdı yıparı bura turur katığ boltı.
 135. tip otın katınsar, küzəç taşar.
 işin, kötugin yanılsar, tūdüş bolur.
 136. turuşta, tūdüştə saklanğı ol.
 ad, yol tiləməktə içanğı ol.
 137. küzəçit küzədip sımasar, aş birdəçi idiş ol.
 apam bir adakın sısar, içintəki tatığ təkülgükə. . .
 138. iltin, kantın töli yok,
 igiñə, ağırıña emi yok.
 139. təprəsər, alkıntın.
 təprəməsər, yigiddin.
 140. birük bu igitmək atlığ ırk kəlsər,
 savın inçə tir:
 141. igitməkdə içansar, etüz ertigəy ig, ağırıta
 yek içkək tarınsar, öñrəkin aç . . . . .
 142. kılmiş işin . . . . . lağay sən,
 etüzün . . . . .
 143. . . . . .kə inç kılğıl təprəmə,
 edgü kılınç yaratınmakın ögsümə.
 144. adın kişilərtin tıdığ bar, saklanğıl,
 yat kişilərtin yağı bar, içanğıl.
 145. kuğu uçtı köliñə konmaz,
 kişi oğlı. . . . . eviñə kəlməz.
 146. kişin busuşluğ, kadğuluğ turur.
 yaşurukı işi üzə kapıgın üngürsər . . . . . ur.
 147. adın kişi, tişi üzə etüzün təgrə körsər,
 inç turmak yavışur.
 148. ig tapa körsər, bağırtın təprəmiş ig ol.
 itüg, tilək bulğuluğı sarp.
 149. köñülün yig, inç tur.
 etüzün bil, şük tur.
 150. birük bu uluğ münükmək atlığ ırk kəlsər,
 savın inçə tir:
 151. yil yiltirip intürdi, lim sıntı. . . . .
 . . . . .

Tərcümə

1. . . . . tapdın.
2. Bütün ellər, obalar xidmətə hüzuruna yüyürərək gəldi, ilahi xoşbəxtlik, yaxşılıq, qazanc, yüksəliş özü-özünə yerləşdi öz zamanında.
3. Günəş tanrı açıldı, parladı. qonur yer üzü yaşllaşdı, gözəlləşdi.
4. Parlaq bulud yüksəlib yağmur yağdı. toz-torpaq özü-özünə yatdı.
5. Şərqdən, qərbdən yer öz arzusunca, Cənubdan¹, şimaldan² şəhər, oba öz könlüncə,
6. Aşağı adımı yüksəltidin, Kiçik adımı böyütdün, Sənə səcdə etməyən kim olacaq.
7. Bağın, bağcan yolundu, Damğan, fərmanm yürüdü.
8. Oğlan istərdin, tapdın. Mülk, mal dilərdin, tapdın.
9. Xəstəlik, ağrı getdi. Kövrəklik, həlimlik rəhbərlik etdi.
10. Könlünü öyrəncəli elə, Yerə, göyə sevinc göstər.
11. Əgər bu görüşmək adlı fal gəlsə, yozumu belədir:
12. Sərt, qaba, möhkəm söz yüyürərək hüzuruna gəldi, Yel üstdə dikəlib əsdi evində.
13. Xəstəlik, ağrı üçün baxarsan. . .
.....
14. Səni yaralamq üçün. . . . .
Sənə əziyyət vermək üçün xəstəlik çoxaldı.
15. Vücuduna xəstəlik girdi. Düşünməli bir zəhmət var. Könlü içinə od girdi,

¹ Gün (günəş) istilik bildirdiyi üçün cənubun rəmzidir.

² Dağ soyuqluq bildirdiyi üçün şimalın rəmzidir.

- Cansıxıcı qayğı var.
16. Bu fəlakətdən xilas Yolun, imkanın görünməz. Dinliyin, rahatlığın olmaz.
17. Gün tanrı girdi yer altına, parlamağı kəsildi, Mavi göydə uçar quş uça bilməyib durdu.
18. Bəy, kişilər sıxılır iş tapmadıqlarından
19. Ərklig xanın fərmanı ədavət salır evində, Məkrli, hiyləgər adamlar aldadırlar, önündə.
20. Günəşin, ayın işığına mane olmağa çalışırlar, Yaxşı insanların yolunu kəsməyə çalışırlar.
21. Beş şeytan dalaşar, Üç ruh didişər.
22. Bütün işləri qoy, Yaxşı, xeyirli işlər et.
23. Təhlükə ötəcək Yaxşılıq gələcək.
24. Əgər qoşun çəkmək adlı fal gəlsə, Yozumu belədir:
25. Qoşun hücumə keçsə, yer dəlinər, İnsan səhbətləşsə, söz tükənər.
26. Yol azsa, cv tapmaz, İnsan yanılarsa, iş bitməz.
27. Özünü möhkəm tut, Xahişə, yalvarışa uyma.
28. Çay keçməyi düşündün, işin bitməz, Bəy olmaq istədin, fərmanın keçməz.
29. Gördüyün iş düşmənlik(dır), Söylədiyün söz savaşıq(dır).
30. Şeytan, iblis öyünür, Alçaq düşmən aldadır.
31. Günəş tanrı kölgələndi qoşunun üzərində, Ay tanrı batdı səadətin üzərində.
32. Özün özünə inan, Öz könlünü möhkəm tut.
33. Vücudunu qorusun, Kərkədan buynuzu kimi

Adın, şöhrətin yüksələr.
 34. Əgər bu dağ adlı fal gəlsə,
 Yozumu belədir:
 35. Dağ yerində dağ yüksəldi, təpəcik oldu,
 Torpaq üzərinə torpaq gəldi, yüksəklik oldu.
 36. Dırmaşaq desən, hamardır.
 Aşaq desən, ucadır.
 37. ....
 Dostda, tanışda seçildi.
 38. Vuruşdan, çəkişdən qaç,
 Savaşa, qovğaya getmə.
 39. Xəstəliyən, ağrın keçdi,
 Mülkün, malın toplandı.
 40. Sənə qarşı duran adamlar elə olur.
 Necə ki, qum üstündə kudu dartıb işi-gücü bitməyən tək.
 41. Yerə, göyə sevinc ver,
 Yaxşı əməlli iş gör,
 Yenidən el oturarsan (olacaqsan).
 42. Əgər bu azalmaq adlı fal gəlsə,
 Yozumu belədir:
 43. Su damarı qurusa, tər yaşıllıq quruyar,
 İnsanın gücü azalsa, yad adamlara basılar.
 44. Dəyirmi dam içində sərxoş oldun,
 Ətrafındakı düşmənlərin çox oldu.
 45. Faydan, dəyərin azaldı,
 Mülkün, malın əksildi.
 Dildən, xandan təhlükə var.
 Vücudun dövrəsində təhlükə var.
 47. Qazanlı, bolluqlu yolun görünməz.
 Dinclik, bolluğ əlamətin zahir olmaz.
 48. Dağ içində iki şeytan var.
 Aqlını, fikirini qarışdırır.
 El içində hiyləgər, məkrli məmur var,
 İşini-gücünü pozur.
 49. Uca adamlara inan,
 Fazil adamlara hörmət et.
 50. Təhlükə ötər,

Yaxşılıq gələr.
 51. Bu fal kimə gəlsə,
 Döyüşdədirsə, məğlub olar.
 Şəhərdədirsə, ziyan çəkər.
 Yaxşı, xeyirli işlər görməlidir.
 52. Əgər bu arxa çevirmək adlı fal gəlsə,
 Yozumu belədir:
 53. Od yandırdı altunu,
 Ayırd etməli əlaməti var.
 İki könül qarışdı,
 Didişmə əzabı var.
 54. Böyük iş görmək yenə fərəhli deyildir,
 Kiçik iş görmək yenə bütün deyildir.
 55. Dil dalaşır,
 Böhtan, böhtan dolaşır.
 56. Mal-mülk dağılar,
 Şübhə yenidən çoxalır.
 57. Düşünülən iş bitməz, yaxşı olmaz,
 Edilən əməl bəyənilməz, xoşa gəlməz.
 58. Xəstəlik axtarsan, vücudun yaxşılaşması çətin,
 Uzağa getmiş adamın gəlməsi çətin.
 Kədər, qayğı əlaməti təqib edir.
 59. Belə yaxşı, xeyirli işlərə inanmadıqca
 Bu narahatlıqdan (qurtarmaq olmaz).
 60. ....
 Deyilmiş sözün fərqi yox.
 61. Könlünün, köksünün peşmanlığı çox,
 Könlünün, köksünün inamı, az.
 62. Hökmdar xan, qəzəbini bağışlamağın igid (işidir),
 Dövlətli, şöhrətli olub yürümək çətin (dir).
 63. Çatsan yeni ilin on ikinci ayına
 O zaman dərhal iş .....
 64. Əgər bu sevinmək adlı fal gəlsə,
 Yozumu belədir:
 65. Sevinc, şadlıq sənə gəldi,
 Sənə qanunlu qanun çatdı.
 Səni hamı təqdir etdi bəy edərək

66. Qonur yerdən gurultu qopdu,
Qapalı yerdəki . . . . . qurtuldu.

67. Göylər, yerlər tərپəşdi,
Günlü, aylı görüşdü.

68. Əvvəlki hökmdarlar. . . . .
. . . . .

69. . . . . xoşbəxtlik gəldi.

70. On qat gözəl oyun sədası eşidilərsə,
Hər cür varlanmaq qarşına çıxarsa,

71. Sarımsaq gedən tək dövlətin getdi,
Kas səsi tək yaxşılığın (aləmi) basdı.

72. Xəstəlik axtarsan, adət pis,
Çoxlu mal-dövlət xərcə,
Saysız-hesabsız sevinən ürək oxşa,
Kədərli fikirləri tulla.

73. Əgər bu dərin quyu adlı fal gəlsə,
Yozumu belədir:

74. Yelli, sulu tərپənərək quyunun içini doldurdu.
Axıb gələn soyuq su döndərilib geri qayıtdı.

75. Köhnə xanların gücü yenə fayda verməyəcək,
Son ağıllı alimin çarəsi yenə kömək etməyəcək.

76. (vücut). . . . .

77. . . . . töreyəcək,
Səs verən dil, ağız tapacaq.

78. Bəyə, dostuna inan,
Dərmanla, çarə ilə hazırla.

79. Əyri yoldan əl çək,
Tərs düşüncələrdən uzaqlaş.

80. Yaxşılığı sev,
Xeyirli işlər et.

81. Əgər qarşı gəlmək adlı fal gəlsə,
Yozumu belədir:

82. Qarşına qazanc, fayda çıxdı,
Vücudunda etimad, hörmət yerləşdi,

83. Könlündəki arzun bütünlüklə yerinə yetdi,
Adını çağıraraq xoşbəxtlik, səadət özü gəldi.

84. Köhnə adın dəyişilib yeni oldun,

Ləkəli adın dəyişilib sevimli oldun.

85. Tərپəndikcə işin, gücün arzunca,
Oturduğun yer-yurd düşüncəncə,
Böyük qüvvə gəldi,
Dörd tərəf düzüldü, könlüncə.

86. Arxadan tərپənmiş güclü yağdı getdi,
Öndən tərپənmiş od, alov söndü.

87. Oturub nümayiş etdir incə sürətli atları
İstədiyincə ahl işlət yüngül, yaxşı qatırları.

88. On min söz düyünü səndə oldu.
İl, ay tənzimlənərək əlinə gəldi.

89. Üstdəki, altdakı bəyəndi,
Yüksəkdəki, aşağıdakı sevindi.

90. Bəy damğası əlində
Oturacaq taxt qarşında.

91. Yerə, göyə sevinc ver.
Burhanlara xidmət et.

92. Əgər dinclik tapmaq adlı fal gəlsə,
Yozumu belədir:

93. Küləklərdə eşidilir, payız ağaclarının səsi,
Yüz milyon yerdən səslənir süzülən su şırıltısı.

94. İki könül birləşdi, sevinci çox
Kiçik, böyük qardaşlar düzəlişdi, dövləti saysız,

95. Tərپəndikcə xoşbəxtlik gələr,
Görüldükcə iş bitər.

96. Uzaqdan xəbər eşitdi – yaxşı
Yaxındakı iş bitdi – yaxşı.

97. Təhlükə, fəlakət getdi,
Pis düşüncələr qaçdı.

98. Cənub, şərq tərəfdən
Sevincli yellər əsdi,
Şimal-qərb tərəfdən
Tanrı qapısı açıldı.

99. Gözünün içində güc yox,
Könlünün içində qayğı yox.

100. Adın, şöhrətin yayıldı mişk kimi,
Ağzmdan çıxan sözün qimətləndirildi qızıl, gümüş kimi.

101. Çox işin arzunca, zərəri yox.
 .....
 102..... sənə
 Don üstündən don geydirildi sənə.
 103. Özün üçün vacib işini başla,
 Azacıq əvvəlki bu sözə fikir vermə.
 104. Həmişə indilik işini qanunla gör,
 Həsəd hisslərinə təskinlik ver.
 105. Oğlun, arvadın qiymətlidir,
 Böyük bacın, yengən sevinclidir,
 106. Qonşu qız mütəşəkkir,
 Çox işin yararlı.
 107. Əgər kiçik tərbiyə adlı fal gəlsə,
 Yozumu belədir:
 108. Kiçik tərbiyə gəldi, ağ qışın az,
 İnsanlar arasında yaxşılıq yolun çətin.
 109. Gündəlik işin əngəlli,
 Kiçik oğlan .....
 110. Yay qurub ox atılır,
 Yalın qılınc tutub ox atır,
 111. Şam budağı min cür titrəyir
 Ardıc budağı yüz cür sirkələnir
 112. Qüvvətli şeytan, iblislər dövlət yaradır,
 Kədər, qayğı, xəstəlik məskən tutur
 113. Bəydən, arvaddan görsən, sözə girərsən (söz deyərsən),
 Hökmdardan, xandan görsən, tərifə düşərsən (tərifləyərsən).
 114. Sabah ertə xeyirli işlər et,
 Əvvəl müqavimət göstərərək vücudunu gözlə.
 115. Əgər günəş işığı adlı fal gəlsə,
 Yozumu belədir:
 116. (. . . . . bu günəş) içəri girir.
 Su təhlükəsi öndən sənə qarşı gəlir.
 117. Arzuladığın arzun yerinə yetməz, könlün düşüncəli,
 Rastlaşdığın işin bitməz, vücudun əziyyətli.
 118. Savaş, çəkişmədən əl çək,
 İliq (mehriban), yumşaq ol.
 119. iki könül könül tutub bədbəxt olsa,

- Hökmdardan, xandan fayda olarmı?
 120. Savaş, qovğa etməsən özünə,
 Bütün təhlükələrdən azad olacaqsan.
 121. Hiyləgər, riyakar məmur şimalda durub. . . dilər.
 Tanrı xanım şövkəti cənubda durub yığ diləyər.
 122. Bəy ər xörəyini yeyir (deyib) düşünsən, dişində əngəlli,
 Yerdə paya çalın desə, yenə də təhlükəli.
 123. Evində əvvəlki əsil adətləri icra elə,
 Təhlükə olmayacaq sənə böyük əməllərində.
 124. Əgər insanların birləşməsi adlı fal gəlsə,
 Yozumu belədir:
 125. İnsanlar birləşib yarıdılar,
 Ay tanrı daha artıq parladı,
 Parlayan işığı bütün adamlara göründü
 126. Min xanlıq uzaqlara getmiş insanlar ilə görüşəcəksən,
 İki könül birləşib qızıl bəzəyi əlində tutacaqsan.
 127. Yad adamların (könlü) sənə yaxın,
 Münaqişəli adamların könlü daha dərin.
 128. İki adamın könlü bir,
 Altun ziynətin əsli bir.
 129. Arzuladığın arzun yerinə yetdi,
 Düşündüyün fikir bitdi.
 130. Xəstəlik dəyişdi,
 Ağrılıq sərtləşdi.
 131. hökmdarın könlü. . .
 .....
 132. Qeyrət dadının cövhəri oldun
 Dərd olma daha elə, xana inananlara.
 133. Qızıl qab olsa, möhkəm qabdır,
 Dörd iri dəstəyi görünən qabdır,
 Dadlı yeməklər hazırlanmasına dayaqdır.
 134. Yaxşı ət dəyişilib bişmiş oldu,
 Ətri, iyi yayılaraq möhkəm oldu.
 135. Deyib odu artırsan, qab daşar,
 İşində, alış-verişində yanılсан, qovğa olar
 136. Qovğadan, savaştan özünü saxlamalıdır.
 Şöhrət, qismət diləməkdən çəkinməlidir.

137. Qab qorunub sınımasa, yemək verən qabdır.
Böyük bacım ayağını sındırsa, içindəki dadlı (yemək) tökürlər. . .
138. Elin, xanın dölü yox,
Xəstəliyinə, ağrılarına dərman yox.
139. Tərpənsən, məhv oldun,
Tərpənməsən, yüksəldin.
140. Əgər bu tərbiyə etmək adlı fal gəlsə,
Yozumu belədir:
141. Tərbiyədən çəkinse, vücud olacaq xəstə, ağrıda,
Şeytan, iblis darıxarsa, daha öndə aç. . . .
142. Etdiyin işin . . . . . sən,
Vücudun . . . . .
143. . . . . sakit ol, tərpənsə,
Yaxşı işlər etməyi əsirgəmə.
144. Başqa adamlardan maneə var, özünü qoru,
Yad adamlardan yağı var, çəkin.
145. Qu quşu uçdu, gölünə qonmaz,
İnsan oğlu evinə gəlməz.
146. Arvadın kədərli, qayğılıdır
Gizli işi üzərində qapını deşdirsə. . .
147. Başqa bir kişi, qadın, üzərində, vücudunun dairəsini görsə,
Sakitlik yaxınlaşır.
148. Xəstəlik axtarsan, o, ciyərdən gələn xəstəlikdir.
Çarə, dilək tapmaq çətin.
149. Ürəyini sakit, dinc elə,
Vücudunu bil, sakit dayan.
150. Əgər bu böyük aşma adlı fal gəlsə,
Yozumu belədir:
151. Yel əsib endirdi, tavan tiri sındı. . .

MAYTRİ

Şeir Turfanda tapılmış Avropa tipli bir kitabın iki vərəqinin arxasında yazılmışdır. İlk dəfə 1936-cı ildə R.R.Arat tərəfindən nəşr edilmişdir. Şeir 5 bənddən (dörtlük) ibarətdir. Qafiyəsi misranın sonunda gələn müasir türk şeirindən fərqli olaraq misralar ilk səslərlə qafiyələnir: I bənd –tö, tu, tu, tu, II bənd – sa, sa, sa, sa, III bənd ü, ü, ö, ö, IV bənd a, a, a, a, V bənd – tü, tü, tö, tö. Şeir heca vəznində yazılmışdır, lakin misralardakı hecaların sayı eyni deyildir: I misra beş hecalı, 2 misra altı hecalı, 3 misra yeddi hecalı, 8 misra səkkiz hecalı, 3 misra doqquz hecalı və 3 misra on hecalıdır.

Tanskripsiya

Tört şlokluğ nom üzə
Tutçı ögərmən üzüksüz.
Tuş birip muni tək bu yanı
Tuşayın siziñə Maytri.

Sansarta irinç mini tæg,
Sakınsar certi kim mə yok,
Saşmaksız burkan bolmışta
Sakıncıl mini Maytri.

Üç ağu üzə bulğanmış,
Üç oğuşluğ kılıktın
Önüş nomnuñ küçintə
Öntürgil (mini) Maytri.

Altı kaçığlığ yağılarım
Alın iltkəlır mini tamuka,
Anı üçün siziñə evərtim,
Alğıl mini Maytri.

Tükün nızvanılarka agukun
tüşkəlır mən una tamuka,

tört kirtü nomluğ agıtığ
tözünü tatutğıl Maytri.

Tərcümə

Dörd bəndli qanun üzrə
Daim öyrənirəm aramsız,
Mükafat verib belə savabı
Qovuşum sizə, Maytri.

Sansarda mənimtəg cəfakeşi
Düşünəsi kimsə yox.
Çaşmaz burxan olunca
Düşün məni, Maytri.

Üç sehirlə dolaşmış
Üç tayfa qılığından
Yüksəlmiş qanunu gücü ilə
Çıxar məni, Maytri.

Altı qaçaq yağılarım
Məni cəhənnəmə sürükləyir.
Onun üçün sizə gəldim,
Sən al məni, Maytri.

Bütün böhtanlarla sehirlənib
Düşürəm artıq cəhənnəmə.
Dörd doğru qanun sərvətin
Büsbütün daddır, Maytri.

ON CÜR NİYAZ

Şeir in məzmunundan belə qənaətə gəlmək olar ki, onun müəllifi Mançu Şiridir (sonuncu bəndin ikinci misrasına bax). Şeir on bir bənddən (dördlük) ibarətdir. Birinci bənd giriş səciyyəsi daşıyır. Qalan hər bənddə bir cür niyazdan bəhs edilir. 1 misra (3-cü bənd 1-ci misra) 13 hecalı, 3 misra (1-ci bənd dördüncü misra, 6-cı bənd üçüncü və dördüncü misralar) 15 hecalıdır. Qalan misralar on dörd hecalıdır. Şeirdə misrabası qafiyə vardır. Son qafiyə şeir üçün səciyyəvi deyildir, buna görə də nəzərə almaq lazımdır ki, bəzən rast gəlinən son qafiyə təsadüfi səciyyə daşıyır. Bəndləri bir-birinə hər bəndin son misrasının *-alım*, *-əlim*, şəkilçisi ilə bitməsi bağlayır.

Mətn

1. Utmışlarını vışayı Buda Avatansaka
Uluğ kölüngü sudurta uz tizip nomlamış
Uğanların on kut kolunç yoriği bu nomığ
Una anı iyin kəzigçə okıdu sözləlim

2. Yatvısıncə, tikvisinçə on sınar, üç ödkü
Yalanuklar arslanıña yumkıkə kalısız
Yaba kat kat erklig tooru alkınçsız körüglüg
Yaratıngu yağı üzə yükünmək kılalım

3. Birər koğta koğ sakınça nom oğuş ol ok
Birərıntə birlə toyluğ burkanlar sakınıp
Bir bir üntə uz takşutluğ taluyar öntürüp
Birər burkan edgüların ür ödün ögəlim.

4. Alkınmaksız yig üstünki tanığlar iltinü
Anı tuta utmışlarka ayayu tapınıp
Anta basa kut kolunmak küçintə kılınmış
Anudara özəliksiz tapığğ turalım

5.Kirtgünmədin tıldağ töşkə kiç ödüñ yığılmış
Kkir kakaç tək üç ağutın kin alkıg törümüş
Kintsü münlüg yazuklarıg kikürü açmıp
Kin soñkısın kılmağuka kililəşəlim

6.Budğıl alku burkanların bükərlik tuymışın
Boşğutluğnuñ, boşğutsuznuñ bodisatav tidmişin
Bolmaktakı bartağsanın buyanlıg işlərinə
Bularka iyin ögirməkig bodulu işləlim

7.Yirtinçünün yulaları yanrtı tamduamış
Yintin kalıg şımnularıg utmış at almışıg
Yig üstünki nomluğ tilgən evirtgü küsüşin
Yintəm süzük köñül üzə ödükçi bulalım.

8.Engəlü öz işləgü işin ertürü tükədir
Əñ kinintə nırvan bulğu oğrakıg turğurmuş
Edgün barmış iduklarıg əmgəkliglər üçün
Ertə üküş kalp öd üzə sərgürü tudalım.

9.Öz bakşımız ögin tuymış ödəliksiz əmin
Öñrə, amtı, kin üç ödkü tözkərinçisizlərin
Öñin öñin paramıtlıg yollarça yorıyu
Öğrədingü ermişlərig ödkünüp alalım.

10.Tıdığsız çin bilgə bilig içirdi tanuklap
Tıdmatın ol özlüglərig taşırdı irinçəkəp
Tilıkların, küsüşlərin kanturu birgəli
Tınlıg udu barmakların ötkünü yoralım

11.Ol Samantabadırının yorımış yig yorıg
Utğuradı Mançuşiri öridmiş kut küsüş
Ozakı bu tokuz türlüg işlərig işləyü
Onunç buyan evirməkig evirü birəlim.

Tərcümə

1.Qaliblərin beyni Budda Avatansaka
Böyük nəqliyyat sudurunda yaxşı düzüb vəz etmiş
Tanrıların on səadət arzusu yolu olan bu qanunu
İndi onun üçün sırasına görə oxuyaraq söyləyim.

2.Boyuna, dikiyə, on tərəfdə, üç zamanda
İnsanlar aslanına hamısına qalıqsız
Yaba qat-qat qüdrətli toru tükənməz görüşlü
Tənzimləyici üsul ilə səcdə edək.

3.Bir-bir zərrədə zərrə sayınca sayda nəslə o da
Hər birində bir arada toplu burhanlar düşünüb
Bir bir səcdə gözəl şeir dənizlərini dalğalandırıb
Bir-bir burhan yaxşılıqlarını uzun zaman öyək.

4.Nəhayətsiz lap üstdəki pərəstişə sövq edərək
Onu tutaraq qaliblərə deyərək hörmət edib
Ondan başqa səadət arzulama sayəsində edilmiş
Anudara ən ucalara pərəstiş edək.

5.İnanmadan səbəb əsasına uzun zaman yığılmış
Kir, pislik kimi üç zəhərdən gen hamısı törəmiş
Kintsü qüsurlu günahları geniş etiraf edib
Bundan sonrasını etməmək üçün kimləşək.

6.Tanı bütün burhanların yaxşılığı qananlarının,
öyrənənin, öyrənməyənlərin, bodisatav dəyərinin
olmaqda olan bartağsanın*¹yaxşı işlərinə
bunlara dolayısı ilə fərəhlə bağlanaraq işləyək.

7.Dünyanın məşəlləri yanaraq yaxdırılmış
Birgə bütün şeytanları udmuş adı alanı

* Tərcümə edə bilmədim.

Ən üstün qanun təkərini fırladan arzu ilə
Hər vaxt duru könül ilə öyüdü tutaq.

8. Öz işlədiyi bütün işləri eləyib bitirmiş
Ən sonda nırvan tapan məskəni arzulamış
Yaxşılığa getmiş müqəddəsləri əzab çəkənlər üçün
Ən əvvəl çoxlu dövr və zamanlar ilə qatlaşaraq tutaq.

9. Öz müəllimimiz, nəsihətini anlayan ən uca ərin
Keçmiş, indiki, gələcək üç zamandakı təmənnasızların
Ayrı-ayrı kamillik yolları ilə yürüyərək
Öyrəniləcək hərəkətlərini ibrət kimi alağ.

10. Maneəsiz həqiqi müdrik biliyi daxildən təsdiq edib
Mane olmadan o canlılara bayırdan acıyıb
Diləklərini, arzularını qandıraraq verəli
Canlıları təqib edərək getdikləri yolu ötüb gedək

11. O Samantabadırının üstün yaxşı hərəkətlərini
Əsaslı Mançuşirinin izah etdiyi səadət arzusu
Əvvəlki bu doqquz dürlü işləri işləyərək
Onuncu yaxşı çevrilməni çevirək.

DUA

Şeir üç bənddən ibarətdir. Misralar başdan qafiyələnir: birinci bənd – a, ikinci bənd – a, üçüncü bənd – u, u, o, o səsləri ilə qafiyələnir. Bundan başqa hər bəndin ikinci və dördüncü misralarında son qafiyə də mövcuddur. Üçüncü bəndin 18 hecalı olan ikinci misrasını çıxsaq, şeir 14-15 hecalıdır.

Mətn

1. Amı nə tæg bu kök kamık nızvanı kılınçlar
Alku tınlığ alkınmasar, abamu bolğınça,
Ançulayu ok biziñ yimə kut kolunçlarımız
Anı tæg ök alkınmazun ançaka təginçə.

2. Aram biziñ bu yazımız alkınğu öd bolsar,
Alku türlüğ tıdığımız alkinzun utğurak.
Amıta-aba burkan yüüzin yügerü biz körip
Arığ Sukavadı uluşta toğalım tærk tavrak.

3. Utğurak ol burkannıñ üskintə toğsar biz,
Umuğumuz Samantabadırınınıñ yoğırı tolğu üçün
On türlüğ bu kut küsüşüg edgüti tutalım
Ooksuz tutçı tınlıqlarınıñ asığın kılğı üçün.

Tərcümə

1. İndi necə bu mavi səma ehtiraslı əməllər
Bütün məxluq tükənməsə, əbədi olduqca.
Beləcə də bizim səadət arzularımız da
Onun kimi tükənməsin arzuya yetincə.

2. Əgər bizim bu yazımızın bitəcəyi zaman gəlsə,
Bütün dürlü maneələrimiz tükənsin tamamilə.
Amıta-aba burhan üzünü yuxarı biz görüb
Pak Sukavadi ulusda doğulaq dərhal.

3. Əgər o burhanın hüzurunda doğulsaq biz,
Ümidimiz Samantabadırının yolunu doldurmaq üçün
On dürlü bu səadət arzusunu yaxşıca tutaq
Həmişə fasiləsiz məxluqlara fayda vermək üçün.

FAYDA VERƏK

Bu şeir quruluşuna və ahənginə görə əvvəlki iki şeirə benzəyir, 16 dördlükdən ibarətdir. Misralar başdan qafiyələnir və hər bənd – alım, - əlim şəkilçisi ilə bitir. Bundan başqa bezi bəndlərdə bənddaxili (zəif də olsa) qafiyəyə təsadüf edilir. Şeir, əsasən, 14 hecalıdır (39 misra), lakin 16 (13 misra), 15 (8 misra), 12 (5 misra) və 11 hecalı (1 misra) misralar da vardır.

Mətn

1. Ən başımki toğum üzə lıxuata toğalım
Ertə taşuk ol burkannıq mantalım körəlim
Ergün barmış ülgülənçsiz yaruklug üskintə
Əşüksüz çın vyarkit alkışığ alalım.

2. Tıyunmışlar iliginiq alkışım biz alıp
Turkaru ödün yüz miq koldı rıdı taşkarıp
Tolp tınlıqniq asıqın büdürür küç üzə
Turum ara ontın sıqar tolıyu kəzəlim.

3. Köl suvıniq lıxuası təg yuklunçsuz arıyu
Kök ayazniq kün ayı təg alınçsuz yorıyu
Köp kılınçtın, nızvanıtın, şımmunıq silintin
Köçər barır yırtinçününq yolındın ozalım.

4. Korum üküş asıqlarıq kolursən birgəli
Koptın sıqar uluş sayu kotmatın təgsinip
Korkınçların, əmgəklərin koryu kidərip
Korılmaksız çın tənrikə komıdu ilişəlim.

5. Kayu nəçə ondın sıqar uluşlar bar ersər,
Kalısız tüz uz idilip utmışlar ul sayu
Kavşatılmış kuvrağ ara bodımant orunta
Kaçan ersər olururıp kamıqın körəlim.

6. Ol ok yanlıg ontin sınar tınılıqlar oğuşı
Utğuradı busuşı yok mənı ök təginü
Olar köni nomluğ asıgın tapmaktın
Ukşadınçsız edgü dıntar bolğusın küsəlim.

7. Birtəmlədi bir təg ukşaş etüz, til, köñülin
Bırunğu tolpi tüzün yoriğın birdəçi
Bizkə yirçi bilgə bakşı edgümlər birlə
Birikşip bir orunta birgərü erlim.

8. Utmışlartın oğatmayu uşadı yolukup
Uz nomlamış edgü nomın ulayu bək tutup
Uluğ tuyunmuş yoriğıg yaltrıdğu üçün
Uşun, irak kalp üzə ol yolça baralım.

9. Çök soka biz bodı yolça yoriyur tuşınta
Çadısınarı bolğalı up kin üküş ayunta
Çandik çalpak evig tidip önüşüg tiləyü
Çamsız, arıg, kirsiz, münsiz çakşaput küdəlim.

10. Teğriləriñ tilinçə, luular tilinçə,
Tək ol yeklər kumbandı yalañuk tilinçə,
Təlim üküş tınılıqlarıñ tili sanınça
Təgintürgü, tutdurğu üçün könü nom nomlalım.

11. Birikdürüp kin kəligmə ödtəki kalplarıg
Bir kşanka anı barın birgərü kigürüp
Birlə yana üç ödtəki ülgüsüz kalplarıg
Biz kigürüp kşan uçka bırunu biləlim.

12. Burun ertmiş öñdin, uçtın kin ödkə təgi
Buluñ yınak sayu ol ök bir yanlıg
Burk şark kılıp uğuluğsuz uluş idigin,
Bun oruntı birer koğta büdürü irəlim.

13. Körkidgülüg kin küü kəlig kölüngü yig yoriğ
Körüg Maytri körkidə buyan uz bilgə biligig
Körşi yoriğ samadlıg küç küsünlər üzə
Köni tuyunmaklıg küçig köñülçə yığalım

14. Kılılmışça kılınç küçin kira alkıp arıtıp
Kımıraşur nışvanı küçin kızıduyu tükədir
Kırmalayur şımmu küçin kızğaru korkıdıp
Kınığ üzə tolpi tüzün küçin büdkərəlim.

15. Oğrap edgü umuğ bolğu okıdı nomlağı
Oyı kirgü, uz arıdğu, umunğu küsəgü
Uzun ödün tapıg kılğu uşatı ür kişəgü
Uç kızıg yok ulsuz, tüpsüz taluyar keçəlim.

16. Tuyu yapa üç ödtəki ol kalıg utmışlar
Tutğu bodı yoriqların atruk kut kolunçın
Tolpi tüzün yoriğın yimə tolğurup, tuşğurup
Tuyunmuşlar iliginin tuymakın tuyalım.

Tərcümə

1. Ən əvvəlki doğum ilə lotosda doğulaq,
Ertə qiymətli o burhanın sehrini görək,
Yaxşı getmiş ölçüsüz parlaqlıq hüzurunda
Yalansız, həqiqi vyarkit alqışı alaq.

2. Anlaşılanların hökmdarının alqışını biz alıb
Əbədi zamanın yüz min, milyon rıdı çıxarıb
Bütün canlıların faydasını yerinə yetirmək qüdrəti ilə
Varlıqların arasında ondan ötrü dolaşib gəzək.

3. Göl suyunun lotosu kimi təmiz təmizlənərək
Göy üzündəki günəş, ay kimi tutulmadan gəzək
Hər əməldən, ehtirasdan, şeytan şərindən,
Keçər-gedər dünyanın yolundan xilas olaq.

4. Korum*,¹ çoxlu faydaları diləyərsən yerəli
Bütün ətrafdakı uluslar boyu qoymadan dolaşib
Qorxuların, əziyyətlərin qoruyaraq uzaqlaşdırıb
Qoruması lazım olmayan həqiqi tanrıya qoşularaq ilişək.

5. Harada, nə qədər ondan əlavə uluslar var isə
Qalıqsız düz uyğun edilib qalıblər sıra ilə
Qovuşdurulmuş camaat arasında Bodımant yerində
Haçan isə oturanların hamısını görək.

6. O da yanlış hər tərəfdəki canlılar nəsli
Əsaslı dərdi yox, nəşəsi də çataraq
Onların həqiqi dini faydasını tapmaqdan
Bənzərsiz yaxşı dindar olmasını istəyək.

7. Tamamladı bir tək bənzər vücut, dil, könüllə
Solğunlaşan hər nəcibin üsulunu verən
Bizə yol göstərən müdrək müəllim yaxşılar ilə
Birləşib bir məkanda birlikdə olaq.

8. Qalıblərdən oymayaraq balaca yoluxub
Gözəl vəz edilən yaxşı dinə bağlanaraq bərk tutub
Ulu anlayanın üsulunu aydınlatmaq üçün
Uzun, iraq dövrlər ilə o yol boyu gedək.

9. Çok basaraq biz *bodı* yolu boyu yürüyürük bərabərində
Çadısmarı olmağı bacarıb sonra çoxlu aləmlərdə
Çandik çirkli evi tutub çıxış diləyərək
Sakit, təmiz, kirsiz, günahsız çakşaput güdək.

10. Tanrıların dili ilə, əjdahaların dili ilə
Yaxud o cinlərin kumbandı insan dili ilə
Saysız çox canlıların dili sayı qədər
Çatdığı, tutduğu üçün həqiqi din vəz edək.

11. Birləşdirib sonra gələn zamanlardakı dövrləri
Bir kşana onların hamısını birlikdə soxub
Birlikdə yenə üç zamandakı ölçüsüz zamanları
Biz bir anın ucuna soxub solğunlaşa bilək.

12. Burun keçmiş öndən ucdan son zamana tək
Hər tərəf, bucaq boyu həmin bir şəkildə
Çart-çurt edib mümkün olmayan ulus nizamını,
Təməlini, yerini bir-bir zərrədə tənzim edək.

13. Göstəriləcək gen şöhrəti gələn arabası üstün üsulu
Gözəl Maytri gözəl savab mahir müdrək biliyi
Körşi üsul samadlıq güc, qüvvəti ilə
Doğru anlamağın gücünü könülcə yığaq.

14. Etdikcə əməl gücünü qıraraq sona yetirib, təmizləyib
Qaynaşan ehtiras gücünə səd çəkərək tükədir
Yaxalayan şeytan gücünü qıraraq qorxudub
Şiddətli arzu ilə hər nəcibin gücünü tamamlayaq.

15. Arzulayıb yaxşı ümid olma, oxutma, vəz etmə
Oyuğa girmə, yaxşı təmizləmə, ümid etmə, arzulama,
Uzun zaman xidmət etmə, uzun zaman bağlanma
Kənar sərhədi olmayan dərin, dibsiz dənizlər keçək.

16. Anlayaraq, düzəldərək üç zamandakı o bütün qalıblər
Tutan *bodı* üsullarını artıq sədət diləyini
Hər nəcibin üsulu yenə tamamlayıb, yerinə yetirib
Anlayanlar hökmdarının anlamağı ilə anlayaq.

* Tərcümə edə bilmədim.

Olub

Bu şeir 3 bənddən ibarətdir. Bütün qədim türk şeirində olduğu kimi, burada da misranın əvvəli qafiyələnir (birinci bənd – bu, bo, bo, bo ikinci bənd – yü, yü, yü, yü, üçüncü bənd – ö, ö, ö, ö). Lakin digər şeirlərdən fərqli olaraq burada misrasonu qafiyənin aşağıdakı xüsusiyyətlərinə təsadüf edilir: birinci bənddə *erür* rədifindən əvvəl bəndin bütün dörd misrası qafiyələnir – *kingü, alğu, bilgü, kalğu*; həm ikinci, həm də üçüncü bəndlərdə birinci və ikinci misralar öz aralarında qafiyələnir, üçüncü misralar sərbəstdir, dördüncü misralar *erip* sözü ilə bitir, lakin bu sözdən əvvəl həmin misralarda qafiyələnən söz olmadığı üçün onları rədif hesab etmək olmaz. Bu sözə yalnız ikinci və üçüncü bəndləri birləşdirən söz kimi baxmaq olar. Şeirdə 4 misra 14 hecalı, 8 misra 15 hecalıdır. Şeirin adını şərti olaraq, məzmunu və son sözə görə «Erip» («Olub») qoydum.

Mətn

1. Bu iş üçün bodisatav yolu
Bodisatav bolayın tip bodisit alğu erür
Bodisitniğ alğu yañın boşğurur bilgi erür
Boşğunğalı küsüşlüglər bu sakınç kılğu erür

2. Yüzə bada bu sansarta yüşerü talıkıp
Yügürü kaça biş yollarta yük yütə yalkıkıp
Yürək, bağır üşülgü əmgək təginür tınlığın
Yügerü kin umuğına yüküngü törü erip.

3. Örü kodı atırd sakınç öçürüp, kidərip
Öşkə adınka asığlığ iş büdürüp, büdkərip
Ölür toğar bu sansartın öntürür, oşğurur
Ögtin, kaqtın öñisigig öggülüg öd erip

Tərcümə

1. Bu iş üçün bodisatav yoluna girməkdir.
Bodisatav olum deyib bodisit olmaqdır.
Bodisitni alma üsulunu öyrənə bilməkdir.
Öyrənən bu arzulular bu fikri edir.

2. Üzərək-bataraq bu sansara doğru gedib
Yüyürərək, qaçaraq beş yolda yük yükləyərək uzanıb
Ürək, bağır qopacaq əzab çəkən canlının
İndiki, sonrakı ümidinə təzim etmə qanunu qoyub.

3. Altda – üstə ayrılıq düşüncəsi söndürüb, gizlədib
Özünə başqasının faydalı iş bitirib, tamamlayıb
Ölür, doğar bu sansardan çıxarır, xilas edir.
Anadan, atadan başqalarını öymək zamanı olub.

Etiraf

Şeir 5 bənddir. Bütün bəndlər misrabası saiflərlə qafiyələnir (birinci bənd – u, ikinci bənd – ö, üçüncü bənd – a, dördüncü bənd – i, beşinci bənd – ö). Bəzən sonqafiyəyə də təsadüf edilir; məsələn: 1-ci bənd – *kaltımız, saltımız*, 2-ci bənd – *azlanu, kəglənü*, 3-cü bənd – *sözləmiş, kizləmiş*, 4-cü bənd – *tavlanu, yalvaru*, 5-ci bənd *bəkləlip, bağlalıp*. Bütün bəndlərin üçüncü misraları sərbəstdir. Dördüncü misralar – *tımız, - timiz* şəkilçili sözlərlə bitir. Güman etmək olar ki, bu üsuldan bəndləri birləşdirmək üçün istifadə edilmişdir. Şeir, əsasən, on dörd hecalıdır, lakin 1 (üçüncü misra) on üç hecalı, 1 (on dördüncü misra) on beş hecalı və 1 (doqquzuncu misra) on altı hecalı misra mövcuddur

Mətn

1. Uka bilü umamaktın oğatıp kaltımız
Uz ödləşip, öd erigip unıtıp saltımız
Una anıq tıltağında tetrü evrilip
Odu nızvanıka arsızın utlısız boltumuz
2. Özni ögün, yadıni irip ölmigü azlanu
Övkə üzə örlətilip ööçəyü kəglənü
Örgüt tutçı tərz körümüg öridmək başlığığ
Öni öni tsuy, irinçü, yazuklar yaztımız
3. Ayı üküş ad, belgüel üzə atıru sözləmiş
Anı buzun adkağ sayu ertürü kizləmiş
Abıpiray yolın aşıp ankaru umatın
Arış arığ çın, nom ayığlar irtimiz
4. İnçsiredgü əmgədgütə ivip tərək tavrınu
İntki yarağ kılınğu üçün inilü yalvaru
İyin ögirməklig işig maru kəmişip
İstim tutçı edgü yiltız ısilgü kaltımız.

5. Ödün ödün evlig, barklığ kınlıkta bəkləlip
Üküş ilig tuduğ üzə bəkürü bağlalıp
Öşi sakınç sakınmadm üşəlip, adkanıp
Öniş yolça bargu evriş üstümüz, kəztimiz.

Tərcümə

1. Anlayıb-bilməyi bacarmaqdan oyanıb qaldıq.
Yaxşı məsləhətləşib, öyüd verib unudub saldıq.
İndi onun səbəbindən tərs çevrilib
Günah ehtirasına aldanıb nəsisiz olduq.
2. Özünü öyüb, yaddan iyrenib, ölməyi qısqanaraq
Nifrət ilə təchiz edib sönərək, kin bəsləyərək
Həmişə fasiləsiz tərs görüş bəsləmək başda olmaqla
Başqa-başqa günah, qüsurlar, xəta yazdıq.
3. Lap çox ad, nişan ilə ayıraraq söyləmiş.
Onu pozub hər bağdan keçirərək gizləmiş.
Abıpiray* yolunu aşıb anlamağı bacarmadan
Pak, təmiz, həqiqi din əsasını məğlub etdik.
4. İncidərək əzabında əzib pis davranaraq,
İndi lazım olduğu üçün alçalaraq, yalvararaq,
Dolayısı ilə sevinməli işi irəli buraxıb,
Arzu fasiləsiz yaxşı ulduzu azalan etdik.
5. Zaman-zaman evli, saraylı zindanında gözləyib,
Çoxlu eli, girovu ilə sıx bağlanıb,
Heç bir fikir düşünmədən sarılıb, saplanıb,
Çıxış yolu ilə gedən dönməni qapadıq, kəsdik.

Doğru yol

Şeir 5 bənddən ibarətdir. Bəndlərin misraları baş sözlərdən qafiyələnir: birinci bənd – a a a a, ikinci bənd – ba bi bi bi, üçüncü bənd – u u u u, dördüncü bənd – a a a a, beşinci bənd – a a a a. Son qafiyəyə gəlincə, bu belədir: birinci bəndin 1-ci, 2-ci və 3-cü misraları, ikinci bəndin 1-ci və 3-cü, 2-ci və 4-cü misraları, üçüncü bəndin 1-ci, 2-ci və 4-cü misraları, dördüncü bəndin 1-ci, 2-ci və 4-cü misraları, beşinci bəndin 1-ci, 2-ci və 4-cü misraları qafiyələnir. Misralardakı hecaların sayına gəlincə, 15 misra 14 hecalı, 2 misra (ikinci və altıncı misralar) 13 hecalı, 3 misra (onuncu, on birinci və on üçüncü misralar) 15 hecalıdır.

Mətn

1. Amtı munuñ yüründəkin kılğalı tavrınıp
Altun yaruk yaltrıqlıq sudurka tayanıp
Ayıq kılınç ölgü işte aşuku evrilip
Anta basa utlı yanğı işləmiş kərgək ol.
2. Birük kimlər aq başlayu bodıçıt öritip
Birtəmlədi nomuğ bulğu sakınç turğursar
Bir uçluğun köni nomuğ kop ödtə küşədir
Bitiməktə ulatı iş birkəru büdürsər.
3. Una bu tört tapıq işin umışça idərip
Uşatı amıñ tıdıqların uturu kidərip
Uğan arı yarlıkına udu iyin evrilsər,
Utlı yanğı kılınmış bolur uluğ ər adanıp.
4. Anın amtı tüzünlərim anı inçə bilinlər
Altın bulmuş bu etüznün asıgın alınlar
Ayturulmuş öd ərigig atırdıq oğarıp
Alkınımsız ağılıkığ alğu iş kılınlar.

5. Amtı muna bu yükünçüg arıq kut kolunçug
Anı birük kimlər tudsar arıdur kılınçığ
Aryasañ üzə yaratılmış takşutın sözləyü
Alınlar, ay tüzünlərim, anudmuş bulunçug.

Tərcümə

1. İndi bunun dərmanını etməyə çalışıb,
Qızıl işıqlı parlaq sudura dayanıb,
Pis əməli söndürmə işində qabaqlayaraq çevrilib,
Ondan sonra faydalı işlər görmək gərəkdir.
2. Əgər kimsə ən başda bodısıt bəsləyib,
Eyni zamanda qayda tapmağa fikir oyatsa,
Bir ucluğa doğru dini bütün zamanlarda gözləyib,
Yazmaqda başqa işlərin hamısını bitirsə.
3. İndi bu dörd xidmət işini bacardığı kimi axtarıb,
Daim onun manəələrini bazara göndərib,
Tanrı zahid əmrinə uyaraq dolayısı ilə gənsə,
Mükafat təmin etmiş olur ulu igid adlanıb.
4. Onun indi, nəciblərim, onu belə bilin.
İgidini tapmış bu vücudun faydasını alın.
Sorulan öyüd, nəsihəti açıqca yaxşılaşdırıb
Tükənməz xəzinəni alan iş edin.
5. İndi buna bu xidmət, təmiz səadət arzusu
Onu əgər kimlər tutsa, təmizlər əməlini.
Aryasın ilə yaradılmış şeirini söyləyərək
Alın, ay əzizlərim, hazırlanmış qisməti.

Xoş dilək

Şeir yeddi dördlükdən ibarətdir. Bəndlər misrabaşı qafiyələnir: birinci bənd – ka ka ka ka , ikinci bənd – ya ya ya ya, üçüncü bənd – ki ki ki ki, dördüncü bənd – bo bo bo bo, beşinci bənd – ö ö ö ö, altıncı bənd – ö ö ö ö, yeddinci bənd – tö tü tö tö. Şeirdə misrasonu qafiyə yoxdur. Bəndlər bir-birinə hər bəndin son misrasında felin əmr şəklinin üçüncü şəxsinin cəmində işlənən –*zunlar*, –*zünlər* şəkilçili sözlərlə bağlanır. Şeir, əsasən, 14 hecalıdır, 2 misra (birinci və altıncı misralar) 13 hecalı, 3 misra (ikinci, üçüncü və iyirmi üçüncü misralar) 15 hecalı, 1 misra (on birinci misra) 16 hecalıdır.

Mətn

1. Kayu buyan ol muntın kaşğanıldı ersər,
Kamıǵ tınlıǵ oǵuşı üçün evirmək kılurmən
Kaltı sudanı on urı təǵ kalısız birkərü
Kat kat alkançsız körüǵlüǵ kapıǵka kirzünlär.
2. Yapa kamıǵ üç ödtəki yalañuk arslanın
Yalıñuz bir kşan ödtə yapıdu tüz körüp
Yana yilvi barıǵılıǵ kut kutrulmak küç üzə
Yaratıñǵu işlärintə yarp yaratınzunlar.
3. Kiñ kəligmə ödlərtəki yirtinçü yulası
Kiñ tərıñ yig nomluǵ tilgən evirür ıduklar
Kirtü amrılımıñ nırvan bulǵu oǵraǵılıǵ nəçə ersər
Künətmətin, oǵatmatın kın yakın barzunlar.
4. Bolmak sayu bu sansarta toǵumuǵ tutmışlar
Boş taş yıǵıp buyan bilgə biligig alkançsız
Budǵıl arıǵ kooş yorıǵlı samadı kutrulmak
Bu bu edǵülərig tolu aǵılıǵ büdzünlär.

5. Öz baxşıka, üç erdini kutıña inanıp
Öǵdi sözləp tapıǵ tutup öz boşuǵ kolunu
Öñilərinıñ buyanıña töz iyin öǵirü
Örgüt nomlar ür turzun tip ödüǵçi bolzunlar

6. Öñrəki ol burkanlarınıñ öridmiş, yorımış
Öǵrədingü iki turluǵ işlərin işləyü
Özlüklərinıñ aşayıña udu iyin evrilip
Örmüş, toǵmış buyanların evirü birzünlär.

7. Tort uluǵ tüş büdǵüsinə oǵrayu tıldaǵı
Törümənin oşǵusıña soka al altaǵı
Töz tüp tayşın kirtü nomuǵ töpütə iltinü
Törisinçə tiltə sözləp köñültə tudzunlar.

Tərcümə

1. Hansı yaxşılıq bundan ötrü qazanıldı isə
Bütün canlı nəsli üçün çevrilmək istəyirəm
Qaldı Sudanı on oǵul tək qalıqsız bəriyə
Qat-qat, tükənməz görüşlər qapıya girsinlər.
2. Yapa bütün üç zamandakı insanlar aslanı
Yalnız bir kşan vaxtda yapıldı düz görüb
Yenə sehirlı gedıñli səadətın qurtulmaq gücü ilə
Yaradıcılıq işlərində qüdrətli yaradılsınlar.
3. Sonra gələn zamanlardakı dünya məşəli
Geniş, dərin, üstün qayda təkərini fırladan müqəddəslər
Həqiqi, sakit nırvan tapan niyyəti nə qədər isə
Ayrılmadan, oyatmadan sonra yaxın getsinlər.
4. Olmaq üzrə, bu sansarda doğulmuş olanlar
Boş daş yıǵıb savab müdrık biliyi sonsuz
Budǵıl təmiz, cüt yürüşlü Samadı qurtulmaq
Bu bu yaxşılıqları dolduraraq xəzinə sona yetirsinlər.

5. Öz müəlliminə, üç cavahir səadətinə inanıb
Mədhyyə söyləyib xidmət edib öz bağışlanma xahişini
Başqalarının yaxşılığına, əsilliyyə görə fərəhlənib
Daim vəz edər, uzun yaşasın deyib öyüdü olsunlar.

6. Əvvəlki o burhanların bəslədiyi, yürütdüyü,
Öyrətdiyi iki dürlü işləri işləyərək
Canlıların aşayına*¹ uyğunluğuna görə çevrilib
Yüksəldən, doğulan yaxşılıqları çevrilsinlər.

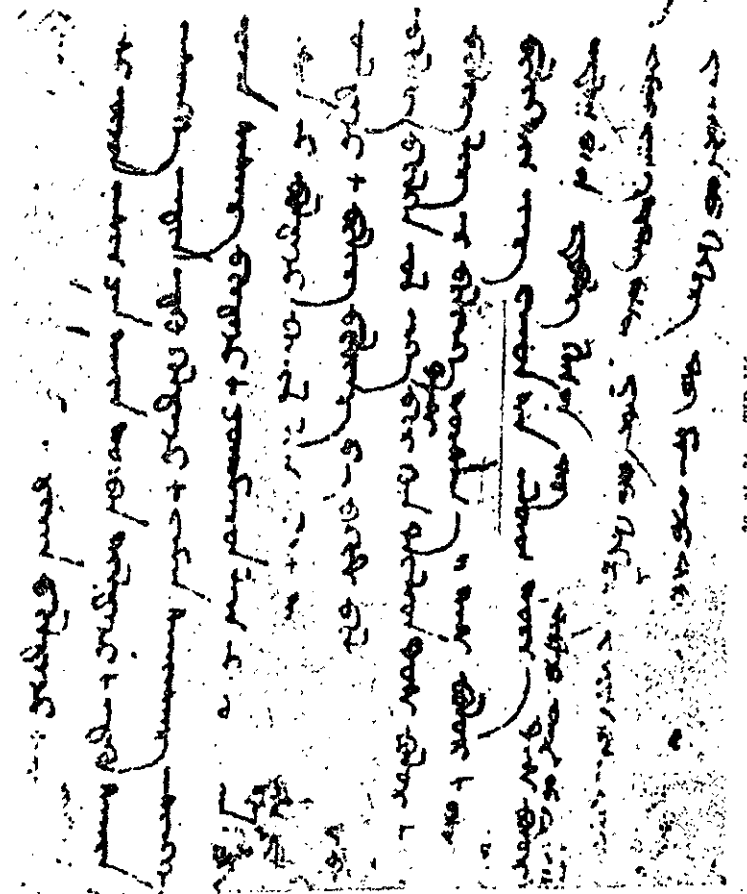
7. Dörd ulu savab əldə etmək niyyəti səbəbinə
Tərəmənin keçməsinə soxaraq alı, hiyləni
Kök, dib Tayşın həqiqi dini təpəsində daşıyıb
Qanunca dil ilə söyləyib könüldə tutsunlar.

* Tərcümə edə bilmədim

İnam

Şeir beş dördlükdən (bənəddən) ibarətdir. Bəndlərdə sətirbaşı qafiyə vardır: birinci və dördüncü bəndlər a səsi, ikinci və üçüncü bəndlər b səsi, beşinci bənd y səsi ilə qafiyələnir. 11 hecalı olan birinci və onuncu misraları çıxsaq, bütün şeir oniki hecalıdır. Bəndlər dördüncü misrada *-ur mən*, *-ür mən* sonluğu ilə bitir, qalan üç misranın (sonda) qafiyələnməsi məcburi deyildir (yeni təsadüfi son qafiyə ola bilər). Misraların daxili təqtisi 4+4+4 – dir.

Mətn

Transkripsiya

1. Alku kamıǵ üç ödki burkanlarka
Arıǵ arıǵ nırvan tözlük ıduk nomka
Ayaǵuluǵ arya saña kuvraǵlarka
Ayar külöp alku ödtə manurmən.
2. Burkanların uлуşını pramanusı
Bolsar neçə ança sanlıǵ uluǵ sayu
Bodlar üzə alku ödtə burkanlarka
Bulıdayu tapıǵ üzə tapmurmən.
3. Başıǵsıztın amtıki bu ödgədəǵi
Badıl üküǵ etüz til köñülımtın
Basa yana az övkələr bilıgsıztın
Bar bolmıǵça kılınçımın ökünürmən.
4. Alku kamıǵ burkanların, tüzünlərini
Atın yimə bardaǵçanıǵ yumkıǵunıǵ
Akıǵlıǵı, adıǵsızlı alku türlüǵ
Adruk edǵü işlərinə öǵirürmən.
5. Yulayulı, çınlayulı iki türlüǵ
Yirtünçükə uluǵ bolur uz oǵurluǵ
Yimdən arıǵ bodıçit tıp uluǵ küülüǵ
Yıǵ üsdünki ol köñülüǵ ildinürmən.

Tərcümə

1. Bütün hamı üç zamandakı burhanlara
Təmiz, arı nırvan əsaslı müqəddəs dinə
Hörmətli Arya, sənə, camaatlara
Hörmətlə şöhrətləndirib bütün zamanlarda inanıram.
2. Burhanların ulusunun zərrəsi
Olsa nə qədər elə sanlı ulus boyu

Boylar ilə bütün zamanlarda burhanlara
Bulud olub xidmət ilə tapınıram.

3. Başlanğıcı olmayan indiki bu zamandakı
Lap çox vücut, dil, könlümdən
Başqa yenə az qəzəbli savadsızdan
Var olduqca əməlimlə öyünürəm.

4. Bütün, hamı burhanları, nəcibləri
Başqa yenə *hardaǵçanı**,¹hamısının
Axan-keçən bütün dürlü
Artıq yaxşı işlərinə fərəhlənirəm.

5. Qoparan, gerçəkləyən iki dürlü
Dünyaya ümid olur yaxşı uğurlu
Yemdən təmiz bodiçit deyib ulu şöhrətli
Ən üstün o könlü sövq edirəm.

---

* Tərcümə edə bilmədim

Xoş niyyət

Şeir hərəsi dörd misradan ibarət olan üç bənddən ibarətdir. Misralar başdan qafiyələnir: birinci bənd – t, ikinci bənd – o, üçüncü bənd – a səsi ilə qafiyələnir. On üç hecalı olan onbirinci və onikinci misralardan başqa bütün misralar on iki hecalıdır. Misraların daxili təqtisi belədir: 4+4+4.

Şeirin on birinci misrasında müəllifin adı verilir: Bıratya Şiri.

Mətn

1. Tıyunmakık tanuklayu ödkədəgi
Todta yiki üç erdinig umuğ tudup
Tudçı isdim bodılığ yig yoriğ üzə
Tolp yirdinçüg tıyunmakta ornadaym
2. Öridip yig öşeliksiz bodiçitig
Ödünürmən küdənləyü tınlıqlarığ
Örgüt yorıp yig yoriğta erinmeksiz
Özüm oşup oşğurğayın öñilərig
3. Alku ödtə sözlər üçün kəntü özüm
Atınlarka kərgək bolğay sakınc üzə
Ança munça yığıp qoşdum Bıratya Şiri
Asığ bolup tınlıqlarka burkan bolzunlar

Tərcümə

1. Anlamamı təqdir edən zamandakı
Qiyətdə yaxşı üç cavahiri ümid tutub,
Fasiləsiz arzu *bodılığ** yaxşı üsul ilə
Bütün dünyanı anlamaqda yerləşdirək.
2. Bəsləyib yaxşı uca bodiçiti
Mədh edirəm çağıraraq canlıları.

* Tərcümə edə bilmədim

Hər vaxt yürüyüb yaxşı üsulda olmayan
Özüm keçib keçirək başqalarını.

3. Bütün zamanlarda söyləmək üçün mənim özüm
Başqalarına gərək olacaq düşüncə ilə.
Elə-belə toplayıb qoşdum Bıratya Şiri
Faydalı olub canlılara burhan olsunlar.

Əslində bu şeir Nəqəryuna adlı bir nəfər tərəfindən sanskrit dilində yazılmış əsərdən Bıratya Şiri tərəfindən nəzmə çəkilmişdir. Lakin şeirin sonunda Bıratya Şiridən sonra onun tərtibçisinin Asıǵ Tutun olduğu göstərilir. Şeirin əlyazmasındakı başlığı belədir: Yükünürmən bilgə bilig paramıt kutına – «Səcdə edirəm müdrük biliyin kamil səadətinə». Əsər burhan (buddizm) dininin mahayana əqidəsinin qaydalarına həsr edilmişdir. Şeir 23 bənddən (dördlükdən) ibarətdir və misrabası qafiyələnir, misrasonu qafiyə yoxdur. Şeir demək olar ki, müntəzəm surətdə on iki hecalıdır, yalnız altı təsadüfdə on üç hecalı misraya rast gəlirik: 1) yeddinci və doqquzuncu bəndlərin ikinci misraları, habelə on yeddinci bəndin birinci misrası – buradakı *yalnız* sözünü *yalnız* kimi oxusaq, o da on iki hecalı olar, 2) doqquzuncu, bəndin dördüncü misrası və 3) on üçüncü bəndin birinci misrası – burada *söötin* sözündə qoşa sait işlənir və on altıncı bəndin ikinci misrası – burada *küülüg* sözündə qoşa sait işlənir, onları bir sait kimi, lakin bir az uzun tələffüz etsək, bu misralar da on iki hecalı olar. İyirminci bəndin dördüncü misrası on bir hecalıdır, görünür, müəllif buradakı *şlok* sözünü iki hecalı kimi (söz başında iki samit işləndiyi üçün) nəzərdə tutmuşdur. İyirmi üçüncü bənd təkcə ön qafiyəyə görə şeir adlandırıla bilər. Misradaxili təqti belədir: 4+4+4.

Yükünürmən bilgə bilig paramıt kutuna

1. Kopı arıǵ münəgüsüz yig üküş tip
Kopdın sıǵar burkanlarka ögidimiz
Kolulayu, ülgüləyü bulǵuluǵsuz
Kuruǵ bilgə bilig saña yükünürmən.

2. Kök kalık təg yuklukmaksız adsız, suksuz
Körgülüǵ nəñ uşık ekşər tapǵuluǵsuz
Körsər sizni yig körügçə körməksizin
Körür olar kirtü arıǵ burkanlarıǵ.

3. Adruklarka tükəllig bir tüzünümnüñ
Ayaǵuluǵ burkannıǵı ikəgünün
Arıtların, adrukların kim yimə nəñ
Ay tənriyi aydınlıǵı təg atırmazlar

4. İduk nomnuñ ösən sısan tözı tidmiş
İnanǵuluǵ anaçımə sizkə tayar
İnsər təriñ tənlençsiz yig tözünükə
İndin kızıǵ uçuz bolur kimkə yimə.

5. Kkirsiz arıǵ köñül üzə bir keykie
Kimlər sizni yantakıça kolulasar
Kirtü çın yig uluǵ sıdıǵ tanuklayur
Kiñ təriñ uz soǵançıǵ yig asıǵlıǵı.

6. Alku kamıǵ özəliksiz burkanların
Atınlarka asıǵ kılur tüzünləriñ
Aşdaçı, öklidətəçi ögi, anası
Atırdlıǵsız, yarlıkarsız amrançıǵa.

7. Kayu nəçə ımuǵ, maǵ burkanların
Kamıǵunuñ yalnız ögi siz erürsiz

Kamıgta yig arıǵ süzük bolmaq üzə
Kamıǵlıǵ siz anası siz yarlıkarsız.

8. Alçakıa münəgülüg münsüz erit
Ay yultuztun adurmuş tæg erdükintip
Alka kalıǵ paramıtlar arasında
Alkuta yig adruk üzə körünür siz

9. Öni öni vaynıklıǵ toy kuvraǵta
Üzdəng yalıuz ersər yimə tañ adınçıǵ
Öñlər, köklər, atlar üzə seçilür tip
Özəleksiz burkanlarınıñ yarlıkı erür.

10. Kaltı nətəg kün teñrinin çoǵı üzə
Kar, kıraǵu, salkım suvı erür ersər
Kamıǵ kadǵu pızvanılar tərz süzəklər
Kañım sizin küçünüzte alkınurlar.

11. Ukmaz, tuymaz munuklarıǵ korkıdur siz
Usal sımdaǵ tınlıǵlarıǵ kındurur siz
Ornadmaktın yig mənjetə tındurur siz.
Uluǵ bilgə ərenlərig ögirdür siz.

12. Adkanmaqı, ilinməki kimniñ birük
Akaçıma sizte yimə boldukmasar
Atınlarta kaçan ersər az övkəsi
Az təninçə törüǵəymü umuǵuma.

13. Kayutın nəñ söötin bərü kəlməksiz siz
Kaçan ersər kayukama barmaksız siz
Kamıǵ orun sayu körsər koluñayu
Kañıçıma bilgəlerkə tarmaksız siz

14. Mundaǵ yañın kimlər sizni kolulayu
Munılayu körgəli nəñ umasarma

Munçakıa ömək üzə kutrulurlar
Muna bu mat muñadınçıǵ edgün erür.

15. körsər sizni ol tınlıǵlar baǵlalurlar
Körməməktin olar yimə baǵlalurlar
Körü birlə teñrim sizni buşulurlar
Körməsər kim olar yimə buşulurlar.

16. Adruk seçmə soǵançıǵ yig tözlüğüntin
Atlıǵ küülüǵ tıdrüm tərin bolmaqındın
Alp tuyǵuluǵ oñarǵuluǵ erdükiñdin
Alku körmək körməməktin seçilür siz.

17. Kutrulmaknıñ yalıuz yolu siz bolmaktın
Koptın sınar yana atın yol yokıntın
Kutka təgmiş burkan başın tüzünlərkə
Kop ödlərtə tapıñǵuluǵ tayakı siz.

18. Yılayu tæg savka, sözkə tayaklıǵın
Yilvi tæg ök tınlıǵlarka okıdǵalı
Yirtinçünün umuǵları birər ödtə
Yındəm erməz nomlamakı nomlamazı.

19. Öñün, körkün, təprəməkiñ bolmamaktın
Üküş azma sav söz yolu üşülməktin
Öñilərkə tayanmaksız bolmakındın
Ögdi yükünç yaradǵalı kim tidingəy.

20. Munçulayu tæg yılayu savlar üzə
Mundaǵ yanlıǵ uşık, ekşər, padak üzə
Muñadınçıǵ öggülüg siz anaçıma
Munçakıa ögdi şlok ödünür mən.

21. Bilgə bilig paramıntıǵ ögməkimtın
Birlə toǵmış buyan üzə bu tınlıǵlar

Bilgə bilig paramıtlıq keçig üzə
Birdəmləti ol kızıqta tərək tınzunlar

22. Arduq tərinq bilgə bilig paramıtkə
Ayağuluğ Naqarçunu baxşı üzə
Aryabasça yaradılmış nırvikalpa
Atlıq öğdig Biratya Şiri takşut koşdum.

23. İnçgə, tərinq bilgə biligig bəgimizniñ
İniş ödtəkilərkə ulalzun tip sakınçın koşmış
İduk kirdü kuruğuğ okıddaçı bu şloknı
İlip tardıp kiə bitimiş boldum Asıq Tudun.

Tərcümə

Səcdə edirəm müdrik biliyin kamil səadətinə
1. Çoxu təmiz, qüsursuz, yaxşı, üstün deyib
Hamıdan artıq burhanlara öyüdümüz
Arzulayaraq, ölçərək tapılmayan
Saf müdrik bilik, sənə səcdə edirəm.

2. Göy səma tək bulaşmayan həvəssiz, tamahsız
Görüləcək heç şey, hərf, heca ilə tapılmayan
Görsə sizi yaxşı gözəlcə görməməkdən
Görür onlar həqiqi təmiz burhanları.

3. Seçilmiş kamil olan bir əzizimin
Hörmətli burhanın hər ikisinin
Təmizlərin, artıqların yenə heç kim
Ay tanrılı, aydınlıqlı tək ayırmazlar.

4. Müqəddəs dinin *ösən, sısan*¹ kökü deyilən
İnanılan anaçıqıma sizə dayaq
Ensə dərin, bənzərsiz yaxşı əsasınıza
Hüdud, sərhəd ucuz olur kimə yenə.

5. Kirsiz təmiz könül ilə bir dəfəlik
Kimplər sizi üsulluca arzularsa
Doğru, həqiqi yaxşı ulu sidiğ şahid olur.
Geniş, dərin, yaxşı, dadlı, üstün faydası.

6. Bütün hamı üstün olmayan burhanların
Başqalarına fayda verir əsillərin.
Artıran, çoxaldan anası, nənəsi
Ayrılıqsız, buyuruqsuz sevgilimə.

7. Daha neçə ümid, inam burhanların
Hamısının yalnız anası sizsiniz
Hamıdan üstün, təmiz, duru olmaq ilə
Hamının siz anasısınız, şəfqət göstərərsiniz.

8. Bax beləcə qüsuru olan qüsursuzdur
Ay, ulduzdan ayrılmış kimi olduğundan.
Bütün hamı kamillər arasında
Hamıdan yaxşı seçilmək ilə görünürsünüz.

9. Ayrı-ayrı *vaynıkalıq*¹ şəhər camaatı içində
Üstün yalnız olsa yenə nadir, fərqli
Rənglər, şəkillər, adlar ilə seçilir deyib
Ən üstün burhanların buyurduğudur.

10. Qaldı necə günəş tanrının odu ilə
Qar, şəh, buz suyu olur isə
Bütün qayğı, ehtiraslar, tərs xəstəliklər
Atam, sizin gücünüzdən azalır.

11. Anlamaz, duymaz axmaqları qorxudursunuz
Qafil, ehtiyatsız canlıları cəzalandırırsınız
Yerləşdirilməkdən üstün hüzur içində dindirirsiniz
Ulu müdrik ərənləri sevindirirsiniz.

¹ Tərcümə edə bilmədim.

¹ Tərcümə edə bilmədim.

12. Bağlanması, ilişməsi kimin əgər
Anacığma sizdə yenə olmasa idi
Başqalarında haçan olsa, həvəs *övkəsi*¹
Az da olsa vücud törəyirmi ümidimə?

13. Haçandan heç bir zamandan bəri gəlmiş deyilsiniz
Haçan isə haraya isə getməli deyilsiniz
Bütün yerlər boyu baxsa arzulayaraq
Atacığma müdriklərə tapanlardan deyilsiniz.

14. Bu şəkildə kimlər sizi arzulayaraq
Bunun kimi görməyə heç bir bacarığı olmasa
Bu qədərək düşünmək ilə qurtulurlar
Buna bu sənin fəvqəladə yaxşılığındır.

15. Görsə sizi o canlılar bağlanırlar
Görməzdən də onlar yenə bağlanırlar
Görən zaman, tanrım, sizi utanırlar
Görməsələr də onlar yenə utanırlar.

16. Ayrılan, seçilən, dadlı, üstün əsashıdan
Adlı, şöhrətli, kəskin, dərin olmağından
Qiyəmətli, duyğulu, yaxşı olmağınızdan
Bütün görmək – görməməkdən seçilirsiniz.

17. Qurtulmağın yalnız yolu siz olduğunuzdan
Bütün hər tərəfə başqa yol olmadığından
Səadətə çatmış burhan başda nəciblərə
Bütün zamanlarda tapıla bilənin dayağısınız.

18. Sehribaz tək nitqə, sözə dayaq olmağın
Tilsim tək də canlılara bildirmək üçün
Dünyanın ümidləri hər bir zamanda
Hər vaxt olmaz vəz edəni, vəz etməyəni.

19. Şəklin, şəklin, tərənməyin olmadığından
Çox az nitq, söz yolu kəsildiyindən
Fərqlilərə dayaq ola bilmədiyindən
Öydü səcdə yaradan kim cəsarət edər.

20. Bunun kimi sehirleyərək sözlər ilə,
Bu cür səhv hərf, heca, misra ilə
Fəvqəladə mədh edilməyə siz, ey anacığım,
Beləcə mədh edən şeir söyləyirəm.

21. Müdrik bilik kamili öyməyimdən
Birgə doğulmuş yaxşılıq ilə bu canlılar
Müdrik bilik kamillik keçidi ilə
Birdən o maneəni tərək etsinlər.

22. Çox dərin müdrik bilik mükəmməlliyinə
Hörmətli Naqarçuni müəllim ilə
Aryabasca yaradılmış *nirvikalpa*
Adlı mədhiyəni Biratya Şiri takşut qoşdum.

23. İncə, dərin müdrik biliyi bəyimizin
Gələcək zamandakılara bağlansın deyib fikir qoşmuş
Müqəddəs, həqiqi boşluğu öyrədən bu şeiri
İlişdirib, dartıb bir təhər bitirmiş oldum Asığ Tudun.

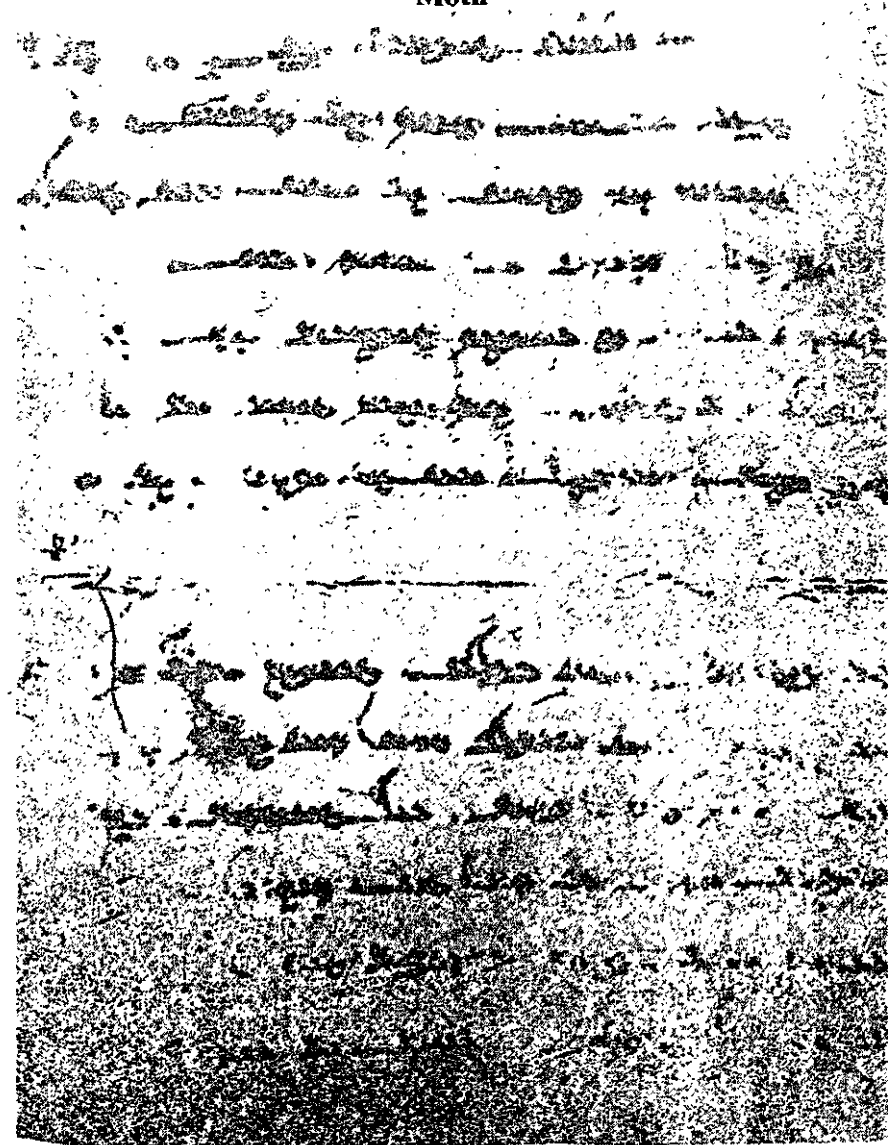
¹ Tərcümə edə bilmədim.

Samandabarı

Turfanda tapılmış bu abidə Berlində saxlanılır, şifr – T III M 208. Şeir Samandabarı (Samantabhadra) bodisatava həsr edilmişdir. Şeir sonunda onun müəllifinin Kalım Keysi olduğu göstərilir. Bizə qədər iki böyük parça gəlib çıxmışdır. Əlimizdə 29 bənd (dördlük) və şeirin sonunda 30-cu bənd kimi təqdim edilən, lakin şeir sayıla bilməyən bir parça vardır. Əsərin əvvəli çox pozulmuşdur. Güman edilir ki, ortadan da bir neçə səhifə çatmır. Əsərin əlimizdə olan hissələri də zədələnmişdir. Şeir həmin dövr üçün səciyyəvi olan misrabaşı qafiyələnir, misrasonu qafiyə bəzən müşahidə edilsə də şeir üçün səciyyəvi deyildir. Misralardakı hecaların sayı on birle on dörd arasında dəyişir.

Əlyazmasının hər səhifəsində yeddi sətir yazı vardır və hər sətir bir misraya bərabərdir. Səhifələrin hər iki yan tərəfindən cizgilər çəkilmişdir.

Mətn

... ..
... ..
... ..
... ..
... ..
... ..
... ..
... ..

... ..
... ..
... ..
... ..
... ..
... ..
... ..
... ..

... ..
... ..
... ..
... ..
... ..
... ..
... ..
... ..

... ..
... ..
... ..
... ..
... ..
... ..
... ..
... ..

... ..
... ..
... ..
... ..
... ..
... ..
... ..
... ..

... ..
... ..
... ..
... ..
... ..
... ..
... ..
... ..

Handwritten text in a cursive script, likely a letter or document. The text is dense and occupies the upper half of the page.

Handwritten text in a cursive script, continuing from the previous section. The text is dense and occupies the middle section of the page.

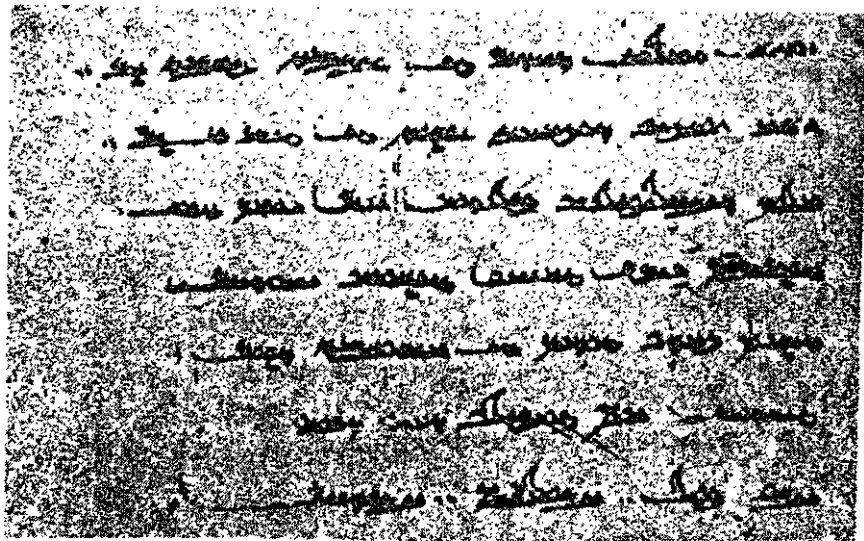
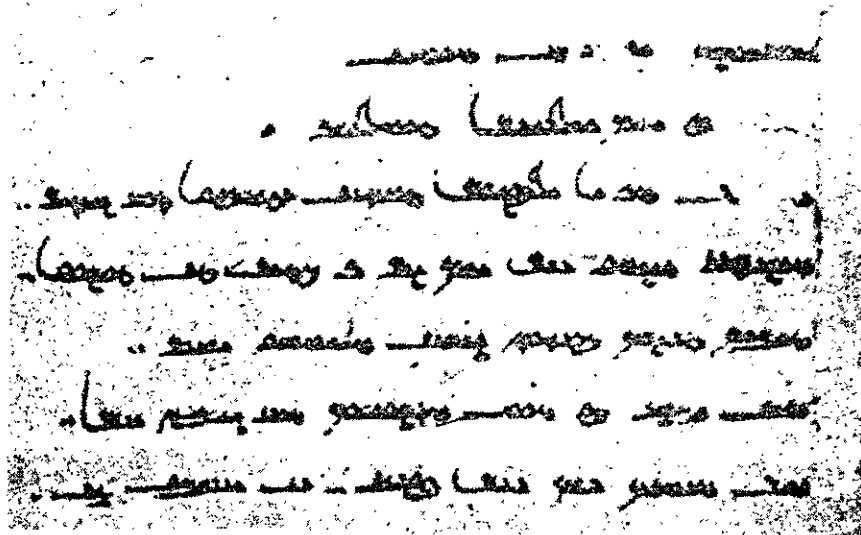
Handwritten text in a cursive script, occupying the lower section of the page. The text is dense and appears to be a continuation of the previous sections.

Handwritten text in a cursive script, likely a letter or document. The text is dense and occupies the upper half of the page.

Handwritten text in a cursive script, continuing from the previous section. The text is dense and occupies the middle section of the page.

Handwritten text in a cursive script, occupying the lower section of the page. The text is dense and appears to be a continuation of the previous sections.

Transkripsiya

16 — s. 61

1. ....
.....manu təginürmən
2. ... m.nu içintə kooğlar sanınça
... kuvrağlıq burkanlar anta erür tip
...-mlədi kalısız nom oğuşta ...
Birkərü yumkı bu yanlıq taplayur mən.
3. Tür ... t ...-luğ uluğ taluytar
Tüz - ... lüğ ... -tgülüg ünler əksi ... -lər
Tö ... bitigin ağızımdın tükəl ön ...
Tü ... ögdü ..... sözləyür mən.
4. Yig ... - kə b.ək yid tütsüg yol ...
Yigülüg aş y ... ğu suvtın kılıp ...
Yintəm ... b ... Sumur tağ ...
Yirti ... -də ba ... yiviklər ər ...
5. Tüz ..... toğumlar
.....
(3 səhifə, yəni 21 misra əksikdir)
6. .... ük nomluğ ... nomlayu...
..... ğ bil ..... biligl. ....
7. ... yor ... ğ taluyta .....
..... tu arı ... küşüslüğ taluyuğ t ...
..... urmadın burkanlıq taluyka təginü
..... ki kalplıq taluyuğ yoğuru keçöyin.
8. Alku üç ödkü utmuşların yoriğları
Arış arıq kut kolunçuğ tolun bütkerip
Ayağuluğ tolrı tüzün yolu üzə
Adruk uluğ tuyunmakıq tuyunayın.

9. Utmışların aň uluğ oğlu bolmış
Umugumuz tolpi tüzün edgü erkə
Una aña alku işlərim ukşaszun tip
Uzadı bu buyanlarımın evirür mən.

10. Arığ süzük etüzüm tilim, köñülüm
Adruk yig yoriğlarım törüğü uluşum
Atı tolpi tüzünnüñ nəçük erti ersər
Ançulayu ok mənini yimə aña ukşazun

11. Tolpi tüzün iduknuñ yoriğın arıtıp
Tutçı Mançuşiri tæg kut küsüş öritip
Turup kinki kalplarta irinügsüzün
Turkaru ol işlərig tolğuru işləyin.

12. Ülgülənçsiz yoriğlarda özüm yorıyu
Ülgüləp nəñ bulğuluğsuz edgü nom tapıp
Önüş yoriğ edgü adruk içintə turup
Üküş alku bögülüg küçüg ötkürəyin.

13. Alp biliglig iduk kutluğ Mançuşiri tæg
Ayağuluğ tolpi tüzün bodisatav tæg
Alku ödtə olarka iyin ögrəntingü üçün.
Amtı muna buyanlarımın evirür mən.

14. Üç ödki burkanlarka öggü küləğü
Üzdünki tæg yig atruk küsüş öritip
Özəliksiz ərənlər yolm bulğalı
Üzüksüz ol buyanlarımın evirür mən.

15. Ağtuk bolup isik öşüm üzülğü tušta
Alku kılınçlığ tıdığlarım yumkı tarıkıp
Amita-ayusı burkan maña yügərü közünüp
Arduk mənilik yırtinçüdə barıp turayın

16. Ol uluşta mən barıp toğa birlə ök
Oza bu kut kolunçka tükəllig bolup

Utğurak bir əgsüksüz oñay tolğurup
Ontın sıñar tınığlarka asığ kılayın.

17. Oğrayu ol burkannıñ nomluğ toyınta
Uçuzkıa lınxua içintə toğup belgürüp
Umugumuz ülgülənçsiz yoriğlıñıñ
Utrusınta burkan kutına alkış alayın

18. Tuyunmışnıñ ol alkışın alu birlə ök
Turum ara yuz koltı etüz belgürtüp
Tolptın sıñar küü kəliglig küçümün yatıp
T . . . tınığ asığın bütürəyin

19. Ertmətin bu kök kalık tınığ oğuşı
Əsringü kılınçlar kiliş nızvamı
Ertməgəy bu munı təglər ertgü ödkədəgi
Eñəyü mənini bu kut kolunçum alkinmatın.

20. Ulsuz, tüpsüz ontın sıñar yırtinçülərtə
Urup tolu erdinilər teñidəm aş, ton
Uluş koğı sanınça kalp ödlər üzə
Uşun ödüñ burkanlarka . . . tapığ kılğu.

21. Adın anabar teñrinin kalıkınta
Ar . . . bu kut kolunç yolukmıšta
Arığ bodı yoriğta küsüşı tursar,
Anıñ buyanı yig erür buşı . . . lar

22. Yavlak yolnuñ əmgəkintin . . . lur
Yavız şitin abamu . . . . . evrilür
Yakın bakıp ülgülənçsiz yarukluğka
Yapr utğurak bu yoriğıñ tavrak bütürür.

23. Ayı uz bolur tirig özüg iltinmişı
Asığlığ bolur kişi ayunı bulunmışı

Ançulayı ol tolpı tüzün bodisatav tæg /
Aña ukşatu yig nomlar tərkin bulunur.

24. Biligsiz başlar nızvanılar oğurmta
Biş anantras ağı kılınç . . . . .
Birüççi bu kut kolunç . . . . .
Bir kşanta ol kılınç . . . . . alkınur.

25. Asıl tözi atı yolu körki . . . . .
Atınta yig bükükə . . . . .
Ağığ şımnu tərs nomluğ k . . . . .
Anı üçün üç . . . . .

26. Bodı sögüd altınmta . . . . .
Boş köñülün yağısızın burkan bolup
Budğıl arığ nomluğ tilgən evirmək üzə
Bud kötürmə tınlıqlarka asığı te . . . . .

27. Apam birük kayu kişi bu ku . . . . .
Alıp tukup sözləyü . . . . .
Anı tüşni . . . . .
Atırtlığ ol burkan kutın . . . . .

28. K . . . bu nom erdinig tutdaçı . . .
K . . . – kĩa edgülg tüşin tökip sözləsər
Kalısığ alku yig nomları kşanta tolup
Kamığ tınlığ küşüşlərin kanturu uyur.

29. Una amtı bu kut, kolunçuğ sözləmişni
Uç kitiğ yök yig buyanın evirür mən
Uşun ödün sansarta çommuş, batmışlar
Uçuz oñay Sukavati uluşta toğsunlar.

30. İduk Samandabarı bodisatavnı yorır kut
Kolunmakına tayamp kolutı Atsañ,

Kahm Keysi koşuğka inğurmuş şlok
Takşut nvm tükəndi satu satu
Namu bud, namu dıram, namu sañ.

Tərcümə

1. . . . .
. . . . . inanaraq səcdə edirəm.
2. . . . . içində zərrələr sayı qədər
. . . . . camaata aid burhanlar oradadır deyib
. . . . . qalıqsız din qəbiləsindən
İstinasız bütün bu şəkildə qəbul edirəm.
3. . . . . böyük dənizlər
. . . . . səslər əksi - . . .
Qanun kitabını ağızımdan kamil . . .
. . . mədh . . . söyləyirəm
4. Üstün . . . gözəl qoxu yol . . . .
Yeyiləcək plov . . . sudan düzəldib . . .
Hər vaxt . . . . . Sumur dağ . . .
Dünyada . . . . . mülklər . . . .
5. Düz . . . . . doğuşlar
. . . . .
(3 səhifə, yeni 21 misra əksikdir).
6. . . . . dinli . . . . . vəz edərək
. . . . . bilik - . . .
7. . . . . dənizdə . . .
. . . . . təmiz . . . arzu dənizi . . .
. . . . . – urmadan burhanlı dənizə çataraq
Saysız dövrlü dənizi əksinə keçək.
8. Bütün üç zamandakı qalıblərin yürüşləri
Saf və təmiz səadət arzusunu tam yerinə yetirib

Hörmətli bütün nəcabətlilərin yolu ilə
Seçilən böyük duymağı başa düşək.

9. Qaliblərin ən ulu oğlu olmuş
Ümidimiz bütün nəciblərin yaxşı igidə
Qavrayaraq, anlayaraq bütün işlərim oxşasın deyib
Uzun zaman bu yaxşılıqlarımı çevirirəm.

10. Təmiz, duru vücudum, dilim, könlüm
Seçilən, üstün yürüşlərimin törədəcəyi ulusum
Adı bütün nəciblərin necə idisə
Beləcə də mənim yenə ona oxşasın.

11. Bütün nəciblərin müqəddəsin yürüşünü təmizləyib
Fasiləsiz Mançuşiri tək səadət arzusu bəsləyib
Bundan sonrakı dövrlərdə zirəkliklə
Fasiləsiz o işləri bol bol işləyim.

12. Ölçülməyən yürüşlərdə özüm yürüyərək
Ölçülüb heç bir tapılmaz yaxşı din tapın
Yüksəliş yürüşü yaxşı, seçilmə içində durub
Çoxlu bütün sehir gücünə nüfuz edim.

13. Alp bilikli müqəddəs xoşbəxt Mançuşiri tək
Hörmətli bütün nəcibləri bodisatav tək
Bütün zamanlarda onlara görə öyrədildiyi üçün
İndi buna yaxşılıqlarımı çevirirəm.

14. Üç zamandakı burhanlara mədh, tərif deyən
Yuxarıdakı tək üstün, seçilən arzu bəsləyib
Ən uca ərənlərin yolunu tutmalı
Fasiləsiz o yaxşılıqlarımı çevirirəm.

15. Həlak olub isti canımdan üzülən zaman
Bütün əməllərimin manələri hamısı dağılıb
Amita-ayusı burhan mənə yuxarıdan görünüb
Artıq nəşəli dünyaya gedim.

16. O ulusa mən gedib doğularaq bərabər də
Xilas olaraq bu səadət arzusuna nail olub
Tamamilə, kəsirsiz asan doldurub
Ondan sonra ətraf canlılara fayda verim.

17. Rastlaşaraq o burhanın dini sehrində
Ucuzcasına lotos içində doğulub, təzahür edib
Ümidimiz ölçüsüz üsulların
Qarşısında burhan səadətinə alqış alım.

18. Anlayanın o alqışını alaraq birgə də
Dərhal yüz milyonlarla vücud nişanlayıb
Hər tərəfdən şöhrəti gələn qüdrətimi yayıb
Bütün canlıların faydasını bitirəm.

19. Keçmədən bu mavi səma canlı nəsli
Qarışıq əməllər *kiliş*¹ ehtirası
Keçməyəcək bu, bunun kimi keçən zamanlardakı
Enərək mənim bu səadət arzum tükənməsin.

20. Təməlsiz, dibsiz dünyaların hər tərəfindən
Vurub dolu cavahirlər tanrısfət yemək, don
Ulus zərrəsi sayınca dövr zamanları ilə
Uzun zaman burhanlara . . . xidmət et.

21. Başqa Anabar tanrının səmasında
. . . . . bu səadət arzusu yoluxunca
Pak bədi üsulunda arzusu dursa,
Onun yaxşılığı üstündür, qurbanı. . .

22. Yava yolun əziyyətindən . . . .
Pis işdən əbədi . . . . . çevrilir
Yaxın baxıb nəhayətsiz parlaqlığa
Sağlam, tamamilə bu yürüşü cəld bitirər.

¹ Tərcümə edə bilmədim.

23. Deyərək yaxşı olur diri özü yayılmışı
Faydalı olur adam aləminə çatmışı
Beləcə o bütün nəciblər bodisatav tək
Ona oxşayaraq üstün dinlər xarab qarışır.

24. Biliksiz başlar ehtiraslar uğrunda
Beş *anantras*¹ pis əməl. . . . .
Verən bu səadət arzusu . . . . .
Bir anda o əməl . . . . . təriflənir.

25. Asıl kökü, adı, yolu, şəkli . . . .
Başqalarından üstün sehrə . . . . .
Pis şeytan tərs dinli . . . . .
Onun üçün üç . . . . .

26. Bodı ağacı altında . . . . .
Boş könül ilə yağsızla burhan olub
Budğıl pak dinli təkər çevirmək ilə
Budda götürən canlılara faydası dəysin.

27. Əgər amma hansı adam bu . . . .
Alıb tutub söyləyərək . . . . .
Onun səmərəsini . . . . .
Ayrılan o burhan səadətini . . . . .

28. . . . . bu din cavahiri tutan . . .
. . . . . – cıq yaxşılıq səmərəsini töküb söyləsə
Qalıqsız bütün üstün dinləri bir anda dolub
Bütün canlıların arzularını yerinə yetirir.

29. Bax indi bu səadət, arzunu söyləyəni
Ucu-bucağı olmayan üstün yaxşılığını çevirirəm.
Uzun zaman sansarda dolmuş, batmışlar
Ucuz, asan Sukavati ulusda doğulsunlar.

30. Müqəddəs Samandabadarı bodisatavın yürüyən səadəti
Yalvarışına dayanıb xahiş edən Atsan
Kalım Keysinin nəzmə çəkdiyi şeir
Takşut qayda bitdi. Yaxşı, yaxşı.
Buddaya hörmət, dinə hörmət, xalqa hörmət.

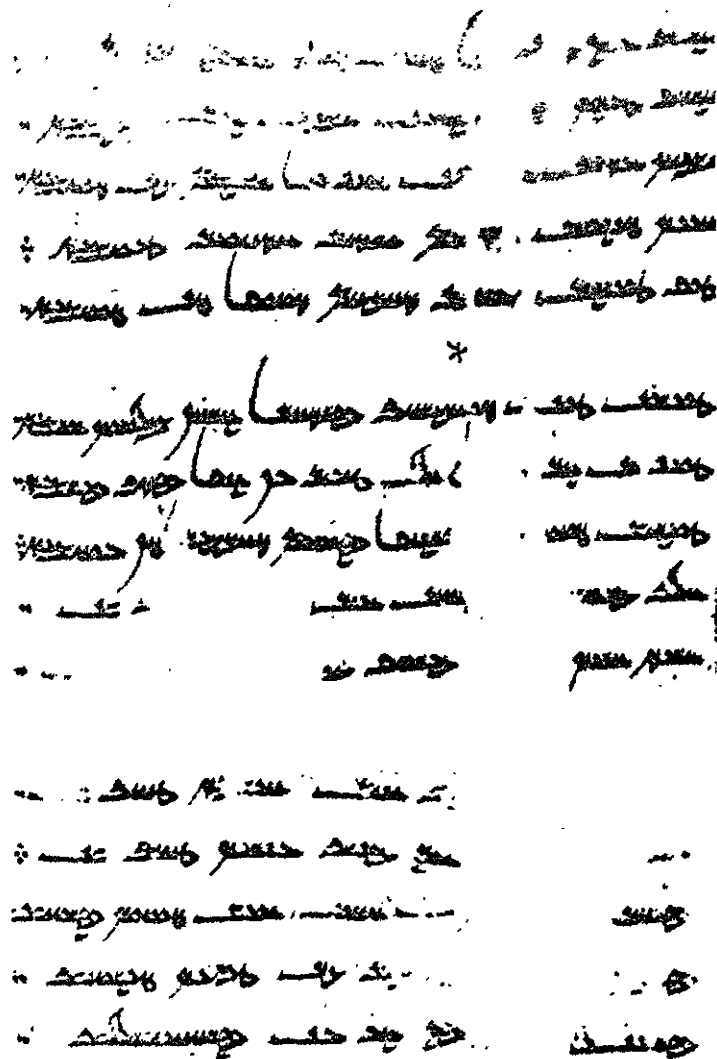
¹ Çevirə bilmədim.

Qədim uyğur abidələri arasında basma üsulu ilə nəşr edilən əsərlər də vardır. Burhan (Budda) dini təlimlərinə aid əsərləri geniş yaymaq üçün taxta lövhələrdən qəlib və hürufat düzəldir, mətnləri bunun üzərinə basıb çoxaldırdılar. Sonra bu vərəqləri bir-birinin ucuna yapışdırıb uzun mətnlər yaradırdılar. Məşhur arxeoloq S.Oldenburq yazır ki, Turfandakı arxeoloji qazıntılar zamanı uyğurca əlyazmaları ilə yanaşı taxtadan hazırlanmış yüzə qədər mətbəə hərfi də tapılmışdır. Lakin başqa mənbələrdə belə hərflərin mövcudluğu haqqında məlumat yoxdur. Taxtadan hazırlanmış şrifflərin (hərflərin) həqiqətən mövcud olub olmadığını deyə bilmərik, lakin taxtaya basılmaqla çoxaldılmış mətnlər mövcuddur.

Taxtadan düzəldilmiş qəliblər kiçik olduğu üçün, yuxarıda dediyimiz kimi, mətnləri yapışdırıb, alınan uzun mətnləri Çin üsulu ilə qatlayırlar. Adətən, kağızın bir tərəfi basılmış olur, vərəqlərin kənarlarına cizgi çəkilir. Belə basma əsərlərin yazısı çox qəşəng olur: əlyazmasından fərqlənir. Basma nəşrinin mövcudluğu qədim türklərdə mədəniyyətin yüksək dərəcədə inkişaf etdiyini göstərir.

Belə əsərlərin biri də təqdim etdiyim «Xəyal» şeiridir. Turfanda tapılan bu şeir Berlində T III M 197 və 195 şifri ilə qeyd edilmişdir və hazırda Mayns akademiyasında saxlanılır. Şeir ilk dəfə V. Banq və A. fon Qaben tərəfindən nəşr edilmişdir. Əlyazmanın hər səhifəsində beş sətir yazı vardır. Əlyazmanın başı, ortası və sonu xeyli zədələnmişdir.

Şeir 16 bənddən (dördlük) ibarətdir. Bəndlərdə həm misrabaşı, həm də misrasonu qafiyə mövcuddur. Əlbəttə, qeyd etmək lazımdır ki, misrasonu qafiyə müasir mənada qafiyənin tələbinə cavab vermir – burada ya söz eynilə təkrar edilir, ya da müxtəlif sözlərə eyni şəkilçilər qoşulur. Misralarda hecaların sayı müxtəlifdir, lakin əksəriyyəti 13, sonra isə 14 hecalı misralar (uyğun olaraq 26 və 14 misra) təşkil edir; 12 (5 misra), 15 (4 misra), 16 (2 misra) və 17 (1 misra) hecalı misralar da vardır. 13-cü bəndin ikinci misrası 18 hecalıdır, lakin açıq görünür ki, burada sonradan quraşdırılan ünsürlər mövcuddur.

Handwritten text in Arabic script, likely a list or a series of short paragraphs. The text is dense and difficult to read due to the cursive style and some fading.

- ...
- ...
- ...
- ...
- ...

Handwritten text in Arabic script, possibly a continuation of the list or a separate section. It includes several lines of text with some punctuation.

Handwritten text in Arabic script, appearing to be a separate section or a different part of the document. It contains several lines of text.

Handwritten text in Arabic script, located at the top of the right page. It appears to be a list or a series of short paragraphs.

- ...
- ...
- ...
- ...
- ...

Handwritten text in Arabic script, possibly a continuation of the list or a separate section. It includes several lines of text with some punctuation.

Handwritten text in Arabic script, appearing to be a separate section or a different part of the document. It contains several lines of text.

Handwritten text in a cursive script, likely a transcription of a manuscript. The text is arranged in several lines, with some lines starting with a small symbol resembling a stylized 'A' or 'B'. The handwriting is dense and difficult to decipher without a key.

Transkripsiya

1. Altı yolta ög, kaş, kadaş, oğul, kız bolmış
Alku tınlıq etüzlərin əmgəklig qılmış
Amrak isig özip üzüp ölümkə sokmuş
Ayiğ kılınç kiltim ersər asarvar titmiş.
2. Tüü türlüq vıxar saşram stupka kotmuş
Törtin sıxarkı bursanlarka maduruk urmuş
Tüzünlərin ed tavarınlar buşı birmiş
Töləc konup oğurlap boltum saşqikka yukmuş.
3. Adı kötrülmüş burkanın . . . . . içə
Arış arıq . . . . . kirtü . . . . . ça
A . . . . . ların aymıştakıça
A . . . . . ol köni yoriğtakıça
4. Burkan . . . . . arxant üç türlüq kutuğ bultaçı
Bu . . . . . lərkə tıdıq kıltaçı
Bu . . . . . d . . . . . köñüllərin bulğanturdaçı
Bu . . . . . daçı
(2 vərəq, yəni 10 sətir yoxdur).
5. A . . . . . üzə
Asıqsız butadı öd kün keçüməkim üzə
Ayiğ kılınçlıq ağır yük yüdməkim üzə
Aşdı, öklidim kılınçımın muntağlar üzə
6. Özəliksiz burkanların edgüleriñte
Ülgülənçsiz yig üstünki atruklarınta
Ülgü tən urup ayıqlap tanıp olarta
Üküş ayıq kılınç kiltim ayun ayunta.
7. Kavırıp töküp sözləsər bolmış bolmaduk
Karaş ku sansar içinte mən barıp toğmaduk

Kamıǵ ötəg birimləriǵ özüm yıǵmaduk /
Kalmadı erki aǵıǵ kılınç maña kılmaduk.

8. Munçulayu türə bükə kılınçlarımın
Muntaǵ yaǵlıǵ kamıǵ türlüǵ yazuklarımın
Munta amtı açə yada aǵıǵlarımın
Muñ key kılı kşanti kılurmən kılınçlarımın.

9. Ondın sıǵarkı üç ödkı burkan, bakşılar
On küçlüǵ büǵü bilıǵlık uǵan arzılar
Ukşatǵuluǵsuz edǵülüǵ umuǵ maǵlar
Uka bilü mini körü yarlıkazunlar.

10. Una amtı işıǵ özüntin berü manu
Umuǵ, maǵ yolçı, yırcı bakşı tudunu
Ol yırtınçü yulalarıǵa arıǵ süzülü
Uǵan arzılar üksüzlərıntə töbün yükünü.

11. Üstünki ol kılınçlarımın ökünür mən
Üküş təlim yazuklarımın bilinür mən
Özüm amtı açınur mən, yadınur mən
Örtməz, kişləməz, yaşurmaz, badurmaz mən

12. Bilıǵsızlık kılınçlarım öczün, alkinzun
Birtəmlədi arıǵ silik kitzün, tarıkzun
Birlə yana türçiməksiz itzün, yokadzun
Bir ikinti üçünç yolu kşanti bolzun.

13. Öndünki kılınçlarımın kşanti kılınıp.
Ökünü, kakını, arıyü, siliyü kidərip tükədi
Öñi kılmaduk aǵıǵlartın özüm tıdınıp
Özələyi kılmaǵ mən töləç . . . . .

14. Asurı başlap tört yollarta barıp toǵǵuluǵ
Altılı ikili təǵinçsizlərtə istim turǵuluǵ
Anta təǵingülüǵ kılınçım ersər ərksiz sərgülüǵ

Arızun, alkinzun kşanti kılıp bolzun ertǵülüǵ.

15. Amtı muna yüǵərüki bu ok etütə
Azü yimə kin kəligmə ödtə, koluta
Açıǵ tarka kılınç tüşin kayuma orunta
Aşaǵalı təǵimlig bolmayın ayun ayunta.

16. Ertmiş kəlmədük köşünür ödkı ərənler
Əmgəkligin burkan kutıǵa evrildəçiler.

.....

(əksikdir)

Tərcümə

1. ....
Altı yolda ana, ata, qardaş, oǵul, qız olan
Bütün canlı vücudlarını əziyyətli edən
Qiyətli həyatını təhlükəyə qoyub ölümə atan
Pis əməl etdim isə *asarvar*¹ deyilən.

2. Hər dürlü monastır, ehsan, stup qoymuş
Dörd tərəfdən camaata məduruk vermiş
Nəciblərin mal – mülkünü ehsan vermiş
Əmanət yeyib, oğurlayıb oldum *sangikə*² yapmış.

3. Adı yüksəldilmiş burhanım .....
Saf, təmiz ..... həqiqi .....
..... dediyincə
..... o doğru yürüşdəki kimi.

4. Burhan, . . . aptxant üç dürlü səadət tapası
Bu ..... mane olası
Bu ..... köülləri bulandırması
Bu ..... – ası.
(2 vərəq, yəni 10 sətir yoxdur).

¹ Tərcümə edə bilmədim.

² Çevirə bilmədim.

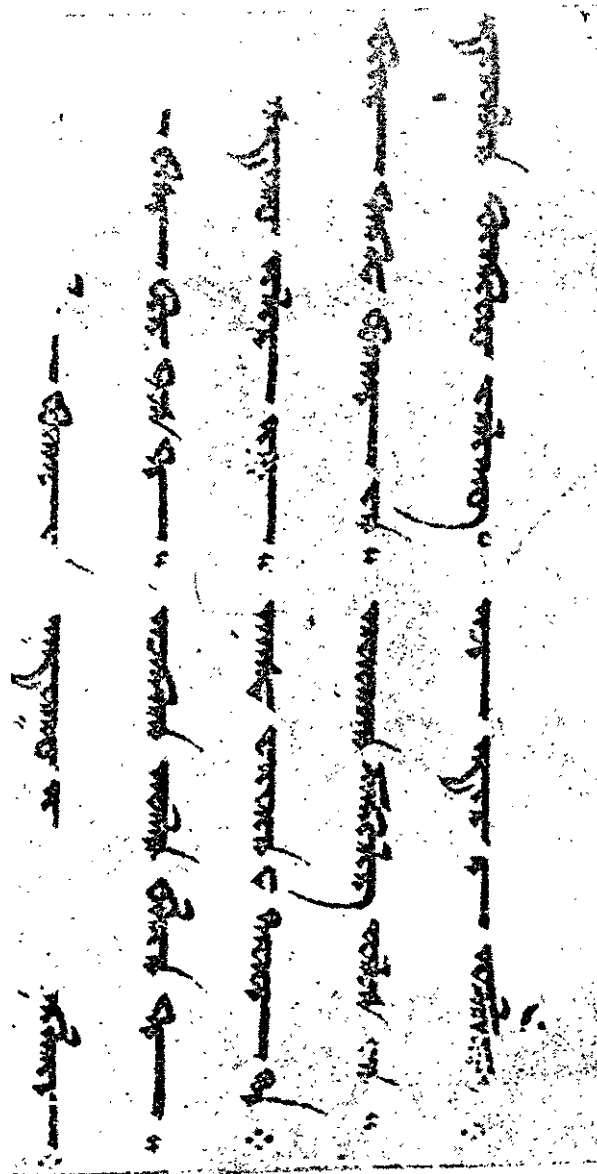
5. .... ilə
Faydasız, tüfeyli zaman, gün keçirməyim ilə
Pis əməlli ağır yük götürəyim ilə
Artırdım, doldurdum əməlimi belə şey ilə
6. Ən uca burhanların yaxşılıqlarına
Ölçüsüz ən üstün məziyyətlərinə
Ölçü, tərəzi tutub, günah (iş) görüb, danıb, onlara
Çoxlu pis əməllər etdim dünyayi aləmdə
7. Açıb töküüb söyləsə olmuşları, olmayanları
Qaranlıq sansar içinə mən gedib doğulmadığım
Bütün ödənclərimi, borclarımı özüm yığmadığım
Qalmadı bəlkə pis əməl mənim etmədiyim
8. Beləcə bürmələyərək, bükərək etdiklərimi
Bu cür yanlış bütün dürlü günahlarımı
Buna indi açaraq, yayaraq pis işlərimi
Mən tövbə edərək qşanti edirəm əməllərimi
9. Hər tərəfdəki üç zamanın burhan, müəllimləri
On güclü sehirlili bilikli tanrı müəllimləri
Bənzəri olmayan yaxşılıq, ümid, inamlar
Anlayaraq, bilərək, məni görərək şəfqət göstərsinlər.
10. Bax indi bu cür həyatımdan bəri inanaraq,
Ümid, inam, yol göstərən, bələdçi, müəllim tutularaq,
O dünya məşəllərinə təmiz süzülərək,
Tanrı müəllimlər hüzurunda başaşağı səcdə edərək,
11. Yuxarıdakı o əməllərim üçün tövbə edirəm,
Çoxlu, saysız günahlarımı başa düşürəm.
Özüm indi açıram, həm aləmə yayıram.
Örtmürəm, gizləmirəm, saxlamıram, batırmıram.

12. Qanmamaqdan doğan əməllərim sönsür, bitsin.
İz buraxmazdan pak, təmiz getsin, silinsin.
Bir daha törəmədən itsin, yox olsun.
Birinci, ikinci, üçüncü dəfə *qşanti* olsun.
13. Əvvəlki əməllərimi qşanti edib
Tövbə edərək, peşman olaraq, təmizləyərək, paklayaraq
göndərilib, tükədirib
Başqa etmədiyim pisləklərdən özüm çəkinib
Bir daha etmərəm əmanətə .....
14. Asur başda olmaqla dörd yolda gedib doğulagaq
Altılı, ikili əl yetməyən yerlərdə davamlı duracaq
Onda çatdırılan əməlim isə gücsüz səbrli
Təmizlənsin, tükənsin, qşanti edib olsun keçir:
15. İndi buna mövcud olan bu vücudda da
Məgər yenə sonra gələn zamanda, dövrdə
Acı, ağır əməl səmərəsi hansı məkanda
Hörmət etməyə layiq olmayım dünyayi aləmdə.
16. Keçmiş, gələcək, indiki zamanda yaxşı ərənlər
Əziyyət ilə burhan səadətinə nəsim olanlar.
//əksikdir//.

Avita tanrı

Berlinde saxlanan Turfan yazıları arasında bu şeir T III M 252 şifri ilə qeyd edilmişdir. Əsərin müəllifi Ki-ki adlı bir şairdir. Əlyazması iki parçadan ibarətdir. Hər iki parça Avita tanrıya həsr edilmişdir. Hər səhifədə beş sətir, hər sətirdə iki misra vardır. Beləliklə, iki parçada 20 misra vardır. Şeir 6 bənddən (dördlük) ibarətdir. Bəndlər misrabaşı qafiyələninir. Son qafiyə yoxdur; müşahidə edilən son qafiyə təsadüfi səciyyə dəşiyir. Misralarda hecaların sayı 7, 8 və 9 – dur.

Mətn A parçası

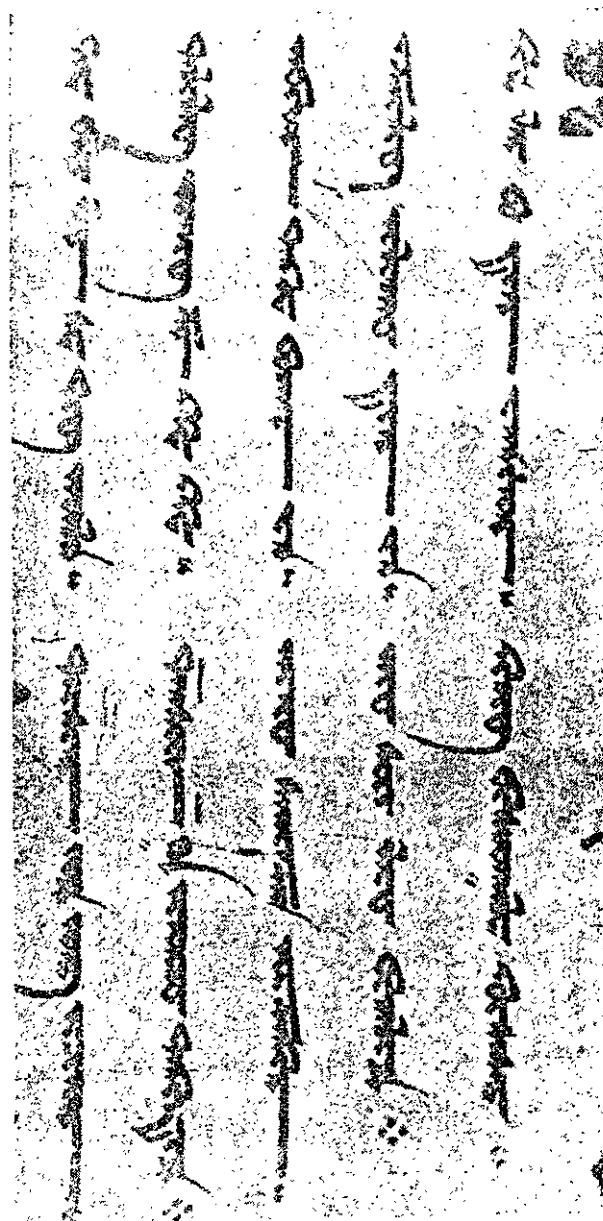
19 A — T III M 252, 62

Transkripsiya

1. ....
A .....burkanığ
Ağdurğu .....qların
2. A ..... basa bir tušta ...
Açağarx atlığ balıkta ...
Açataşaduru iligniğ ...
Anası Vaytixı katunta ...
3. Abita tənri burkanığ ...
Artukrak mənilig uluşuğ ...
Adırtlığ körkitü yarlıkap ...
Aça adıra nomlamış

B parçası

Transkripsiya

.....
4. Tay pay lin şı tip athğ . . .
Tayşın nomnuñ içintə . . .
Talılap yığıp mən Kki kki . . .
Takşutka intürü tğindim.

5. Abita tənri burkanlığ . . .
Ayayu sakınmak öməkig . . .
Amrılıp olurğu dyanığ . . .
Ayu, sözləyü birəlim.

6. Kimlər bu dyan yanıtta . . .
Kirip bışrunğalı küsəsər . . .
.....
(əksikdir)

Tərcümə

A parçası

1.....
.....burhanı
Yüksələn.....
2..... başqa bir vaxt . . .
Açağarx adlı şəhərdə . . .
Açataşaduru hökmdarın . . .
Anası Vaytixi xatuna . . .
3.Abita tanrı burhanı . . .
Çox artıq fərəhli ulusu . . .
Yaxşıca göstərərək lütf edib
Açaraq, ayıraraq vəz etmiş.

B parçası

.....
4. Tay Pay Lin şı deyib adlı . . .
Tayşın din kitabının içində . . .
Seçib toplayıb mən Kki Kki . . .
Nəzmə çəkməyə çalışdım.

5. Abita tanrı burhanı . . .
Hörmətlə düşünmək, xatırlamağı . . .
Sükut edib oturan *dyanı* . . .
Deyərək, söyləyərək verək.

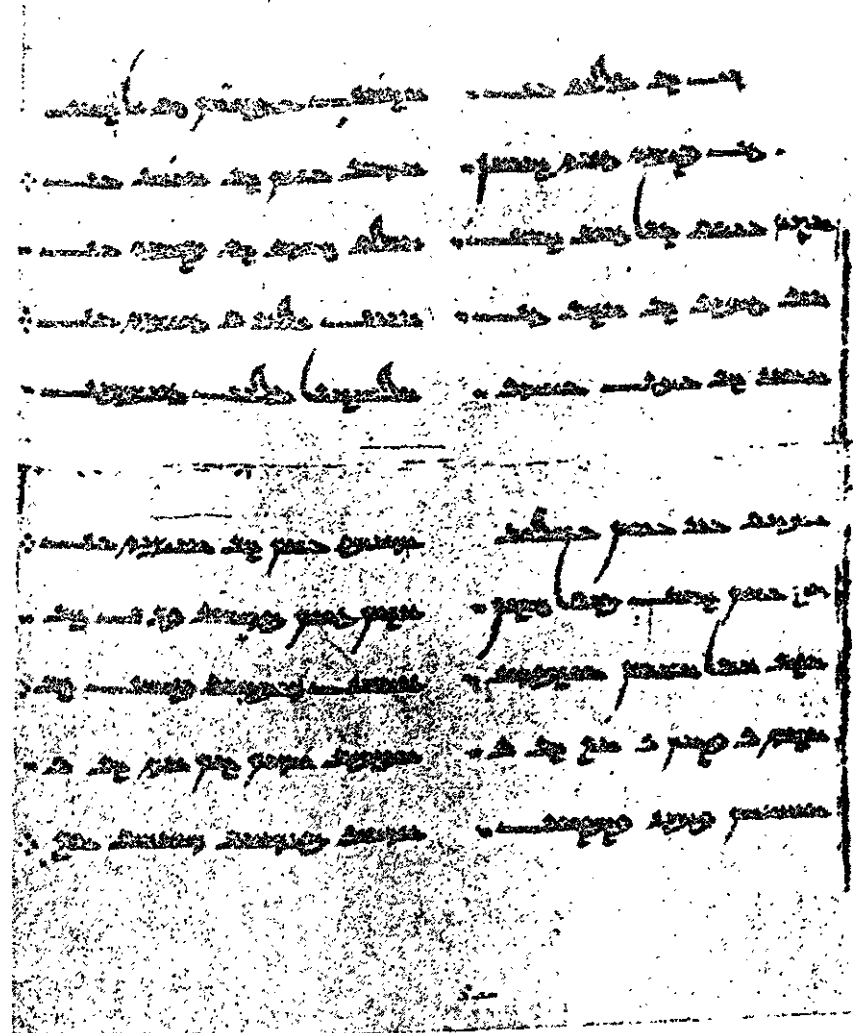
6. Kimlər bu *dyan* üsulunda . . .
Girib soluxmaq arzulasa . . .
.....
(əksikdir)

Xoyal

Əlyazması Turfanda ikinci arxeoloji ekspedisiya zamanı tapılmışdır. Bu şeir 7 parçadan ibarətdir və T II S şifri ilə saxlanılır. Hər səhifədə beş sətir və hər sətirdə iki misra vardır. Sətirdəki misraların arasında nöqtədən başqa müəyyən qədər məsafə də buraxılmışdır. Buna görə də elə ilk baxışdan bunların nəzm parçaları olduğunu göstərir. Şeirlərin müəllifi kimi Ki – ki qəbul edilir.

Şeirlər bütövlükdə 62 dördlükdən 240 misradan ibarətdir, lakin bunlar, yuxarıda göstəriləyi kimi, vahid quruluşa malik deyildir. Şeirlərdəki bəndlər misrabəşi qafiyələnir, misrasonu qafiyə yoxdur, müşahidə edilən misrasonu qafiyələr təsadüfi səciyyə daşıyır. Parçalar müstəqil olduğu üçün onlardakı misraların heca quruluşu da müxtəlifdir, lakin, əsasən, 8 – 9 hecalıdır, bir neçə 10 hecalı misraya da rast gəlmək olar.

I mətn

20 A — T II S 92, A 45

Handwritten text in a cursive script, organized into two columns. The text is dense and appears to be a list or a series of entries. The script is dark and somewhat faded in places.

Handwritten text in a cursive script, organized into two columns. The text is dense and appears to be a list or a series of entries. The script is dark and somewhat faded in places.

... ..
... ..
... ..
... ..
... ..

... ..
... ..
... ..
... ..
... ..

20 D - T II 92, D 48

... ..
... ..
... ..
... ..
... ..

... ..
... ..
... ..
... ..
... ..

20 D - T II S 92, D 49

Handwritten text in a cursive script, organized into several columns and rows. The text is dense and appears to be a transcription of a document or a set of records.

Handwritten text in a cursive script, organized into several columns and rows. The text is dense and appears to be a transcription of a document or a set of records.

Handwritten text in a cursive script, appearing to be a list or series of entries. The text is heavily obscured by noise and artifacts, making it largely illegible. Some faint words like "pau" and "pau" are visible.

Handwritten text in a cursive script, appearing to be a list or series of entries. The text is heavily obscured by noise and artifacts, making it largely illegible. Some faint words like "pau" and "pau" are visible.

3. Etüzləriñə yaraşı
Erdinilig idig tüməkin
Eñəyü yoz yoçan yarudur
Əsringü yaruklar önlişin.

4. Ol yaruklarda köp kalın
Uluğ tuuğ kuşatrı bralar
Onların içintə ülgüsüz
Ontın sıqarkı burkanlar.

5. Uluşı, balığı, illəri
Upakar asıqlıq işləri
Utğurak bəviz belgülüg
Uşatı köşünür sakinğu ol.

Tərcümə

1. . . . . sahibini
Budağını, yarpaq və çiçəyini
. . . . . görünən meyvələrini
Durmada işıqlar çıxdığını.

2. Böyük incili torlarında
Orda, saraylar olduğunu
Nəsilli tanrılar oralarda
Oyun düzəldərək oturduğunu.

3. Vücutlarına yaraşdıraraq
Cavahirli, zinətli bəzək ilə
Enərək yüzlərə yoçan aydınlardan
Rəngarəng işıqlar çıxdığını

4. O işıqlarda çox qalın
Ulu bayraq *Kuşatrı bralar*
Onların içində hüdudsuz
Bütün ətrafdakı burhanlar.

5. Ulusu, şəhəri, elləri
Upakar faydalı işləri
Tamamilə belli olan
Durmada görünən, düşünəndir.

II mətn

1. Turğın süzüük ol suvnuğ
Turum ara təşşilip
Topulur yaruk ödvilic
Toñup buz bolmuşım sakinğu ol.

2. Amtıqı mum tæg sakinçığ
Alku ödtə kolulap sakınsar
Abıta burkan uluşınta
Adırtlıq utğurak toğarlar.

3. Üçünç kolulamak içintə
Öndünki ol buz təşşilip
Ödvi vayırlılığ yağız yir
Özin ök bütmişim sakinıp.

4. Yiti erdinlig bir sıruk
Yirig kötürü tururım
Yintəm səviz kırları
Yitinçsiz körkə bolmuşım.

5. Səviz yüüzintə yüzər öñi
Seviglig erdini munçuklar
Setirəksiz tıyalıq baddılığ
Seçə tañlançığ idiglər.

6. Birər erdini munçuktın
Birtə miñər yaruklar
Birtəm uz körü kanıçsız
Birkərü yalrıyu öñərlər.

7. Seçilip birer yaruklar
Səkkizlər tümən törtər miñ
Seviglig öñlügin yaltrıyu
Sərilip turmuşın sakınğu ol.

8. Yana miñ koltı kün tərirlər
Yarukların birgərü idmiş tæg
.....
(əksikdir)

Tərcümə

1. Durgun, süzölmüş o suyun
Durma zamanı dəyişilib
Şəffaf, parlaq, sərt olan
Dolub buz olmasını düşünməlidir.

2. İndiki bunun tək düşüncəni
Bütün zamanlarda fikirləşib düşünsə,
Abita burhan ulusunda
Açıq, qəti doğularlar.

3. Üçüncü düşünmək içində
Əvvəlki o buz dəyişilib
Sərt almazlı qonur yer
Özünü də tamamladığını düşünüb

4. Yeddi cavahirli bir dirək
Yeri qaldırıb tutduğunu
Bütün səkkiz üzünün
Yetilməz gözəl olduğunu

5. Səkkiz üzündə üzər hər növ
Sevimli cavahir, munçuqlar
Seyrək olmayan *tıyalı, bəkdili*
Seçilən heyrətəməz bəzəklər.

6. Bir bir cavahir, muncuqdan
Hər birində min min işıqlar
Birdən yaxşı görməklə doymayan
Bəridən parlayıb çıxar.

7. Seçilən bir bir işıqlar
Səkkiz səkkiz on min, dörd dörd min
Sevimli rənglərlə parlayıb
Sərilib durduğunu düşünməlidir.

8. Yenə min *koltı* günəş tanrıları
İşıqlarını bəri göndərmiş kimi
.....
(əksikdir)

III mətn

1. T..... içintə
Tözü üşmədin bışrunğu ol
T..... soğançığ
Tünərməz, saçılmaz dyan ol.

2. İ..... k köñülnüñ
İğəsiz kuruğun onarsar
İ..... məksiz barmaksız
İkisiz bolup amrılısar.

3. İ..... gər amrılıp
İdəñ kararmakı bolmasar
İncip taştın yaltrıp
İdi saçılmakı yok ersər.

4. Adkağlar köñül birlə biriksər
Amrılıp kararmadın yaltırsar
Amıru saçılmadın turulsar
Adı bolur munuñ dyan tip.

5. Altınç könül bilig ög
Arya avalukdaişvarı adanur
Adıra tuyuğlı biligig
Anı tayşıçı tip küləyür

6. Ya .....
Yanduru badıp bu munta
Ya .....
Yarp toğar ersər ol anta.

7. A .....
Ayayu kut kolunu təginip
A .....
A ..... evirərmən.

8. ....
..... üksintə
(əksikdir)

Tərcümə

1. .... içində
Kökü kəsilmədən solmalıdır.
..... dadlı
Qaralmaz, saçılmaz dyandır.

2. .... könlünün
Sahibsiz quru ilə yaxşılaşdırsa
..... gəlişsiz – gedişsiz
İkisi də olmayıb sakitləşsə.

3. .... sakitləşib
Heç bir qaralmağı olmasa
Beləcə bayırdan parlayıb
Hər hansı dağılmağı yox isə.

4. Bağlar könül ilə birləşsə,
Sakitləşib qaralmadan parlasa,
Sakitləşərək dağılmadan durulsa,
Adı olur bunun dyan deyib.

5. Altıncı könül biliyi də
Arya Avalukdaişvarı adlanır
Ayıran, başa düşən biliyi
Onu *tayşıçı* deyib mədh edir.

6. ....
Qaytararaq batıb bu bunda
.....
Sağlam doğularsa o onda.

7. ....
Hörmət edərək səadət diləyərək çatıb
.....
.....

8. ....
.....hüzurunda
(əksikdir).

IV mətn

1. Ötrü kim kayu tınlıqlar
Üzüksüz muntağ sakınsar
Ülgüsüz koltı kalptakı
Örtüglüg kılınçı takırlar.

2. Amtıkı kişilər öltükdə
Adırtılığ utğurak sizigsiz
Abıta burkan üksintə
Altunluğ lınxuata toğarlar.

3. Yitiñç kinki ödtəki
Yirtünçitəki tınlıqlar
Yig üstünki burkanlıq
Yintəm körgəli küsəsər.

4. Yiti erdinin idigliq
Yir yüüzintə sevikliq
Yimə lıxualıq orunuq
Yinçürü kolulayu sakınğu ol.

5. Yana lıxualıq orunuq
Yapırğaklarınıq idigin
Yava erdinilig smırım
Yalrıyu öqər yarukın.

6. Alaya vityan bilig tip
Adantaçı səkizinç bilignin
Adırtlıq utğurak öz tözi
Abıta burkan ol erür.

7. Amtı muntada başakı
Abıta burkan uluşın
Altı yigirmi kolulamakıq
Aya körkitü birəlim.

8. Əñ ilki kim kayu tınlıqlar
Əmgəklig sansarka korksarlar
Ertingü mənşilig uluşta
Ergülüg tapları bolsarlar.

9. Küntəkirilig boltukta
Kün badğalı bartukta
Küsüş öritip ol ödtə
Könjültə inçə tip sakınğu ol.

10. Yalrıyur erdinin idigliq
Yaruk kün tənri tilğəni
Yaba çambudivip uluşta
Yarudğuluq işi ertükdüktə.

Tərcümə

1. Sonra daha hansı canlılar
Daim belə düşünsə,
Saysız milyon dövrlərdəki
Örtülü (gizli) əməlləri uzaqlaşar.

2. İndiki adamlar öldükdə
Ayrı ayrı qəti, şübhəsiz
Abıta burhan hüzurunda
Qızıl lotosda doğularlar.

3. Yeddinci, sonrakı zamandakı
Dünyadakı canlılar
Yüksək, uca burhanı
Hər vaxt görmək istəsə

4. Yeddi cavahirlə bəzəkli
Yer üzündə sevimli
Yenə lotoslu məkanı
Səcdə edərək, təzim edərək düşünməlidir

5. Yenə lotoslu məkanın
Yarpaqlarının bəzəyinin
Yava cavahirli biçimini
Parlayaraq çıxan işığını

6. Alaya vityan bilik deyib
Adlanan səkkizinci biliyin
Ayrı ayrı qəti öz kökü
Abıta burhan odur.

7. İndi bundan sonrakı
Abıta burhan ulusunu
On altı təzim etməni
Söyləyərək göstərək.

8. Ən ilk kim, hansı canlılar
Əzablı sansardan qorxsalar
Keçəri xoşbəxt ulusda
Olmaq arzusunda olsalar.

9. Gün üfüqlük olduqda
Gün batmağa getdikdə
Arzu bəsləyib o zaman
Könüldə belə deyib düşünməlidir.

10. Parlayan cavahirlə bəzəkli
Parlaq gün tanrı təkəri
Yaba çambudivip ulusda
Parlayacaq işi etdikdə

V mətn

1. Erdinilig sögüt xuaların
Esringü yapırğak tüşlərin
Evrilip yana katnayu
Edgüti kolulap körgü ol.

2. Bisinç kolulamakığ öritip
Birtəm kirtgünçin süzülüp
Bilgə biligig turğurup
Bir yintəm muntağ sakınğu ol.

3. Alku erdinilərin idiglig
Amrançığ köl yuullar içintə
Aştanık obıt suvları
Amrılıp tolı tururın.

4. Yiti erdinilig yirlərtə
Yig soğançığ yuullarta
Yigirmişər yoçan kiş alkığ
Yintəm lınxua çeçəklər.

5. Altmışar koltı lınxuanıñ
Arasıntın suvlar kudulup
Amrançığ ögənkiələrtin
Ağınıp önər süzülüp.

6. Ögənkiələr tüpintə
Üküş təlim vayırlıg
Öñi öñi öñlüg kumları
Özin ök uzkıa tültəklər.

7. Ağdımur inər suvlarıñ
Amrançığ ünlüg kuşlarıñ
Anıñ tikisintə nom üni
Antağ eşidülür inçə tip.

8. Utğurak ürlüksüz əmgək tip
Uzadı kuruğ mənsiz tip
On paramıtlar başlağlıg
Uluğ bodisatavlar yorığı tip.

9. İnçgə, tərini, soğançığ
Eşidgəli ertə yarağlıg
İduk nomlamış nom üni
İnçip eşidilür tanlançığ.

10. Bu ünlərin içintə
Burkan yar . . . . .
Bursañ kuvrağığ öməkig
Bularını . . . . .

11. Kolulamakta yaratınıqlar
Kolulamakıg kodmaklar
Kutrulmak küsüşlüg tüzünlərə.

12. Altınç kamıg erdinilig
Adırtlıg somlıg çızukluğ
Altın yağız yir yirintə
Artukrak körgəli seviglig.

13. Bişər yüz koltı erdinilig
Birtəg kalık ısı . . . . . ları
Birintə . . . . . ılar
Birtəg ülgüsüz erürlər.

14. Teşri . . . . . at
Təgrigləyü yığılıp . . . .
Teşridəm oyun . . . . .
Təprətmişlərin sakinğu ol.

15. Yana sansız sakışsız
Yaraşı oyun bölüklər
Yaltrıyü kök kalıkta
Yapşını, asını ermişin.

Tərcümə

1. Cavahir ağacı çiçəkləri,
Rəngarəng yarpaq və meyvələri
Çevrilib yenə qatlayıb
Yaxşıca təzim görməlidir.

2. Beşinci hörmət etmək bəsləyir
Tam iman ilə təmizlənilib
Müdrük biliyə inanıb
Bir müddət bu cür düşünməlidir.

3. Bütün cavahirlərlə bezəkli
Gözəl göl, bulaqlar arasında
Aştanık həya sularının
Sakitləşib dolu durduğunu.

4 Yeddi cavahirli yerlərdə
Şirin, dadlı bulaqlarda
İyirmi – iyirmi yoçan geniş, uzaq
Bütün lotos çiçəkləri.

5. Altmış – altmış milyon lotosun
Arasından sular tökülüb
Sevimli dərəciklərdən
Qaynayıb çıxar süzülüb.

6. Dərəciklər dibində
Çoxlu saysız almazlı
Ayrı ayrı rəngli qumları
Özü də bir az yaxşı gözəllər

7. Yüksələn, enən suların
Sevimli səslı quşların
Onun mırıltısında din səsi
Elə edilir belə deyib

8. Tam keçici əzab deyib
Hər zaman quru bəniz deyib
On kamillik başda olmaqla
Ulu bodisatavlar yürüşü deyib.

9. İncə, dərin dadlı
Eşitməyə ertə yaraqlı
Müqəddəs vəz edən din səsi
Eləcə eşidilir heyrətli

10. Bu səslərin içində
Burhan . . . . .
Xalq kütləsini düşünməyi
Bunları . . . . .

11. Təzim etməkdə səy edin
Təzim etməyi qoymayın
Qurtulmaq həvəsli nəciyələrə.

12. Altıncı bütün cavahirli
Ayrı – ayrı *somlu* cızıqlı
Altdakı qonur yer üzündə
Çox artıq baxmaq üçün sevimli

13. Beş beş yüz milyon cavahirli
Bir tək səma . . . . .
Hər birində . . . . .
Bir tək hüdudsuzdur.

14. Tanrı . . . . . ad
Çevrələnərək yığılıb . . . . .
Tanrısfət oyun . . . . .
Tərpətdiklərini düşünməlidir.

15. Yenə saysız, hesabsız
Yaraşan oyun bölüklər
Parlayan mavi səmada
Yapışaraq, asılaraq olduğunu.

VI mətn

1. E . . . . . yüz
Eşigər yoçan uluğun
E . . . . . bəkdilik
Əsringü yaruklar önmişin.

2. K . . . . . kilingəməni
Kinsük erdini braxmamani
K . . . . çın yinçü toorları
Kiñ alkığ idiglig sakıngu ol.

3. Tokılığ körkə kurıqarlar
Tuuğ idişlig tırgüklər
Turğu bintəvir keriklər
Tutçı yarukluğ idiglər.

4. Bu erdinilig idiglər
Bult təg tözüdə yatılı
Buluğ yıqakta tap iyin
Burkanlar işin işləyü.

5. Alku tınlığılarığ kutkarı
Asıqlıq məñilig kılmişin
Adırtlıq bəbiz belgülig
Alamban kılıp sakıngu ol.

6. Una bu yctinç kəz . . . . .
. . . . .
Olurğu erdini lınxua . . .
. . . . .

7. Bu orun ersər öñək . . . . .
B . . . . . toymıñ
Bodı köñüliniñ küçintə
B . . . . . run ol.

8. Azuça kimlər küsəsər
Abıta burkan . . . körgəli
Aşnuça lınxualığ orunuğ
Adırtlıq sakıngu ol.

9. Birük bu sakınçığ kim kayu
Bışrunu . . . . . tükədsər
Biş tümən kalp sansarta
Birim ötəg . . . birgülüg.

10. Ağır ağığ kılınçı . . . .
Arıyu kitip tarıkıp
Abıta burkan üksintə
Adırlığ toğğalı bolurlar.

11. Kolulamakta yaratınıqlar
Kolulamakığ kotmanlar
Kutrulmak küsüslüg tüzünlərə.

12. Səkizinç Abıta burkannıq
Sərilip turdaçı mənğülüg
Seçə taqlançığ etüzün
Sevə . . . . . u sakınğu ol.

13. Alku kamığ burkanlar
Arığ nom oğuşı tözlüg ol.
.....
(əksikdir)

Tərcümə

1. . . . . . yüz
Əlli əlli yoçan böyüyünü
..... bəkdılı
Rəngarəng işıqlar çıxdığını

2. . . . . .
Kinsük cavahiri brəhmənin
. . . . . həqiqi inci torları
Geniş, uzaq bəzəkli düşünməlidir.

3. Zərif, gözəl cənublar
Bayraq daşıyan dirəklər
Duran *bintəvir köriklər*
Daimi işıqlı bəzəklər

4. Bu cavahirli bəzəklər
Bulud tək əsasda yayılaraq
Hər tərəfdə arzuya görə
Burhanlar işini işləyərək.

5. Bütün canlıları qurtarıb
Faydalı, nəşəli etdiyini
Ayrı-ayrı məlum olan
Alaban edib düşünməlidir.

6. İndi bu yeddinci . . . . .
.....
Oturacaq cavahir lotos
.....

7. Bu yer isə . . . . .
..... rahibin
Bodı könlünün gücü sayəsində
.....

8. Əgər kimlər istəsə
Abıta burhan . . . görəli
Əvvəlcə lotoslu məkanı
Ayrı-ayrı düşünməlidir.

9. Əgər bu fikri bir kimsə
Soluxaraq . . . . . tükədsə,
Əlli min dövr sansarda
Borc, ödənc . . . vergili

10. Ağır pis əməli . . .
Təmizləyərək gedib, uzaqlaşıb

Abıta burhan hüzurunda
Ayrı-ayrı doğulacaq olurlar.

11. Təzim etməkdə səy edip
Təzim etməyi qoymadın
Qurtulmaq həvəsli nəciblərə.

12. Səkkizinci Abıta burhanın
Sərilib dursan əbədilik
Seçilən, fəvqəladə vücudunu
Sevərək . . . . . düşünməlidir.

13. Bütün hamı burhanlar
Pak din nəslı əsaslıdır
.....
(əksikdir).

VII mətn

1. Sa .....
Sakını yitiñsiz yoriğın
Sa .....
Saşmadın arıyım tip sakıñgu ol

2. Kolulamakta yaratmıñlar
Kolulamakığ kotmañlar
Kutrulmak küsüşlüğ tüzünlərə.

3. I .....
Inanu yinçürü yükünür.
.....
(əksikdir)

Tərcümə

1. ....
Düşünərək yetməyəcək üsulunu

.....
Şaşmadan təmizləyim deyib düşünməlidir.

2. Təzim etməkdə səy edip
Təzim etməyi qoymayın
Qurtulmaq həvəsli nəciblərə.

3. ....
İnanaraq baş əyərək səcdə edir.
.....
(əksikdir).

XƏTM DUASI

Turfanda tapılan basma əsərlər içərisində bu şeir T M 10 şifri ilə saxlanılır. Müəllifi məlum deyildir. Əvvəlki əlyazmalarında hər səhifədə 5 sətir vardısı, burada səhifədə 6 sətir vardır. Daha bir fərq budur ki, burada hər sətir bir misradır.

Şeirdən əlimizdə yalnız bir səhifə, yəni 6 misra qalmışdır. Misralar öndən qafiyələnir, misrasonu qafiyə yoxdur. Misralardakı hecaların sayı belədir: 3 misra (2, 3, 6-cı misralar) 12 hecalı, 3 misra (1, 4, 5-ci misralar) 13 hecalıdır.

Mətn

31 — T M 10, 63

Transkripsiya

1. Uz idiglik üç ödtəki kayu barınça
Uluşlarığ koğ uçımta közüntürüp
Uulsuz, tüpsüz yınak sayu bu ok yanlıq
Utmuşlarını uluşıña kirü biləyim.

2. Kayu ol kinki yirtinçüniñ yulaları
Kağlarımız nomluğ tilgən evirürkə
.....
(əksikdir).

Tərcümə

1. Yaxşı tənzim edilmiş üç zamandakı hansı bütün
Uluslarını bir zərrə ucundan gözləyib
Saysız, dibsiz cəhət boyu bu da yanlış
Qaliblərin ulusuna girə bilim.

2. Hansı o sonrakı dünyanın məşəlləri
Atalarımız qanunlu təkəri çevirdikdə
.....
(əksikdir).

Xətm duası

Basma əsərlər içərisində bu əlyazması T D 80 şifri ilə saxlanılır. Hind (sanskrit) dilində olan Amitayus – sutra surəsinin qədim uyğur dilində nəzmə çəkilmiş variantıdır. Bu əsəri yazan yaxud yazdıran Buyan Kaya Kal adlı bir şairdir. Müəllifdən başqa əsərdə hökmdar Arslan Bilgə Tenri İlig Künçük İduk Kut, yazdıyanın böyük bacısı Tölək Kız Tatıg, digər xanım və şahzadələrin adları çəkilir. Uyğur hökmdarının adının tam verilməsi şeirin yazıldığı dövrü təyin etməyə imkan verməkdən başqa, türk tarixini öyrənmək üçün də mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Məlum olduğu kimi, uyğurlar 1209- cu ildə Baruk İduk Kutun hakimiyyəti dövründə Çingiz xanın hakimiyyətini qəbul etmiş və hökmdar İduk Kut rütbəsi ilə monqolların vassalığını qəbul etmişdi. Uyğur hökmdarı Arslan Bilgə Tenri İlig Künçük İduk Kut monqol hökmdarlarından Esən Buka (1309-1318), Kübək (1318-1326), İlçikədəy (1326) və Tarmaşır (1326-1334) adlı xaqanların dövründə hakimiyyət sürmüşdür.

Əlyazması 5 səhifədən ibarətdir, hər səhifədə 6 sətir, hər sətirdə 2 misra vardır; əlyazmada indiki şəkildə cəmi 44 misra vardır. Lakin əsərin əvvəli və sonu xeyli zədələnmişdir. Əsəri başqalarından fərqləndirən əsas xüsusiyyəti budur ki, əsər, az qala, başdan-başa a səqli misrabası qafiyə ilə qafiyələnir. Qeyd etmək lazımdır ki, eyni səqli misrabası qafiyənin mövcud olması ümumiyyətlə bütün xətm duaları üçün səciyyəvidir. Şeirdə misrasonu qafiyə və digər xüsusi səs ahəngi yoxdur. Misralardakı hecaların sayı 7 – 13 arasında dəyişir, lakin əsas heca vəznü 8 – 9 hecadır.

Berlin Turfan abidələri arasında T II D 315 şifri ilə qeyd edilən və indi Maynsda saxlanılan bir əlyazması bu xətm duası ilə əlaqədardır, lakin bu parça nəzmlə deyil, nəsrilə yazılmışdır. Əlyazmanın kağızı çox zədələndiyi üçün başqa kağıza yapışdırılmışdır. Həmin parça bu xətm duası ilə bağlı olduğu üçün əvvəlcə onu, sonra xətm duasını təqdim edirik.

Mətn

Handwritten text in a cursive script, likely Uyghur or Turkic, arranged in approximately 15 lines. The text is highly stylized and difficult to read without specialized knowledge of the script.

Handwritten text in a cursive script, likely Tatar or Crimean Tatar, consisting of approximately 12 lines of text.

22 — TD 80, 55

Transkripsiya

Bu nom erdinig bititmiş buyan edgü kılınç küç –
intə, tüşintə mən Balaçuknuñ közünür –
tə kop amağ küsüşüm kanzun, bützün.
Takı yimə bu buyan küçintə anam Seviçük
Teñrimniñ, atam Kedin Inalnuñ Tatar
Teñrimniñ, küdəgüm Altmış Tutunnuñ,
İnim Əligniiñ, kəlinim Timinniñ, oğlum
Küzünüñ, kızım Kütbəçükniñ bular yimə
küşüsləri kanıp bütüp burkan bolzunlar.
Takı yimə . . . ayun . . . . .
katın atam Çalır Tutuk bəgkə, katın anam
Tibiş Teñrimkə, içim İttə Inalka,
İnim T . . . Inalka bu bu iduklar erməz
. . . . . bu bitig
küçintə üstün teñri yirintə
burkanlar uluşınta toğulayun tutmaq –
ları bolup toğzunlar.

Tərcümə

Bu din cavahiri yazdırmış savab yaxşı əməli sayə –
sində, qarşısında mən Balaçukun görünüşün –
də bütün dürlü arzum yerinə yetsin, bitsin.
Daha yenə bu yaxşılıq sayəsində anam Seviçük
Tanrımın, atam Kedin Inalın Tatar
Tanrımın, kürekənim Altmış Tutunun,
kiçik qardaşım Əligin, gəlinim Timinin, oğlum
Küzümün, qızım Kütbəçükün – bunlar yenə
arzuları başa düşüb, bitib burhan olsunlar.
Daha yenə . . . aləm. . . . .
qaynatam Çalır Tutuk bəyə, qaynanam
Tibiş Tanrıma, böyük qardaşım İttə Inala,
Kiçik qardaşım T . . . Inala bu bu müqəddəslər olmaz.
. . . . . bu yazı

sayəsində yuxarıda tanrı yerində
burhanlar ulusunda doğuş dünyası tutmaq –
ları olub doğulsunlar.

Mətn

.....
Alku .....
Arzular iligi kaşımız
Alp Şakımını .....
Adı kötürülmüş burkannı
Altun ağız .....
Aça adıra nomlamış
Alku küsüşlərig kanturdaçı
Amıta ayusı suduruğ
Adınlarka asığ bolzun tip
Ayayu okıp açzun tip
Alku küsüşlərim kanzun tip
Amıta mən Buyan Kaya Kal kəntü özüm
Adruk kirtkünç turğurup
Ayayu yüz on küün yakturup
Adınlarka yumku üləmiş
Ağır buyanlarımız küçintə
Ayazka, yağızka tayaklığ
Arka kamığ kut vakşik
Aşığ nom aşlığ tənrilərin
Aşılzun nomluğ küçləri
Aşılmış, üstəlmüş küçlügin
Adınçığ iduk kağan kan suusın
Ançulayu ok katunlar kutların
Raça badıra tayzılarnı yimə
Adasız, tudasız tümən yıl
Ava kavşayu küzətsin
Adruk küsüşləri top kanıp
Alkunu biltəçi belgürzün
Amıta bu buyan küçintə
Arslan Bilgə Tenri İlig Küçük Iduk Kut

Ançulayu ok əkəm Tölək Kız Tənrim,
Adın kalmış katunlar, tiginlər yimə
Adasız uşun yaşamakta ulatı
Alku türlüg küsüşləri kanıp bütüp
Adak soğınta tərək ödün
Abıta burkan uluşınta toğmakları bolzun.
Amıta mən Buyan Kaya Kal
Ayayu bu nomuğ yakturmuş
Adruk buyanım küçintə
Alku küsüşlərim top kanıp
Əmgəksiz, igsiz inç bolup
Edgülüg işlərim tərək bütüp
Aş kinintə kiçmətin ara
Abıta burkan kutın bulayın
Yana yimə buyan küçintə
..... p orun Lama bakşı
Yəngəm kutluğ tigin kız tənrim
.... Kız tənrim Orun tigin tənrim
Sıjillərim .....
..... – ım Sarığ açarı
Çin tigin kəlin tənrim
.....
Kızlarım Tanyaşiri bəg, İrinçin bəg
.....
Kilinim Turmuş tigin başlap
Yana yimə ..... Uçı bəg
Əkəm Tilik tigin kız tənrim
Yigən .... Nırmala şiri bəg
İma şiri bəg. Yigin .....
(əksikdir)

Tərcümə

Bütün .....
Zahidlər hökmdarı atamız

Alp Şakımuni . . . . .
 Adı ucalan burhanın
 Qızıl ağız . . . . .
 Açıraq, ayıraraq vəz etdiyi
 Bütün arzuları anladan
 Amıta dediyi suduru
 Başqalarına faydalı olsun deyib
 Hörmət edərək oxuyub açsın deyib
 Bütün arzularım yerinə yetsin deyib
 İndi mən Buyan Kaya Kal özü özüm
 Artıq bir inam niyyəti ilə
 Hörmət edərək min şam yandırıb
 Başqalarına hamısına payladığımız
 Ağır yaxşılıqlarımız sayəsində
 Göyə, yerə dayaqlı
 Digər bütün səadət ruhlarının
 Pak din aşlı tanrıların
 Artsın dinli gücləri
 Artmış, çoxalmış gücü ilə
 Seçilən müqəddəs xaqan, xan səadətini
 Beləcə də xatunların səadətlerini
 Raça badıra tayzıları da
 Təhlükəsiz, xətasız on min il
 Hifz və himayə edərək qorusun.
 Hər cür arzuları bütün başa düşüb
 Hər şeyi bilən zühur etsin.
 İndi bu yaxşılıq sayəsində
 Aslan Bilgə Tanrı İlig Künçük Iduk Kut
 Beləcə də böyük bacım Tölək Qız Tanrım
 Başqa qalan xatunlar, şahzadələr də
 Təhlükəsiz, uzun yaşamaqdan başqa
 Bütün dürlü arzuları qanıb bitirib
 Ayaq sonunda nəhayət zamanda
 Abıta burhan ulusunda doğulmaqları olsun.
 İndi mən Buyan Kala Kal
 Hörmət edərək bu qanunu yaxtırmış
 Seçilən yaxşılığım sayəsində

Bütün arzularım bütün qanıb
 Zəhmətsiz, xəstəliksiz sakit olub
 Yaxşı işlərim dərhal bitib
 Ən sonunda vermədən ara
 Abıta burhan səadətini tapım.
 Yenə bir də yaxşılıq sayəsində
 . . . . . məkən Lama müəllim
 Yengəm Kutluğ tigin qız tanrım
 . . . . . Qız tanrım, Orun Tigin tanrım
 Kiçik bacılarım . . . . .
 . . . . . Sarı açarı
 Çın tigin gəlin tanrım
 . . . . .
 Qızlarım Tanyaşiri bəy, İrinçin bəy
 . . . . .
 Gəlinim Durmuş tigin başda olmaqla
 Yenə də . . . . . Uçı bəy
 Böyük bacım Tilig tigin qız tanrım
 Yigən . . . . . Nırmala şiri bəy
 İma şiri bəy yigən . . . . .
 (əksikdir).

Xətm duası

Bu xətm duasında da əsəri basdırıb yayan adamın Arslan Bilgə Tenri İlig Künçük İduk Kut olduğu məlum olur. Şeirin müəllifi mətndə göstərilmişdir. Türk tədqiqatçısı Rəşid Rəhməti Arat belə hesab edir ki, əsərin müəllifi elə Künçük İduk Kut özüdür. Şeir dil və üslubuna əsaslanıb mən bu fikirdəyəm ki, bu xətm duasının müəllifi Buyan Kaya Kaldır. Əvvəlki və bu şeirdə hətta bütöv misraların eyni olması da fikrimi sübut edir. Şeirdə Künçük İduk Kutdan əvvəl onun atası Arslan Kutluğ Tenri İlig Kirəşiz İduk Kut, anası Tokluğ Kutluğ Ağa və ögəy anası Kurçığan Ağanın adı çəkilir.

Mətn

.....
Adınçığ ıduk kağan kan suusun
Ançulayu ok Kın Tay Kın. katın kutın
raça badıra tayzıları yimə
Adasız tudasız tımən yıl
Ava kavsayu küşədzün
Adruk küşüşləri top kanıp
Alkunı biltəçi belgürzün
Arslan Bilgə Tenri İlig
Atam Kirəşiz İduk Kut
Anam Tokluğ Kutluğ Ağa birlə
Ançulayu Kurçığan Ağa yimə
Abıta burkan uluşınta
Antırnisiz toğup belgürüp
Artukrak tərək ödün
Adırthığ burkan kutın bulzunlar
Amtı mən Künçük İduk Kut
Ayayu bu nomuğ yakdurup
Adruk buyanım küçintə
Alku küşüşlərin top kanıp
Əmgəksiz, ıgsız inç bolup
Edgülüg işlərim tərək bütün

.....
(əksikdir)

Tərcümə

.....
Seçilən müqəddəs xaqan xan səadətini,
Beləcə də Kın Tay Kın xatun səadətini
Raça badıra tayzıları da
Xatasız, bəlasız on min il
Hifz və himayə edərək qorusun.
Hər cür arzuları bütün qanıb
Hər şeyi bilən zahirə çıxarsın.
Aslan Bilgə Tanrı İlig
Atam Kirəşiz İduk Kut
Anam Tokluğ Kutluğ ağa ilə
Beləcə Kurçığan Ağa da
Abıta burhan ulusunda
Fasiləsiz doğulub zühur edib
Lap çox qısa zamanda
Fövqələdə burhan səadətini tapsınlar.
İndi mən Künçük İduk Kut
Hörmət edərək bu qaydanı yandırıb
Fərqli yaxşılıq sayəsində
Bütün arzularımı tam qanıb
Əzabsız, xəstəliksiz sakit olub
Yaxşı işlərimi dərhal bitirib

.....
(əksikdir)

Xətm duası

Bu xətm duası Berlində Turfan abidələri arasında saxlanılır, lakin şifr nömrəsi yoxdur. Əsər əlimizdə tam şəkildə yoxdur, biza yalnız 3 səhifəlik bir parça çatmışdır. Şeir naqis olduğu üçün onu yazan yaxud yazdıran şəxsin adı məlum deyildir.

Başqa xətm dualarında olduğu kimi, burada da misrabaşı qafiyə a səsi ilə başlanır.

Mətn

..... kağan kaqımızın
Artuk süzük kirtkünçlüg kuñ tay kiu kutınıñ
Ançulayu ok kuñ künunç tigitlərinin yimə
Alku ödlərtə kutları buyanları aşılıp, üşdəlip
Adasızın uşun yaşamakta ulatı
Alku türlüç küşüşləri kanıp, bütün
Alkunu biltəçi burkan kutın bulmakları bolzum
Alka kamıñ ilniñ, bodunnunç yimə
Aç, kız, ig, kikəntə ulatı adaları amrılıp
Alku ödtə yiil, yağmur ödinçə bolup
Aşlıq tarıñ edgü bütün inç bolzunlar.

.....
sadu sadu

Tərcümə

..... xaqan atamızın
Çox təmiz imanlı Kun Tay Kiu səadətiniñ
Beleçə də Kun Krunun şahzadələrinin də
Bütün zamanlarda bəxtləri, yaxşılıqları artıb, çoxalıb
Təhlükəsiz uzun yaşamaqda başqa
Bütün dürlü arzularını qanıb, bitirib
Hər şeyi bilən burhan səadətini tapmaqları olsun.
Bütün hamı elinin, xalqının da
Açlıq, sıxıntı, xəstəlik kimi əzablardan qorunub
Bütün zamanlarda yel, yağmur vaxtında olub
Aşlıq darı yaxşı bitib sakit olsunlar

.....
yaxşı yaxşı

Xətm duası

Bu əlyazma Turfan abidələri arasında T I D 172 şifri ilə qeyd edilmişdir. Məndən məlum olur ki, müəllifi Kamala Anantaşiri adlı bir nəfər, güman ki, ruhanidir. Əvvəlki xətm dualarından fərqli olaraq bu şeir bəndlər şəklində yazılmışdır. Bəndlərin misrabaşı qafiyələri belədir: birinci bənd – a a a a, ikinci bənd – a a a a, üçüncü bənd – ö ü ü ü, dördüncü bənd – bu bu bu bu. Birinci üç bəndin sonluqları bir az bənzərdir: birinci bənd – zun, ikinci və üçüncü bəndlər isə – zunlar əmr şəkilçiləri ilə bitir. Bu üç bəndin misrabaşı qafiyələrinin saitlə başlaması (hətta birinci iki bənddə eyni a saitinin olması) da onları yaxınlaşdırır. Dördüncü bənd əvvəlkilərdən üç xüsusiyyətlə fərqlənir: 1) misrabaşı qafiyə samitlə başlanır; 2) bənd əmr şəkilçisi ilə bitir; 3) bəndin öz qafiyə quruluşu vardır – birinci, ikinci və dördüncü misralar (son) qafiyələnir, üçüncü misra sərbəstdir. Şeir, əsasən, 11 – 13 hecalıdır, lakin 10, 14, hətta 18, 19 hecalı misralara da təsadüf edilir.

Mətn

1. ....
Ançulayu ok kağan kan katun kuñ tayzı altun uruğları
Adasız tudasızın tümən tümən yaşazun.

2. Aç kız başlap üç türlüç yavız adalar
Amtıka ok tavrak bakur amrılıp
Arka kamıñ biş ayun tınlıqlar oğuşı
Alasız bir tög mənçilig bolzunlar.

3. Ögüm, kaqum başlap alku tınlıqlar
Üşüksüz nomluğ aşıq aşayu
Ürlüksüzün bilip alku nomlarını
Üşlünçütə burkan kutın bulzunlar.

4. Bu buyan edgü kılınçnıñ tüşintə
Burkan kutın bulup mən Kamala Anantaşiri kinintə

Bud kötürmeçə tınığlar oğlanlarına
Bulturayın nırvanlığ aq üşlünçüsintə.

Tərcümə

1. ....
Beləcə də xaqan xan, xatun Kun tayzı qızıl oğulları
Xatasız, beləsiz on min on min yaşasın.
2. Aclıq, sıxıntı başda olmaqla üç dürlü pis təhlükə
İndi də dərhal baxır sakitləşib
Sonra bütün beş dünyanın canlılar nəsli
İstisnasız bir (dənə) kimi fərəhli olsun.
3. Anam, atam başda olmaqla bütün canlı
Hər vaxt din xörək yeyərək
Fani bilib bütün qaydaları
Qorxudan burhan səadəti tapsınlar.
4. Bu savab yaxşı əməlin əvəzində
Burhan səadəti tapıb mən Kamala Anantaşiri sonunda
Ayaqda dolaşan canlıların oğlanlarına
Tapaq nırvanı ən qorxulusunda.

Xətm duası

Berlindəki Turfan abidələri arasında bu əlyazması T III M 190 şifri ilə qeyd edilmişdir. Əvvəlki xətm dualarından xeyli fərqlənir. Əsər 5 sətirlik nəsrə başlanır. Sonra a misrabaşı qafiyə ilə başlanan üç bənd (dördlük) gəlir, bu bəndlərin misraları sonda qafiyələnir. Daha sonra 6 sətirlik nəsr gəlir. Nəhayət, axırda bir bənd (dördlük) şeir gəlir; bu bənd misrabaşı *bu bu bu bu* ünsürü ilə qafiyələnir və misraların sonunda da qafiyə var: birinci, ikinci və dördüncü misralar qafiyələnir, üçüncü misra sərbəstdir.

Mən əvvəlki xətm duasını da nəzərə alıb belə bir nəticəyə gəlirəm ki, bu tip (yəni dördbəndli) xətm dualarında, nəsr parçalarını çıxsaq, birinci üç bənddə yalnız misrabaşı qafiyə olur, sonuncu bənddə isə misrabaşı qafiyədən başqa a, a, b, a misrasonu qafiyə də olur. Bunu da nəzərə almaq lazımdır ki, belə xətm dualarında ilk üç bəndin misrabaşı qafiyəsi sait (ən çox a səsi) səs, sonuncu bənddə isə *bu* ünsürü olmalıdır.

Şeirdə misralardakı hecaların sayı müxtəlifdir.

Əsərin müəllifini müəyənləşdirməkdə çətinlik çəkirəm, çünki əsərin əvvəlində iki yerdə Sılığ Tigin adı çəkilir, sonunda isə «biz Əsən Sılığ Tigin birlə» (yəni biz – Əsən və Sılığ Tigin) ifadəsi işlənir. Lakin buna baxmayaraq, cürət edib Sılığ Tiginini əsərin müəllifi adlandırardım, çünki mənə belə bir qayda məlumdur ki, qədim türklər çox vaxt özlərinə biz deyərək müraciət edirlər. Onda «biz Əsən Sılığ Tigin» ifadəsini «mən Əsən Sılığ Tigin» kimi qəbul etmək olar. Lakin yenə də *birlə* sözü qaranlıq qalır.

Sılığ Tigin, güman ki, ilk türk qadın şairidir. Onun qadın olduğunu isə iki məqamdan bilmək olar. «... çox möhkəm təmiz inanan qadın rahib Sılığ Tigin» və «... xəstəlikdən, ağrıdan xilas olum, dünyalar boyu qız sımında doğulmayım».

Mətn

1. Yimə kuy sınkanlığ ud yıl altınç
ay bir yağı arıq uluğ busat baçağ
kün üzə mən üç erdinlərkə

pək katıǵ süzük kirtgünç köñüllüǵ
upasanç Sılıǵ Tigin.

2. Alku türlüǵ adalarda umuǵ boltaçı
Arıǵ arıǵ bu yitikən sudur erdinig
Aǵzanın miñ küün tükəl yakturup
Adınlarka üləmiş buyan küçintə

3. Adınçıǵ ıduk kaǵan kan suusı
Aǵır buyanlıǵ kuñ tay kiu kutı
Ançulayu ok kuñ kiu kutı Kuşala Sitibala başlap
Altun uruǵları birlə

4. Alku ödtə buyanları aşılıp, üstəlip
Adasız uzun yaşamakta ulatı
Alku türlüǵ küsüşləri kanıp, bütüp
Alkunu biltəçi burkan kutın bulmaqları bolzun.

5. Yana yimə mən Sılıǵ Tigin . . .
ig, aǵrıǵ üzə bastıkmak tıtaǵı . . .
bu Yitikən sudurnuñ yigin adruk
eşitip igtin, aǵrıtın ozayın,
ayunlar sayu kız etüzintə toǵmayım
tip kut küsüş öritü təgindim.

6. Bu buyan edgü kılınç küçintə
Burkan kutın bulup biz Əsən Sılıǵ Tigin birlə kinintə
But kötürməçə tınlıǵ oǵlanına
Bulturayın nırvanıǵ añ tüpintə.

Tərcümə

1. Yenə Kuy sıtkanlıǵ öküzi ili altıncı
ayın birində pak ulu oruǵ
günü mən cavahirlərə

çox möhkəm təmiz inanan könüllü
qadın rahib Sılıǵ Tigin.

2. Bütün dürlü təhlükələrdə ümid olan
Bu pak, təmiz Yitikən sudur cavahiri
Söyləyib, min şam kamil yandırıb
Başqalarına bölünən yaxşılıq sayəsində.

3. Seçilən müqəddəs xaqan səadəti
Aǵır yaxşılıq dul imperatoriçə səadəti
Eləcə də imperatoriçə səadəti Kuşala Sitibala başda
olmaqla
Qızıl oǵlanları ilə

4. Bütün zamanlarda yaxşılıqları artıb, çoxalıb
Təhlükəsiz uzun yaşamaqdan başqa
Bütün dürlü arzuları yerinə yetib, bitib
Hər şeyi bilən burhan səadəti tapmaqları olsun.

5. Yenə də mən Sılıǵ Tigin . . .
xəstəlik, aǵrı ilə basılmaq səbəbi . . .
bu Yitikən sudurunun üstünlüyünü, seçilməsini
eşidib xəstəlikdən, aǵrıdan xilas olum,
dünyalar boyu qız simasmda doğulmayım.
deyib səadət arzusu bəsləyərək ibadət etdim.

6. Bu savab yaxşı əməl sayəsində
Burhan səadəti tapıb biz Əsən Sılıǵ Tigin ilə sonunda
Ayaq üstə gəzən canlı oǵlanına
Tapdırım nırvanı ən dibində.

Xətm duası

Berlindəki Turfan abidələri arasında bu əlyazması T III M 190 şifri ilə (yəni bundan əvvəlki xətm duasının şifri ilə) qeyd edilmişdir, lakin bu, bundan əvvəlki əsərin davamı deyildir, çünki həmin əsəri Sılığ Tigin adlı bir qadın yazmışdır, bu əsər isə kişi dilindədir (şeyrdəki ögüm «anam», kaqım «atam», katunlarım «xanımlarım (yəni arvadlarım)» sözlərinə diqqət et)

Şeir bir bənddir və ö ö ü ö misrabaşı qafiyə ilə qafiyələnir. Misralardakı hecaların sayı belədir: birinci və dördüncü misralar 15, ikinci misra 13, üçüncü misra 14 hecalıdır.

Mətn

Ögüm, kaqım, katunlarım, evirü uluqlarım
Özəniksiz nom boşğunmış öz bakşılarım
Ülgüsüz yaşlıq yırtınçudə üstün tuyitta
Öz öz küsəmiş taplarınça toğmaqları bolzun.

Tərcümə

Anam, atam, xatunlarım, bir də ulularım
Ən yüksək din öyrənmiş öz müəllimlərim
Hüduzsuz yaşlı dünyada üstdəki tuyitdə
Hərəsi öz istədiyi arzularınca doğulmaqları olsun.

Burhana

Transkripsiya

1. Burkan atlıq bakşıka
2. Budğıl arıq özinkə,
3. Bursan kuvraq ərdinikə,
4. Bədumın tutuşu inanurmən.
5. Ba üşıktin belgürmiş,
6. Badma linkuata törümiş,
7. Bərkişləmiş ay üzə
8. Bağdaşını olurur.
9. Ertinü yörün tört kolluğ
10. Adrukın ərdini tüməklig
11. . . . . tidim töpülüg
12. Əsri torqu beltürüklüg
13. Əligidə tolq . . . .

Tərcümə

1. Burhan adlı müəllimə
2. Vücudunun saf varlığına,
3. Toplanmış xalqın gücünə
4. Varlığım kimi inanıram.
5. Ba hərfindən zühur etmiş,
6. Badma linkuadan törəmiş
7. Bədirlənmiş ay üstündə
8. Bardaş quraraq oturur.
9. Dörd son dərəcə ağ qolu
10. Hər biri cavahirlə bəzəkli
11. . . . . təpəli (başlı)
12. Zolaqlı ipək kəmərlı,
13. Əlində tamam . . .

İBTİDAİ DRAM

Maytrisimit

«Maytrisimit» əsəri ikinci Turfan arxeoloji ekspedisiyası zamanı (1904-1905) tapılmışdır. Birinci nüsxə Sengin qəsəbəsinin yanında çay qırağında monastırda tapılmışdır. A. fon Lekoka görə, bu monastır VIII-XI əsrlərdə fəaliyyət göstərmişdir. İkinci nüsxə Sengin qəsəbəsindən 5 km şimalda Murtaq çayı sahilində, üçüncü nüsxə isə Sengin qəsəbəsində tapılmışdır.

«Maytrisimit» əsəri üzərində ilk elmi araşdırmaları 1907-ci ildə F.Müller aparmışdır. 1945-ci ildə A.fon Lekok əsər bütövlükdə nəşr etmişdir, Anna fon Qaben, R.Rəhməti Arat, Brunhild Korner və Şarlota Leyz toplamış, təsnif edib düzəltmişlər. A.fon Lekok əsər üzərində elmi araşdırmalar aparmışdır. Əsərin faksimile ilə, lakin tam olmayan ilk nəşri 1957-ci ildə A.fon Qaben (birinci hissə) tərəfindən edilmişdir. Əsərin ikinci hissəsi 1961-ci ildə Berlində nəşr edilmişdir. Türk tədqiqatçısı Şinasi Tekin 1976-cı ildə Ankarada bu əsəri 598 səhifəlik bir kitab şəklində nəşr etmişdir. Müəllif dərin elmi araşdırma aparmış, əsərin transkripsiyası və tərcüməsini hazırlamış, onu xüsusi qeydlərlə təchiz etmiş, əsərdə işlənən söz və şəkilçilərin glossarisini hazırlamışdır. Şinasi Tekin əsərə belə bir köməkçi başlıq əlavə etmişdir: «Burhanların Mehdisi Maytreya ilə görüş. Uyğurca ibtidai bir dram». «Maytrisimit» əsərinin birinci hissəsi filologiya elmləri namizədi Əbülfəz Quliyevin tərcüməsində Azərbaycan dilində nəşr edilmişdir, lakin qeyd etmək lazımdır ki. Ə.Quliyev əsəri qədim uyğur dilindən deyil, müasir türk (Türkiyə türkü) dilindən tərcümə etmişdir. Buna görə də tərcümə kifayət qədər dəqiq deyildir (ola da bilməzdi).

Əsərin əlyazmasının kağızı çox köhnədir, mürəkkəb ümumiyyətlə çox solğundur, XX-XXV bölmələrin mürəkkəbi tünd qara rəngdədir. Əlyazmasının vərəqləri 23 sm x 56 sm ölçüsündədir, sətirlərin uzunluğu 19,05 santimetrdir, hər səhifədə

30-33 sətir vardır. Uyğur yazısı ənənəsindən fərqli olaraq, sətirlər yuxarıdan aşağı yox, sağdan sola yazılmışdır.

Qədim uyğur dilində olan «Maytrisimit» əsəri bir səcdə (giriş) və 27 bölmədən (ülüş), yəni 28 hissədən ibarətdir.

Əsər Maytrının gələcəkdə tanrılar ölkəsi Tuyitdən insanlar aləminə, yer üzünə enəcəyindən sonrakı (güman edilən) həyatı və fəaliyyətindən bəhs edir.

Adətən, burhan (Budda) dininə aid əsərlər qədim uyğur dilinə Çin dilindən (təbii ki, həmin əsərlərin böyük əksəriyyəti Çin dilinə sanskrit dilindən tərcümə edilirdi) tərcümə edilmişdir. Lakin «Maytrisimit» qədim uyğur dilinə (Onu da qeyd etməyi zəruri bilirəm ki, əsərin tərcüməçisi bir dəfə də olsun *uyğur dili* ifadəsini işlətmir, əsər boyu *türk dilincə* ifadəsindən istifadə edir. Bu da onu göstərir ki, tərcüməçiyə qəbilə məhdudiyəti yaddır – o özünü uyğur yox, türk hesab edir. Digər tərəfdən, belə də düşünmək olar ki, bu əsərin tərcümə edildiyi dövrdə qədim uyğur dili təkcə uyğur qəbilələrinin ünsiyyət vasitəsi olmamış, VIII əsr türk qəbilələri üçün bir növ lingua Fransa, ümumiyyətlə vasitəsi olmuşdur) Çin dilindən deyil, toxar dilindən (hind-Avropa dilləri ailəsinə daxil olan bu dil artıq mövcud deyildir) tərcümə edilmişdir. Əsərin toxar dilində olan əlyazması hind (sanskrit) və Çin dilində olan variantlardan çox fərqlənir. Toxar dilinə hind dilindən (uyğur dilindəki əsərin hər bölməsinin sonunda türk tərcüməçisi inadla göstərir ki, toxar dilinə hind dilindən tərcümə edilmişdir) Kavya üslubunda dəyişdirilərək tərcümə edilmişdir. Toxar dilindəki 130 hissə əsərin uyğur dilində olan variantı ilə birlikdə Turfan arxeoloji ekspedisiyası tərəfindən tapılmışdır. Belə güman etmək olar ki, «Maytrisimit» əsərinin toxarca tərcüməsində də türklər iştirak etmişlər. Bunu iddia edərkən mən iki amilə əsaslanıram: 1. Uyğur dilinə tərcümədə bütün fəsillərin sonunda türk tərcüməçisi toxar tərcüməçisinin adını qeyd edir – bu hissəni Aryaçantri bodisvt kşia açarı hind dilindən toxri (toxar) dilinə yaradıcılıqla çevirdi. 2. Toxar dilinə tərcümədə şəklini dəyişmiş bəzi türk sözlərinin işləndiyinə təsadüf edirik (məsələn: toxar dilində *kattum* – türk dilində *katun*)

Əsəri toxri (toxar) dilindən türk (qədim uyğur) dilinə, güman ki, burhan (Budda) monastırında rahib olan Pratyarakşit açarı

yaradıcılıqla tərcümə etmişdir. Mən ona görə yaradıcılıqla deyirəm ki, əsərin türk variantında elə ünsürlər vardır ki, onların hind, nə Çin, nə də toxar dillərində olan «Maytrisimit»lərdə görmək mümkün deyildir. Pratyarakşit açarı Tarım türklərində deyil, qərb türklərindəndir. O, İİ balıq şəhərində doğulmuşdur. Bu şəhər İli çayı sahilində Kulça şəhəri yaxınlığında yerləşmişdir. Pratyarakşit açarı sözlərin məna incəliklərini dərinlən bilir, onların yerində işlədir. Görünür, o, dövrünün kamil savad almış adamlarından biri olmuşdur. O, türk dilinin daxili aləminə, zəngin lüğət tərkibinə, sözlərin məna çalarlarına dərinlən bələl olmuşdur. Buna görə də «Maytrisimit» əsəri tərcümədən daha çox orijinal əsər təsiri bağışlayır.

Qədim uyğur mətni Hinayana məzhəbinin Vaybiyik təriqətinə aiddir.

Qədim Hindistanda ədəbi əsərlər 28 hissədən ibarət olurdu. Türk variantında bu quruluş, demək olar ki, saxlanmışdır: artıq dediyim kimi, türk tərcüməsində bir səcdə hissəsi və 27 bölmə (28 bölməyə bərabər edir) var. Səcdə nə Çin, nə də Toxar dillərinə tərcümədə vardır, sanskrit dilində buna bənzər bir şey vardır. Türk dilinə tərcümə toxar dilindəki variantından bir də onunla fərqlənir ki, toxar dilindəki variantında səhnələr, türk dilindəki variantında bölmələr (ülüşlər) vardır. «Maytrisimit» türkcəyə tərcümə edilsə də, türkcəsi öz daxili quruluşuna görə toxarcadakından xeyli fərqlənir.

Əsərin hər bölməsinin əvvəlində hadisələrin baş verdiyi yer, şərait təsvir edilir, iştirakçılar haqqında məlumat verilir. Bu da müasir dramlardakı səhnənin təsvirinə, remarkaya bənzəyir. Əsərdə vəli (arxant) və burhanların surətlərinin təsvirinə də rast gəlirik. Bundan başqa əsərdə görk (rəsm, heykəl) və görünc (müasir dramlarda – pərdə, şəkil, səhnə) məfhumlarından da istifadə edilməsi onun ibtidai dram olduğu fikrinə gətirir. Bütün bunlar göstərir ki, qədim uyğurlar hələ IX yaxud X əsrdə Koçu dövləti zamanlarında bəsit, ibtidai dram janrını dinə uyğunlaşdırmışlar.

Bu əsər Mayrı bayramında ifa edilmiş. Mayrı bayramı ilin ilk günündə keçirilirdi. Bu, yeni gün, yeni il bayramı idi. Əsəri rahiblər uca səslə, ahənglə xalqa oxuyardılar. Bayramda

güləşərdilər, pyeslər tamaşaya qoyardılar. Tamaşaları pantamima ilə də göstərərdilər. Tamaşalarda rəngli və plastik tablolarından istifadə edilərdi.

Əsərin Sengim nüsxəsini Boz bay arvadı Yidlək ilə Sintar Seliyə yazdırmışdır. Dinə aid əsəri yazmaq yaxud yazdırmaq burhan dininə görə savab sayılır.

Əsər sanskrit dilindən toxar dilinə bizim eramın III əsrində tərcümə edilmişdir.

Əsərin türk variantının bir yerində Koçu dövləti xatırladılır (təbii ki, toxar variantında belə xatırlatma ola bilməzdi). Bu onu göstərir ki, əsər Koçu dövlətində monastırlardan birində tərcümə edilmişdir. Deməli, əsər buraya kənardan gətirilməmiş, Sengim və Murtaq monastırlarında yazılmışdır.

«Maytrisimit» əsərinin toxar dilindən türk dilinə tərcümə edilməsi tarixi haqqında da bəzi işarələr vardır. III bölmədə Darmavi (Dharmavi) adı vardır. X bölmədə bir-iki qapalı tarix vardır. XV bölmənin sonunda (bir üçüncü) Vartsun (Fa-tsun) adına rast gəlirik: «Mən, Vartsun adlı yeni öyrənən hörmət ilə təqvim yazdım». Bütün bunlardan əsərin tərcümə edildiyi tarixi aydınlaşdırmaq olar.

Transkripsiya

(Yükünç)

1. ertimlig turur . . . Öz yaş kəntü ürlüksüz,
2. mengüsüz erür . . . Ed tavar kəntü artayur,
3. buzulur. Yok kuruğ əmgək, tozluk,
4. adalğ turur . . . Anı üçün inçə sakımu
5. təgintimiz . . . İlki ayunta üküş türlüg
6. buyan, edgü kılınç kılmış oğrınta
7. silik. . . tükəllig
8. alp bulğuluğ . . . kişi etüzin
9. bultum . . . edgü. . . ög – kañ . . .
10. silik tutdum . . . ög – kañ təg
11. eçim Smtar Selikə bu Maytrisimit
12. nom bititgəli ötüntimiz erti . . . Muna
13. ertimlig etüzümüz ertip barsar, alku

14. ed tavar barça tolp karılsar, alp bulğu-
15. luğ kimi etüzin bulmuşım yoksuz
16. bolğay. Anın amtı türk yigit
17. erkən kayu ersər, bir nom bitig biti-
18. – təlim. Burkan şazımın nomka
19. ulıǵ sapıǵ asıǵ tusu kılınmış bolalım,
20. tip ol oğurka katıǵlanıp bu teñri
21. burkanıñ üç asañı, yüz mhaklp –
22. – ta katıǵlanmışın tuyit teñri yiri –
23. – ntin kodı inip ayun tutun toǵa
24. yarlıkamışın evdə önüp altı yıl tapavan
25. bərkətə duşkrçar əmgək əmgəkmişin
26. vçrazan örgün üzə olurup tört
27. türlüǵ şmnu süsin utup töz-
28. – kəriñsiz burkan bulmuşın
29. nomluǵ tilgən tevirip biş pañçaki
30. toymlarıǵ, səkiz tümən teñrilərig
31. kutǵarmışın, ulatı biş yigirmi asañı
32. nayut sanınça yavaniki tınlıǵlarıǵ
33. kutǵaru yarlıkan Kauynaǵar kəntkə
34. yakın Şalavan bərkətə kalınçsız. . .

Arxa
Üç ptr

35. nırvanka kirü Kirü yarlıkamışınğa təgi aıku
36. nomlarıǵ ukıtdaçı Maytrısimit yiti
37. otuz ülüş uluǵ nom bitigig bititü
38. təgintimiz . . . Bu nom bitimiş buyan,
39. edgü kılınç ülüşin evirər biz . . .
40. Közünü turur. Kut teñrisi
41. təg ögümüz Kün Silik
42. kunçuy yüz yılka təgi
43. uzun özin kalın kutın
44. ıgsız, toǵasız, adasız, tudasız, ögrünçü
45. teñrin yırtınçü teñrisin ürke
46. ögrünçülüg erməki bolzun. . . .

47. Munta turmuş buyan edgü kılınç
48. əñ ülüg evirər mən. Əñ ilki
49. teñri burkanıñ isig özin
50. satıǵ yuluǵ birip satıǵım almış
51. nomluǵ ərdniǵ küzətdəçi Ezrua,
52. Xormuzta, Vişnu, Mxeşvri tört
53. mxaraçlarda, ulatı kamıǵ şazım
54. küzətdəçi kutlar, vahşiklər nivaziki
55. teñrilərkə kamıǵka tüzü öj
56. ülüg bolzun. Bu buyan küçintə
57. teñridəm kutı, küçi, çoǵ yalınları asıl-
58. takı bolzun. Teñridəm közin
59. berü kayıp balık uluşuǵ burkan
60. şazımın kop adada küyü küzədü
61. tutmakı bolzun . . . Takı yimə bu
62. buyan edgü kılınç közünür ödtə
63. amrak içimiz Kut Bulmuş Oǵul Inanç,
64. silik teñri Birmiş Oǵul Inanç
65. silik əkəmiz yıpar kamıǵuka öj
66. ülüg bolmakı bolzun. Bu buyan
67. . . . k üçinətə közünür etüzləri adasız,
68. (tudasız) uzun kalın kutın silik.

2.

1. ölürür atlıǵ boşgutsuz tınlıǵ bar.
2. Tömkəsiz üçün arxant kutın
3. bulur . . . yinə yinə tayar. Ol antaǵ
4. nızvanı basınçına ulıkın kəntü
5. etüzün ölürüp nırvanka. . .
6. barır. . . kaltı . . . Qotiki atlıǵ
7. arxant . . . . . toyın kəntü
8. yülügüsi üzə. . . . boǵazın
9. bıçıp nırvanka bardı. . . bu üçünç.
10. Boşgutsuz arxant dintar titir . . . yimə
11. ök etüzin küzədür atlıǵ
12. boşgutsuz tınlıǵ bir neçə yimə
13. tömkə biliglig ersər, inçip etüz –

14. – in artuk saklanu tutar . . . Arxant
15. kutın bulup taymaz. Bu törtinç.
16. Boşgutsuz arxant dintar titir . . . Takı
17. yimə təbrənçsiz turmuş atlıg boşgüt –
18. – suz tmlıg bar. Neçə yimə arxant
19. kutıntın tayğuluğ tıltağlar
20. ötrü tursar, inçip etüzün küz –
21. – ədməsər, saklanmasar, yimə arxant
22. kutıntın yimə arıtı tuymaz. Bu
23. bisinç. Boşgutsuz arxant dintar
24. erür . . . takı yimə toplu tur tözlüg
25. atlıg boşgutsuz tmlıg bar kim, kamıg –
26. – da üstünki arxantların
27. edgüsin, ərdəmin bulğalı təgimlig
28. bolur . . . Bu erür altınç. Boşgutsuz
29. arxant dintar . . . takı yimə bar. Bu
30. kanmaksız, təlgənməksız tözlüg . . .
31. titik utğuratı otraka. . .

Arxa

Yükünç, iki yigirmi ptr

32. Arxant kutın bulup taymak, tüş-
33. məkkə arıtı korkmaz. Bu yitinç.
34. Boşgutsuz arxant dintar erür
35. takı yimə bir bilgə biligin
36. kutrulmuş atlıg . . . boşgutsuz tmlıg (bar)
37. kim bilgə . . . bilik küç-
38. – intə nız . . . -vanılıg yağı-
39. – larıg utmuş . . . inçip öçmək
40. dyan samarda ulatı dyan sakı –
41. – nçlar üzə ərək tarta umaz.
42. Bu erür səkizinç. Boşgutsuz arxant
43. dintar takı yimə bar. İkidin
44. sınar ülüşin kutrulmuş atlıg
45. boşgutsuz tözün tmlıg kim alku
46. nızvanularıg arıtı alkımış, alku
47. dyan samarlar üzə ərək, türk

48. bolmuş. Bu erür. . . tokuzunç. Boş-
49. – gıtsuz arxant dintar bu muntağ
50. türlüg tözünlärin tıkmış
51. təg tolu burson kuvrağ ərdni
52. (titirlər) . . . kim Xormuzta tənri –
53. (-tə) ulatı uluğ, küçlüg tənri –
54. (- lər) kirit atlıg dıdımlıg başları
55. üzə yinçirü töpün yükünmiş
56. tözün burson kuvrağ ərdni
57. kutıña mən kirtülüg upası
58. Boz Bay Tirək, Yidləg birlə
59. ilgimizni kavşurup töpümin
60. yirkə təgürüp ayayu ağırlay
61. (yinçürü) yükünür mən. Takı yimə
(Altda uyğurca məndən ayrı əlavə vardır).

3.

1. yüz kalıp üç asana ödtə berü
2. paramantal yolta katığlanu tükəl
3. türlüg burkan kutıña
4. yivikin yivitip tözkərinçsiz
5. burkan kutlıg . . . çkrvrt ilig
6. kan ornıña . . . olurğuluğ
7. tigin ögə . . . atıña
8. abişik . . . kılmış, biş
9. ayun tmlıglarıg urunçak təgin –
10. – miş, biş yigirmi asanı nayut sanı –
11. – nça tmlıg oğlanınun umuğı,
12. mağ kin kəbir ödün səkiz tü –
13. – mən yaşlıg tmlıglarınun öz-
14. – intə, yaşında tört ərdəmlig
15. yaratıgılıg səkiz tümən tört
16. miñ kənt uluşlarda barça –
17. – da başın açsız, kızsız, kıstıg-
18. – sız, kavrıgsız, yağısız, bōrisiz, basınç –
19. – sız, unçsuz, irtsiz, birtsiz, tuşsuz,
20. taksız, təlim taşım bay barımlıg

21. sansız üküş kötüşür bayağut –
22. – lar evləri, barkları öz tük (?) vityas –
23. – tan yigi (?) səkiz yigirmi uluğ. . .
24. – in itilmiş kayların, bəltirlər –
25. – in yaratılığ yir teñrisinin
26. dıdımı rasakiñə okşatı kutluğ –
27. – da kutluğ Kitumati atlığ kənt
28. uluşta səkiz yigirmi vityastan
29. şasatar boşğunmış közünür kut
30. teñ, risiniñ yüləşi Brhmayu atlığ
31. bpamanlar ilikintin Brhmavati.

Arxa
yükünç üç yikirmi ptr.

32. atlığ ög işikə okşatı katun –
33. – tın toğup belgülig bolup burkan
34. kutın bulu yarlıkadaçı tuyit
35. teñri yirintəki uçadivaç atlığ
36. karşıda. . . oluru yarlıkar
37. ayağka . . . . təgimlig
38. tözün . . . . Maytri bodisvt
39. kutıña yinə yinə yalvara
40. inçkə ötüg ötünü etüzümin
41. urunçak tutuzu kop ayuntakı etüz –
42. – in yinçürü töpün yükünür mən.
43. Kim yimə takı teñri teñrisi burkan
44. nırvanka barmışta kin
45. şaranta uluğ tusu kılı –
46. – lar. . . Enətkək iltəki vaybaş şastar
47. yaratdaçı karuñtivi, sañabtri, qunaprabi,
48. Manoratidə ulatı bakşılar kutıña
49. yükünür mən. Takı yimə antada
50. basa üküş türlüğ nom bitig –
51. (-ig) bititdilər. . . yaratdılar. . . Sakntili,
52. . . . Şuri, Qotiki, Matraçiti, Aşvaqo –
53. (-şata) ulatı bodisvt bakşılar

54. kutıña ayayu, ağırlayu, yinçürü
55. yükünür mən. . . Takı yimə tört
56. küşən uluşta bakşılar bolı –
57. – lar kim burkan şazınnığa uluğ
58. asığ tustı kılıtlar. Budarikişiti,
59. Srvarakişiti, Ayokrakkaşiti
60. olarka yimə yinçürü yükünür
61. mən kim yimə üç solmıda

4.

1. (kün), ay teñri körtin belgirtüp
2. . . . nomlayu yarlıkap kutğaru yarlıkadu
3. . . . bi qantarvılar iligin kutğar –
4. (- ka) lır üçün kuñkamçı etüzin
5. belgürtip kuñkam etizip kutğaru
6. yarlıkadı. . . muntada ulatı
7. üküş türlüğ . . . uluğ yarlıkançu –
8. – çı bilig küçintə sansız tümən
9. tınlıglarka asığ, tusu kılı yarlığ-
10. – kadı. İkinti srvatyan atlığ bilgə
11. bilig üzə asığ, tusu kılmakı
12. antağ erdi. . . Katrultaçı tınlıglarınñ
13. köñül, kögüz, töz yiltız, kılınç erig –
14. – lərin utğuratı körür erti . . . Barmu
15. tunuñ köksintə kutrulmaklığ
16. uruğ tariğ, azu yok? Bultukarmu
17. tunuñ köñülintə, kögüzintə
18. korkınç ayınçlığ edgü töz yiltız?
19. Azu bultukmazmu kayu dyan sıñar
20. küçintə səkiz türlüğ tözün
21. volta ingüsin, inməgüsin
22. utğurak uka yarlıkar erdi. (Takı)
23. yimə titik səkiz biliglig (üzə)
24. tömkə biligliglərig utğuratı
25. uka yarlıkar erdi. . . takı (yimə)
26. az kılınçlığ, övkə, küvənç,
27. biligsiz muyata küvənç

28. (tərs kö)rüm kögüzlüg unluğlar
29. . . . erigin barıgın . . . (utğurak)

Arxa
yükünç . . .

30. uka yarlıkar erdi . . . takı yimə (kutrul-)
31. – ğuluğ tınlıqlarığ utğurak adın
32. bu burkanlarka kutğarğuluğ . . .
33. arxantlarka kutğarğuluğ bu . . .
34. – larka süzülüp kutğarğuluğ ol tınlığ
35. alku şrvatyan atlığ bilgə
36. bilig küçin - . . . – tə uka
37. yarlıkar erdi . . . üçinç Manoçap atlığ
38. kü kölig ərdəmin asığ tusu kılma –
39. – kı antağ erti . . . kaltı bir ödün
40. Mxamotğalyan arxant anasın
41. kutğarğalı samsız tümən Sumır tağ –
42. – lar töpüsü üzə irkləyi motğalayın
43. arxantnıñ kü kəlig ərdəmi
44. üzə məriçi kançanapati uluşka
45. barı yarlıkap motğalyın arxant
46. anasın kutğaru yarlıkap ikilə
47. evriltiktə teñri burkannıñ
48. manoçap atlığ kü kölig ərdəmi küç –
49. – intə ərñək sukıgınça ödtə
50. . . Takutı atlığ kəntü pryanınıta belgü –
51. (- lüg) bolu yarlıkadı. Tuntada ulatı –
52. – z üküş tınlıqlarka asığ tusu
53. (kılğu)luğ tərək tavrak iş, küç
54. . . . -u yarlıkadı ersər . . . alku manoçap
55. (atlığ kü kəlig) ərdəmnıñ küçi titir.
56. (Törtinç) Maytri edgü ögli köñülin
57. (asığ) tusu kılmakı yimə biş türlüg
58. . . . bolur . . . kayu ərki kim . . .
59. . . . -i kü kölig (ərdəm)
(tərsinə olaraq son zamanların uyğur yazısı ilə iki sətir

vardır).

5.

1. körklüg altı kızlarığ
2. kişilənti erti . . . virutak ilig bəğ
3. basa basa şakılarığ utmak
4. adak asra kılmak savlarığ sözlə –
5. – mişinə altı katunlar yirinçü –
6. – lüg bolup tod tolı savın
7. utruntilar . . . anı eşidip
8. virutak ilig . . . bəğ çantallar –
9. (- ka) yarlığ yarlıkadı . . . bu yağılar kız
10. . . . yiti öñi etüzlərin biçip
11. . . . suburğanlar ara kəmişinlər
12. . . . (virutak) ilig bəğ yarlıgın
13. . . . – ü tükəl bilgə teñri
14. (burkan eşidip) ol katunların
15. . . . uluğ ödin kolusın ukup
16. . . . tağda barıp Çinağantik atlığ
17. . . . up başlarına saçıp isig
18. (özlərin özğuru yarlı)kadı. Nom toplayu yarlıkap
19. şmnanç (kutıña təğ) ürü yarlıkladı . . . törtinç
20. . . . asığ tusu kılmakı
21. (antağ erti. Kal)u bir ödün
22. . . . (teñri) teñrisi burkan Şariputri
23. arxant birlə yazı yirdə çankir –
24. – mit kılı yoriyurlar erti . . . anıñ
25. ara bir kuşlağı kuşka kovıt –
26. – mış kögürçgün mundka, tarkka
27. təgip Şariputri arxantnıñ
28. köligəsinə sıkıntı, inçə ök
29. korkınçı sönmədi, bəzər titrəyür
30. erti . . . Antan kopup teñri burkan –
31. – nıñ kölgəsinə sıkınu anta

Arxa

yükünç . . . . ptr

32. Timin ök korkınça, ayınçı sönti.

33. Muntada ulatı sansız tımən tınlıǵ –
  34. – larka köligəsi üzə asıǵ tusu
  35. kılı yarlıkadı . . . bisinç, klyakasaprs
  36. börtmәki üzə asıǵ tusu kılmak
  37. antaǵ erti . . . Btanati atlıǵ
  38. ağır iglig toyınnıı
  39. ıduk eligin börtә yarlıkap
  40. ölür üzüntә ozǵurup arxant
  41. kutıña tәǵürü yarlıkadı. Dyan . . .
  42. baş aǵrıǵ igintә oz(ǵurup) . . .
  43. purnı atlıǵ tirtılәr . . .
  44. yarlıkar. Vaysuçik atlıǵ ig –
  45. – tә ozǵuru yarlıkadı. Muntad(a öñi)
  46. kim şuruti ödkә tәgi . . .
  47. alkındmça unlıǵlar ta(inu) . . .
  48. – ta ulatı edgü kılınç –
  49. – lar ersәр . . . üstün (teñri)
  50. altın yalañuk - . . . .
  51. – uǵ edgü kılınç kazǵan . . .
  52. alku asıǵ, tusu kılmaklıǵ (alpın),
  53. әrdәmin ukmış kәrgәk. Bu mun taǵ
  54. Türlüg Sarasvati, Brhasvati ulatı
  55. teñridәm bilgәlәр klp ödün söz –
  56. – lәр alkınçsız asıǵ tusuluǵ edgüsin
  57. öp sakınıp mән kirtü köñüllüg
  58. upası Boz Bay Tirәk Yidlәg
  59. birlә töpümüzni yirkә tәǵürüp
  60. kop ayuntakı etüzin ayayu,
  61. aǵulayu yinçürü yügünü tәginür biz.
- 6.
1. (kün) ortudın başlanıp (nırvan-)
  2. (-ka) barı yarlıkadı. Kaşıp bu(rkan)
  3. (kün) batsıktın başlanıp nirvan –
  4. (-ka) (bar)ı yarlıkadı . . . Şakimuni (bur)kan
  5. . . . (y)ıñak başlanıp nirv(an-)
  6. (-ka barı yar)lıkadı . . . . anın May(tri)

7. (burka)n yimә kün
8. (toǵsık)dın yınǵak başlanıp
9. (nırvan)ka barı yarlıkar . . . . on-
10. (- tun) (sınar) . . . . Maytri burkan
11. . . . . – unluǵta yatu
12. . . . . arxant kutıña tәǵürü
13. . . . . (yi)mә . . . . .

Әksikdir.

Arxa

14. . . . amal nirvan bult . . .
  15. . . . nomluǵ şazin - . . .
  16. . . . –yitilür, alkınup . . .
- Doqquz sәtir boşdur
17. namo but, namo drm, namo sañ

Әksikdir

I bölmә

1. namo but, namo drm, namo sañ.
2. amtı bu nomlıǵ savıǵ añ maǵt
3. iltә raçaqri kәnt uluşda
4. ukmış kәrgәk . . . anta ötrü
5. Vaysarvan maxaracnıı üç
6. uluǵ küçlüg . . . inanç buyruk –
7. -ları erti . . . Sadaqarih Hymava –
8. -ti, Purmaki. Bular üçәgü
9. kök kalıkdakı yolça uça
10. kәlip bir ikintişkә (söz) savın söz –
11. -lәşü purmaki incә (tip) tidi. Körüñ –
12. -lәр, küçlüklәр . . . bu yirtinçüdә
13. ansız, üküş nomluǵ tәlim taşın
14. çoǵ kalm belǵülüg bolmuş erür.
15. anta ötrü Hymavati inçә tip
16. tidi . . . Amtıkıya yokuru yirdә,
17. öddә belǵülüg bolmuş erür . . . kim
18. teñri teñrisi burkan burkan

19. kutın bulu yarlıkap bir prnadaşunu
20. oluru yarlıkap yiti yiti kün
21. dyanlıg teñri təginü ertürü yarlıka –
22. – dı. Kimkə yimə nəñ nom nomlayu
23. yarlıkamadı . . . amtı biş ay tün (kün)
24. uluğ ilig Ezrua teñri (iligi -)
25. – nə Barnas kəntdə er - . . .
26. arıgda üç təgzinç (iki)
27. yigirmi bölüg nomluğ t(İlgən)
28. tevirip Atnakaidani, Aşivaçit, Badirik,
29. Kaşni, Maxanmıda ulatı biş
30. pañçaki toyınlarıg səkiz tımən
31. teñrilərig kutğaru yarlıkadı

Arxa
baştınkı (bir) (ptr)

32. Sadaqari inçə tip tidi. Ança –
33. – da basa barnaslıg bay bōdük
34. kişilər oğlanı yaşı Purm, Vimali,
35. Qavanati, Subaxuda ulatı biş
36. mallar arxant kutın bulu –
37. – lar. Yaşınıñ anası kiyani
38. birlə upa - - sanç bolu –
39. – lar. Ötrü Hymavati inçə
40. tip tidi. Önrəki biş rıçıklar kinki
41. biş upa . . . – kilər kamıg birlə
42. bu yir suvda on yañı arxant
43. toyınlar boltılar. Teñri burkan
44. birlə bir yigirmi. Sadaqari inçə
45. tip tidi . . . muna amtı yakirikıya
46. öd erür. Yig, yig! Kuvöz Kağal
47. Kiçig, Balık, Az, Inallar inçə
48. tip sakınç sakıntılar . . . Birükin
49. bu yir suvda tükəl bilgə bur –
50. – kan yig ermədi ersər, anıñ
51. nomlamış nomı yigənə yig bolma –

52. – dı ersər, . . . antağ ağlağ, antağ
53. . . . – niligin ulğadmış yaşıda
54. . . . tallar, çorlar evlərin
55. (barkların) kodıp toyın dıntar
56. (bolmaz)lar erti . . . Anın amtı
57. . . . kop yilik tutuk ev
58. (bark) kodup toyın dıntar bolalım,
59. (tunılay)u kəñşişip olar yimə teñri
60. teñrisi burkanka yağuk təgip
61. (to)yın dıntar boltılar, . . . arxant
62. kutıña təgintilər . . . Ötrü Hyava –

2.

1. erkən üç asañi əmgək
2. tosğurup üstün teñri (altın)
3. yalañguluknuñ umuğı, ı(nağı) (Maytri)
4. athğ burkan bolğay . . . (takı),
5. yimə, purmaki - . . . – ya, bu (ayağka)
6. təgimlig May(tri bodi -)
7. – svt tigəl kırk mxa –
8. – kıp ödtə üküşsüz . . .
9. edgü ögli dyan sakınçı . . .
10. ançakıya yimə . . .
11. öritmədi. Anın (biş) . . .
12. yüz Btraktartakı bodisvtlar
13. ara bisinç burkan belgölüg
14. kəzigdə turdı . . . takı kalmış
15. tört yüz tokuz on artukı - 1
16. biş bodisvtlar (birgəy)lər . . . Amtı
17. muna ayağka təgimlig
18. Maytri Urbilvani balıktakı
19. Sinayani braman oğlı bolup
20. səkiz yaşına kalu Çaxnu arzı
21. Qanq ügüz suvın siñirürçə
22. alku şastar bilgə bilig
23. simridi boşğuntı . . . takı yimə bilgə
24. bilig suvsatakın avantlıg tınlıg –

25. – larka asığ tusu kılkalır üçün
26. ortun Entkək ilintə oğrayu
27. (Dakşan)pat ilkə bardı . . . anta
28. (tə)gip Badarı bramanta, ulatı
29. uluğ bilgələrığ nom bilgə
30. bilig oğ(rın)ta tunadturtı.

Arxa

Baştınkı altı ptr

31. . . . . amtı yinə tükəl bilgə
32. (burkan)nıñ yırtınçü yir suvda
33. (belgürmişin) ukup işidip kadaşı
34. . . . (bir)lə ikigü Dakşınapi
35. (iltin) yinə Mağat
36. ilkə kəlir - - lər paşan
37. (tağ)da teñri teñrisi burkan –
38. (-ka) . . . kavışıp toyın bolur. Edgü
39. . . todmaz, kanmaz, kiçmöz.
40. . . . – g oğul törüsinçə
41. tigin ögə atıña tægip bur –
42. – kan çkrvrt ilig kan yir
43. suvda belgürər. Kim kayu bu b(ur -)
44. – kan nomınta sansardın ozğalı,
45. kutrulğalı ırgürmäsər, ol tınlığ ut –
46. – ğuratı Maytri burkan ödintə
47. kurtulur. Bu muntağ savlarığ işidip
48. ötrü anısız sözlöp Purmakı inçə
49. tip tidi . . . antağ ok ersər . . . yavaz
50. – ta yavaz ol kişi titir, kim muntağ
51. edgülüg Maytri bodisvtığ körgəli
52. küsmäsər . . . takı yimə tirig ölüg
53. ol atanur . . . Kim Maytri bodisvt –
54. – nıñ muñadınçığ edgüsin işidgəli
55. kəlmäsər, kim amtı Maytri bod(isvt-)
56. – nıñ abışık kılmaqlığ yağı -ı
57. kün uğrınta mintidə maru

58. miñ ilka təgi tüşün kişi –
59. (-lər) bilgə yalañuklar Maytri burkan

əksikdir

O . . .

1. . . .tünlə inç bultımu?
2. erki . . . ögire sevinü külər yüzin
3. Badarı braman inçə tip tidi . . . edgü edgü
4. tözün oğlum, ansız inç artuk
5. edgü erdim . . . nə üçün tip tisər, yüz
6. (yıl) yaşadım tünüg adıra sanasar,
7. tört tümən üç min iki yüz
8. tünlär ertdi . . . ol ança uzun ödtə
9. berü birükin tünlə yimə
10. tünli tünləki tək inçgülüg
11. . . . bilig udımışım yok erdi . . . nə
12. (üçün) tip tisər, tün bir antağ
13. (kedi)m, ton, etük, yivik, tiz –
14. – ig kedmiş, tonamış körü kanıncsız
15. (teñ)risi kök kalıkda turup m . . .
16. (inçə) tip tidi . . . tükəl bilgə
17. (teñ)ri teñrisi burkan yir suvda

Arxa

O . . .

18. öz köñlülünə in(çə) . . .
19. maña yimə bu savığ tünki tünlə
20. Şutavas teñri yirintəki teñrilər tüz –
21. – ü tükəti ukıtdılar. Ötrü Moğarçı
22. Urı inçə tip tidi . . . Teñri bakşı!
23. Bu muntağ biş çöbik, bulğanyuk,
24. iritmiş, kısğa öztə, yaşta
25. burkanlar yırtınçüdə belgürdi
26. tip timiş savığ kirtgürürmü ergi?
27. ötrü Badarı braman inçə (tip)
28. tidi . . . tözün oğlum!

29. Kirtgürür mən nə üçün (tip)
30. tisər, söki kutluğlar, önrəki
31. bilgələrdə antağ işidmişim bar
32. (a)ntağ türlüğ alp ərdəmlig,
33. kanamlıq, yürəklig, bək, katıq,
34. könjüllüq tınlıq bolur . . . bu mu(ntağ)

10.

Əksikdir

O . . .

1. (kö)njülin birdi . . . tözün Maytri
2. bodisvt nom buşı birür erti . . . amtı
3. ol antağ kutluğ yağışlıq törü
4. alkıntı . . . takı saña buşı tavar
5. kərgək ersər, Badari bramanın
6. evinə barıp buşı kolğıl . . . bu
7. savıq işidip Niridani bramn yağış –
8. – lıq yirdin önüp bardı . . . Anta
9. ötrü Badari bramn kəntü evində
10. oluru kök kalıqda kalu təg.
11. . . . ögrünçülüg, sevinçlig
12. . . . (inçə) tip tidi . . . ançanın
13. ögmış, alkamış törü erür . . . kim
14. əsirgənçsiz könlülin ed tavar
15. buşı birmək . . . mən yimə alku
16. ağı barım iliksiz, tutuksuz kö –
17. – njülin buşı birdim . . . Amtı kılmış
18. edgü kılınçımka sevinclig, örgin –
19. – çülüg erəyin. Bu savıq (sözləyir)
20. erkən . . .
21. elgin yokaru (öntürüp) . . .
22. ağırlayu . . .

Arxa

O . . .

23. biş yüz yaratmaq kim birimim

24. ötəp inçin erəyin. Bu savıq
25. işidip əmgəklig yüzün iyə
26. taya Badari braman inçə tip
27. tidi . . . aya yavaşım kim, mənini
28. kiçigdə berü yığmış, kazğanmış
29. edim, tavarım erdi ersər, . . . anı alku
30. tözün Maytri birlə sokuşup
31. Ezrua tənri yirintə toğmak
32. küsüşin buşı birgəli sakınçım
33. iki yigirmi yıl tüni üz(lünçüsüz)
34. paşantak atlıq yağış yağıdım(ız)
35. Ed, tavar əsirgənçsizin alku
36. buşıçılarka buşı birdim. Amtı
37. sinitə takı yok çığay anka erür
38. mən. Biş bakır tənjinçə tavarım
39. yok. Kanta takı biş yüz yaratmaq
40. birü uğay mən. Burkırak yüzün
41. . . . inçə (tip) tidi mən
42. . . . –z üzə yarlıq
43. . . . birinç

11.

1. maña (biş) (yüz) yaratmaq sizinçə
2. umunçl(uğın) ağıq, irak yolta
3. əmgəki kəlmış mən. Umuğsuz kılmañ.
4. Birükiyə birməz ök ersər siz,
5. mini ikilə tünərig kınlık –
6. – ta (kəmişgəy -) - lər, tünin,
7. künin tokı - - ğaylar . . . bu
8. savıq işidip titrəyü ünin
9. Badari braman inçə tip tidi . . . ay
10. oğlum, uluğ karı yüz yigirmi yaşlıq
11. mən. Kaçan nəñ əzüq söz –
12. –ləməçi mən. Bir bakar tənjinçə edim,
13. tavarım yok. Biş yüz bakır takı kanta
14. bulğay. Bulğanıp, tərkişlənip Niridani
15. braman inçə tip tidi :Ay munmış

16. biligsiz braman, birükin altun
17. yaratmaq . . . -r sən . . . şunın
18. kanta . . .
19. - . . .

əksikdir

Arxa

20. (köñ)üllüg savın Manibtri
21. (Pu)rnabtrika inçə tip tidi: nə
22. uğrınta, nə tıtağında
23. biziñ bəgimiz Vaysrvani ilig
24. tənri tənrisi burkannıñ
25. yirtinçüdə
26. Badari braman . . . ukıtğalı
27. yarlıkar erki . . . Purnabtri inçə
28. tip tidi: Tözün Maytriniñ tənri
29. burkan nomında toyın bolğısı
30. üçün biziñə ukıtğalı yarlıkar.
31. Manibtri inçə tip tidi . . . antağ ersər,
32. tözün Maytrika ök ukıtğalı
33. aymaz . . . ötrü Purnabtri inçə tip
34. tidi . . . bu iş ködüg yimə uluğ küç –
35. – lüg tənri lərnin kəşşəmiş
36. silik nə üçün (ti)p tisər
37. . . . Ezrua

12.

1. Adğır atların yaratıqlıq körtle
2. kañlılar uluğ, bödük ud, ingək,
3. boğalar, kuduz öküzler, tadun, tirpi
4. buzağular, irk, erkəç, təkə,
5. oğlak, tült, orun, eşük,
6. tüşək, ton, etük, itig,
7. yartağ, aş, içgü, ı, tariğ
8. . . . – dək ed, tavar miñ
9. (miñ), tümən tümən kurla
10. . . . birdiñiz . . . təgintəçi dıntarlar
11. ed tavar bulup ertini ögrünçlüg,

12. sevinçlig boldılar. Anın amtı
13. birlə bakşı uluğ ilig Ezrua
14. tənri yirintə toğalı ariğ erzün.
15. Bu saviğ işidip ansız ögrünçlüg,
16. sevinçlig bolup Badarı braman
17. uluğ karı bükülmüş etüzin
18. kirt kirt külçirə inçə
19. tip: edgü, edgu, tözün oğlum, mənini
20. ürdə berü bu muntağ türlüg
21. savlar işidgəli uluğ küsüşüm erdi.
22. Bükün . . . küsüşüm kanti . . .
23. (am)tı bu kü - . . . – rü bu tüntə –
24. ki iliksiz, tutuksuz köñülin
25. . . . – um künümün, küdəyin ikinti
26. . . . – u nuñ kün - . . .
27. . . . – r   ö - . . .
28. . . . – tun . . .

əksikdir

Arxa

- baştınkı ikti yigirmi ptr
29. ködüg erdi . . . Alku işləyü tükədi –
  30. – miz . . . Yinə yimə kün tənri uyak –
  31. – kalır . . . . Amtı kəntü kəntü ərgülük evkə
  32. baralım . . . Anta ötrü Bringiki,
  33. Upasvami bu   iki urılar
  34. Badarı bramanig   ikidin
  35. yolayu tuta   ilitdilər.
  36. anta ötrü   Badarı bra(man)
  37. kəntü əgrilmiş, bükülmüş etüzin
  38. körüp köñüli yiriñüyi inçə tip,
  39. ançama yarasınçığ, ötün karımak
  40. sən. Kim toğmısta hərü altmış
  41. yaşka təki küç, küsün, ət . . .
  42. kam üstəli ökliyü turdu . . . yitm-
  43. – iştə maru yüz yigirmi yaşka təgi

44. kün küniyə, sən karımaqlıq,
45. suk yer sora sora suğurdun
46. kamıq ağılkuntaki ed tavarımın.
47. Buşçı, koltğuçı dıntarlar ilitdi –
48. – lər etüzümtəki küçümin. Sən
49. karımak ilitü bardıq. Kaşa
50. yatzun. Bükün . . . inaru bi . . .
51. Siz köjülin k - . . . tözün
52. Maytrı körünü etüzümin ilgür –
53. – əyin. Ol uğurda t . . . r Niridani
54. . . . irinç, çığay . . .
55. . . . kem . . .

13.

1. bilir . . . inçip yimə ağı, barımka
2. azlanmanın başsız, közsüz, əzük,
3. yalğan savın sini sökti . . . anı
4. işidip Badarı braman külər yüzün,
5. kutğurur kaşın tənridəm uruğu
6. tapa körü, muğadu, adını
7. inçə tip tidi . . . Kim erki
8. tözünün bu yir suvda tüpüg
9. ukğuçı? Kayu ərki töpüdin tüşmək –
10. – in bilgüçilər. Anta ötrü Purnabtri
11. tükəl bilgə tənri tənrisi burkan –
12. –nıq sakını yitinçsiz edgüsin op
13. sakınıp inçə tip tidi . . . Kim kəntü tü –
14. – kəl bilgə biligi üzə vijir örgin
15. üzə olurup nizvanılarınğ tarkardı,
16. üzmələdi . . . ukğuluğ törülərig,
17. alku uktı, bilti, bulğuluğ edlərig
18. tükəl bultı, atı küsi yadıltı, tənri
19. yalğuknuş baksısı ol ukar.
20. tüpüg ol ok töpüdin tüşməkiq,
21. taymağı . . . anta ötrü Badarı braman
22. bu muntağ türlüq önrə, kistrə
23. işidmədük tənri tənrisi burkan –

24. – nıq edgü atın, küsin işidip
  25. alku etüzintəki tü tüpləri barça
  26. yokaru turdı. Süzük köjülin,
  27. yaruk yüzün, ansız ökrünç –
  28. – lüğün, ənitə etüzün, kül –
  29. – çirə yüzün tənri tapa körü
  30. inçə tip tidi tözün tınlıq
- arxa
- baştınkı üç yigirmi ptr
31. ol burkan atlıq kim anıq atın
  32. işidip inçə sakınçım boltı. Nizvanı –
  33. – lıq ağır uvıq udumuş tınlıqlar . . .
  34. ara yalınuş aduğsak ol ermiş.
  35. Anta ötrü Purnabtri inçə
  36. tip tidi: mənini antağ
  37. küçüm, küsün - üm yok kim
  38. tənri burkan - nıq etüzün,
  39. ərdəmin kiş alkıq küləyi söz –
  40. – ləgüluğ nə yimə tidə yuyumak
  41. ayu birəyin. Himavanti tağnıq
  42. yınakınta Bağırati atlıq ügüz
  43. kıldığınta Kapılvastu atlıq küsəncik
  44. körkə balık bar . . . Ol balıkta
  45. çkrvrt ilig kanlarınğ kəzigi –
  46. – ntə, tizigintə qaudam oğuştın
  47. (t)özün belgürmiş kamıq şaki töz –
  48. – lüğ bodun, bukun üzə erklig,
  49. türlüq Şudotan atlıq Xurmuzta
  50. tənrikə yüləşi ilig kan
  51. bar . . . ol ilig bəgniş Maxamay
  52. atlıq işi tənridin Lumbani atlıq
  53. arıqda aşok atlıq adınçığı
  54. söğüt altınmta ikinti ay
  55. səkiz yanıka Puş yultızka
  56. Viçay atlıq muxurtka iki kırk
  57. kut buvanlıq irü belgütə tügəl –

58. – lig səkiz on türlüg murağın
 59. yaratıqlıg körtlä, körkilä koluça
 60. yarukın yartrayu kaltı bulıtdın
 20. son =524 (yoxdur)

14.

əksikdir

1. . . . ar - . . .
2. . . . sav
3. . . . ök itlinip bardı . . . anta
4. (öt)rü Badari bramn teñri teñrisi
5. burkanıñ edgüsin öyü, sakınu
6. . . . tün ıǵlayu, sıktayu
7. . . . – da
8. (mayt)rısimit nom bitigdə . . .
9. (dadavi)nniñ yaǵış yaǵ - . . .
10. baştınkı uluş tükäli . . .

əksikdir

arxa

(Son dövrlärin uyğur yazısı ilä əlavələr edilmişdir.)

II bölmə

15.

1. namo but, namo drm, namo sañ
2. amtı bu nomluǵ savıǵ Badari bramn –
3. – niñ evintä ukmış kərgək
4. anta ötrü Badari braman tañ
5. yarunınta turup s i l i k (inçə)
6. tip tidi . . . munta kim
7. sizlär anıñ . . .
8. – lar kuvrağın
9. – akru akru . . .

əksikdir

arxa

ikinti bir ptr

10. belgümiş erür . . . Kaşıp burkan
11. nirvanka barmışta berü

12. evrilmədük nomluǵ tilgən

13. Branäs kənt ulušta tevirdi.

14. Ötrü külçi - - rə yüzin

15. tözün Maytı inçə

16. tip tidi: Antaǵ ersər,

17. (ayaǵka) təgimlig

16.

1. . . . törüdä etüzümün

2. . . . (n) əñ asıǵın bulmadun

3. . . . (a)yunluǵ taluy ügüztin

4. . . . m añ kinitə

5. . . . –çtə irinç yarlıǵda yarlıǵ

6. mən. Karı kul boltum kim, muñta

7. kutraǵdaçı kutluǵ tınlıǵıǵ körmədin

8. alku adada (kutǵar)ǵuçı adınçıǵ teñri

9. teñrisi burkan körmədin ölür

10. mən. Anta öt(rü) ol teñri Badari

11. (braman)ka inçə (tip) tidi: Əmgək –

12. (-lig), busuşluǵ bolmañ. Burkan

13. (belgürmək) ırak ol tip tügülüg törü

14. (bultu)kmaz nə tip tisər, köñül

15. . . . ça ödtə asañı sanınça

16. . . . uluş balıklarka təgip sansız

17. . . . tınlıǵlarka asıǵ tusu

18. (kılmış) (ər)ñək sukiǵınça ödtə

arxa

19. işidgil (tö)zünüm, kayu . . .

20. Teñri teñrisi burkan bur(kan kut -)

21. – m bulu yarlıkadı. Yiti

22. bodi sögit tüpintə (menği)

23. menğilädi . . . Anta basa Ezrua

24. teñri ötügünə Barnas ulušta

25. Arşivadan səñrəmdə nomluǵ tilgən

26. tevirdi. Biş mçıka toymlarıǵ səkiz

27. tümən teñrilərig kutǵaru yarlıkap

28. Barnas kənt ulušta ya(?) yinə

29. mağat ilkə (batu) yarlıkadı. Anta
30. Sınayani bra(man)nıñ suzak . .
31. – kı nant, namtapala, nağa . . .
32. – larıǵ kutǵarıp Mağat ilte
33. yinə Paşan taǵka
34. amtı anta teñri yalañuk . . .
35. tapıǵan aşayu on
36. küçin küçedü üç turlüg
37. örüg ornanmış ög tu . . .

17.

1. teñri yirinteki teñrilər, teñri katun –
- 2.- ları tözün Maytri bodisvtiǵ körüp
3. alku eñilə ötüzin avaların
4. kavşurup yakın kəlip (inçə) (tip)
5. tidilər . . . alku o . . .
6. Ezrua t . . .
7. . . . – d utmış . . .

əksikdir

arxa

ikinti on ptr

8. – nıñ yarlıǵına Tamburi, Piçaşıkida
9. ulatı Dntarvlar bəgləri işidü kanıñsız
10. biş turlüg yinçgə oyun etiz –
11. (-ü) . . . (An)ta ötrü oyun
12. . . . . . teñrikə üç
13. . . . . . küz . . .
14. . . . ilgi . . .

18.

1. mən . . . siz taplamış edgü törü, toku
2. taplayu təginür mən. Burkan kutı –
3. – ıa unniǵ tuta təginür mən.
4. Bu nom kutıña inanur mən. Burson
5. kuvraǵ ərdəni   kutıña inanur
6. mən. Toyın   bolup vsanpat
7. kılıu təginür   mən. Bükün –
8. – tə inanur.   Ölü ölginçə

9. çxşapat tamğa arıǵ küzədür mən.
10. Bu munça sav sözlər süzük
11. köñülin yinçürü töpün yüküntük –
12. – tə ötrü tözün Maytri bodisvt –
13. nıñ körtıl körki yiltinip toyın
14. dintar körki belgülüg boltı . . . Ötrü
15. bu üç miñ, uluǵ miñ yirtinçü
16. yir suv özəki kimi osuǵluǵ altı
17. turlüg təbrədi, kamşadı. Uluǵ küç –
18. – lüg teñrilər kök kalıǵı yüzin –
19. – tə tıkmış təg tolu turdılar . . .
20. Paşan taǵda antaǵ kügi üni
21. işitildi. Tözün Maytri teñri teñrisi
22. burkan nomıta evdin, barkın
23. önti tip . . . takı yimə alku yir suv
24. – larda «sadu kılmak» ün işitilti.
25. Bu muntaǵ ögrünçlüǵ edgü ödlər
26. üstün öñ alkınçusı teñri yiri
27. altın aviş tamuka təgi tüzü
28. işitilti . . . tözün Maytrinıñ toyın
29. bolu tip ün işidip tört toǵun,
30. biş yol içinteki tınlıǵlar alku ögirdi

arxa

ikinti tokuz yigirmi ptr.

31. – lər . . . sevintilər . . . Tört bulun,
32. yınak yarudı, yaşudı. Kök kalıkda
33. bra askuǵ, köligəlik, ed, tavar –
34. – lar közümti . . . çintan nikişi birlə
35. katıǵlıǵ edgü yıdlaǵ kuzısay
36. mntark ulatı   teñridəm xua
37. çeçəklər   yüzkən yağmur
38. osuǵluǵ yaǵı -   - dular . . . takı
39. yimə qantari, qantarvilər teñridəm
40. kövrüǵlerig tültürdi. Yinçgə
41. katunların küleşmək, katuǵur –

42. – ısmak ünüg kök kalık yañkurdı.
43. Kök kalıkdakı teñrilər uluğ ünin
44. inçə tip tidilər . . . sizin toyın
45. dintar bolmuşıñızka yinçürü törün
46. yükünür biz . . . Bizin alkımışızka
47. kiçmədin ara tigin ögə
48. atıña təgməkimiz bolzun. Kayu
49. ödün burkan yırtınçudə belgür –
50. –sər siz . . . ol ödün bizni yimə
51. unıtmañ . . . anta ötrü Ezrua
52. teñri titrü közin tözün Maytri
53. bodisvtiğ körüp Xormuzta teñriyə
54. inçə tip tidi . . . körün, siz kauy –
55. – iki ançama köklə kraza
56. ton birlə yaraşmış erür . . . artuk –
57. – ta artuk teñri teñrisi burkan
58. birlə okşatı erür. Aqlakta aqlak
59. toyın korkı birlə yaraştı ötrü

19.

1. Xormuzta teñri inçə . . .
2. üçün kök kalıkdakı t(eñri) –
3. – lər añsız ögrünçlük s(evinçlig)
4. bolup tözün Maytrinin ük(üş)
5. türlüğ ögdi - - sin ögə
6. kəntü etüzlər - - in or –
7. tutuzurlar . . . anta (ötrü)
8. birgikidə, ulatı ö(ñə)
9. kalmış açitidə, ulatı tört (yigirmi)
10. urılar, kırk tümən udu kəlmiş
11. tınlıqlar . . . alku Maytri bodisvtka
12. amramakın üç inağ tutmak
13. . . . – sin oğul, kişi kodup toyın
14. (dintar) (boltı)lar . . . anta ötrü (bu)
15. iki urı şortapan kutın bulup ul(uğ)
16. ağır ayamakın teñri teñrisi burk(an-)
17. – tın boşuğ yarlıkap kerü igil etüz –

18. –in bakşısı badarıka ol sav –
19. – larıñ ögrünçü iştürgəli dksanrı
20. ilkə önüp bardı. Anta ötrü
21. ayağka təgimlig teñri (teñrisi)
22. burkan tözün Maytri bo(disvt)
23. başlayu kırk tümən yañı –
24. toyın kuvrağka inçə tip
25. yarlıkadı . . . Ödgü erdnilig kut - . . .
26. –üglüg oğlum sizlər . . . takı
27. edgü toyın dintar bolmuşıñızlar yigdə
28. yig boltı. Kişi etüzi bulmuşıñız
29. yigdə yig nə üçün tip tisər.
30. udumbar çeçək yüləşi alpta alp
31. bolğuluğ burkanların yırtınçü

Arxa

(səhifənin nömrəsi yoxdur)

32. . . . bulur . . . ol antağ
33. . . . b . . . s boltuñuzlar.
34. . . . amtı etüzin, tilin,
35. (kö)ñülin edgü kılınç, buyan bəğ
36. . . . – yığınçlar, burkanlar
37. . . . bütürü katığ
38. . . . kün nirvanlığ yolka
39. (təgdəç)i, bardaçı bolğay sizlər.
40. (Anın) sizlər barıñlar. Öz etüz –
41. (-ün) üzlərgə edgülig, adnağuka
42. asığlığ işkə oduğsak eriñlər.
43. Mən yimə amtı uru bilvakaşirte
44. (ulat)ı tınlıqlarığ kutğarğalı barr (mən).
45. (Bu) (ya)rlığ yarlıkadukta ol, sansız (tümən)
46. yığılmış kuvrağ yadılıp bardılar. Kop
47. kamığ şastralarığ koduru uka yarlıka –
48. – daçı . . . vaybaş şastralarığ arsayın
49. içmiş Aryaçantri bodisvt kiş açarı
50. entkək tilintin toxri tilinçə yara –
51. – tmiş Pitraksit Krmavaziki toxri tilin –

52. (-tin) (tü)ürk tilinçə evirmiş Maytri.
 53. (-simit) nom bitigdə Maytri bodisvt –
 54. (-niñ) toyın bolmaq atlıg ikinti
 55. (uluş) tükədi.
 (son zamanların uyğur yazısı ilə iki sətir əlavə edilmişdir).
 56. Bu dyan tüşüntə Yidlig burkan
 57. kutın bulzun, közünür etüzi
 58. igsiz bolzun . . .
 59. namo but, namo drn, namo san!

III bölmə

5
 7
 ?
 4
 ?
 13

20.
 əksikdir

1. . . . bu . . . . kü . . .
 2. . . . yig ayıtur sən
 3. . . . amtı titrü tıqla kiñürü
 4. . . . muntada maru əlig
 5. (k)oltı altı yüz tümən yıl ert –
 6. (-sər), bu Çambudvip uluş üç türü –
 7. (-üg) uluğ çoğ yalınka tükəlig
 8. bolğay. Bir, uluğ, bedük, kiñ, alkağ
 9. bolmaq; ikinti, körklüg . . . ilig
 10. bolğay; üçünç, edgü, kutluğ tınlıqlar –
 11. – in tolu tükəl bolmaq . . . Ötrü (Şari -)
 12. – putri arxant inçə tip öt(ünti):
 13. Uluğı teñrim, bu Çambudvip (uluştə)
 əksikdir
 arxa
 14. urunçak . . .
 15. Şravast (kənt) (uluş) . . .
 16. Çitavan səñrəmtə . . .

17. Amtı mən barıp Şarıputri (arxant -)
 18. – ka tuyuzayın. Kalın (kuvrağ)
 19. ara kin kəkir ödnüg . . .
 20. –şva teñri teñrisi burkanka
 21. ayıtzun siz yimə ançğınça
 22. barıp . . . ğ kmturuñ. Bu muntağ
 23. türlüğ sav işidip Anatapintiki
 24. . . . nç tözün ananika yinçürü
 25. . . . p önüp bardı . . . anta ötrü
 26. . . . (səñrə)mtə tört türü –
 27. (-üg) . . .

əksikdir

1. . . . – tört . . .
 2. . . . korkınçlı(ıg) ton kedürü
 3. ol munı yırtınçlıg yivək, ton,
 4. itigin itdi, yaratdı. . .
 5. mən anı arığ çxsapıtlıg
 6. . . . – in itdim, bəzədim . . . ol
 7. . . . tü türlüğ aşın, işgün
 8. . . . todurdı, kanturdı ersər . . . mən
 9. . . . anı tözünlər . . . bilgə
 10. biligin ögrünçün todurtum (kantur -)
 11. – dum . . . ol mini yırtınçlıg suvın . . .
 12. artıdı erslər, anı mən səkiz . . .
 13. tözün yulluğ suvın yudum . . .
 14. . . . artukı səkiz . . .
 15. . . . kü

əksikdir

arxa

16. . . . ayağka (təgimlik) . . .
 17. . . . təlmirə körü turdı . . .
 18. . . . ayağka təgimlig Anant
 19. (Qauta)mi katun uğrunta
 19a. iki ilgin kavışurup
 20. teñri teñrisi burkan(ka).
 21. inçə tip ötünti: Uluş uluğıya

22. (Qa) utamı katun, siziñə . . .
23. . . . luğ erür . . . kəñç . . .
24. ögünüzün adrılmışta
25. . . . – sütün əmizin igitdi, beltürtdi.
26. . . . ög amranmakın, bözin
27. . . . (yar)lıkap kedə yarlıkazun
28. . . . turu teñri teñrisi (burkan)
29. . . . – edi . . .

22.

əksikdir

1. . . . kamığ bursoñ
2. . . . buşı birzün. Mini
3. yimə ayamış bolğay . . . takı bursoñ
4. – larığ yimə tapınmış bolğay . . . takı sən
5. anant edgüti işid koduru kolula.
6. Yiti türlüğ Sanqalamban atlığ
7. . . . – g edgü kılınçlar titir . . . takı
8. . . . tört yigirmi türlüğ bötklig
arxa
9. . . . in mən burkan . . .
10. Anın maña asıqlığ . . .
11. işid. Ananı mən yimə Qautami
12. katunka asıqlıqda asıqlığ erür –
13. mən. Nə üçün tip tisər . . . ol mənün
14. ətlig, tərliq, kanlıq etüzümün
15. igitdi, beltürtdi ersər, . . . mən . . .
16. nomluğ etüzün işidtim, bel(türtüm)

23.

1. edlər birlə tuşmış erür (biz). (səbiz)
2. türlüğ təginçsiz, ögsüz yir orun –
3. – da ozmış, kurtulmuş erür biz . . . t(ükəl)
4. bilgə teñri teñrisi burkan b(irlə)
5. sokuşmuş biz . . . antağ oğuru tənji . . .
6. bizim yimə nom nomlayu
7. – ağı anıñ köni baral(ım),
8. nom işidəlim. . . . Anta ötrü

9. Mxaprcapati Qautami katun başlar
10. səbiz t(ümən) şakılar işiləri tükəl
11. bilgə (teñ)ri teñrisi burkan(ka) bardılar. Ol iş(i-)
12. – lərnün köñüllərintəki s(akınç)ların
13. okupanın toyunlarığ okıpanın inçə
14. tip yarlıkadı: Biş türlüğ bu toyınlar
15. işilərnün edgüleri titir . . . An
16. (ilki), evig, barkığ, orduğ, karşığ
17. . . . –uğ kodmazlar . . . ikinti, kazğanmış
18. . . . kısığ yığa tirə tutarlar . . .
19. üçünç, ig (ağ)rığ . . . – ta ivir

əksikdir

arxa

üçünç pır

20. . . . ol ögməkin alkı bizni ögə
21. (yarlık)adı . . . Amtı aymağsız, korkınçsız köñ-
22. (-ülin) nom tıñlalım. Anta ötrü
23. (teñri) teñrisi burkan şakılar işi
24. . . . – t antağ türlüğ titrül
25. (təriñ) nom nomlayu yarlıkadı
26. . . . Ol nomuğ işidip səbiz
27. tümən kunçuy - - lar kutka
28. təgdilər . . . İkinti oğurluğ? Nom nomlayu
29. yarlıkadı. Altı tümən kun(çuy)lar kut
30. . . . - iləri. Üçünç (oğ)urduğ? Nom
31. nomlayu . . . tört tümən işi –
32. – lər kut bultılar . . . Ötrü ol Batiri
33. kız bayakı muktikə upasañka
34. inçə tip tidi . . . Köñün, tözünüm ol
35. (o)ğurda bu muntağ türlüğ ol . . .
36. (a)sıqlıq, tusuluğ boltılar. Şakılar (iş-i)
37. (l)əri kim üç kurla nom yarlık (iş-i)
38. – dip səbiz (yigirm)i tümən işilər kut

24.

əksikdir

1. . . .

ant(a)

2. ötrü a(yağka) (təgimlig) Maytri
3. bodisvt ol, yalınyu turur, altun
4. önlüg bözüg tuta ornıta
5. turup uluğ ağır ayamakın teñri
6. teñrısı burkanka yükünüp inçə
7. tip ötünti . . . kop kamıg dıntarlarda
8. kutadmış teñri teñrısı burkan yarlıkar
9. alku kedgü, tonağu böz ara bu
10. böz erdni yig erür . . . yarağay erdiñ?
11. erdnin ersər, ayağ kıl - . . .
12. amtı teñrim (bu) böz . . .

əksikdir
arxa

13. (tı)nlıgılar . . .
14. (ya)rlıka(dı) . . . anmani . . .
15. anta basa Atınankotani arxant –
16. – ka tutdı . . . ulatı biş rıçak, biş
17. upaņçık Şariputri, Motqalyini, Mxa –
18. – kşr, Ba(ri)ki, Anurtidə, ulatı arxant –
19. – larka yakın təgürüp tutdı, . . . arı-
20. – tı antaçı önmədi . . . İnçə tip sakıntı –
21. – lar: üç kat yir suvda teñri
22. teñrısı burkan birlə təgisi - . . .
23. - . . . (ul)atı yok, inçip yimə yırtıñ
24. (-üdə) (antağ) osuğ(luğ) adırı böz

25.

üçünç üç yigirmi pt(r)

1. teñri teñrısı burkan Qautami katun
2. oğrınta yiti türlüg Sanqalaban
3. atlıg buyan bektəg kılmakrıñ
4. utlısın, tüsin kiñürü yarlıkadı . . .
5. Ol ödtə bərü alku Çambudvip
6. uluştakı tınlıgılar . . . üküş
7. türlüg, buyan, edgü kılınç
8. (kı)lurlar . . . bu savıg eşidip
9. Bayağut kunçuy inçə tip tidi

10. . . .nra tirtilər . . .

əksikdir
arxa

Üçünç üç yigirmi ptr

11. bay ər inçə tip tidi . . . kamıg ödün
12. kalın kuvrağ aşın içgün
13. tapınğu, udunçu küçüm, küsünüm təgin –
14. – məz . . . anın amtı kamıg bursoñ,
15. kuvrağdm iki toym ötünü
16. təgünür mən. Kim küntəmək
17. mənıñ cvim - - tə aşanz –
18. – unlar . . . mən yimə küçüm
19. (yit) mişçə tapınıp ayımluğ azuk
20. . . . (anta) ötrü snqast . . .

IV bölmə

5
8
?
13
?
20
15
?
?

26.

əksikdir

1. . . . kü . . .
2. . . . bərtə . . .
3. . . . kə kəli yarlı(ıkadı) . . .
4. . . . ilig kan s . . .
5. . . . – p bəglər birlə
6. küvəzləngülüg bəg işi . . .
7. yarat - . . . önti kitərip (antağ)
8. osuğluğ ürük amal tünün
9. . . . . tükəl bilgə Maytri
10. . . . lkşanın yaratıgı . . .

11. . . .öküp ayasın kavşu –
12. (-rup) (inçə) (tip) ötünür. Kayu ödin
13. . . .teñri yirtintin kodı
14. . . .karnıta, ayun . . .

əksikdir
arxa

15. . . .
16. . . .(a)yağka tə(gimlig) . . .
17. . . . – daki tınlıqlar
18. . . . – bir yiti səkiz . . .
19. . . . – urtunu tözəñ . . .
20. . . . – min muntur tömkə k . . .
21. . . . – sizin nomlamış nomuñuznu
22. . . . tıda uka uğaylar . . . Asarı
23. . . . inçə ödlərdə ö . . .
24. . . . üçün etüzlük . . .
25. birip nom satğın . . .
26. işləgü iş ködügüg - . . .
27. nom nomlap tınlıqlarka - . . .
28. . . .kiriñ Ezrua . . .

27.
əksikdir

1. – sər, ağızta . . .
2. bitisər, azu b(ititsər), . . .
3. Mintin bir şlok . . .
4. bititsər, alku ol tözüñ t(tınlıq -)
5. – lar Maytri burkanığ tuşarlar.
6. Kim yimə kurtulmak küsüşin
7. burkan nomıta evig, barkığ
8. kodıp toyın bolsar, azu toyın
9. bolğuçıka basutçı bolsar,
10. alku tınlıq maytrılığ yañı kün
11. körünçintə meñiləyirlər . . . takı
12. yimə kim kayu tınlıq upası, upasañç –
13. – larnıñ biş çxşaput bir kün
14. bir tün küzədgülüg baçağ səkiz

15. çxşaput arığ turuğ köñülin
16. tutsar, alku ol tınlıqlar Maytri
17. burkan birlə toğarlar. Yimə
18. kayu toyın dıntar sıjarka tarka
19. yirdə inip aşup, anapana

əksikdir
arxa

20. . . . – ları
  21. . . . ol erüş
  22. (üküş) (bursoñ) kuvrağ aqsız ögri –
  23. (-nçlüg), sevinçlig bolup teñri
  24. (teñ)risi burkan yarlığın ögüp
  25. alkar töpülərintə tuta təginti –
  26. –lər. Maytrısimit nom bitigdə
  27. tigin ögə atıña abişik
  28. kılmak atlıq törtünç ülüş
  29. tükədi . . . . .
- (Dörd sətirlik boş yer var).
30. namo but, namo drm, namo san!
- (Dörd sətirlik boş yer var).

V bölmə
26.

1. . . . Çambudvip uluş tıp təgirmi tolun
2. . . . – rluğ bolur. Kiñin, yitiz –
3. – in . . . tümən birlə bolur.
4. Kamığda taştın vayturi öñlig
5. taluy ügüz suvı turur. Antada
6. içti(n) (t)əgir - - müləyi altun –
7. – luğ k . . . bolur. Antada takı
8. içt(in) təgirmi - - ləyi tümən
9. . . . (Ça) mbudvip uluş turur. Ötrü
10. . . . (inçə) tip ötünti. Çambudvip
11. (uluş) . . .

əksikdir

- arxa
12. Ödin oqmaz, kavrılmaz kut
  13. küçintə tıdıqsız tut - . . .
  14. yimə alkınmaz . . . ol an(tağ) . . . - m
  15. yüz bir türlüğ boduğın bodumış
  16. osuğluğ hua çeçəkin yaratağ -
  17. - liğ tümən birə kin,
  18. Çambudvip uluş - - luğ . . . (o)rtu -
  19. - sınta altun - - m, (kü)müşin,
  20. vayturi, sapriri bu türlüğ . . . - d - . . .
  21. . . .

29.
əksikdir

1. . . . t . . . ğınça
  2. Kitumati balık teñri . . .
  3. yiti kat altunın, kü(müşin), (vayturi),
  4. sapriri itigliğ balık kənt -
  5. - ləri bolur. Tört erdniliğ kərpiçlərin
  6. yanmış yiti kat karımları bolur . . .
  7. Yiti kat tört erdnin yaratıqlığ
  8. tal atlığ söğütlər, təgriklər t - . . .
  9. . . . - altınlıq söğütlər, kümüş
  10. . . . (ya)prağakı, çeçəki tuşa bolur
  11. . . . Söğütlərin altun -
  12. . . . -luğ, söğütnüñ sapririğ,
  13. . . . erdniliğ, söğütnüñ vayturi
- arxa
14. . . . -luğ kənt . . .
  15. . . . itigi, yaratıqlı bolur
  16. . . . Kənt tamınıñ altun -
  17. (-lu)ğ itigliği bolur. Vayturi, erdniliğ
  18. kənt tamınıñ sapriri, erdini özəki
  19. itigi, yaratıqlı bolur . . . Sapriri, erdniliğ
  20. kənt vayturi, erdini özəki itigi
  21. (yara)tıqlı bolur . . . inçip Kitumati kənt
  22. uluş altun öñlüğ, kümüş öñ -

23. - lüğ, yörün öñlüğ . . .
  24. təgriklər turkaru yartlayur . . .
  25. Kalıklar, ısrıklar turkaru
  26. türlüğ yinçgə oyun o - . . .
30.
əksikdir
1. . . . içintə
  2. . . . -lar kut
  3. . . . üçün
  4. . . . ol antağ
  5. türlüğ . . . - zlayu yitiçsiz
  6. orunl . . . belgülüğ bolur -
  7. - lar . . . Takı yimə ol Kitumati kənt
  8. uluşta bir birə kiñ, tıp
  9. törtkil tört kat altunın

arxa

10. altı tür(lüğ) . . .
  11. kat yörü(ñ) . . .
  12. yumşak tült . . .
  13. bolur . . . bu ödün . . .
  14. unlıqlar ol ödün . . . -də
  15. olurup teñri teñ(isin) (məñi)ləyürlər
  16. Törtünç, kayda sapriri, erdniliğ
  17. (bo)lur . . . Vayturi, erdini özəki itigi,
  18. yaratıqları bolur . . . Ol kayda tört
- 31.

1. ərən, işilərkə kedgü, tonağu, itig,
2. yaratıqlı, yivig, tizig, ed, tavar
3. üzüksüz, ö(gs)üksüz, kərgəksiz bolur -
4. - lar. Kut buyanlıq satıqlı bulmuş
5. üçün ol oğurdakı yalaşuklar
6. kişi etüzin teñri teñrisin
7. məñiləyürlər. Takı yimə
8. ol kidin otrasınta
9. yarım birə kiñ, yarım birə
10. təriñ tört erdnin itilm(iş)

11. Çaldar atlıg yul bolur. Erdnilig l. . .
12. – lər. Erdnilig satular, erdnilig . . .
13. tar, kimilərin itmiş, yaratmış . . .
14. səkiz türlüg noş tatiğliğ, . . .
15. tolu altunluğ kumın tüp . . .
16. – tamış körü kanıncısız çeçəklər (in)
17. yaratmış ol antağ mujadıncıg . . .
18. içintə tərriidəm küç, küsün(kə)
19. təgmiş tözün, yavaş səkiz tü(mən)
20. tört miş . . .

əksikdir

arxa

bişinç iki yigirmi ptr

21. tört buluntın adruk körtlə
22. sarvağlar (bo)lur . . . takı yimə
23. kahlıklar, ışirkalar . . .nü turur . . .
24. tæg ögrünçüləgülgülg ögenlər
25. bolur . . . Alku üstün örtüki,
26. altın yanakı yiriñə təgi
27. altunluğ, kümüşlüg,
28. vayturılığ, saprirlıg bolur. Ol yimə
29. kan ordusu otra yirintə yarım
30. (ko)ruş kiñi, yarım korus təriñ
31. . . .erdnilig yül bolur. Yul
32. . . . – erdnilig lanğanlar,
33. . . . – ülüg torlar, altunluğ konrağı –
34. (- lar) bolur . . . Tört erdnin itmiş
35. . . . – lar kimilər bolur . . . Səkiz türlü –
36. (-üg) noş tatiğliğ suvın tolu
37. (bolu)r. İnçin yimə ol kan ordusu
38. . . . –g törtədin yınakıntın
39. . . . – niñ tört satular bolur

VI bölmə

32.

1. Yitinç, ödsüz, kolusuz sığurmak

2. kişi köñülin saça tağun sav
3. sözləməzlər . . . Ir ırlasar, adnağū
4. taplamağuluğ takşut sav takşur –
5. – mazlar . . . Səkiz - - inç, adan –
6. – niñ edgüsin - - gə küni
7. köñül turğur - - mazlar. Adan –
8. – niñ asiğıña, t(ususıña) . . .
9. – nu ög - . . . - . . .
10. d . . .

əksikdir

arxa

Altınç tokuz ptr

11. oynayurlar . . . anta oynayu ırlayur -
12. – lar. Erdnilig kimidə olurup
13. biş türlüg yinçgə oyun etüzi,
14. kekük, kızığuluğ, kalvink, yuy kuş –
15. – lar ünin işidü balık
16. uluş kay, kidinlig –
17. – lər sayu kəz - -ə yorıyu məñi
18. (məñiləyürlər) kim kayu şakımın
19. . . . biş ç(xşarut) küz(əd-) . . .

VII bölmə

yoxdur

VIII bölmə

yoxdur

IX bölmə

yoxdur

X bölmə

33.

1. bolzun erdi . . . Ol etüzlüg kovukum
2. içintə kamuğ biş ayun tınlıg –
3. (-ları)ğ sığurayın erti . . . Azu səkiz
4. (tü)mən tü töpüm sayu taluy
5. ügüz osuğluğ sütlər akzun.

6. . . . - . . . ol süt - - lərnin
7. (küç)intə kop kamıǵ tınlıǵ -
8. - larıǵ əmgəksiz, mənçilig
9. kılayın erdi. Munçulayu sakınur yinə
10. alku sansar içintəki tınlıǵıǵ yarlıǵ -
11. - kançuçı bi(l)iglig kolın koyumta
12. kuça tutar mən, tip sakınur . . . anıǵ
13. ara artukta artuk biş ayun
14. tınlıǵlar üzə isig, amrak
15. köñülü turur . . . Kaltı bir okşaǵu
16. biliglig işilərnin amrak
17. oǵulkiyasın kadir bars tutmış
18. bolsar, . . . ol işilər sigiriyü təgip
19. bars aǵzınta kənçkiyəsin suçulu
20. alsar, balıǵ başlıǵ kanlıǵ, yinlig
21. kənçkiyəsin iki əmiki ikın ara
22. kuçup sevər, amrayur ersər, antada
23. takı yigrək ayaǵka təgimlik
24. Maytrı bodisvt nizvanılıǵ yek -
25. - lərig, barslarıǵ buu altızmış
26. kamıǵ biş ayun tınlıǵlarıǵ sevə,
27. amrayu küçlüǵ yarlıkançuçı bilig
28. öritir . . . Ol süzük köñül küçi -
29. - ntə səkiz tümən tört miñ
30. tü tüpintin yaruk yaltruk (önər).
31. üstün, alt(ın) . . .

arxa

onunç iki ptr

32. ötrü ayaǵka təgimlig Maytrı
33. bodisvt ol ög orunta olu(rup)
34. ilkidə ertmiş rtnaşiki, artadrş -
35. - da, ulatı bögü biliglig burkan -
36. - larnıǵ al - - kımış alkış -
37. - ların öp sakınıp yar(lı-)
38. - kançuçı bilig - - lig üç . . .
39. süñün, . . . , yüləgin san(çı -)

40. - tınış osuǵluǵ bolup . . . kop kamıǵ
41. tirig tınlıǵ, ödüş, özlüǵ tınlıǵ -
42. - lar üzə yarlıkançuçı bilig tur -
43. - ğurup inçə sakınç sakınur . . . alku
44. sansar içintə ol antaǵ tınlıǵ
45. oǵlanı yok kim, mənin öǵüm,
46. kanım, kam, kadaşım bolmadılar
47. ersər, . . . alku mənin edǵü oǵlilərım
48. boltılar . . . Mən yimə olarnıǵ
49. oǵları, kanları boltım . . . Antaǵ oǵrı
50. boltı. İsig özlərıntə öngi
51. ödürdim. Alkunıǵ karınlıǵ kovuk -
52. - larınta yatdım, alkunıǵ sütün
53. əmdim. Antaǵ oǵrı boltı, ol ok
54. tınlıǵlarınıǵ isig kanların
55. içtim. Anın amtı alku tınlıǵlar
56. mənin yatım erməzlər . . . Oǵulta,
57. kızta amrak mənin öz kişilərım
58. erürlər . . . Yinə ök ayaǵka
59. təgimlig bodisvt yarlıkançuçı bilig -
60. - in inçə sakınç sakınur . . . Amtı
61. . . . kamıǵ sansar içintə tolu
62. . . . - gülüǵ

34.

onunç on ptr

1. səkiz tümən tört miñ . . .
2. bolǵuluǵlar, . . . səkiz tümən tört
3. miñ tapıǵçı bolǵuluǵlar, (səkiz)
4. (tü)mən mi(ñ) yaña bolǵu -
5. - luǵ, səkiz tümən tört miñ
6. bodisvt - mañ at
7. bolǵuluǵlar alku uçar
8. yultuz osuǵ - - uǵ kəntü kəntü
9. ordularında teñrilər, teñri katun -
10. ları nirvan bulmak küsüsin
11. yañuklar yirin suklanıp tözün

12. Maytri udusıta yirtinçikə kodı
13. inərlər . . . . .
14. Vayabayaki Aryasintri bodisvt, Kşi
15. açarı ənətkək tilintin toxri tili –
16. – nəçə yaratmış . . . Prtnayrakşt açarı
17. toxri tilintin türk tilinçə
18. aktarmış Maytrisimit nom bitigdə
19. Maytri bodisvt tuyit tənri yiri –
20. ntin yirtinçükə inmək atlığ
21. onunç ülüş tükədi . . .

Son zamanların uyğur yazısı ilə beş sətir vardır.

XI bölmə

35.

1. ku(ñçuyluğ) (erdni)sinə inçə t(ip)
2. tiyür. Öd boltı, katunım, ili(ñçü -)
3. – ləgü yimişlikgə öngül(üg) –.
4. Ötrü Brxmavati katun erdn(isi)
5. ordusıta kodı inip
6. açanı at - - ların yarat –
7. – miş altun - - luğ kañlıd(a)
8. suryaka(nt) erdnil(ig-)
9. də brkmay(u) bramn birlə il . . .
10. erdnilig köligəlik başıta
11. təgzinü səkiz tımən tört miş
12. mingü kölüñükə minmiş yinçgə
13. kırkınlər birlə təgriklər şanki
14. çkrvirt ilig kanta, ulatı erüş
15. üküş balıklığ boduntın ayağ
16. çiltəg aşayu . . . kaltı Atakavati
17. atlığ tənridəm balıqtın Vayşirvan
18. kuñçuy, kut tənri . . .

əksikdir

arxa

bir yigirmiş biş ptr

19. . . . ödün mən biş türlüğ

20. . . . – k tüller kördüm erdi . . . Antada
21. . . . – ərü sar samar köp kalın
22. . . . – ə öñi ödürülüp yaka
23. . . . ağtak sögüt tüpintə
24. (o)lurğalı küsəyür
25. (er)tim . . . amtı takı artuk
26. . . . – tük . . . küsüşüm
27. ilinçüləgölüg t - . . . – ka
28. oynayın . . . Ol küsüşümin kanturuñ.
29. Ol savığ işidip brxmayu prohid
30. şanki çkrvirt ilig kanka tuyuz –
31. – u ötünüp Kitumati balıkta uluğ
32. magirt mañağal(i) ayur . . . kamığ
33. Kitumati kəntdə erdəçi uluğ, kisig
34. (yalañ)uklar inçə ukuñlar . . . bükün
35. . . . – Brxmavati katun . . . oğur
36. . . . – i hua çeçək körgəli . . .

36.

1. Kañlıda suryakant erdnı . . .
2. Viman içintə kuñçuy . . .
3. təgriklər yortır . . . Tənri(ilər)
4. yalañuklar süsi . . .
5. kedip uruñu uçru - . . .
6. törtin yınak yorı(yur -)
7. – lar . . . Üstün köktə, alt(ım)
8. yağızta öt(rü) . . .
9. Kövrüglər . . .
10. Ara namo but . . .
11. iştilür . . . Ot - . . .
12. tiyür . . . Ol yimə
13. uluşluğ uluğ . . .
14. yalañuklar . . .
15. kuvrağın . . .
16. hua (çeçək) . . .

əksikdir

- arxa
(bir y)igirmi ülüş üç yigirmi
17. . . . ulatı səkiz tümən tört
  18. miñ . . . - r toğarlar . . . Səkiz tümən
  19. (tört miñ) yañalar . . . səkiz
  20. (tümən) (tört) miñ atlar . . . səkiz
  21. (tümən) (tört) miñ ingəklər
  22. . . . - . . . - lər toğarlar
  23. (S)əkiz tümən tört miñ
  24. . . . - ɳlağuluğ ağılıklar
  25. . . . (an)ta ötrü
  26. . . . - . . . - ıǵ uluğ
  27. . . . (Kitumati) balıkka
  28. . . . - kök kalıkda
  29. . . . suparıka inçə
  30. . . . (tö)zünüm kaç yañlıǵ
  31. . . . . Maytrı
  32. (bodisvt) . . . (te)ñrilər
  33. . . . - zinür

37.
əksikdir

1. . . . (Vişv)akrmi
  2. teñrikə inçə tip yarlıka. Amtı
  3. siz ol sögüt erdnig adruk
  4. adruk itigin itin, yaratın.
  5. Xormuzta teñri yarlıǵına
  6. Vişvakrmi teñri, takı adın erüş
  7. üküş teñrilər birlə çambu
  8. sögütüg itər, yaratır . . . Sntuşıti
  9. teñri inçə tip tiyür . . . muna
  10. kün burnı toğa kelti . . . Ezrua
- arxa
11. - ta . . .
  12. Ötrü X(ormuzta) (teñri) (inçə) (tip)
  13. tiyür. Meriçi? Amtı bodisvtmın
  14. ögi katun, uluğ karı işilər
  15. birlə tægriklər . . . ornıta turur

16. Ol altunluğ pariçatr sögüt –
17. – kə okşatı . . . alku sögütlərin
18. bəki osuğluğ butık, çubık, yap
19. yavişǵu, xua çiçəklərin tægriğ –
20. – ləmiş çambu sögüt tapa bardı.

38.

əksikdir.

1. . . . ku . . .
2. oğluyuz tözün . . .
3. kənc kiçig . . .
4. Yañı şastr . . .
5. tütrüm tərini yörük –
6. - lər takı ukmaz . . . Siz
7. yinə nə üçün bilgə bakşıka
8. . . . -unça şastrlar yörükün
9. . . . - ur siz . . . Ötrü külçirə yüz –
10. (-in) Brhmayu Prohid inçə tip
11. ötinür . . . Kamıǵ yırtinçüdə ol
12. antağ kişi yalañuk yok kim, munuñ
13. bilgə biliginə meçzətgülüğ
14. bolsar . . . Kaltı tağlar kakı Smir
15. . . . yüləşürgəli . . .
16. (bolmaz). Bir tü evinin kök
17. kalınka okşatǵalı bolmaz . . . ud
18. izintəki suvuğ taluy ügüz suvı –
19. -ña yüləşürgəli bolmaz . . . ersər
20. ançulayu yimə mini osuğluğ kız
21. kısğa bilgə biligliklərin
22. biligin tözün Myatrının
23. bilgə biliginə yüləşürgəli
24. bolmaz . . . Takı nə ayıtmuş kərgək?
25. təñ tavar bolsar, takı yimə
26. oğrı teñri bolǵay . . . bu yaǵız yir
27. özəki koğ toprak birər evin
28. sanaǵalı . . . nəñ munuñ bilgə
29. biliginin sanın sakışın alǵalı

30. . . . kl . . .
 31. . . .belgüsi körü
 32. . . . – e körki inçip
 33. . . . yir suvdakı
 34. tınlıqlar . . . Ezrua
 35. tənri tæg bilgə bilig –
 36. – lig bolsarlar, alku olar
 37. munuñ adakınta eñitgəli,
 38. yüküngəli tægim erürlər. Ol savıg
 39. işidip şanki çkrvirt ilig
 40. yiti erdnisi, kamıg Çambudvip uluş –
 41. – takı iliglər bəglər birlə ayağka
 42. tægimlik Maytrı bodisvtıg baksı
 43. tutar . . . Antada taru kün küniñə
 44. bodisvtıg kö(rg)əli k(ə)lir, titrü
 45. təriñ nom işidür . . . (küsüşin)
 46. iyin edgü avrış kılur . . . (Bu)
 47. tıltağın uluş balık bodunı,
 48. bukunı adasız, tudasız uluğ
 49. ögrü(kç)ün meñgin erürlər . . .
 Bir sətir boşdur.
 50. Tərk vyakrar, ulatı şastrlarıg
 51. adırtlayu uktaçı Vaybayiki Arya –
 52. – çintri bodisvt Kşi açari yarat –
 53. – mış, Prtyarakşini Kşi açari
 54. toxri tilintin türk tilinçə
 55. evirmiş Maytrısimit nom bitig –
 56. – də bodisvtıñ belgüsin atlıg
 57. bir yigirminç bölüg nom tükədi.
 58. namo but, namo drm, namo sañ

XII bölme

Bir parça da qalmamışdır

XIII bölme

Bir parça da qalmamışdır.

XIV bölme

39.

1. sögüt tüpintə . . . (vay)ırlıg
 2. ögrin üzə o(luru)p burkan
 3. kutın bulğay siz. Anta ötrü
 4. ayağka tægimlig bodisvt
 5. təbrənçsiz etüzin tütrüm təriñ
 6. dyan sakınç yügürü kılur.
 7. Anı körüp kop yıñak –
 8. (-takı) (kut) vaxşiklər
 9. . . . (iligin) kavşurup bodi –
 10. (-svtka) incə tip tiyür –
 11. (- lər) . . . (e)tüzkə olurup
 12. . . . yimə təbrənçsiz
 13. . . . – z yavalmış yaruk
 14. yaltrıkın tægriklər kayu kayu
 15. tütrüm təriñ sakınç sakınur
 16. (ə)rki siz . . . Ol dyan bilgə b(ilig-)
 17. – işizgə yükünür biz . . . a(nta)
 18. (ö)trü bodisvtıñ
 19. . . . t - a . . . . .

əksikdir

arxa

- Tört(yigirmi) (ü)lüş on (pt)r . . .
 20. yüküntilər . . . kamıg tağ iş
 21. kat kat - . . . ? – lar viçrazan ör –
 22. – günkə yüküntilər . . . Alku
 23. tirig tınlıg, ödüş özlüg
 24. tınlıqlar siziñə yüküntilər . . .
 25. takı yimə bu ok kutluğ
 26. yir orunta patal atlıg
 27. sögüt (er)di . . . kim,
 28. ol söküt tüpintə (olurup)
 29. Vipasi bodisvt . . .
 30. bolu . . . Ol ok . . .

31. atlıg sögüt . . .
32. tüpintə olur (tı) . . .
33. Burkan kutın bultı . . . Bu (ok)
34. yirdə şiriş atlıg sögüt erdi
35. kim, ol sögüt tüpində olu –
36. (-rdı). Krakasundi bodisvt burkan
37. (kutın) bulu yarlıkadı . . . Bu ok
38. (yirdə) udumbr adlı sögüt
39. (erdi) . . . – mta . . .

40.

əksikdir

01. – ta ağı(rladaçı), tapıgçı . . . t(ört) . . .
02. yıxaktın oyun, ır üni iştilür.
03. Kök kalıkdın hua çeçək yağar
04. teñrilər, lular, ərən, işilər ayar
05. ağırlap Kitumati kəntkə kir - . . .
06. üküş yıl, ay erdnilig . . .
07. ayamak, ağırlamak ünintə . . .

40.

tört yigirmi ülüş iki yigirmi ptr

1. . . . - kə balık ulušta yig
2. . . . ariğ simək . . . kanta ol.
3. . . . (bilgə) biliglig, kutluğ tınlıg
4. . . . ol ok kün Kitu –
5. (-mati balık) uluşdaki
6. . . . tınlıglar
7. (ayağka) təgimlig
8. . . . iyin evig
9. (barkıg) (koddaçı) toyın bolurlar . . .
10. . . . Şariti bodisvt
11. . . . – glisin tonın, itigin
12. . . . – in . . . kar . . . rki katun
13. . . . – kə brkmayu brman şanki
14. . . . ilig kanka . . .

XV bölmə

- 1.
- ?
- 5.
- ?

41.

1. İlki tıltağ sögüt önmiş erür.
2. Ançulayu yimə karımaq, igləməknin
3. tıltağı, üçüni toğmaq titir. . . . Ötrü
4. bodisvt inçə sakınur: Ol yimə toğ –
5. – mak nə tıltağda ötgürü belgülü
6. bolur . . . Koduru kolulap titrü
7. ukar. Bolmaq tıltağında
8. toğmaq bolur . . . bol - -mak yimə antağ
9. erür. Ayunlarığ baru evirdəçi etüz –
10. - dəki, köñültəki, tiltəki kılınçlar
11. ol bolmaq titir . . . Kılınçta ötgürü
12. ayun bolur . . . nəñ Mahişvridə bolmaz,
13. nəñ Pardantın bolmaz. Kaltı Puranı,
14. ulatı azıg nomluğlar sözləyürlər:
15. tıltağsız kəntüm belgürər tip olarnıg
16. sözləmişləri təg yimə erməz. Edgüm
17. ağığlı iki türlüg kılınçta öt –
18. – gücü toğum, ayunlar belgülüg bolur –
19. – lar . . . Ötrü bodisvt inçə sakınç
20. sakınur . . . Kılınç yimə nə tıltağın
21. belgülüg bolur, basutçısı erür? . . .
22. onğalı köñül kərip utğurak ukar, tut –
23. – yakta ötgürü kılınç bolur . . . Tutyak
24. yimə munta üç əñim sansardaki
25. nızvanızlar oğrınta tört türlüg
26. adrılurlar. Kaltı kuruğ otuñ tılta -
27. – gınta ot tamıtur, idiz köyər ör - . . .
28. – tənür, ançulayu yimə tutyak nızvanılığ
29. otuñta ötrü kılınçlıg otlar ör –
30. – tənür, yolarlar. Ötrü bodisvt inçə

31. sakınur. Ol tutyak nızvanı yimə nəgüdə
arxa
biş yigirminq yiti
32. sakınıp belgürər. Onğalı köñültə
33. (sak)ınıp adara ukar. Az, kılınç tıl –
34. – tağın tutyak nızvanı belgölüg
35. bolur. Kaltı kiçigkiyə ot üçüni
36. yilig, əsinig basutçı iş bulup
37. ökiyür, bədüyür, ançulayu yimə
38. az, kılınç tıl - - tağın tı alku
39. nızvanılar ök - - liyür, aşılurlar.
40. Ötrü bodisvt inçə sakınç sakınur.
41. az, kılınç yimə nə başlığın, kayu
42. basutçın belgölüg bolur? Antağ onğa –
43. – lı büdüs urup utğuradı ukar. Təgin –
44. – mək tıtağın tıtağın azlanmak bolur. Ol
45. ok təginmək tıtağın tıtağın ayunlarka,
46. eg tavarka, ərkkə, türkkə azlanm –
47. – ak turur . . . Ötrü bodisvt inçə sak –
48. – mç sakınur . . . nə tıtağın, nə üçün
49. təginmək bolur? Ərki . . . utğurak bilgə
50. biligin adırtlayu ukar. Kaçığ atkan –
51. – ğu törü bilig köñül birlə kavış –
52. – ıp börtmək titir . . . Ol börtmək tıl –
53. – tağın tıtağın təginmək bolur . . . Kaltı ot –
54. – luğ ir, kuruğ, kavağu ərnin çakmışı,
55. özmişi bu üç türlü tıtağda
56. ötgürü ot belgölüg bolur . . . Ançu –
57. – layu yimə kaçığ yol atkanı törü
58. bilig köñül bu işte ötgürü
59. börtmək bolur . . . börtmək tıtağın tıtağın
60. menği təginmək, əngək təginmək, iğın
61. açarı təginmək belgölüg bolur . . . Ötrü
62. bodisvtin inçə sakınçı bolur . . . Kayu

42.

1. tıtağda ötgürü börtmək belgölüg

2. bolur. Ərki . . . anı titrü sakını bilgə
3. biligin utğurak ukar . . . Altı kaçığ
4. orunlar tıtağın tıtağın börtmək belgü –
5. – lüg bolur . . . Kaçığ orunlar bular er –
6. – ür . . . İnçə kaltı köz, kulğak,
7. burun, til, et - (üz), (köñül) (ol)
8. köñül bilig . . .
9. körməzi (?)

əksikdir

arxa

biş yigirminq səkiz

10. yirdə saçmış uruğ evin əñ ilki
11. uğutlayur . . . Ançulayu yimə ögnün
12. kaçığın krallıq bir içintə kirmiş
13. köñül . . . At öngüg toğurur . . . Alku
14. əngək əñ uruğ . . . ğı bolmuş, kop
15. edlərnin tıtağ - - ı bolmuş. Bir kşn
16. öd . . . bilig at əñ
17. . . . erür. Anı Tit –
18. (-rü) . . . Maytrı

əksikdir

43.

1. . . . – ödtə . . . nıñ
2. . . . ta onğalı köñül kentü utğurak
3. . . . toğmak tıtağın tıtağın karımaq, öl –
4. – mək bolur . . . Toğmak yimə antağ erür. Ay-
5. – unlarığ uluğ sapığ kılğuluğ əñ
6. aşnu kşn ödtəki biş yapığlar ol
7. erür. Toğmak ol toğmak tıtağın tıtağın kar –
8. – imak, ölmək belgölük bolur. Kaltı
9. baş ağrıq iğlərnin tıtağın beş
10. erür. Söğütlər tüşməkincə əñ.

arxa

11. . . . yarlı - . . .
12. oğlamı . . . Munka tarkka

13. təgmiş erürlər . . . Kim, basa basa
14. ərler kəriyurlar, ölürlər tayarlar,
15. ikilə belgülüg bolurlar. İncip toğa
16. təglüg kişi osuğluğ bu toğmak, öl –
17. – mək uluğ adadım ozğu, kurtulğu
18. bulun, yınçak arıtı ukmazlar. Ötrü
19. yinə inçə sakınç sakınur. Kayu kayu
20. törülər bolmışka karımak, ölmək
21. bolur. Ərki nə tıtağda ötrü karı –

44.

1. kümüşlüg, vıyturluğ, səpririlig küzət –
2. – ri muntağ ulatı hua çeçəklər
3. . . . kök kalıkda bra askuğ
4. (kölgəlik) küzət onaru təgzinü . . .
5. (teñ)rilər, teñri katunları

əksikdir

arxa

biş yigirminç on

1. . . . – r yırtınçükə inərlər . . . altın
2. (yırtı)ncüdəki yalañuklar teñri teñisim
3. (məñi)ləyürlər, alku türlüg törü
4. (aşı)lır, öklıyürlər . . . Nomsuz, tö(rüsüz)
5. . . . – r yirkə, borka . . .

44a.

1. Təginmək tıtağında az, kılınç bolur.
2. Az, kılınç tıtağında tutyaklanmaq
3. bolur . . . Tutyak tıtağında kılınç bol –
4. – ur . . . Kılınç tıtağında toğmak bolur.
5. Toğmaq tıtağında karımak, ölmək
6. bolur . . . busuş, kadğu, əmgək
7. tołgak, sıkığ, tanığ, uluğ
8. əmgəklik, ökmək belgülüg
9. bolmakı bolur . . . Ötrü ayağka təgim –
10. – lig bodisvt sansarnıñ bərü evril –
11. – məkin ukup naru tevriilməkin əmgək –
12. – siz uçuz ukar . . . Toğmaq bolmasar, kart –

444

13. – mak, ölmək bolmaz . . . kılınç bolmasar,
14. toğmaq bolmaz . . . Tutyaklanmaq bolmasar,
15. kılınç bolmaz . . . Az, almır bolmasar, tut –
16. – yak bolmaz . . . Təginmək bolmasar, az al –
17. – mır bolmaz . . . Börtmək bolmasar, təginmək
18. bolmaz . . . Altı kaçığ orunlar bolmasar,
19. bötmək bolmaz . . . at oñ bolmasar,
20. altı kaçığ orunlar bolmazlar . . . Bil –
21. – ig köñül bolmasar, at oñ bolmaz . . .
22. Tavranmaq bolmasar, bilig köñül bolmaz . . .
23. Biligsiz bilig bolmasar, tavrmaq bolmaz . . .
24. Biligsiz bilig öçsər, tavrmaq öçər . . .
25. Tavranmaq öçsər, bilig köñül öçər . . .
26. Bilig köñül öçsər, at oñ öçər . . .
27. At oñ öçsər, altı kaçığ orun –
28. – lar öçər . . . Altı kaçığ orunlar öç –
29. – sər, börtmək öçər, . . . amrılır . . . Börtmək
30. öçsər, təginmək öçər . . . Təginmək öçsər,
31. . . . az bilig öçər, amrılır . . . Az,

arxa

(biş) yigirminç on

32. bilig öçsər, amrılıs, tutyak öçər,
33. amrılır . . . Az bilig öçsər, amrılıs,
34. tutyak öçər, amrılır . . . Tutyak öçsər,
35. amrılıs, kılınç öçər, amrılır . . . Kılınç
36. öçsər, amrılıs, toğmaq öçər, amrılır.
37. Toğmaq öçsər, amrılıs, karımak,
38. ölmək öçər, amrılır . . .

45.

(11 və 19-cu səhifələr arasında bir səhifə olmalıdır)

1. yalañuklar bəgi, ilkidəki uluğ katığ
2. sav sözləmişinizni öñ sakınıñ
3. Öñrə ödün Şakıman burkan
4. nomında Açıti atlığ toyın erdiñiz . . .
5. İnçə tip kut koltuñuz . . . şanki atlığ
6. çkrvrt ilig kan mən bol –

445

7. . . . sanınça

əksikdir

arxa

biş yigirmiç . . . yigirmi

8. – dim . . . bu ok etüzin teñri yiriñe
9. ağıtıp Xormuzta teñri birlə bir
10. orunta olurdu . . . Kəntü on edgü
11. kılınç küzəşdürtüm . . . Buşılığ yağış
12. turğurdum . . . Turkaru antağ küsüşüm erür.
13. Toyın bolayın . . . d - . . . tip . . . amtı
14. balık uluş
15. . . . d - . . .

46.

əksikdir.

1. mənşiləyü . . . aşnukı
2. küntə ol ok iki yigirmi bölük
3. uluğ sapığ nomuğ kaltı krtaxst - . . .
4. yañalar uluğ ügüz suvın tapa (yori-)
5. –yu keçərgə pratıyasamutpa (di) . . .
6. ügüz tüşin börtər - . . .
7. yiti küntə burkanlar - . . .
8. tört türlüg kork - . . .
9. üç türlüg ög turu - . . . yarlı -
10. – kançuçı-könül . . . səkiz yigirmi (vityastan)
11. silik
12. . . . . . . küntə ilkisiz
13. . . . tınlıqların ayunluğ til -
14. . . . silik
15. . . . silik əmgək körmiş,
16. . . . öyür, sakınur. Törtinç, yiti
17. küntə kop kamığ yalañuklarığ üç
18. öñi bölər. Silik bir onğalı utğur -
19. – ak uluşta turmışlar . . . İkinti, titrü
20. kəlmiş uluşta tutmışlar . . . Üçünç,
21. . . . – ip nız(vanı) . . . yarlıkadılar.

22. . . . ög mən. Yimə asañi sanınça

23. tınlıqlarığ ozğurup , kutğarıp nırvan-

24. (-ka) barmışım kərgək . . .

25. (Maytırsimi)t bitigdə tözkərinçsiz

26. (burkan) (kutm) bulmak atlığ beş yigirmi

27. (-nç) (ülüş) (nom) (tü)kədi . . .

28. (Namo but), . . . namo drm, namo sañ.

Səkkiz sətirlik boşluqdan sonra belə bir qeyd gəlir:

Mən yañı boşgutluğ Vartsun Likşir bitiyü təgintim.

XVI bölmə

47.

1. . . . k sıñar . . .

2. . . . – urup inçə tip yarlıka –

3. (-dı) . . . – sən taluy ügüz kızığıña

4. . . . suv uluş balıqlarığ nomça,

5. törücə ötləyü, erikləyü tutğıl. İlki –

6. – dəki çkrvrt ilig kanlar turğurmuş

7. sxşaptlığ tornıñ buzma, artatma.

8. teñri yiriñe barğu yoluğ aç. Üç tamu

9. yolın tuğıl. Mən barıp toyın dıntar

10. bolup nırvan yolın tiləyür mən. Ol sa-

11. – vıg işidip üstün teñri, altın yalañuk

12. muñadur, adınurlar . . . Ötrü Şanki çkrvrt . . .

arxa

13. . . . mənşisin . . .

14. bulzun. Ança sav sözlə(yür?) . . . - . . .

15. Şmnu teñri anta ok yitlinip - . . .

16. Ötrü şanki Çkravrt ilig kan (ögrün-)

17. –çülüg, sevinçlig bolup inçə sakınç

18. sakınur . . . ançama edgü mənşisi erür küsə –

19. – miş küsüşlər kanmakı . . . Arntı mən irtə –

20. – ki küp ög orduğ karşığ kodup toyın

21. dıntar bolayın. Ötrü utğurak katığ

22. köñülin örkünintə kodı inə inçə

23. tip sav sözləyür . . . Mən tört uluş –

24. (-lar) üzə ur odun erk türk tart –
48.
əksikdir

1. – niñ e - . . .
2. körüp . . . . . (nızvanı -)
3. – ların tarkarıp şortapan kutın
4. bulurlar . . . Ötrü tükəl bilgə Maytrı
5. burkan öñrə, kısırəki ödlərig bil –
6. –gə biligin koduru kolulap Şanki toyın –
7. – ka inçə tip yarlıkayur. Uktuñmu, sən,
8. Şanki, yüz klp üç asañı ödtəki
9. mənñ əmgənmiş kşan ödlərim ança
10. üküş artmadı . . . kim e - . . .
11. – min işidip evin . . .
12. kip ödlərig . . .
13. – tilər . . . aya - . . .

əksikdir
arxa

14. . . . ança
15. . . . burkan
16. kutı kim kop . . . kamıǵ aǵıǵ,
17. yavlak törülərig yadı yokı birlə
18. üzmələmiş bolur . . . Kop edgülərin
19. tuǵurı ornı bolmış kop kamıǵ nomlar
20. üzə ikintisiz ərklig, türlüg, kamıǵ
21. tınlıǵlar üzə tüz, uluǵ, yarlıkənçuçı
22. biliglig erür . . . ança sav yarlıkaduk –
23. (-ta) yitiñsiz yitiz yaǵız yir təbrəyür
24. . . . ikisi birlə katıǵ
25. . . . . kök kalık
26. . . . (teñr)j katun(ları)
27. (-i) . . . tilür.

49.

1. . . . (ço)ǵın, yalın(ın) . . .
2. . . . (ev), barkların . . .
3. . . . biligkə . . .

448

4. . . . – lıklıǵ boduntın
5. Kitumatı balıktın önüp Supuşprit)
6. yimişlik tapa
7. – ligkə təǵ . . .
8. kölüklərin . . .
9. toyın bolmak . . .
10. burkanka yakın baru (yarlıkadı)
11. d - . . . ayaǵka təǵimlig
12. . . . sansız tımən kuvraǵ
13. . . . – tın . . .

əksikdir
arxa

(altı) yigirmiñ tokuz

14. . . . – i . . . Krkasuntı
15. . . . (boşǵu)tluǵ iki . . .
16. . . . Kanakamunı iki . . .
17. . . . – i atlıǵ iki . . .
18. . . . r . . . Kaşıp burkannıñ
19. . . . atlıǵ iki uluǵ
20. . . . Kakimuni burkan
21. . . . Motqalyan at –
22. (-lıǵ) . . . başaǵut tıtsı
23. . . . mənñ bular
24. . . . Puranı iki uluǵ tıtsı
25. . . . anta ötrü olar . . .
26. . . . – ğ ağır

50.

1. arxant bolurlar . . . Takı yimə kalmış
2. buyruklar yimə üküş oyunlarda
3. üç erdñi öǵüǵ, kañlıǵ tapınmış,
4. udunmış üçün, burkan körkin
5. itip vrıxar yirin sipirmiş üçün,
6. nom işidip nom bitig bitimiş
7. üçün, ton etük, aş,
8. içǵü buşı birmiş üçün
9. . . . çikin etüzlüg uluǵ
10. (təǵi)mliǵ arxantlar bolurlar . . . anta –

449

11. – da basa . . . inçə
12. işidür . . . mənini oğulluğ erdnim burkan
13. kutın bulup nomluğ tilgən tevirmiş
14. Şanki çkrvrt ilig kan başın
15. səkiz tümən dört miñ iliglər,
16. bəglər, Arşidati, Purakı başlar səkiz tümən
17. dört miñ buyruklar . . . səkiz
18. tümən dört miñ bramanlar
19. alku yigidmək, bəgidmək, erk, türk,
20. (ev), bark kodup ıda(lar) . . . makığ
21. . . . – k - . . .

əksikdir

arxa

altı yigirmiş on

22. ötrü Maytrı burkan kañı Brhmayu
23. Purohit səkiz tümən dört miñ
24. purohit bramanlar birlə purohit –
25. – lər erkin, türkin erdnilig evlər –
26. – in kodup ıdalar. Uluğ tikin, çuğın
27. balık uluşluğ bodun, bukun –
28. – tın ağır ayağ təginü
29. Kitumati balık - - tın önüp
30. supuşprit yimiş - - likkə (bardı).
31. Anta ötrü tügəl bilgə Maytrı
32. burkan (inçə) sakınç sakınur . . . İl –
33. – kidə ertmiş burkanlar Mxasmaç
34. atlıg suduruğ nomladı . . . Kin kəlig –
35. – mə burkanlar yimə inçə ök
36. nomlayurlar. Mən yimə amtı nomlamışım
37. kərgək. Ötrü səkiz tümən dört
38. miñ töpüsintin yaruklar ıdık
39. vyırlıg örgin üzə olurup Maka –
40. – smaç suduruğ nomlağalı köñül öritip
41. anıñ ara . . . təbrəyür. Teñri . . .
42. . . . – d - . . . yaruk . . .

51.

1. şal çoy - . . . itsər, . . . yapsar, suvasar,
2. yöriñ toprak tokısar, bədizsər,
3. burkan körkin suvka kigürsər,
4. yıdın, tütsügin tapınsar, . . . kimbağ
5. yapşursar, ig, ağırlıg kişig sat –
6. – ıgısız, tərsiz içgü , ot öntürüp
7. əmləsər, otasar, ayağ çiltəg –
8. – kə təgimlik tınlıqlarıg
9. ayağsız tod tolı kılmasar,
10. ögüg, kañıg tapınsar, udunsarlar,
11. ol edgü kılınç küçintə munta
12. etüz kodıp teñri yirintə toğarlar,
13. Teñri mənşisin mənşiləyürlər . . . Kayu
14. ödüñ Maytrı burkan yirtinçüdə
15. belgüsər, . . . teñri yirintin kodı inip
16. Sumani mal birlə tuşup altun
17. öñlüg, altun kırtışlıg arxant
18. (bolurlar). Anta ötrü Kitumati könt
19. (ulus)taki Şanki çkrvrt ilig
20. kannıñ Yaşovati atlıg kunçuy –
21. (-lar) erdnisi inçə işidür . . . teñri teñri –
22. -- si Maytrı burkan yirtinçüdə belgür –
23. – mişinə Şanki çkrvrt ilig kan
24. yiti erdnisin ıdalap Maytrı burkan
25. nomınta toyın bolmış . . . Ötrü inçə
26. sakınç sakınur . . . Maña yimə okşatı
27. erməz . . . kim, Şanki çkrvrt ilig kanta
28. öñi ödrülüp orduta, karşıda
29. olursar mən, anın mən yimə şmnanç
30. bolayın. Ötrü Yaşovati kunçuylar
31. erdnisi səkiz tümən dört miñ
32. çkrvrt ilig kanıñ kunçuy katun –
33. – ların okıp inçə tip yarlıkayur . . . inçə

Arxa

Altı yigirmiş dört yigirmi

34. ukuñlar, sizlər, tözünlərim, ayağ –

35. – ka təgimlig Maytrı bodasvt burkan
36. kutın bulmış . . . Ol oğurka Şanki
37. çkrvrt ilig kanka bizni kodıp
38. ıdalar toyın boltı . . . Mən yimə ilig
39. kan ordusın - - ta ordu karşı
40. kodup şmnanç bolur mən. Siz –
41. – lər yimə etüz - - üjüzlərkə
42. edgülükün körü iş işlənlər . . . Katun –
43. – lar inçə tip tirlər . . . Biz yimə siz –
44. – nidə ödrülüp öni munta kalmaz
45. biz, sizin birlə şmnanç bolur biz.
46. Ötrü Yaşovati katun linxua çeçək –
47. – lig otruğların təgrikləmiş kut
48. təñri osuğluğ səkiz tümən tört
49. miñ kunçuy katunlar birlə idiz
50. karşıdın inip yavaş miñülərkə minip
51. sansız tümən Kitumati kənt ul(uşluğ-)
52. -- lardın ayağ, çiltog alı balık(tın)
53. önüp Supuşpit yimişlig kırağın
54. təgırlər . . . Kəntü kəntü . . . miñü kölüñü –
55. –tip inip yoriyurlar . . . Linxua çeçək –
56. – lig kol osuğluğ kayudıp sınar . . .
57. təñri təñrisi burkan ersər, altın
58. sınar yakın barırlar . . . Yakın təg –
59. – düktə təñri təñrisi burkan adakın –
60. – ta yinçürü töpün yükünür yılınç –
61. – ça, yumşak ayaların kavşurup
62. inçə tip ötünürlər . . . Kop kamığ tınlıg –
63. – lar üzə yarlıkançuçı yüz klp
64. üç asañi ödtə edgü kılınç yığ –
65. – dınsız, təñrim . . . Anın tüzintə töz –
66. – kərinçsiz burkan kutın bultuñuz . . .

40 – cı lövhə buraya girəcək.

XVII bölmə

52.

1. yipçün yimişik yirip tolu
2. tüşər Samptapuşp yimişlikig satıgım
3. alır ötrü Arişdati arxant birlə
4. səñrəm itgəli, tokıqalı tyan yip
5. tuta ülügləyür -- lər. Nə tyan
6. tutmuşta ok yir suv
7. altı türlüg təbrəyür, kam –
8. şayur. . . . Təñridəm kövrüg ün –
9. ləri iştilür . . . Kok kalıkda xua
10. çeçək yağar. . . . Altı kat təñri yiri –
11. ntə kəsigeo Sudani bay ər ərđni –
12. kə olurğluğ mənı mənıləgülig
13. ordu karşılar belgülig bolur . . . . Olde
14. savıg körüp Arişdati arxant külə
15. yarlıkar . . . Ötrü Sudani bay Ər ərđni
16. inçə tip ayıtur . . . Nə oğurka
17. nə tıtağın kültünjüz ərki . . . Arşı –
18. dati arxant inçə tip sözləyür . . .
19. Səñrəm takı bütmezkən itə
20. aşladukta ok altı təñri
21. yerintə siziñə olurğuluq təñ(ri)d(əm)
22. ordular belgülig boltı . . . Anın kül –
23. tüm . . . Ötri Sudani bay ər ərđni bir
24. birə uluğ tört ərđnilik samntapuşp
25. atlıq səñrəm itip təñri burkan
26. başın kamığ bursoñ, kuvrağka
27. buşı birür . . . Anta ötrü ayağka
28. təgimlig Maytrı burkan üstün
eksikdir
arxa
29. edgü kılınçların aşğalı toyın
30. kuvrağnıñ edgülig iş ködüg –
31. lərin bütüñgəli ü(çün) sansız
32. ükün muñadıncıg kü (kəlig) (ər)dəmlər . . .

33. öntürü tenri yalañukuğ ögirtürü,
34. sebintürü Sup - - uspit səñrəm -
35. kə kəli yarlıkar ... Ö -
36. (trü) Sudani bay ər ərđni səkiz
37. (t)ümən tört miñ bayağutlar
38. birlə üç ay küni tenri tenrəsi
39. burkanığ ayar ağırtlayın toyın bolup
40. arxant kutın bolurlar ... Kim kayu
41. altı şakimun burkan şazinıta
42. bay bayağutlar səñrəm itip buşı
43. birsər, vrxar çintək itip buşı
44. birsər, ... əskirişi vrxar səñrəmiğ
45. sansar, buşı birsər, ... vrxar səñrəm -
46. tə təkinlügüg ar* içki buşı bir -
47. sər, ... vrxar səñrəm irtin birtin
48. boşusar, ... tört yıñaktıñkı bursoñ
49. (kuvr)əğlarka süñ, tayak kılısar,
50. (i)glig yatğu evlər itip buşı
51. birsər, ... buyanlığ itip buşı birsər, ... ig -
52. lig, kəmlig, bertük, bəçəl tınlığ -
53. larığ açınsar, vrxar, səñrəm
54. yirin sipirsər, arıtsar, evig, bark -
55. ığ kodup toyın dintar bolsar, baçağ
56. olursar, arıq sxşapt ... - g - . . .

XVIII bölmə

53.

1. (namo) but, namo drm ... namo sarı
2. Antı bu nomluğ saviğ Kitumati balık -
3. ta ukmiş kərgək. Anta ötrü
4. Çaladr yulta erdəçi Çalaprbası atlığ
5. lular kanı tü - - kəl bilkə May -

6. trı burkan - - nıñ lu or -
7. dusunda yağ - - umışın ukup
8. ... (səki)z tımən tört
9. miñ ... -ları bilgə Çala -
10. (dr) ... türlük xua
11. (çəçək) ... burkan

əksikdir

arxa

12. tup Çalaprbası lu kanı tenri tenrəsi
13. burkanığ adruk adruk aşın, içgün,
14. otın, yemin, oyunın, irin yiti
15. gün, yiti tün tapınıp, udunup yiti -
16. nç aya - - sın kavşurup
17. incə ötüg ömünür ... Kop
18. sansar için - - təkı (tınlığ)
19. larığ yarlıkançuçi bilig ...
20. ta kavıra ku - ...
21. lüg küçüm ...

54.

1. ... i ...
2. köñülin vrxar i(stər)
3. burkan körkin, boduğın bəzər, kim -
4. bağ yapşurup ayasar, adılısar nom ər -
5. dnig bursoñ kuvrağığ tapınsar, udun -
6. sar, ol tınlıqlar alku Çalaprbası lu
7. oğrınta kutrulmak yolka təgırlər.
8. Ötrü tükəl bilgə Maytrı burkan lu
9. ordusıntın önüp Kitumati kənt
10. uluştakı tınlıqlarka, yiti kat
11. mal kəntlər içintəki tınlıqlarka
12. sakınu, sözləyü yitincisiz asığ tusu
13. kılı yarlıkap Samantapuşp səñrəmkə kəli
14. (y)arlıkar ... Anta (ötrü) ... ıp uluş -
15. (ta)kı tınlığ ... (sakınç) sakınur

* 46-cı sətirdə ar sözü as olmalıdır.

16. ... d ...

əksikdir
arxa

17. ... kamıǵ

18. ... işidgüçi bolu ...

19. Yıd, tütsüg, xua çeçək, buşı bir –

20. sər, ... üç kat yir suvda edgü at,

21. kü bultaçı bolur ... Konukluk ev, bark,

22. buşı birsər, ... üstün tənri yiriñtə,

23. altın yalañluk etüzüntə ulatı

24. nırvanlığ örün bultaçı bolur ... İdiş,

25. tavar buşı birsər, kop kamıǵ ayunta

26. bilgə biligkə tükəllig bolur. İçkü,

27. ot buşı birsər, ... alku iglər, nızvanı –

28. larıǵ üztələdəçi bolur ... Anın siz bol –

29. ğay siz. Muntada kin tört tımən

30. yaşlıq tmlıǵ ... - ta Çalaprbası

31. atlıq kop ... umuǵı,

32. maǵı ...

55.

1. ka korkunç ...

Pothı ... və üç sətir boş yer

2. Maytrısimit nom bitigdə belgürtmə

3. balık uluşuǵ körüp korkmak, ayman –

4. mak atlıq səkiz yigirmiñç ülüş nom

5. tükədi ...

6. (namo) but ... namo drm ... namo (sañ).

Üç sətirlik boşluqdan sonra XIX bölmə başlanır.

XIX bölmə

6. (namo) but ... namo drm ... namo (sañ)

7. (Amtı) (bu) nomluǵ savıǵ Kitumati

8. (atlıǵ) uluştaki Samntapuşp səñrəm –

9. (tə) (uk)mış kərgək ... Anta ötrü

10. (ayaǵk)a təgimlig Maytrı (burkan)

11. (Ez)rua ünin üç miñ, ul(uǵ) miñ

12. ... yañkurtu uluǵ yarlıkançuçı

13. (köñülin) toyın kuvraǵıǵ ökip inçə

14. (tip) (yarlık) ayur ... Kördüñüzümü siz ...

əksikdir
arxa

15. ... r sögüt

16. ... tört yıñak –

17. tin ... z tıdlar y(a)d(ı)ur.

18. Nanta atlıq tənridəm ...

19. ligdəki təğ kuş kuzǵun –

20. larnıñ işidü kanımsız seviglig

21. ünleri iştilür ... Taǵ töpüsintə

22. mrkt erdnı, önlüg, yılınçǵa yum –

23. şak erdnilerig tüşəp urmış təğ

24. ölən çimgənləri erür ... Tü türlüğ

25. kök, sarıǵ, kızıl, yörün, yipün

26. önlüg əsri kusrı suvdakı, kurǵak –

27. dakı çeçəklər yarılıp, açılıp tək –

28. (ülür), adruk adruk çəñer, təgər; çintan,

29. tamalaptr, abiruş, krbirdə, ulatı (erdni -)

30. lig sögütlər, ağaclar t –

31. takı yimə içgü, otlar yıl –

32. ulunu yapırǵakı, çeçəki tüşi ...

33. ig - ... - arası altunluǵ, kümüşlüğ,

34. vayturluǵ, spririlig sögütləri ... Sö –

35. gütlər tüpintə ... səkiz türlüğ ... - d - ...

36. ... tügəllig suvın tolu ...

37. ... yolları ... r amarı ...

Bu hissə 55-ci lövhəyə daxildir.

01. ... i mən tip sakıñu

02. ... klp ödlər erttükte

03. ... iki türlüğ kılınç

35. ... ıǵ sasılıkta işi
36. ... inizlər tip yala –
37. ... umadın Ezrua
38. ... kodı inip

58.

0. ... süz –
1. – ük köñüli bol - ...
2. – sun kadaǵ sözlüg yinçgə uvşak
3. kurt koñuzuǵ ölürip teñri burkanıǵ
4. təpmiş izintə kəlişür erti ... Tınlıǵ –
5. lar körsərlər, şaki toynlar özlüg --
6. üg ölürlər ermiş tip saki –
7. nzun tip inçə kılur
8. erdi ... Anı kör - üñlər. Ol an
9. taǵ biş çöbik, yavlak ödtəki
10. evdin, bartın önmiş toynlar
11. antaǵ körksüz kılınçlıǵ ersərlər, takı
12. nə ayıtmış kərgək? İgil kərtilər
13. takı yimə Şriqupti atlıǵ bay ər erdi...
14. Teñri teñrisi burkanıǵ ölürgəli sakınıp
15. evinə aşka ötünti ... Taş kapıǵın –
16. ta uy kazıp tolu ört, yalın,
17. köz kodup belgüsüz aǵzın örtüdi ...
18. Anta təgdüktə soklunup tüşsün,
19. incə sakıntı ... Olurǵu tült orup tüşək

Aşağıdan yuxarı dörd sətir əksikdir.

20. təg - ... Şriqupti bay ər ...
21. nomlayı yarlıkap tört kirtü ...
22. titrü körkitip kutǵaru yarlıkadı ... yinə
23. ok Anǵulmalı atlıǵ yol tuzumçı
24. oǵrı erdi ... Bir kılıçın tımənkə
25. bir əgsük kişi, yalañukuǵ ölürdü

26. erdi. Anı kin toǵurmuş anasın
27. ölürgəli sakıntı .... Anı körüp tükəl

arxa

28. ... bükün
29. belgülüg boltı ... Ötrü Anq –
30. qulmalı oǵrı teñri burkanıǵ körüp ana –
31. sm kodup teñri burkanıǵ ölürkəli
32. sakıntı. Anı körüñlər, sizlər, toym –
33. lar ... Asıǵ tusu kıltaçılar ara
34. anada yigrəg bultukmaz ... Edgü –
35. lüg dıntarlar ara teñri
36. teñrisi burkan - ta yigrəg
37. yok erür ... Bu iki kutluǵlarıǵ ölüp --
38. gəli sakıntı ... Yinə yimə Anqulmalı
39. oǵrı ol ok ayunta arxant kutın
40. bulǵuluǵ erdi... Antaǵ yavız kılınçlar
41. kılıtı ... Takı nə ayıtmış kərgək ...
42. adan adan ol ödtəki tınlıǵlar –
43. nıñ körksüz kılınçların yimə
44. ök Açıtaştru atlıǵ ilig kan erdi ...
45. ... - miş kañı ilig bəgig kılınçta
46. bəklətip yiti yüligin adakı ol - ...

əksikdir

47. ... ... Takı yimə Şıvñı
48. ... ölütcü çantal erdi ... Boǵzın –
49. tın önmiş tını üzə alarıp kör –
50. mişkə sansız üküş tınlıǵlarıǵ ölüp –
51. di ... Kinintə takı Şariputri arxantıǵ
52. yimə ölürgəli sakıntı ... Yinə Şariputri
53. arxantka ok süzülti. Yimə ök
54. bir keyikçi ər erdi ... Ke - ...

1. ... kamıǵ dıntarlar ...
2. ... küzədtəçi kop korkmış
3. ... - mək Atırtǵurdaçı ... dyan,sakınç
4. örütü uyurlar ... Nömların
5. öz tözin kamıǵlık tözin adırt –
6. ladaçı bilgə biligin örütü uyur –
7. lar ... Takı yimə edgü aşay küçintə
8. uvutluǵ, uyatlıǵ bolurlar ... Aǵıǵ
9. öglinin edgüsinə küni öritməzlər ...
10. Boş ! Edgü kutluǵ tınıǵların
11. ayaǵın çiltəgin körüp kız kıvır –
12. kak köñül turǵurmazlar ... Üruk amal
13. nırvanıǵ bulurlar. Ödsüz, kolu –
14. suz övkələməz, bulǵanmazlar. Kop kamıǵ
15. tınıǵlarıǵ əmgətməksiz sakınç sak –
16. inǵuçı bolurlar ... Uluǵ uluǵ edgükə,
17. ərdəmkə təgmiş ersər, yimə küvənç
18. köñül turǵurmazlar ... Ança munça
19. müni, yazukı bar ersər, arıtı örtməz ...

arxa

20. ... - yür ... bar antaǵ
21. üküş tınıǵlarıǵ ölür - ...
22. toǵmaz . ... Kaltı Şıvǵı çantal Anǵulmalı
23. oǵrıda ulatı ... tınıǵlar toǵmadı ...
24. Bar antaǵ tınıǵ kiçigkiyə çiməli
25. ölürüp utǵuradı tamuda toǵar ...
26. Ulatı köñüli, köküzi artamış kakaksi
27. avazasay aşaylıǵ tınıǵlar ersər, ... silsik
28. ersər, enətkəkçə bolur türkçə evir –
29. sər, köñül, karım artamak bolur ... Kim
30. kayu tınıǵların uzun ödtə
31. bərü azsız, övkəsiz, biligsiz k - ...

32. bu üç türlüǵ, edgülüǵ, tözlüǵ
33. köñüli katılı, karılı turǵalı u –
34. mış ersər, ... ol antaǵ köñülüǵ tı - ...
35. edgü aşaylıǵ tip titir ... Nə üçün
36. tip tisər, ... bu üç türlüǵ edgü
37. kop adın edgü törülərini t - ...
əksikdir
60.

1. s - ...
2. ölürdi k ... r ....
3. ilig bəg ... türk silig
4. körgülüǵ taǵ səñirin yimərgəli
5. üçün uluǵ toyın etüzin
6. belgürtüp iki yigirmi birə yirdə ...
7. Ötrü yadaǵ baru yarlıkap k - ...
8. tarıkdı. Takı yimə inisi ...
9. - ig kutǵarkalır üçün antiris
10. ... - luǵ tınıǵ osuǵluǵ Aviş
11. tamuka baru yarlıkadı ...
12. ... bramn Urimaya ...

əksikdir

13. ... etüzin
14. ... baru yarlıkadı, yalıǵ
15. yorıyur. Tərs nomluǵ dıntarlarıǵ kut –
16. ğarkalır üçün uvut, avyat
17. – mça sinayu yarlıkap tonsuz, çuba
18. ... ǵ olarnı birlə katılı, yor –
19. ıyu ... yarlıkadı. Yimə bir oǵurda
20. ... aǵarlıǵ, içlig udçı kızı
21. ... satǵalı balıkka baru
22. yarlıkadı ... Yarım volta oǵul silik
23. ... i yarı kurıp köz - ...
24. ... silik ıǵlayu ...

XX bölmə

61.

1. ... r biz munta
2. ... yalınlıq kələmin.
3. sukin öz ilgin öz emüzümüz –
4. ni, karnımızni, uçamızıni, eņinümüzni,
5. butumuznu, başımızni, yüzümüzni
6. bitiyür biz ... Ol əmgəkə süñü –
7. kümüzkə təgi ətimiz, yinimiz yarıtur,
8. yırtılır, örtənür. Yalar tolq,
9. etizmüzdin kan, yiriņ
10. sol ... akar, barmur. Amarıları
11. incə tip tiyürlər. Biz öñrə
12. kişi etüzüntə erkən amranmak
13. köñlün şmnançlar tapa şqşamanilər
arxa
14. – da ...
15. amari incə tip...
16. – da kişi ayunıta erkən satığ --
17. çı, yuluncı uz uzağut erdimiz ...
18. Az kılınçımız küçlük bolup əzik
19. savlar sözlədimiz . ... Taki yimə kodı –
20. kı yavaz ed, tavarlarığ satığka
21. təgzün tip ökdimiz, ... yuvdımız.
22. Adnağunıñ edgü edin, tavarın
23. yirdimiz, yündimiz ... Satığ, yuluğ
24. oğrınta ant antıktımız ... Bir
25. edig, tavarığ alış-biriş oğrınta
26. oņi-oņi mənzin təğşürüp
əksikdir

62.

1. a ...
2. öñrə yalañuk ayunıta erkən
3. vrxar səñrəm sanlığ səngik aşın,
4. içğüsün yidimiz, yuñladımız, admağuka

5. birtimiz. Ornıta bu ağığ
6. kılınç küçintə anta ölüp
7. uluğ tamularda toğdumuz ... Tamular –
8. dın bu pratyakanarak kiçig
9. tamularda toğdıımız ... Munta toğup
10. kızartmış təmirlig, viyirrig
11. tirnaklarımız erür ... Ol antağ tırnakın
12. kəntu etüzümüztəki ... ətimizni, yini –
13. mizni üzüp iskəp yiyür biz ... Suvsə –
14. sar biz, kəntu kanımızni içər biz ... Bu
15. ... tərkomizni biltimiz er ...
16. sər ... - yikəy erdimiz ... ñig
17. ... börtməkəy ... Amarı
18. ... - ni incə tip tiyür biz
19. ... öñrə Şakimun burkan şazanıta
20. teymilər erdimiz ... şankin alplarığ
21. katdıımız, kardımız. Vinay yinçgə, yoriqça
arxa
22. ... - ə
23. ... tolq etüzümüz
24. ... köyürür .... amarı –
25. ları incə tip tiyürlər. Biz öñrə
26. kişi ayunıta erkən iliglər
27. ... tınlıqlar balık
28. bəgləri ... - ig ayğuçısı erdimiz ...
29. Biz iş ayğuçı ... - miz ... kəntü ərkimiz ...
30. küçümüzə küvənip törüsüzün səñik
31. vrxar sanlığ ərin, atın, kızın,
32. kırkım işkə, küçkə, irtkə,
33. birtkə idtimiz, yumşadımız, tartdıımız ...
34. istimiz, tokıdıımız, tonladımız. Adın
35. kişi ornıta yulğak iş, küç
36. işlətdimiz. İrt-birt ... bu
37. ağığ kılınç küçintə anta ö –
38. lür ə - ... tamuda toğdumuz ...
39. Tümen yıl anta əmgək əmgənip,

40. antran kurtulup bu muntağ kiçig
 41. tamalarda toğmış erür biz ...
 42. Kayusı başımızta didim pasak

63.

əksikdir

1. biz ...
 2. öñrə ...
 3. ... kop təvsiz. kürsüz ...
 4. yumşak körk ...
 5. - sar ... kılmiş yazuk
 6. ... Kşanti kılı ökün –
 7. ... ... olar ol ödün tamu –
 8. luğ etüzin tükəl bilgə Maytrı
 9. burkanka yakın təgip kılmiş
 10. ağığ kılınçların kizləmədin, bat –
 11. madın açarlar, yadarlar ... Tükəl
 12. bilgə Maytrı burkan yimə yarlıkan –
 13. çuçı biligin yaruk ıdu yarlıkadı
 14. Ol yarukka börtülüp ol tamudakı
 15. tınığlar süzük köñül öritip
 16. anta etüz kodup tənri yerintə
 17. yalañuk etüzintə toğırlar
 18. Kiçmədin ara ikilə tükəl bilgə
 19. Maytrı burkan birlə kavışırlar
 20. Maytrı tört türlüg kut –
 21. ... - lər ... Amarı üç türlüg
 22. ... tka köñül örütürlər ...
 23. yimə öñrə kişi ayunıta
 24. toğmışta irig, sarsığ
 25. ... təvlig, kürlüg k - ...
 əksikdir
 arxa
 026. ....
 26. .... ağığ ...
 27. ... üstölür

28. ... tıltağın ağığ kılınç
 29. ... - ğimulu uluğı
 30. t - ... ... kəmişip
 31. tamuluğların sp ... l - ...
 32. işidip Samantavrkaş yazıda kuvra –
 33. miş tınığlar amarı Şortapan
 34. kutka təgırlər ... Amarıları
 35. sakırtağam ... Amarıları anağam kut –
 36. ka təgırlər ... Amarıları toyın
 37. dımtar bolup arxant kutka
 38. təgırlər ... Alkunun altun,
 39. kümüşlüg kırtışları bolur ...
 40. (boşdur)
 41. Alku şastrlar boşgunmiş vayba –
 42. yiki Aryaçantri bodisvt kşi
 43. açarı enətkək tilintin toxri
 44. tilincə yaratmış, Prtyarakşit
 45. açarı toxri tilintin türk
 46. tilincə evirmiş Maytrısimit
 47. nom bitigdə igil, kərti kişilər
 48. ... kiçig tamuluğ etüzlərin
 49. ... athğ yigirminç ülüş
 50. tükədi ...

XXI bölmə

64.

bir omuzunç ülüş bir ptr

1. ... - i
 2. ...
 3. ... - miş kərti
 4. ... ayağka təgımlig Maytrı
 5. burkan ... ünün toyın
 6. dımtar ... incə tip yarlı –
 7. kayur, küseyür - mu sizlər, toyın

8. lar ağıg kılınçlıg tınlıgların,
9. ağıg, yavlağ tüzlərin, təginmişlərin
10. yügəru körgəli ayaların kavşurup
11. toyınlar incə tip ötünürlər ... Anı –
12. sız küsəyi təkinür biz, tənrim ... Ança
13. sözləmişlə turum ara ... tört –
14. dın yınak kök kalık ...
15. ... anın yür - ...
əksikdir
arxa
16. t ... bilgə...
17. ... - gəli ...
18. ayunıta
19. sarsıg şavlıg ...
20. kəntü kılınmış yazuklar ...
21. kılı ögrənmə - ...
22. – lir. Ol antağ türlüg
23. tınlıglar ilki təkı yavız
24. ögrətiqlər üçün tükəl
25. bilgə Martrı burkanıg körüp köñ –
26. ülintə incə sakınç sakınur –
27. lar ... Bizni tükəl bilgə Maytrı
28. burkan körməzün erdi .. Bu yimə
29. ... tənri yalañuk kuvrağı
30. ... erdi ...

65.

bir omuzunç ülüş üç ptr

1. özğay, kurtulğaylar ... Anı eşidip
2. ol tamuluğlar ikilə kolların örü
3. kötürüp uluğ ünün ıglayu Maytrı
4. burkanka incə tip ötünürlər ...
5. İncə ök erdi bəgimiz ... Antağ ok
6. erdi kañımız ... Səñrəm sanlıg
7. səñig tülün, tüşəkin
8. ətimizkə, yinimizkə təgürü tükən –

9. timiz ... Arıg arıg şznıg küzədmədimiz ...
10. Yam işin işləmədimiz ... Yoksuz savlar,
11. sözlər ertürdümüz ... Amtı ol yazukla –
12. rımıznu kşanti kılı ötünür biz. Tərk
13. ödüp bu əmgəktin kurtulup sizin
14. nomuñuznu ukmak bolzun. Ötrü
15. tamuluğlar tükəl bilgə Maytrı burkan
16. ... tamuluğlar ...
17. ... edgü ... təvlig
əksikdir
arxa
18. kürlüg ersərlər, təlim üküş yaz –
19. uklarıña korkunçsuz, aymançsız ersər --
20. lər, kşanti kılı içkirməduk ersərlər,
21. olar ol oğurda açıg əmgəkkə
22. təgmiş ersərlər, ... yimə ilkidəki
23. yavaz ögrətiğ - lərinə inçə
24. sakınç sakınur - lar ... Tükəl
25. bilgə Maytrı burkanıg körəlim
26. erti ... Bu tənri kuvrağı yimə bizni
27. körməzünlər erdi ... Bizni münümüzni,
28. yazukumuznu Maytrı burkan ukup
29. yığılmış kuvrağka yarlıkamazlar erdi ...
30. Bu munça sakınç sakıntuklarında
31. ağıg kılınçlıg yıl - ... - up evirip
32. ... tamular ... ... tükəl
33. bilgə Maytrı burkan ... d ...

66.

Yuxarıdakının davamıdır

1. ... i ... İm ötürür ...
2. Amarılar incə tip tiyürlər. Biz
3. yimə öñrə Şakimun burkan şaz –
4. mınıta şmnançlar erdimiz ... Küni
5. kıvırkanmak köñlin adın adın
6. toyınlar şmnançlarınıñ bar yok mün –

7. lərin yazukların ... rti kişi –
8. lərkə aşığlayı sözlədimiz ...
9. Şmnanç bolmak edg - ...
əksikdir
arxa
10. ... - kü yimə ... l ... l ...
11. Amtı tillərinizləni öntürün –
12. lər. Ol yazukunuzlərin kinin
13. kızgıtın kötürünlər. Ötrü bir
14. berə uluğ tilimizni ağzımıztın
15. taşgaru tartıp tük tümən yıl ör –
16. tlüg, yalınliğ sapanın tilimizni sapan –
17. layurlar ... Antağ ağır əmgək
18. ... - up amtı bu prt

67.

əksikdir

1. yimə ol ...
2. adruk körklüg...
3. taluluğlar katığ ö - ...
4. – yü tükəl bilgə Maytrı burkan ...
5. – gəli kəlirlər ... Amarıları ...
6. etüzlüglər viyir tumsukluğlar,
7. aşığ kılınçlığ, örtlüg, yalınliğ
8. kuzğunlar oksuz, təginesiz
9. yumğaklarığ buza, butarlayı ...
10. ... - iləri örtlüg, təmirlig ...
11. ... yörgənişi kidirti adruk
12. adruk kuş, keyik başlığ ... taşu
13. ... örtlüg, yalınliğ...
14. öz kuruğ ...
15. amarıları b - ...
16. mənizlig - ...
17. kolların - ...
əksikdir
18. ... baş b - ...

19. ... səqrəm sanlığ
20. ... - ig alır, kəriyur
21. ... adın kişilərkə
22. ... - lər ... edgü kutluğ
23. bizni köyüp tıdılar, ötlə –
24. dilər tip nomlayurlar erdi
25. ... səniğ səqrəm sanlığ edin,
26. tavarın yimənlər, yunlaşmalar ...
27. ... Birük yiyür yunlaşur ersər, ...
28. ol ödün Aviş tamuda açığ
29. əmgək əmgəngəy sizlər ... Biz yinə alku
30. eriglərin, ötlərin almadın
31. ... kılıkımızni tükəl
32. ... etüz az
33. ... - z ... antran
34. ... tamularda
35. ... - r öksüz

XXII bölmə

68.

iki otuzunç ülüş bir ptr

1. Amtı bu nomluğ saviğ Smantavrkaş yazı –
2. da ukmtş kərgək ... Anta ötrü
3. kök kalıkda, türlüg, tümənlig
4. örtlig, yalınliğ kara bulıt osu –
5. ğlığ tütünlüg ... - ikənmiş uluğ
6. etüzlüg ulıyü, sıktayı
7. korkınçığ, önlüg,
8. mənizlig tamuluğlar kəlir
9. lər ... Ol tamuluğlarığ körüp Samanta –
10. vrkaş yazıdaki kuvramış kuvrağ
11. aqsız korkup, ayınıp sansarlığ
12. mənji toğanı bərkisizin, mənüsü –
13. zin, münin, kadağın sakınıp
14. incə tip tiyürlər. Altınç kün

15. tənri toğmış ödtəki tæg örtin,
16. yalının yörgənmiş etüzlüklər ...
17. ulımak, mönrəmək ünləri iştilür.
18. Nə a - ...

əksikdir
arxa

İki otuzunç ülüş bir ptr

19. Amarıları örtlüg, yalınlıg kızıl
20. bakırlıg naralar içintə bəklənmiş
21. amarıları ikin ikin örtənür ...
22. Işıqların örtənmiş təmirlig
23. kızartmış ... - lərin bir ikinti -
24. şkə ... kulğakra
25. sançışu tamu ərkliqləri
26. təgrə tolu yorip örti -
27. üg bı, biğün öz konukın sança
28. amarıları kızartmış təmirlig kaz --
29. gükler bir ikintişkə kulğakra
30. tokışu kəlirlər ... Amarıları kızartmış
31. təmirlig çomakların başka
32. tokışu yoğrutça miyilərin sançışu
33. yiyürlər ... Amarıları örtlüg,
34. yalınlıg irpəklərin bir ikintişkə
35. irpəkin irpəşü kəlirlər ... Amarı -
36. ları kolların ... izlə - ...

69.

əksikdir

1. ... -ltim utmak -
2. igidmək ... üç ağılık
3. nomuğ ... - lıg sözlədimiz. Kuvr -
4. ağılıg evlərig yalnız anantımız,
5. ərksintimiz, adnağuka birdimiz ... Amranmak
6. biligin bir ikintişkə savıg
7. etüznü artadımız. Ağançu, tağun
8. sav sözlədimiz ... - luğlarıg birlə kaltı --
9. miz, kardımız. Titsi kuvrağ yığdımız. Ödsüz,

10. ərksiz boşğurdtumuz . Səniğ sənrəm
11. sanlıg idişin, tavarın ananı
12. alıp işlətdimiz, adnağuka birdimiz.
13. Yirin, suvın, bağıın, borlukın,
14. ərin, atın oklatdımız ... Sənrəm
15. sanlıg edin, tavarın artadımız,
16. ayamadımız, açınmadımız... Ol antağ ağığ
17. kılınç kılıp uluğ tamularda toğ -
18. dumuz ... Antran kurtulup amtı bu
19. kiçig tamularda toğmış erür biz ...
20. Kayu ödün, tənrim siz, tükəl bilgə
21. Şakimun burkantın tigin ögə
22. ... - d.

əksikdir

23. biz bu ...
24. başlıg, əmgəklig ...
25. tamudın idman ... təgin -
26. ür biz, tənrim ... bu əmgəkimizni boşuyu
27. birin ... Anta ötrü tükəl Mayrı
28. burkan yarlıkançuçı biligin ol
29. tamuluğlar üzə yaruk yarlık idu
30. yarlıkar. Ol yarukka börtülüp
31. tamuluğlar antran kurtulup Kitu -
32. mati kənt uluşta ulatı səkiz
33. tümən tört miñ ordnilig
34. balıklarda ayun tutarlar. Tərk
35. ödün uğladıp bedüp tükəl bilgə
36. Mayrı burkan nomıta toyın bolup
37. arxant kutıña təgırlər. Anın
38. bilgə kişi köñülüg, kögüzüg
39. arıg, turuğ tutmuş kərgək, kılmış mün,
40. yazukka ökünç köñül öritmiş
41. kərgək. Kim antağ antağ asıgka, tusuka
42. təgmək bolur ... Vaybaş şastrlıg noş
43. suvsuş içmiş kutluğ Aryaçantri bodistv

44. kiş açarı enətkək tilintin toxri tili –
45. nçə yaratmış, Prtyarakşit açarı
46. toxri tilintin türk tilinçə
47. evirmiş Maytrısimit nom
48. bitigdə kiçik tamuluğlar ...

XXIII bölmə

70.

Üç otuzunç ülüş bir ptr

1. Namo but, namo drm, namo sañ
2 boşdur.
2. Amtı bu nomlığ saviğ k --
3. Kukutapit tağka Smantavrkaş
4. atlığ yazıda ukmış kərgək.
5. Anta ötrü adan yük - ...
6. ödtəki otın, yalının yörgən -
7. miş uluğ bödük buht osu --
8. ğluğ sansız, tümən, koltı nayut sanın -
9. ça kiçik tamuluğlar kəlirlər ...
10. Amarıları otun, iğaç
11. osuğluğ etüzləri, amarıları
12. ot, yük osuğluğ koptın ...
13. otun örtəni yala ulıyu, möñrəyü,
14. yığlayu, sıktayu kəlirlər ... Ayağka
15. təgimlig Maytrı burkanığ körüp
16. Kim öñrə kişi etüzintə
17. erkən üç erdnig aklağucu
18. sarsığ, salığ təvlig, kürlüg, urunçak
19. yigüçi ersərlər, ... olar incə tip
20. sakınç sakınurlar ... Tükəl bilgə
21. Maytrı burkanığ körməlim erdi, ... nomın
22. işidməlim erdi, ... burson kuvrağ erdni –
23. sin yimə körməlim erdi ... Ança
24. sakınç sakıntukta ikilə olarnı
25. ağığ kılınçlığ yil tokıp uluğ tamu –
26. larda kəmişür. Nə üçün tip tisər,

27. kim ilkidə kişi etüzintə erkən
28. burkanığ burson kuvrağı birlə
29. sevməz, avramaz ersər, nomçı bilgələrığ
30. nomlayu olurur körüp nomın işidiksə -

arxa

31. ... - rup yorıp barğucu
32. ... antağ türlüğ tınlığ
33. tükəl bilgə Maytrı burkan birlə tuşsar,
34. ... ilkidəki yavlak ögrətiğ
35. ... - ri ... işidgəli
36. ... örgüləri ... Maytrı
37. burkantın azsarlar,
38. ... kələçi (?) kin kələçi
39. burkanlarığ yimə körməzlər ... kim
40. yimə tözüp, yumşak köñüllüg
41. təvsiz, kürsüz kılınçlığ burkanığ
42. nomın burson kuvrağığ nomçı,
43. törüçilərığ sevgüçi ersərlər,
44. ötrü tükəl bilgə Maytrı burkanığ
45. körüp antağ sakınç sakınurlar.
46. Biz tükəl bilgə Maytrı burkanığ
47. kutıñ yakın təggəli yüzin
48. körgəli bolalım erdi ... Kəntü tsuyumuz -
49. nı, yazukumuznı açalım, yadalım
50. erdi... Bizin ilkidəki kılınç
51. kılınçımıznı yığılmış kuvrağka
52. yarlıkazun erdi ... Ança sakınç
53. sakınıp ol tamuluğlar ... tükəl bilgə
54. Maytrı burkanka yakın təgip
55. uluğ ünün incə tip ötünür –
56. lər ... Təñrim, biz öñrə yalañuk
57. ayunıta erkən iliglər, bəglər,
58. atlığlar bolup kəntü ərkimiztə
59. ötrü vrax səñrəm sanlığ səñik
60. edin, tavarın basınıp koptumuz, ...
61. tartdımız, yaşuru, baturu oğurladımız.

71.
Üç otuzunç ülüş tört ptr.

1. Çanakların kızartmış kızıl bakır suv –
2. suşup içərlər, kayısı - ...
3. – rinteki ətlərin, yi - ...
4. iş ... p yiyürlər, kayısı ...
5. – lərintə örtlüg, yalınlıg ...
6. silik – lər bığa ...
7. ərksinü turuğ --- kayısı tolp
8. ötüzi örtə - nü yala uluğ
9. ünün ıglayu, sıktayu Maytrı burkan
10. tapa kəlirlər ... Kim yimə öhrə
11. sarsıg, salık köñüllüg, təvlig, kür –
12. lüg kılınçlıg ersərlər, üküş tsuy
13. yazuk ... ökünç
14. ... - sər ...
15. ... - zləyü
16. ... - lar
17. ... burkanıg körüp
18. ... - rlər ... biz ...
19. tükəl bilgə Maytrı burkanıg artı
20. körməlim erdi... Bu kuvrağ yimə biziñ
21. ağıg, yavlak kılınçımızni ukmazunlar
22. erdi. Ança sakınç sakıntuklarınta
23. ötrü olarnı ağıg kılınçlıg yil
24. yanturup, kötürü iltip uluğ tamular –
25. da kəmişür ... Kayuları yimə yılıg,
26. yumşak köñüllüg təvsiz, kürsüz
27. kılınçlıg ersərlər, kılınmış tsuyaların
28. ökünü tiyit kşanti kılı ögrən –
29. muş ersərlər , ... olar öhrəki ögrə –
30. tig ... inçə sakınç sakıntı –
31. lar. Tükəl bilgə Maytrı burkan

32. bizni körzün erdi. Bu yığılmış kuvrağ
33. biziñ yavaz kılınçımızni ukzun
34. ... erdi... ança sakınç
35. sakıntılar. Tükəl bilgə Maytrı burkan –
36. ka yakın təgip uluğ ünin
37. inçə tip ötünlər.
38. Ayağka təgimlig
39. teñrim ... biz ilkidə yalan –
40. uk ayunınta erkən ağır ağıg
41. kılınç kılınımız. Anıñ utlısın,
42. tüşüp amtı tamuluğ etüzin
43. təginür biz ... amtı, teñrim, tsuyumuzni,
44. irinçümüzni açar biz, yadar biz.
45. Buluñ ... tiyit
46. kşanti...
47. –lar tamu ... tükəl bilgə
48. Maytrı burkan ...
49. ötünlər... ..
50. tınlıglar nə ağıg kılınç küçintə
51. bu muntağ adruk adruk əmgək təgi –
52. nürler ... Ötrü tükəl bilgə Maytrı
53. burkan inçə tip yarlıkayur ... bul ...
54. öhrə Şakimun burkan şazanınta
55. burson kuvrağ tapıgçısı silik –
56. – si erdilər ... Amarı süçig ülədəçi,
57. tunurçı erdilər ... Kamıg burson kuvrağ
58. üçün anutmış ağıg, işgüg silik –
59. li öhrə yiyür, içər, yunlayur ...
60. – ka yimə köñülçə birürlər.
61. ... Timin ök burson kuvrağ –
62. ka birürlər erdi... Ol tınlıglar

72.

Üç otuzunç üllüş biş ptr.

1. Anta ölüp sənig yidəçilərin
2. burson kuvrağda önrə aşadaçi –
3. İarın ornı, uyası Aviş tamu
4. üçün Aviş tamuda toğdılar...
5. Antran alpın əmgəkin
6. ozup kurtu - - lur. Amti bu
7. kiçig tamular - - da toğdılar.
8. Kayu aşçılar erdi ... Olar
9. amtı kızartmış isiçlər, irikilər
10. üzə kötürüp sızğurmuş kızıl
11. bakır örtlüg kamıçın susup
12. içərlər ... Kayusı yimə tumurçı erdi –
13. lər. Oları yimə amtı örtlüg,
14. təmirlig tilgənlər kolların,
15. koltukların bıçar uşar. Kim yimə
16. süçig suvsuş üləgüçilər erdi -
17. lər ... Olar amtı örtlüg, yalınliğ
18. burnaç eninlərintə kötürüp
19. sızğurmuş kızıl bakır içərlər...
20. Kim yimə aş, içgü oğurlap yigüçi –
21. lər erdi. Olar amtı kəntü etüzlərin
22. ... - rın üzüp, iskəp yi - ...
23. ... - d r ol tamuluğlar ...
24. ... tükəl bilgə Maytı burkanka
25. ... inçə tip tiyürlər.
26. ... erdi. Ayağka təgimlig
27. ... erdi...

əksikdir

arxa

28. sakınçsız, busuşsız Yam Kuzalavaks
29. kılurlar erdi ... Birükin biz kamığ
30. kuvrağın təgingülüg anutmış
31. aş, içgü önrə yimədimiz, yuqlamadımız
32. ersər, alku   tənri yirintə

33. toğay erdimiz ... Tənri yirintin
34. kodı inip Şanki çkrvrt
35. ilig kan   bilgə mənı
36. mənıləp an kinintə sizin şaz –
37. anıqızta uluğ edgükə təggəy
38. erdimiz ... Nə üçün tip tiser,
39. bizni osuğluğ ok tapıççılar
40. erdilər ... Kim açsız, suksuz köni
41. köñülin burson kuvrağığ tapın –
42. tı, uduntılar ... Olar alku tənri
43. yirintə toğdılar ... Tənri yirintin
44. kodı inip Şanki çkrvrt ilig
45. kan bilgə tənri mənisi mənı –
46. ləp kininə nırvan mənisin
47. bultaçı bolğaylar ... Biz yimə az ,
48. almır köñülümüz küçlüg bolup
49. söz kılınmızını tıda umadımız.
50. ... - lig kuvrağ, tənjin ... aş,
51. içgüg yidimiz, yuqladımız.
52. –in anta ölüp Aviş tamuda
53. olurdumuz ... Aviş tamudın ozup,
54. kurtulup - i bu kiçig tamu ...

73.

İki otuzunç üllüş yiti ptr.

1. Tariğ, uduğ kılmanın kirtgünçlüg
2. upasılarnıñ birmiş buşılarnı
3. tapınur erdilər ... Ol tıltağın biz
4. tıtsılarığ boş idmiş üçün anta
5. ölüp kamığın tamuda toğdumuz ...
6. Tamudın ozup   bu kiçig tamular
7. da toğmış   erür biz ... ..
8. körünlər,   bəglərimiz, munta
9. toğur, örtənür, yalar biz... Bakşı

10. boltaçılar, açarılar öñrə yori –
11. yur biz. Yan udu tıtsı boltaçılar
12. örtlüg, yalınlıg etüzin ört –
13. lüg çomaklar tuta bizni tokıyur,
14. incə tip tiyürlər. Sizlər bizinə
15. umuğ, mağ bolğalı sakıntıñızlar ...
16. erdi... Öz etüzünüzlerni, bizni
17. yimə urunçak yidiñizlər. Amtı
18. yazukumuznu bilinür biz, ukunur biz.
19. Kop tsuyda, yazukta boşunu ötü –
20. nür biz. Kşanti bozlun ... Amarıları
21. incə tip tiyürlər ... Biz yimə öñrə
22. toyınlar, şmnançlar erdimiz ... Səñig
23. səñrəm sanlıg soçusı az erdi. Mənk,
24. sunçuk, kidiz töşəkde, ulatı idişin,
25. tavarın yalnız ərksinip məniñ
26. ol işlətdim andın adın kərtilər -
27. – ka yimə ök tartıp birür ertimiz
28. Ol tıtağın anta ölüp uluğ
29. tamuda toğdumuz ... Tamudan kurtulup
30. kiçig tamularda toğdumuz ... Munta
31. toğup toyın başlıg şuşutsı azan
32. mançak tült, töşək, tağar

arxa

33. keyiz, sunçuk, isiç, bukaç, burnaç
34. etüzlüg erür ... Tolp etüzümüzün
35. ötin örtənür, yalar ... Bu əmgəkin
36. ölü yimə umaz biz ... Amarıları incə
37. tip tiyürlər ... Biz yimə ilkidə
38. Şakimun burkan şazanında toyın –
39. lar, Şmnançlar erdimiz. Səñig
40. səñrəm sanlıg tarıglıg yirin,
41. kalınlıkların, borlukların, sög-
42. ütün, yimişin əksinip adın igil
43. kərtilərəkə birdimiz ... Özümüz yalnız –

44. uz inləp ərksintimiz, yidimiz, yunladımız.
45. Ol tıtağın anta ölüp uluğ
46. uluğ tamularda toğdumuz ... Tamudın
47. kurtulup bu kiçig tamularda
48. toğmış erür biz ... Munta toğup
49. kayusı kalınlık, etüzlüg, kayusı
50. kalın etüzlüg, kayusı söküt
51. etüzlüg, kayusı ataz etüzlüg
52. alku toyın başlıg erür biz... turka –
53. ru otın yalar biz ... etüzümüz ...
54. üzə örtlüg taş sası yağar .
55. Amarıları incə tip tiyürlər.
56. Biz yimə öñrə Şakimun burkan
57. şazanında toymılar şmnanç –
58. lar erdimiz ... Səñrəmlərdə erip
59. bir künki, bir aykı, yarım aykı
60. yakşısı iş ayğucu boltumuz ...
61. Burson kuvrağ aşın, içgüsin
62. bağrağı kılınçın tapsız, tañsız
63. kılıtımız ... Yana təgimsiz kişiləri
64. aşatdımız ... Ol tıtağın anta

74.

Üç otuzunç ülüş tokız ptr.

1. Amarıları uluğ bödük inəklərin
2. eñinlərintə yüdə etüzləri o - ...
3. örtlüg, yalınlıg bı biçək yağa
4. kəlirlər ... Amarıları kuruğ süñüg,
5. köyük etüzi örtənü köyə kəlir –
6. lər ... Amarıları uzun, turkaru
7. kəntü saçlar - -ında kömü –
8. lür içtin sınıar kurt
9. kavşayu, yıdıyu, sasıyu kəlirlər ...
10. Kim yimə yaşut, batut kılınçlıg
11. tsuy, ağıg kılınç kılıp ökünç
12. köñül örütməgüçilər. Olar inçə

13. tip sakıurlar. Bizni tükəl bilgə
14. Maytrı burkan körməzün erdi... Bu
15. yığılmış kuvrağ biziñ münümüzni,
16. yazukumuznu ukmazun erdi ... Ança
17. sakınc sakıntuklarında ötrü ağığ
18. kılınçlığ yil kəlip yanturu evirip
19. uluğ tamularda kəmişür, karañğudın
20. karañğuka barmış osuğluğ bolurlar.
21. Kim yimə tözüp, yumşak kılınçlığ,
22. könü kirtü biliglig ersərlər, ... kəntü
23. münlərin, kadağların körünüçi
24. ersərlər , ... kılmış tsuyaların, irinçü -
25. lərin tiyit kşanti kılı ögrənmiş
26. ersərlər , ... olar tükəl bilgə Maytrı
27. burkanığ körüp inçə sakınc sakınur -
28. lar ... Bizni tükəl bilgə Maytrı burkan
29. körzün erdi ... Ança sakınc sakı --
30. ntukta tükəl bilgə Maytrı burkan -
31. ka yakın təgip uluğ ünün inçə

arxa

32. üntəyürlər ... ayağka təgimlig
33. tənrim, ... biz öhrə kız kışğa ödtə
34. Şakimun burkan şazanımta ağığ,
35. yavlak, körksüz kılınçlar kılıtımız .
36. Anıñ utlısın, tüşin uzun
37. ödün təgint - - imiz. Amtı biziñ
38. tsuyumuznu, irinçümüzni
39. açar biz, yadar biz. Kop irin
40. çüdə boş bolalım. Kşanti bolzun.
41. Ötrü toyınlar tamuluğlarığ körüp
42. tükəl bilgə Maytrı burkanka inçə
43. tip ayıtı ötünürlər. Ayağka
44. təgimlig tənrim, kimlər ərki bular
45. muntağ əmgəklig nə ağığ kılınç
46. küçintə bu muntağ ayunlarda
47. toğdılar ərki ... Ötrü tükəl bilgə

48. Maytrı burkan inçə tip yarlıkayur .
49. Kim olarnın ət, yumğak
50. etüzlüklər ... təmir tumşukluğlar,
51. kargalar, kuzğunlar örtlüg,
52. yalınlıg etüzin ət, yumğak
53. etüzlüklərig soka talmayu
54. yiyürlər ersər ... olar öhrə ayun -
55. ta koyup ölürgüçi ətçilər erdi.
56. Yarlıkançsız köñülin erüş üküş koyun.
57. kuzıg isig özlərintə adırdı -
58. lar , ətlərin, kanların yidilər, ...
59. içtilər, sattılar, yuñladılar ... Ol
60. ağığ kılınç küçintə anta ölüp
61. tamuda toğdılar ... Tamudın ozup,
62. kurtulup amtı bu ət, yumğak etüzlüg

75.

Üç otuzunç ülüş on ptr.

1. kiçig tamularda toğmış erürlər.
2. Kim yimə ol örtlüg, yalınlıg torlar
3. içintə yörgənmiş əmgəklig tınlıg -
4. lar ersərlər, ... olar öhrə ayunta
5. añçı, mañçı, keyikçi ertilər ... Sansız
6. tümən keyik - - lərig ölürdi -
7. lər ertilər ... Ol tıltağın
8. anta ölüp tamuda toğdı
9. lar ... Tamudın kurtulup amtı bu ört -
10. lüg torların yörgənmiş etüzlüg
11. kiçig tamularda toğmış erürlər.
12. Munta toğup sığun, muyğak başlıg,
13. ımğa, təkə, adğırak, sukak başlıg
14. tamuluğ tınlıglar kəlip üç adrı
15. süñüp olarnı oksuz, təginçsiz öz konukra sançarlar,
16. tartarlar. Əmgək -
17. lərintə auu tisər, arıçı muñ tisər,
18. buyançı bolmazlar ... Kim yimə ol başsız

19. kögüzlərintə yüzlüg, mənzilg
20. kollarm örü kötürüb örtənür,
21. yalarlar ersər, olar önrə kişi
22. ölürdəçi çantallar erdilər. Sansız
23. tümən yalañuklarığ ölürdülər ...
24. erdi. Anı üçün anta ölüp tamu –
25. da toğdılar ... Tamuda ozup, kur –
26. tulup amtı bu kiçig tamularda
27. toğmış erürlər ... Munta toğup başsız
28. kögüzlərintə yüzlüg, mənzilg
29. bolup örtədə, yalında yörkənü
30. kollarm örü kötürüb ulıyu.
31. sıktayu mini tapa ... ..

arxa

32. Kim yimə ol uluğ bödük inəklərin,
33. kapların əñinlərintə yüdüp
34. ağır yük kötürmüş osuğluğ üs –
35. türti örtlüg, yalınluğ bı bıçğu
36. etüzləri üzə yağar ersər, olar
37. amarıları açsık kılı
38. nçliğ төvlig, kürlüg köñ –
39. üllüg erdilər. Kariçin, çik –
40. in, kürin, kirlikin tınlıqlarığ
41. ardılar, yuvdılar ... Ol tiltağın
42. anta ölüp tamuda toğdılar ...
43. Tamudın kurtulup amtı bu kiçig
44. tamularda toğup kəntü altınka
45. inəklərin, kapların yüdə yoriyur –
46. lar... Amarıları adınının amrak –
47. in yarıp amradaçi erdilər . Ol aý –
48. ıg kılınç küçintə tamuda toğdı –
49. lar. Tamudın qurtulup amtı bu
50. kəntü uvut yirlərin əñinlərintə
51. yüdə örtənü yala yoriyurlar .
52. Amarıları önrə ayuntada bəg,
53. işi bolup ər , at , kul, küñləri –

54. niñ aş , top, yigü, içkürlərin
55. istilər. Ol aýıg kılınç küçintə
56. amtı bu kəntü böklərin arıg
57. yükçə əñinlərintə yüdə örtənü
58. yala yoriyurlar ... Kim yimə ol kuruğ
59. sünüg küvrə etüzlüg otda
60. örtənirlər ersər, olar önrə
61. ayunlarda taş köñüllüg savıg
62. sözlən ... erdilər. Turkaru
63. ... itər, bədizənürlər erdi ...

76.

Üç otuzunç ülüş bir yigirmi ptr.

1. tült, töşəkləri ...
  2. alku səñrəm sanlıg səñik ...
  3. - kin anta ölüp Aviş tamuda toğar
  4. lar. Sansız tümən yıl anta əmgök
  5. əmgəntilər ... Antran kurtu –
  6. lup amtı bu Pratikanaarak
  7. kiçig tamu - - larda toğmış
  8. erür ... Anı işidip ol tamuluğ –
  9. lar ikilə uluğ ünin ulıyu, sıktayu
  10. tükəl bilgə Maytı burkan ...
- əksikdir*
- arxa*
11. ... kü - ... örtənü
  12. ... əmgənür biz ... Amtı, teñrim,
  13. yazukumuzni, irinçimüzni bilinür biz , ...
  14. ukunur biz. Kşanti bolzun ... Anta
  15. ol tamuluğlar tükəl
  16. bilgə Maytı burkanın
  17. yaruk yalrı - - kına börtü –
  18. lüp köñülləri, kögüzləri
  19. ... umaduk üçün ol tamuluğ etüzlər
  20. tamudın ozup, kurtulup yalañuk ayunı –
  21. nta toğarlar ...

77.

[11. yuxarıdakının davamı ola bilər]

1. ... anta
2. ... - umuz ... tamudın kur -
3. tulup ... Pratyakanarak kiçig
4. tamularda toğmuş erür biz ... Munta
5. toğup özün örtlüg, yalınlıg
6. tülərimiz kəntü saçımızta batılıp
arxa
7. etüzümüz itər ...
8. yapığımız, əmigimiz örtlüg, yalınlıg
9. köñüllərin təbrətür. Silik
10. inçə tip tiyür erdimiz. Məniñ bu etüz -
11. üm yalınuz sini üçün belgürmüş erür.

78.

Üç otuzunç ülüş iki yigirmi ptr.

1. körüngüçilər ... Olar tapa kəlip
2. kılmiş yazukların kşanti kılı -
3. lar. Olar munta etüz kodup yalañ
4. uk ayunıta toğarlar. Mini tapınıp,
5. udunup uluğ edgükə təgdəçilər ...
6. bolur ... Anı işidip ol
7. kiçig tamu - - luğlar uluğ
8. ünün möñ - -gəyü inçə
9. tip ötünürlər ... İnçə ök erdi ...
10. Ayağka təgimlig tənrim, antağ
11. ök erdi. Yarlınkağuçı biliglig
12. tənrim, biz ilkidə amarı koyun
13. ölürgüçi əmçilər erdimiz ... Erüş
14. üküş koyun, toruğ yıldı ölürmiş
15. üçün tamuda toğdumuz. Tamudın
16. kurtulup amtı bu kiçig tamular -

17. da toğdumuz ... Munta toğup örtin,
18. yalının yörgənmiş uluğ bödük
19. ət kötkilər osusluğ etüzlə -
20. rimiz erür ... Viyir tumşukluğ kargə,
21. kuzğun, karakuş, təglikənlər
22. kəlip buza butarlayu etüzümüzni,
23. yinimizni üzüp, iskəp tançu tançu
24. yiyürlər ... Açığ əmgək təginür biz .
25. Amtı, tənrim, münümüzni , yazukumuz -
26. nı bilinür biz. Kəp irinçüdə boş
27. bolalım. Kşanti bolzun ... Amari
28. inçə tip tiyür ... Biz öñrə
29. keyikçilər erdimiz. Erüş üküş keyik -
30. lərig isig özlərintə öñi
31. kılıtımız. Sansız tünən keyiglərig

arxa

32. balık başlıg kılıtımız ... Ol tıtağın
33. anta ölüp uluğ tamuda toqdu -
34. muz ... Tamudın ozup, kurtulup
35. amtı bu kiçig tamularda toğmuş
36. erür biz ... Munta toğup örtlig,
37. təmirliq tor - - ların yörgənmiş
38. uluğ bedük etüzümüz
39. erür ... Yinə yimə toñuz
40. başlıg, sıgın başlıg tamu -
41. luğ özütler təgrəmiztə yorıp
42. üç adrı sünün sançarlar,
43. tartarlar. Əmgək, tolgak təginür
44. biz ... Amtı, tənrim, tsuyumuzni, yaz -
45. ukumuzni bilinür biz. Kşanti bolzun.
46. Amarıları inçə tip tiyürlər ...
47. Biz öñrə kişi ayunıta erkən
48. kişi yalañukuğ ölürtəçi çantal -
49. lar erdimiz ... Üküş yalañuklarıg
50. özümüz ölürdümüz, üküşüg
51. adnağuka ölürgəli aydımız ... Ölürü

52. murmıŝın k r p  girdimiz, sevinti –
53. miz.  l rt ci kiŝiler birlə t z
54. k n ll g boltumuz.Ol tıltağın
55. anta  l p tamuda toğdumuz
56. Tamudın kurtulup amtı bu ki iğ
57. tamularda toğmıŝ er r biz ... K r  –
58.  l r, bilg l rim! Baŝsız, boyunsuz k  –
59. g zt  yüzlüg, m n zlik et z –
60. imiz er r. Oksuz, təginçsiz ot,
61. yalın içintə örtənür biz ... Et z –
62.  m z  z   rtlik, yalınlığ
63. bı, bıçğ u yağar. Kolumuznı  r 

XXIV bölmə

79.

T rt otuzunç  l ŝ biŝ ptr.

1. ar yim  kıl mıŝ, ar yim  kuvratmıŝ
2. bolurlar ...  tr  t k l bilgə Maytrı
3. burkan in    tip yarlıkayur. Biŝ türlüg
4. tıltağın tmlıglarını kıl mıŝ tsuy,
5. irin l ri kıl mıŝ, kuvratmıŝ bolur ...
6. Toyınlar in    tip  t n rl r.
7. Kayu erki   teqrım, biŝ
8. türlüg tıl   tağlar t k l
9. bilgə Maytrı burkan in    tip
10. yarlıkayur. Bilip, ukup kıl mıŝ otsuz,
11. emsiz,  r nt gsiz kıl mıŝ ers r, ağığ
12. kılınçların t grikl miŝ ers r ... ağığ,
13. yavlak, uthlığ ers r, ... bu biŝ türlüg
14. avantlar t k l ers r, ol tmlıg uz –
15. atı tamuda toğar ... Anın bilgə ...
16. oğlı, kızı kıl mıŝ ağığ kılınç
17. basa  k n  könül  ritil r.
18. Toyınlar in    tip  t g  t n rl r.
19. Bilip, ukup ağığ kılınçları kar

20. türlüg bolur erki ...

21. ... in    tip ...

22. ... eŝidip biŝ ...

 ksikdir

arxa

23. türlüg krmaput ertip tamuda toğmaduk
24. ersərlər, ol krmaputlarığ t k l ertm d  –
25. k ers r, ol tsuy, irin  kıl mıŝka
26. sanur, ... kuvramıŝka sanur ... i ötrü
27. toyınlar ...   ötünürlər.
28. otsuz, emsiz,  r nt gsiz ağığ
29. kılınç kılmağ  n t g bolur?
30. Erki t k l   bilgə Maytrı
31. burkan in    tip yarlıkayur.
32.  tr  tmlıg ağığ, yavlak tsuy,
33. irin  kılınç basa basa  k n 
34. könül öritip kŝanti kıl sar,  z
35. ... - in yirs r, m n s r, edgü kutlu –
36.   yalaŝukların edgüsin  gs r,
37. ... ağığ kılın na em  r nt g
38. ... sakınsar, Maytrı sakın ka
39. ... - k kuruğ kovuk m nsiz sakı  
40. n  sakınsar, ... buŝı birsər,  ŝŝapt,
41. ... dyan sakın ka olursar,
42. ... - l g  grın edgü t r –
43. l g ... ağığ kılınç kılma –
44. k ... mıŝka sanmıŝ
45. ... kı - ...

80.

T rt otuzunç  l ŝ altı ptr.

1. Kılınç kıl sar, kar - ...
2. adın kiŝinin isig  zlerin
3.  l rs r, ol ok kiŝinin
4. iŝil r n k r tip yazınsar, amran –
5. mak t r  t gins r, ... azu yim  kiŝi ...

6. kişig ölürür ölümçi ...
 7. dyan öksər, ...
 8. yimə ol ...
 9. yaratsar, ol aşığ kılınç
 10. kəlmiş titir ... Toyınlar
 11. ayıtı ötünürlər, utlısı ...
 12. aşığ kılınçların antağ ...
 13. tükəl bilgə Maytrı burkan inçə
 14. tip yarlıkadı...

əksikdir

arxa

15. ... kop edgü nom törülər
 16. ... belgülüg bolurlar ...
 17. ... kimniñ köñüli bu üç
 18. ... edgülər birlə katılı, karılı
 19. ... urğalı ögrənmiş ersər, ... ol antağ
 20. ... kizig silik
 21. ... edgü ...
 22. ... tıtaşığ tüşüg
 23. ... edgüsin körtkürgüçi
 24. ... aşığ, yavlak törülərig
 25. ... edgü törülərig yığğalı
 26. ... - ğ katıqlanmak köñül
 27. ... gil

XXV bölmə

81.

Biş otuzunç ülüş üç ptr.

1. erki kim muntağ yürəg yarılınçığ
 2. əmgək, tolgak təgünürlər ... Ötrü
 3. tükəl bilgə Maytrı burkan etinlig,
 4. seviglig Ezrua ünin kü kəlig
 5. ərdəmlig tıt - sıları ara
 6. ögütmiş Puruni arxantı
 7. ukıp inçə tip yarlıkayur.

8. Səp Puruniya yığılmış erüş
 9. üküş kuvrağka kiñürür sözləyü
 10. birgil ... Nə aşığ kılınç kılzar, tınlığ -
 11. lar səkiz uluğ örtlüg tamularda
 12. toğarlar ... Nə ür kiç anta bolur,
 13. yimə nə türüg əmgək təginürələr.
 14. Ötrü Puruni arxant ayasın kavş -
 15. urup tükəl bilgə Maytrı burkan --
 16. niñ çkr lakşanın itilmiş adakında
 17. yinçürü yükünüp inçə tip ötünür ...
 18. İnçə bolzun. Teñrim, nə təg yarlıka -
 19. sar, siz antağ ok kılı təginəyin
 20. Ötrü ayağka təginlig Puruni
 21. arxant yirdə yitlinip kök kalık --
 22. da belgülüg bolur ... Adruk adruk
 23. kü kəlig ərdəm kılıp ...
 24. pañçanvan kü - ...
 25. tağ töpisintə turup alkudın
 26. iştilü altunluğ kövrüglər
 27. ozuğluğ yañkuluğ ünin kamığ
 28. Çambudvip uluştaki tınlıqlarığ
 29. üntəyi inçə tip sav sözləyür.
 30. İşindinlər. Kamığ Çambudvip uluş -
 31. takı tınlıqlarığ bu səkiz uluğ

arxa

32. örtlüg tamular ağır tsuyluğ, yaz -
 33. ukluğ tınlıqlarığ km, kızğut,
 34. əmgək, tolgat kılğuluk üçün
 35. belgülüg bolmış erürələr ... Bularnıñ
 36. ara añ üst - ün miñ yüz
 37. artukı tört əlig birə uluğ
 38. sañçıp atlığ tamu erür ...
 39. Kim kayu aşığ kılınçlığ tınlığ
 40. lar küçsüz, küsünsüz tınlıqlar əmgət -
 41. güçilər, ölürgüçilər, ... söküş, atış
 42. kılğuçı, sünüşüp tınlıqlarığ ölür -

43. küçilər, ... ağun, yilvin, kömənin
44. tınlıqlarığ ölürgüçilər, ... ögüg,
45. kañığ ölürdəçi bulğadaçılar, ... asığ –
46. lığ, tusulığ tınlıqlarka, bakşı –
47. larka ölürdəçilər. ... toyın, şmnanç –
48. larka köñülin yirintürdəçilər,
49. yirinçlig, karınçlığ kıltaçılar ...
50. burkanlarka yazmış, yañılmış
51. tınlıqlar ... alku sançıp tamuda toğar –
52. lar ... Anta toğup irinçlər ... Altı
53. yigirmi tumən iki miñ koltı
54. ... yaş yaşayurlar. Nə
55. üçün tip tisər, övkəlig otın
56. ... - lig köñülləri bolur.
57. ... kılçın, süñü, şikti, çakr,
58. baltu, çomak iliglerintə belgülig
59. bolur... Bir ikintişkə bıçuşurlar,
60. kəşişürlər, tokışurlar, sançışurlar,
61. yançışurlar, öçəşürlər, boğuşurlar,
62. örlüşürlər ... Nə ölsərlər, anta
63. ok ün iştilürlər: tirilinlər.

82.

Bış otuzunç ülüş bış ptr.

1. Yir üzə yiti bı, bıçgun oksuz,
2. təginçsiz ölürlər... Uzadı ulmak,
3. möñrəmək ünlər iştilür. Kim kayu
4. tınlığ kişi etüzintə erkən yok,
5. kuruğ irt, birt aşıp, ustəp ödsüz,
6. kolusuz tartıp, üzüp irt birt
7. kolsarlar, bilgə bilig
8. ig boşgunmış bilgələri
9. tod uçuz kılzar - - lar, küniçi
10. ... - i küçlig bolup tınlıqlarığ
11. ... - keyüklər ol tınlıqlar ...
12. ... tamuda toğarlar... Kara tağ

13. ... uluğ etüzlüg yañalar koptın
14. sınar kəlip üküş yıl, ay Çarixuş –
15. takı üzüm osuğluğ təpərlər, sançar –
16. lar. Ol əmgəkkə ölüp ikilə
17. tirilürlər. Ötrü təmirliq kıskaç –
18. ların luların küncit ikşu kamış
19. osuğluğ sıkarlar, tañarlar. Kim yimə
20. kişi ayunınta erkən kişig tokığu –
21. çı, toñlağuçı ersərlər, oğrı, igid
22. ersərlər, ol tınlıqlarığ Sanat
23. tamuda örtlüg, yalınlıq, təmirliq
24. çomakın bergən tokıyurlar, tül-
25. türürlər. Kim yimə kın, kızğut
26. kıltaçı ersərlər, küniçi, yağçı
27. silik irinç yarlıq tınlıqlarığ
28. yazuk, yañlukka tüşürgüçi ersər –
29. lər, əzük, yalğap savın tınlıq –
30. larığ örtlədəçü ersərlər, ögüg,
31. kañığ, burkan tınlıqların ölürgüçi

arxa

32. ersərlər, tamuda ol tınlıqlarka
33. törtidin yınak örtlüg, yalınlıq,
34. təmirliq çkarlar kəlip tançu tançu
35. etüzlərin bıçar, uşarlar. Antran
36. kurtulup karlarığ tağka kötürü
37. sakınıp tamuda - - kı Vıdar atlıq
38. tağ sənirlə - - riñə silik
39. - lər. Anta etüz - - ləri
40. irig taşlıq yağmur yağar ...
41. basa ... -lar təkə, kor ...
42. - uğluğ süsiip ol tamuluqlar
43. - ça yançarlar. Antada basa ört –
44. lüg, təmirliq bağlar üzə yatu –
45. rurular. Adın bağlarığ etüzləri
46. üzə örtüp yörgər. Uluğ bedük
47. ... ş dəlik orğaklar içintə sokar –

48. lar. Anta basa uluğ bedük baz –
49. kanların tokıyular. Örtlüg,
50. tәмirlig torlar içintә yörgәyür –
51. lәр. Ol әmgәkkә ölürlәр. Yinә
52. yimә tirilürlәр. Ölünlәр siz –
53. lәр. Sıat tamunun korkınçığ –
54. ın ... Kim bu muntağ türlüg tsuy –
55. luğ, yazıkluğ tınlıqlarığ kın,
56. kızğut tәgürtür. Yig bolğay.
57. Bilgә kişi kırıp, katıp törü ölz –
58. ün. Nәn Sıat tamuda toğğuluğ
59. aıyğ kılınç kılmazun. Yinә ok
60. Puruni arxant kü kәlig әrdәmin
61. kamuğ Çambudvip uluştaki tınlığ –
62. lar üştürü inçә tip sözlәyür.

83.

Biş otuzunç ülüş altı ptr.

1. ... törtünç ...
2. ... - ki sәkiz on ...
3. Raurap atlığ tamu erür ... ki - ...
4. ... atlığ adın kişinin a - ...
5. ... - kinә kıçurğıçı ta - ...
6. ... - ırlar ... s - ...
7. ... rsğuçı a - ...
8. ... - mru tәg sav - - larığ ... - ηu
9. ... ersәrlәр ... edgü utru aıyğ, yavlak
10. kılğuçı ersәrlәр, ... kim yimә tınlığ –
11. lar adınlarığ başda bukağuda, kәrikdә
12. ... - lir әmgәk, tolgak kәrkütсәr –
13. lәр, kim yimә yarlıkançsız biligin
14. ... - larığ münsüz , yaz –
15. uksuz ... - ğ yapşurğuçılar, ...
16. ... ürgüçilәр ... kim yimә
17. ögrünçin, sebinçin köñüllüg
18. ersәrlәр, kim yimә adın kişinin

19. tapıgın, uduğın alıp iş bütür –
20. mäsәrlәр, bütmiş işig artatğuçı –
21. lar. Bu munça türlüg tsuyluğ,
22. yazıkluğ tınlıqlar alku Rauran
23. tamuda toğarlar. Nә yimә
24. yalanuklarınıñ әlig yiti
25. koltı altı yüz tımәn yıllar
26. ertsәr, timin ök Rauran tamuda
27. bir күn, bir tün bolur. Ol
28. antağ uzun күnin, tünin
29. tört miñ yıl yaş yaşayurlar.
30. Anta toğup tәмirlig, örtlüg
31. tünәrig evlәrdә bәklәyürlәр.
arxa
32. ... rılayurlar ...
33. ... öntürür ...
34. ... yirlәrdә, ağırlarda
35. yayarlar ... yiti kılıçların
36. әtlәrin bıçarlar, uşarlar ...
37. ... - ğ - - larda yo - ...
38. ... - g tımәn ...
39. tayarlar Amarıları
40. yimә örtlig, yalınlığ yivt - ...
41. orğaklar üzә kurşayur, yörgәнür.
42. Üstün örtüki, altın yapağı
43. tört tamu alku tәмirlig, ört –
44. lüg kamığ ödün irinç yarlığ tınlığ –
45. larığ oksuz, tәginçsiz
46. köyürür. Nәçәkә tәgi...
47. tolmağınçaka tәgi - ...
48. yana tirilürlәр ... Nәn anta
49. ozu, kurtulu umazlar. Bu yimә
50. bişinç üç miñ üç yüz art –
51. uki biş otuz birә uluğ Maxarurap
52. atlığ tamu erür. Kim kayu
53. tınlıqlar adın kişinin birmә –
54. yük edin, tavarın oğurlasarlar,

55. törüsüzün küçəyü konup alsar –
56. lar, kim yimə urunçak urmuş tavarıǵ
57. tanıp birməsərlər, əzük, yalǵan,
58. tauli sözləsərlər, edgü kılsar,
59. aǵıǵ tüş bulur, aǵıǵ kılsar, edgü
60. tüş bulur tip tıǵılər təvliǵ,
61. kürlüǵ yazıkuǵ örtgüçi ersər –
62. lər, tınlıǵlar munça türlüǵ, tsuyluǵ

84.

Bış otuzunç ülüs yiti ptr.

1. irinçülüǵ yalañuklar alku Maxa –
2. rurap tamuda toǵar. Nə yimə
3. tınlıǵlarınıǵ iki yüz ötüz koltı...
4. yüz tümən yıl ersər, Mxa –
5. rurap tamuda timip ök bir kün,
6. bir tün bol - - ur. Ol antaǵ
7. uzun künün , tünün səkiz
8. min yıl yaş - - ap əmgək əmgən –
9. ürlər ... oksuz, təginçsiz örtlüǵ,
10. yalınlıǵ bı, bıçǵu etüzləri uzə
11. yaǵar. Bı bıçǵuluǵ evlərdə bəklə –
12. yürlər. Taryul şaktilərin, ilgək –
13. lərin sançarlar, yağlar təg ...
14. ururlar. Tolp etüzlərin ...
15. tilərlər. Kayusın yimə kərgək
16. yarıp şişin təvərlər. Bu yimə
17. altınç üç min səkiz artukı
18. yitmiş birə uluǵ Tapn atlıǵ
19. tamu erür. Kim kayu ərən əkələr,
20. sıñıllər, kızlar, analar dıntar birlə
21. yavaz iş işləp yazınsar, kim yimə
22. işilər bolup kəñtü oǵlı, içisi
23. yorçı dıntarlar birlə yazınsar,
24. kim yimə edgü kutluǵ tınlıǵlar
25. ... - ki kılıp erkin, türkin

26. ... - m yimə ed, tavar üçün
27. ... ölürsərlər, ... kim yimə
28. ... ölür –
29. ... pryān
30. ... yitinç

əksikdir

arxa

31. etüz iltinǵüçilər. Kim yimə edgü
32. kutluǵ tınlıǵlarka sizik
33. köñül turǵursarlar, ... yok ...
34. mün, kadaǵ sözləsərlər, bu mün,
35. kadaǵıǵ aşıp istəp sözləsərlər,
36. kim yimə toym, şınanç baçaǵ
37. olurmuş tınl - - ıǵlarıǵ çxsa –
38. rutlarıntın tayıtsarlar.
39. kim yimə dıntarlarıǵ tokısarlar,
40. söksərlər, bu munça türlüǵ
41. tınlıǵlar alku Tapn tamuda toǵ –
42. arlar. Nə yimə yalañuklar altı
43. tümən yüz bir ötüz koltı altı
44. miñ tümən yıllar ertsər, timin
45. ök Tapan tamuda bir kün, bir
46. tün bolur. Ol antaǵ uzun künün,
47. tünün bir tümən altı miñ
48. yıl yaş yaşap əmgək əmgətürlər.
49. Üç adrı şişlərig təvip kozluǵ
50. oylarda südrüyürlər. Təmirlig,
51. örtlüǵ, yalınlıǵ kürin təmirlig
52. kozlarıǵ ülüǵləgəli ayurlar.
53. Örtlüǵ, yalınlıǵ ütüg tolp
54. etüzlərin ütüləyürlər. Ol
55. əmgəkkə basa basa ölüp basa
56. basa tırilürlər ... Bu ...
57. tört miñ tört ...
58. yigirmi birə uluǵ Pratapn atlıǵ
59. tamu erür ...

60. çxşapt ...

61. t - ...

85.

Biş otuzunç ülüş bir yigirmi ptr.

1. osuğluğ uluğ ət, yumğak belgüluğ
2. bolur. Anta yimə tört sınırdın -
3. kı kuşlar, keyikləri buzu,
4. butarlayu tumşukın ...
5. tarmakın tarmayı tançkıluyurlar.
6. Uluğsuz , mağ - - sız arıçısız
7. ... əmgənür. Ol antağ
8. ... əmgəktin
9. ozup, kurtulup antada takı əmgək
10. ... ğılığ uluğ bedük etüzlüg
11. Prit ayınmta ... uluğ bedük
12. tağ tæg ... kızıl tæg
13. kiñ alkığ ... - n
14. örtükin...
15. tünür us ...
16. yörgənip açmak, suvsamak, əmgək...
17. öñ körtüklərdə yügürü səkiz
18. tümən yıl əmgək təginür. Antran
19. ozup, kurtulup burkanlar belgür -
20. mədük ödtə tört türlüğ
21. tirin kuvrağ yok, ərək, türk
22. yuçul bodun bukun ara alpın,
23. əmgəkin kişi ayunımta toğar.
24. Ög kamımta toğa təglük toğar.
25. İrinç çığay körgəli körksüz ...
26. alkuka ak bolur. Urnuğsuz, anağsız
27. közi körmədin yalañuk etüzin
28. ... g osuğluğ, əmgəklig ...
29. ... yoriyur ... Anın bilgə...
30. ... etüzintəki ...
31. ... -un işzün...

arxa

32. yüzün səñrəm sanlığ edin, tavarın,
33. aşın, içgüsin,yiməzün, yuñlamazun
34. ... ödün tamuluğ
35. ... təgməğey... Ol ança sav
36. sözlədi ... Ol tamuluğlar
37. yitlinip bar - - ırlar. Anı
38. körip Kuktapat tağ ...
39. d - ... - i kuvrağ
40. a - ... ğ korkup anıy - ... ayaların
41. kavşurup tügəl bilgə Maytrı
42. burkanığ umuğ tağ tutup inçə
43. tip ötüğ ötünti ... - p kamığ
44. korkınçka ... - ların
45. ... - m yarlığ
46. ... yükünür biz.
47. ... irak bolu biriñ. Uzun
48. ... ıkılar münin, kadağın kör -
49. dümüz, sansar ayunlarığ akladımız.
50. Səkiz türlüğ tözün yoluğ ayu
51. biriñ. Anta ötrü tükəl
52. bilgə Maytrı burkan inçə tip
53. yarlıkayur. Edgü oğlanım, bu yat
54. bu muntağ türlüğ əmgəkləriğ
55. körüp azkıya, ançakıya yimə ayun -
56. larığ ökməz mən, alkamaz mən.Takı
57. nə ayıtmış kərgək. Üküşüğ ög -
58. məz mən ... Anın amtı sizlər
59. ayunlarığ aklamış ersər, sizlər
60. tört türlüğ köni kirtü nom
61. ... silik -lər ... köni kirtü
62. ... tisər, ... əmgək

86.

Biş otuzunç ülüş.

1. tiriliglər . t - ...
2. tirilip kəlirlər. Kaçan tamuluğlarığ

3. içürsər, tikişü, saçışu ...
4. ö - ... taşğaru önüp ...
5. tərinq kozluğ yol - ...
6. - lığ ... kaçarlar
7. - da tüşərlər ... örtlüg,
8. yalınlığ arığ ...
9. bu yimə ...
10. artuk ...

əksikdir

arxa

11. ... silik bilinlər. Üzə
12. ... yiti baltuların kişilər
13. ... irpəklərin irpəkləyü
14. ... - rup yinə yimə yararlar.
15. ... - ğılığ yipin tapa tokıp
16. ... üzə töpün
17. ... törtkil səkiz
18. ... arığ yunar.
19. ... təmirliq

87.

əksikdir

1. ... ilig kan
2. ... üzə yarlıkasar,
3. ... aşnu kamığda kiçiq oğlanın
4. ... tutsıka ıdıp timin
5. ök özləri önərlər. Ançulayu yimə
6. tükəl bilgə Maytrı burkan nırvan --
7. ka barğalı sakınur. Añ aşnu
8. kılıç tıtsısın nırvanka
9. ıdıp kin timin ök özi nırvan
10. bulu yarlıkar. Ötrü tükəl bilgə
11. Maytrı burkan törtinç dyan
12. teñri yirintəki dyan sakınçtm inip

əksikdir

arxa

13. içtin sımar burkan nomın,
14. taştın sımar səkiz vit --
15. yazatan şastralarığ adırtlayu uk --
16. taçı Aqnidiş uluşta toğmış Aryaçptr
17. bodisvt kşi açari enətkək tilintin
18. toxri tilinçə yaratmış. İl balıkda
19. toğmış Pratyarakşit kşi açari toxri
20. tilintin türk tilinçə evirmiş
21. Maytrisimit nom bitigdə Maytrı
22. burkan ... biş otuzunç bölük

XXVI bölmə

88.

1. - lər ... tilintin yüpün öñlüg,
2. yaruk tişintin yoruñ öñlüg,
3. yaruk burnıntın kızıl öñlüg, etüz --
4. ip tin öñlüg, saçıntın,
5. tizintin öküş öñlüg yaruklar,
6. önər. Biş boduğluğ yaruklar
7. silik - ip yinə...
8. bulurlar b - ...
9. teñri yirintə ...
10. uluşlarda yadırlur ...
11. isig tumluğ t - ...
12. ayunımta b - ...
13. -lar yaruklar ...
14. -- lar belgülüg ...
15. yaltraklar ...
16. - lar örtənmək ...
17. -lar kurtulurlar ... ..
18. toğmış tınlıqlar ...
19. - tın silik

əksikdir

arxa

Altı otuzunç üç yigirmi ptr.

20. – mta edgü ayunlarda toğar –
21. lar. Üstin teñri yirintə tört
22. uluşlarda barmış yuruklar silik
23. burkanlar yimə antağ türlüg
24. nom nomlayurlar. Ölünlär. Kamıǵ –
25. ... - r   öt erigintə
26. ...   silik
27. ...   ölümlüg
28. ... - lər kamıǵ alaçuk
29. ... sra kılınlar.
30. ... ötdə, erigdə sımtağ
31. ... -mak ayunluǵ
32. ... silik
33. ... silik kılır.
34. ... nomlamış
35. ... üç miñ, uluǵ miñ yir
36. ... g anı işidip
37. ... silik kılmış

89.

1. Takı adan on tümən koltı sanı
2. uluǵ küçlüg teñrilər bilgə
3. timburi Pañçaşiki Çimrasini Nata
4. Açiti, ulatı teñridəm oyunçılar
5. bilgə Vikvakrmi   teñridə ulatı
6. teñridəm uz   uzağut
7. lar. Bilgə   Trtraştra
8. Virutiki Viru -   - pakşi ... Vayşarvani –
9. də, ulatı yir suv küzədtəçi
10. teñridəm teñriləri, iligleri, bilgə
11. təgrikler tükəl bilgə Maytrı burkan
12. tapa kəlir. Anı körüp Sativi
13. teñritin ... - za teñrikə inçə
14. tip aytur. Nə savlar erki. Kop

15. katıǵ teñrilər ögrünçülüg, sevinçlig
16. erürlər. Kayusı muñadu, adını, oynayu,
17. külə yorırlar. Amarıları kaçığ –
18. ların süzüp, amırtğurup Pariçtr
19. söğüt tapa körürlər...
20. silik burmaduk kuta - ...
21. bulgülük bolmış ...
22. teñri incə tip ...
23. silik teñri yirintə ...
24. kodı yirtinçükə ...
25. katun karnıta on ay
26. olurdu. Purohit ... erkin,
27. turkan kodup arıǵ sımtağ
28. Amtı ol tükəl bilgə Maytrı burkan
29. bizni tapa küdən kəlmiş erür.
30. Ötrü teñrilər iligi ...

arxa

yiti otuzunç iki ptr

31. uluǵ aǵıǵ ayamakın tükəl bilgə
32. Maytrı burkan adakıta yinçürü
33. yükünüp inçə tip ötük ötünr.
34. Tükəl bilgə teñrim, sizin
35. munta kəlmişinçkə Strayst --
36. riş teñri   yiri, kutı, kıvı
37. aşılır ... Siz - - inçə çkr
38. lakşanm   yaratıǵlıǵ
39. adakınçzka börtürüp bu Strays –
40. trış teñri yiri Şudavas teñri yiri –
41. ntəki teñrilərkə sukdanǵu ...
42. təg boltı. Yimə yarlıkançuçı bilgə
43. biliglig teñrim adan ... - d - ... teñri
44. yerlərin kodup munta kəlgəli yarlı –
45. kadınız. Biz sizni küdən bulmış –
46. ka, teñridəm, çoğumuz, yalınımız
47. aşılı, öklidi. Uluǵ bulunç

48. kılınça təgdimiz. Anta
49. ötri Vayçanvat orduda silik
50. ... Maytrı burkan ...
51. ... teñri katunı Maytrı
52. burkannıñ kılınıñ işidip
53. ... ötrü tıtsı
54. ... kırk tımən
55. ... tımən
56. ... teñri katunları
57. ... yimə ikapuntrak
58. ... erdəçi ... Şazi katun iki
59. ... - t sam teñri katunları
60. ... - i tımən oyunçı teñri
61. ... bilgə təgrikler.

90.

1. Brxmavati katun birlə kavışıp
2. tükəl bilgə Maytrı burkanığ
3. ayağaltı, ağırlağalı kəlirlər.
4. Anta ötrü teñridəm kuvrağ
5. Brxmavati katunıñ
6. körüp Maytrı burkan –
7. ka imərmək - in orun –
8. larında turup ayaların
9. kavşurup əñitə etüzin
10. Brxmavati katunka yüküpü inçə
11. tip tiyürlər. Kutluğda kutluğ siz
12. erür siz. Kim muntağ türlüg oğul –
13. luğ ərdnig on ay tını karnında
14. kötürü tutduñuz siz ...
15. toğdın ...
16. yig ...
17. tan ...
18. kodı ...

əksikdir

arxa *yiti otuzunç üç ptr*

19. nomluğ öñ ülüş bulmakınız bolz –
20. un. Ötrü Brxmavati teñri katunı
21. teñri kuvrağlarıña, yol bulmışlar –
22. ıña uluğ ağır süzük köñülin
23. arku arku mañalayu tükəl bilgə
24. Maytrı burkan - ka yakın
25. təgip adakın - ta yinçürü
26. yükünüp ayasın kavışurup ığlayu
27. inçə tip ötüğ ötünür. Asağı –
28. lığ yolta yorıyu burkan kutıña
29. edgü kılınç kazğanur erkən siz –
30. ində adrımlıñ isig koz içinta
31. erüş üküş kata a ndım - niñ
32. ... inmədim, tuyit teñri
33. yiri ... - ta
34. ... - yam
35. ... - m
36. ... ...
37. ... -timiz

91.

1. Burkan inçə tip yarlıkayur. Olur –
2. uñ, ögüçüm bar. Siziñə nomluğ
3. öñ ülüş ... Ötrü ayağka
4. təgimlig Maytrı burkan anası
5. katunta, ulatı teñridəm kuvrağ –
6. ka toğmak, ölmək, tüş
7. mək, taymak, örtənmək,
8. sınımakta ulatı əmgəklər
9. ığ ukıtı yarlıkar. Əmgək tıtağ –
10. m, əmgək öçməkin, əmgək
11. öçməkiñə barguluğ səkiz türlüg

12. tözün yoluğ ukıtıp iki yigirmi
13. nayut sanı teñri kuvrağı birlə
14. anası katunuğ kutka tægürü
15. yarlıkar. Ol ödün Çmbudvit uluş –
16. takı tört türlüğ tirip
17. kuvrağ ...

əksikdir

arxa

yiti otuzunç tört ptr

18. siz erür siz. Anın siziñə ötünür
19. biz. Biz inçə işidür biz. Tükəl
20. bilgə teñri teñrisi burkan biz –
21. ni kodup ıdalar. Strayastriş teñri yiri –
22. nə çkçanka barı yarlıkamış.
23. amtı siz tört türlüğ tirin
24. kuvrağnı yalavaçımız
25. boluñ. Tükəl bilgə teñri
26. teñrisi burkan tapa barıp inçə
27. tip ötüğ ötüñ. Siziñtə
28. öni ödrülüp yalañuklar yiri kut –
29. suz, ülgüsüz osuğluğ boltı. Biz
30. yimə nomluğ aş bulmadın aça
31. tægintimiz. Sizni körməklig suvsa –
32. makka biz suvsalık boltumuz.
33. yalañuk ... yarlıkançuçı bilig
34. ... -arı kəş

Hansı bölməyə aid olduğu məlum olmayan parçalar.

I - XIX və XXVI – XXVII bölmələr

92.

1. tatiğliğ tiçir - ...
2. tapınır, udunur ...
3. Yimə səkiz yañıdaki ...

4. kün irtə, tañta ...
5. etükin kedip yıdliğ
6. tütsüg tam - turup ...
7. ... - larığ küdə
8. ... - ç sakımtı. Bükün
9. ... boz başliğ ...
10. ... tonluğ ...
11. ... tüköl ...

əksikdir

arxa

12. ... silik kop
13. ... tapınır, udunur
14. ... bolğay ... anta
15. ... ayağka tögimlig Maytı
16. burkan ... Çırtartı bayağut ök
17. ... silik sakınçım ...
18. p Açımı - - ka inçə
19. tip tidi ... Bu irinç yarlığ ...
20. - lüğ tözin b - ...
21. ... - i osuğluğ bir ...
22. ... - in ...

93.

1. ... ol bayağut ...
2. əlgintə alıp ...
3. ögrünçülüg ...
4. inçə tip tidi ...
5. ayun ayunta ...
6. tatiğlar üskünüz ...
7. bolzum. Ötrü ol ...
8. olurup ...

əksikdir

9. ... - m - ...
10. ... - in birtəm
11. ... analı b - ...
12. ... artukrak sevinç

13. ... - u ... ol bayağut
14. ... - kı taya sidira
15. ... - kanmış silik
16. ... - ilər ...

94.

əksikdir

1. turup evinə bardı ... Anta
2. ötrü kün kününə tan
3. ... turup yanı arığ kedin
4. ... kedim ... - ligintə
5. tütsüglüg tutup eviniñ
6. kapağında uluğ ağır ayamakın
7. kəltəçi dıntarlarığ ...
8. erti ...

əksikdir

9. Çitrarti bayağut kunçuyıña
10. inçə tip tidi ... yavaşım, ...
11. edgü savlar sözlədiñ ...
12. ... sənrəmkə bar –
13. ... kamığ kuvrağka tapıñğalı
14. ... - arı küçümüz yitməsər, ... küntə
15. ... kuvrağda

95.

əksikdir

1. ... kügürüp
2. kidin otra - sında turğu –
3. ralıñ ... ötünür mən. Bu suğ
4. tıtağında üzüksüz buşılığ yağış
5. yağayın. Sizlər yimə mini körüp
6. buşi biriñlər. Buyan edgü kılınç
7. kılınçlar, işidiñlər. Bu muntağ
8. silik ... - g erd ayar ayağ

əksikdir

9. küsüşi ... ..
10. kop türlüğ ... böktəğ
11. edgü kılınç kılzunlar ...
12. utğuratı ol edgü öd birlə tuşmak –
13. ları bolğay ... kutluğ Adnıtış
14. ulušta toğmış səkiz bölük
15. vaybaş şastrılığ boşgunmış Aryaçiti
16. kiş açarı yaradmış b - ...

96.

[... 20 bölmə olduğu üçün XI – XIX bölmələrin arasında olmalıdır]

1. nomnuñ atın işidgəli bu
2. kişiniñ közünür ayunta...
3. buyansız bolmak adası artar t ...
4. kutı, kıvı aşılır. Titrüm tərini
5. koduru ukmasar mən, kurtulmaz mən
6. tıtağ bolur ...
7. bilgə biliglig ...
8. ... silik...

əksikdir

- ... yigirmineç altı
9. ... belgülig bolur ... Karımak
  10. ... - ur etüzdəki küç küs –
  11. ün ... köñültəki yiti katığlan –
  12. ... glənməkig kuratır ög
  13. ... kruşlanmak körkə körküğü
  14. ... etüzük kaltı
  15. ... hua çəçəklig arığ
  16. sımtağ - d n kılır.

97.

01. ...
1. t - ...
2. ...

3. – lar b - ...
4. – urup ...
5. körü t - ...
6. Maytrı burkan ...
7. bular ikigü mənıñ ...
8. osuğluğ birisi bi - ...
9. –lärım ara yigəd - ...
10. – kəlig ərdnikə...
11. ara yigədmiş ...
12. tıtsılarım bu - ...
13. tənri tənrisi ...
14. atlığ iki ülüş ...
15. burkannıñ
16. ... silik

əksikdir

17. ... -lar
18. ... üzə
19. ... - z
20. ... - ukta
21. ... toyın kür –
22. ... bolurlar. Sansız tümən
23. ... - u Maytrı burkan
24. ... - tçı bolmışları
25. ... -mıñ burkanlarka
26. ... - r bolup üç ağı –
27. lık ... üçün iki
28. ... - i oğuşlarığ
29. ... - dra uduğ
30. ... tın tört
31. ... altun

98.

əksikdir

01. ...
1. ...öñər
2. ...silik altın

3. mənıñ...
4. uluğ bödük etüzüt birlə

99.

əksikdir

1. ... - r yinə
2. ... artamaduk
3. ...ol dıntar күntə kırk
4. tümən altun yatırmak samağı ed,
5. tavar. aş. içkü yigəli, yuñlağalı
6. ... bolur. Takı nə ayıtmuş
7. kərgək. Kiçig yigit bolup a - ....
8. ...küzədsər, ol kutluğ tınlığ
9. üstün tənri, altın yalañuk
10. ... ağırlağuluğ bolur.
11. ...tözün
12. ... inçə tip tidi. Antağ
13. ... - ka titrüm
14. ... kim eşidip

əksikdir

15. üçün ç - ...
16. kutluğ tınlığ ...
17. kedip yigit silik kancısız k - ...
18. birlə kəlmişlərin görüp ertıñı
19. sakınçlığ, busuşluğ bolup köñülintə
20. inçə sakınç boltı. Apçulayu ...
21. ... kovı tınlığ mən. Bükün
22. yañıdaki baçağ күntə...
23. yigit toyınlar kə - ...
24. –um kanmadı. Karı uluğ...
25. dıntarlar kəlmədi ...
26. törü tokı kut ...
27. kişilərkə ...
28. ağırlasar, ol ...

100

əksikdir

01....

1. tözün - .... yinçürü
2. yükünür mən ... Teñri teñrisi
3. burkan inçə tip yarlıkadı. Edgü
4. sözlərin Şariputri nə üçün
5. tip tisər, bu yir suvda burkan
6. kutında yigrək adın ed, tavar
7. arıtı bultukbiz. Ötrü toymlar
8. teñri burkanka silik
9. ötüntülər. Ayağka təgimlig teñrim,
10. ağlakta ağlak Maytrılığ yarı
11. künnüñ yigin, adrukın
12. tip ...
13. erdi ... nom nomlayu
14. yarlıkazun. Uluğ yarlıkançuçı biligiğ
15. teñrim ol. Edgü kılınçlar kılıp
16. kim Maytrı burkan birlə tuşalım,
17. sokuşalım. Ötrü teñri teñrisi
18. burkan inçə tip yarlıkadı. Kim
19. kayu tınlığ ol ödüp süzük
20. köñülin edgü kılınçtığ
21. arığ - ... küzədsər, utğuratı Maytrı
22. lığ edgü öd birlə sokuşur. Nə
23. üçün tip tisər, ... alku mənı toña

101.

əksikdir

1. ...
2. amraklayu
3. ...oyun etüzi
4. ... - urlar ... amarıları
5. ... tüplərintə
6. orunlarında olurup
7. ...amarıları
8. ... üzə olur -
9. up ... - rlar

10. ... karlılar
11. ... önərlər ... An -
12. ta ötrü ... burson erdnig
13. ... - ütüg ... - ti ıdıp uzun
14. yaşamışlarına ... rıp mənı mənıley -
15. ürlər. Ötrü tükəl bilgə Maytrı bur -
16. kan ol antağ korkınçsız, ayınçsız sım -
17. tağ köñüllüğü yalañuk ... ürkit -
18. kəlır, belıñlətkəlır üçün Kitumati
19. kənt uluşka yağukrak amtıkı bış
20. yavlak ödtəki tınlığlarığ ... amtıkı
21. ... uluğluğ bügün belğürtir. Ol
22. ... silik könlörmıñ kığıp ti -
23. sasığ suvl ...
24. karıları ta ...
25. anta munta - ...
26. çimgənlər üzə...
27. kanlar irmən ...
28. Takı yimə öd - ...
29. büğri ık - ...
30. kərtı ...
31. - lər belğürtir
32. Amtıkı kişilər ...
33. tıtığın kərpiçin ... timin ög
34. evlər belğürtir . .... - lmiş yim - ...
35. - mış amarı əmitmiş, kamıtmiş yol - ...
36. kışlık, aşlık kazmakları alku
37. kurunluğ kap, kara tütün tokımış
38. belğürtir. T - ... - mə bu ödtəki titig
39. toprak üzə itmiş kalaklar ...
40. - kalar vrıxar səñrəmlər belğürtir ...
41. Evlər içintə amtıkı üç ...
42. çikin bodluğ öñsüz, mənızsiz,
43. -suz yalañuklarığ belğürtir. Amarıları

5. ... bursoŋ kuvrağka ...
6. – u üküş buşı birsər, - aŋmıntın
7. bir taŋcu aş təninçə ol tınlığka
8. utğurati Maytrı burkan belgürər.
9. Yaŋı küp küzənçig körünç
10. birlə tuşar. Yimə kayu tınlığ
11. tükəl bilgə teŋri teŋrisi burkan –
12. nıŋ tıtağın edgüsin asığ
13. tusuluğ çoğın, yalınım op
14. sakınıp ağar ayamak köŋülin
15. ... nə ...
16. ... -ş edgü silik
17. ... kayu kişi so - ...
18. ... vrxar itsər, azu...
19. ... yaŋı atı vrxar itsər,
20. örki burkan körkin itsər,
21. azu tü türlüğ boduğın, altun –
22. m, kümüşin, ərdnin, yinçün
23. burkan körkin itsər, yaratsar,
24. alku kutluğ tınlıqlar Maytrı burkan
25. birlə təğişürlər. Yimə kim kayu
26. tınlığ süzüük köŋülin çubakan
27. evininçə vrxar itsər, arpa
28. evininçə burkan körin yaratsar,...

[Cəhənnəm bəhsinə aid bölmələr : XX - XXV]

105.

1. ...etüzlüglər amarıları...
2. biçək yim yapçuk kor osuğluğ
3. etüzlüglər amarıları artçu bibat ...
4. – um tərliq etüzlüglər amarıları
5. ... ok osuğluğ etüzlüglər ...
6. ... - ir suv b - ...
7. ... tınlığ ... silig
8. ... osuğluğ etüzlüglər
9. örtlüq, yalınluğ çadır ügüz için –

10. tə yokaru, kodı üzə altın, tüpintə
11. təgmədip, ikidin sıŋar kızığına yakma –
12. dın osuşu, aruyu sıza, ulıyu,
13. sıktayu ... arlar ... Anı körüp
14. ... uluğlar sansa –
15. r ... titir...
16. ... g ok ermiş

əksikdir

... ülüş ... ptr

17. uluğ münin. kadağların k - ... - ları
18. lar inçə tip ötünürlər. Küşü ...
19. biz ayağka təgimlig teŋrim,
20. ... - r biz, atı kötrülmüş teŋrim,
21. ... tükəl bilgə Maytrı burkan
22. ... tözün altun öŋlüq
23. ... l - ... - tun - ...
24. - rup çkr lakşan yaratıqlıq
25. ilig üzə yirig börtə yarlıkar.
26. Ötrü yir yarılıp, ötrü tiki çuğı
27. birlə çadır suvluğ uluğ ügüz belgüluğ
28. bolur. Ötrü ol üküz suvı
29. ayur. Kap kara teŋri ...
30. oŋaru silik
31. -- yu kt iyu ...
32. sanınça b - ...

106.

əksikdir

01....

1. ... -zin ıdalamış
2. inçip yimə Aviş tamu
3. da toğmış əmgəklig
4. tınlıqların əmgəkin, tolğakin
5. körüpen Şariputri arxant silik
6. ança yarlıkançuçı biligi turmaz
7. Kim tükəl bilgə teŋri teŋisi

8. burkan öglüg, ögsüz teñri
9. yirinteki teñrilər üçün irinçkənç –
10. üçü, yarlıkançuçı köñül oğrınta
11. inçsiz bolu yarlıkar erti ...
12. ... Takı erdni ...
əksikdir
13. ... hua ...
14. ... -lər k - ... kin
15. ar isən tükəl öz
16. ləriñə tægürü ilitdi
17. ... Yimə yinçgə yin əgirgü –
18. lüg küvənçin köñüllüg işilər –
19. niñ küvənç köñülin turğu –
20. rurlar. Kunçuylar etüzin belgürtip
21. ıduk elgin igig tutup yip
22. əgirə yarlıkadı. Yimə küvəz
23. ... - mək sasıçı ərnin

107.

əksikdir

1. – maz ...
2. tapa amranmak ... tamturdu –
3. müz ... çxşapatluğ etüzlər
4. köñüllərintə amranmaklığ öt
5. tamturtumuz. Ol ayığ kılınç
6. küçintə anta ölüp
7. uluğ tamular - - da toğdumuz.
8. Tamulardın ozup bu kiçig
9. tamularda toğmış erür biz
10. Toğup kızartmış təmir kazğuk
11. ... iligimiztə belgürüp .....
12. - siz kəntü ...
əksikdir
13. ... - zta önər
14. kir - ... tumsukluğ, tarmak
15. lığ boylar kəl - ... tolp etüzümüzni

16. sorarlar ... Amarı inçə
17. tip tiyürlər. Biz öñrə kişi
18. ayunınta erkən adın
19. amrakın amranmak
20. oğrınta ərən savın işilərke
21. ... işilər savın ərənkə t - ...
22. ... üçün adruk adruk tamu - ...
23. ... bit ... ıdar silik
24. ... tm - ...

108

1. ... malarka ögüg, kañığ, baksığ
2. ... - kələrig, içilərig tokış
3. ... tod tolı kılsarlar, kim
4. kayu bəg işi, buyuruklar, athığ -
5. lar ... köñülləri koni bil - ...
6. ... kop ağır ...
əksikdir
7. küçin ötkürürlər ... türlüğ y - ...
8. üzə kəmişürlər ... yüzçə ...
9. lrip bardılar ... ikilə tirilürlər.
10. ... - rın yarıp, kadırıp çadır ügüzkə
11. kodarlar ... Antada ...

109

[Cəhənnəm bəhsinə aid deyildir].

1. – ulu - ...
2. toyın u - ... - maz ...
3. tınlıqlar ... kılınçları ... - ları
4. ... lk da ... bolurlar. Yimrilmiş
5. vrxar saqram ... - kin sokup
6. tarağlığ yirintə təkərlər. Ötrü
7. tarımış ı tarağlığı tüşlüğ,
8. tamlığ bolur. Anı aşanıp, yuñlap
9. ... - uları ... - ları artayur kö - ...
10. ... kutları, buyanları isilip

11. ... kılınç kılur ... sökgü
12. ... - glig yazukka
13. ... nçka əkələrin,
14. ... ... öglərin, kaqların
15. ... silik ... - durlar uvutsuzları üçün
16. ... əkələri, siqilləri, kızları birlə
17. ... inürlər. Yinə bir ikintüşkə
18. ... - miyləşür ... Kəntu körksüz kılınç
19. ... ö - ... - ü nürlər. Neçə ...

əksikdir

20. ... - glğay
21. ... - z - ... tənri tənrisi
22. burkan şiririn... alku
23. Çmbudvip uluşta ... tımən
24. tört miş ... içkəy ... Anta -
25. da maru ulatu miş yılda təgi
26. upasılar burkan şazınıqta vrxar.
27. saqram itkəylər, saqramka çintək
28. lin prayan itəgü ... saqram bu - ...
29. itgəylər. ... Edgü nomıg i - ...
30. səkiz yağı biş yigirmi d - ...
31. ... - larda çxşapt ...
32. vrxar saqramka prayan ...
33. ay küni pakçanta ...
34. tapıngay, udungaylar. Ol buyan
35. edgü kılınç küçintə Şanki çkrvrt
36. ilig kan birlə tutup ya - ...
37. etüzün tənri mənisin mənşilədəçi
38. tənriilər ... kiniqə Maytı burkan

110

əksikdir

1. ... - gən t - ...
2. atlar, yaqalar - - iğ turğurdaçı,

3. ögətdəçi ... berkən kağılın
4. tokır tonladaçı erdimiz. Irğağ
5. tartar isiz erdimiz . ... ki çin
6. buruntukın küçəyü soydurur erdimiz.
7. Ol ağığ kılınç küçintə uluğ
8. tamularda toğdumuz. Tamudın
9. kurtulup bu kiçik tamularda
10. toğmuş erür biz. Munta toğup
11. ... təmirlig yiqnələr tolq
12. ... - ta sançılur, türlüg
13. ... - lig ərən silik
14. ... təmirlig bergən
15. tokırlar, tonlayurlar ...

əksikdir

16. miş erür biz Munta
17. toğup təmirlig - - lig tırnak
18. ların közümüzni oyup yiyür biz.
19. Öz etizimizni iskəp, üzüp, tilimiz -
20. ni biçip yiyür biz. Açmaq, suvsamak
21. əmgökimiz kaçanıq nənş sönməz,
22. yig bolğay ertı. ... l silik
23. yorılın erdi ... nənş təvin, kürin
24. etüz iltinmək kərgək erməz erdi.
25. Amarı inçə tip tiyür.
26. Biz ilkidə kişi etüzintə erkən
27. bor bəgni satğuçı erdimiz.
28. ... irinçü kılınçın ...
29. ... - miş bor bəgni

111.

əksikdir

1. ... -r yalar
2. ... - samakımız arıtı
3. ... -e ol kuvramış
4. ...yalañuk ara işilər

5. ... korkunç köñül
6. ... inçə tip tiyürlər. Ançama
7. ... üskütək yarsınçığ sasığ
8. ... utunu - - mış evdin, barkdın
9. öküp dıntar tip bu muntağ tamuluğ
10. əmgəkliglərdə ozmasar, kurtulma –
11. sar, nızvanılarda yavlak takı nəgü
12. bolğay ? Bunlar ok erdilər. Kurtulmak
13. küsüşin Şakimun burkan şazımında
14. toyın, şmnanç boltılar. İsig öz –
15. lərin ıdalağalı sakıntılar ...
16. Burkanlar yarlığı arığ çxşaptığ
17. sığalı, artatğalı sakınmadılar.
18. İnçip biş çöbik, yavlak ödlər
19. birlə sokuşup yek, içgək...
20. ... nızvanılamıñ ərək,
21. türkin ança, munça
22. tisər, k - ... burkan
23. şazanında köñül ...
24. artamış toyın, şmnanç, upası,
25. upasançlar, ərən
26. yavlak kılınç kıl - ...
27. tsuy irinçükə ökünç köñülin
28. öritmədilər ... Tiyyit kşanti
29. kılmadılar. Ol tıltağın tamuda
30. toğdılar. Ança yimə mini birlə
31. tuşğumuz edgü kılınçları bar erdi.
32. Anın tamuluğ etüzin mini birlə
33. kodtılar. İnçip ilkidəki silik
34. ... - ikləri üçün inçə silik
35. ... - rilər ... tükəl bilgə Mayatrı¹
36. burkan bizni körməzün. Bu yığıl
37. – mış kalın kuvrağ yimə bizni
38. körməzün. Bu yığılmış kalın kuvr –

39. ağ bizin körksüz kılınçımız –
40. nı ukmazunlar. ... bu ...
41. sakıntuklarında a - ...

112.

əksikdir

1. İrinçü bolur...
2. yazukumuznu bilinür biz, açınur
3. biz. Kok kamığ sansız tümən
4. tınlıqlarka...
5. kamığ bursonı kuvrağka
6. uvutluğ təginür biz...
7. -ta boşuyu yarlıkan k - ...
8. Anı körüp ol Samantavrkaş yazıda
9. yığılmış kuvrağ anşız korkarlar,
10. aymanurlar. İnçə tip ayıturlar. Tənri
11. yirintə toğmuş tənriilər
12. aş aşanurlar. Tamuda toğar –
13. lar, kızartmış örtlüg təmir ...
14. – lar, aşanurlar. Yılkı ayunta toğ –
15. mış tınlıqlar kayusı ot, suv, kayu –
16. sı yil tög, ... kayusı toprak yiyürlər.
17. içərlər . .... Prip ayunta toğmuş tınlıq –
18. lar aşsız, suvsız kurıp, katıp yorıyur –
19. lar. Yalañuk ayunında toğmuş tınlıq –
20. lar ol antağ aş, içgü yok kim yiməsər,
21. içməsər, ... nə bolğay erti. Edgü tınlıq –
22. lar üçün anutmış aş, içgü yimədi –
23. lər, yuqlamadılar ersər, ançama
24. ... ayağka təgim –
25. lig ... küçintə Kitumati
26. kənt ... tözüp ... -lər ... tög
27. ... - dəki edgü ögrə –
28. ... silik başın bursonı
29. ... tapının, udunun öñi öñi
30. ... burkan kutıña təgiriilər. Amarıları

¹ Mətnədə Mayatrı kimi yazılmışdır

31. ... burkan kutına silik
32. ... silik ... - lar ... Yinə ök sansız
33. ... örtlüg yalın -
34. lığ ... - səklər başlarında
35. kızartmış örtlüg, təmirliq xua
36. çeçək itinmiş. Kayusı örtlüg,
37. təmirlik orunluklar üzə olur -
38. urlar. Kayusı örtlüg, yalınliq, təmir -
39. lig yaqalar üzə olurup, kayusı ört -
40. lig, təmirliq atlar üzə atlan -
41. mış, kayusı örtlüg, yalınliq iti
42. kılınçın öz etüzlərin baçıp,
43. uşup yiyü etüzləri üzə örtmæg
44. taş sası yağa, amarıları bæg işi
45. körkin örtlüg, yalınliq tığitlər,
46. mallar, inçgə kırkınlr birlə

113.

əksikdir

1. ... kılın küçintə ...
2. ... - nurlar ərki ... Ötrü
3. ... Mayırı burkan köp kalın
4. kuvrağnın sızıklərin tarkarğa -
5. lı, erüş üküş tınlıqlarının köñ -
6. üllərin korkıtğalı üçün ağzın
7. ... ol örtənür kara bulıt
8. ... tütünüg ürə yarlıkar.
9. ... tümən kayut sanınça
10. ... körklig kiçig
11. ... bəgiz belgüliq közünür
12. ... - ları közləri körməz
13. örtlüg, yalınliq bı bıçğu üzə
14. yağa örtlərin yörgənmiş
15. ... örü kot - ...
16. ... - r kök kalık d - ...
17. - lər üzələrintə örtlüg taş ...

18. yağar. Takı yimə bir berə uluğ
19. sansız tümən sökütlər ... kəliir
20. təgrəki büri butıkı alku toyın
21. şmnanç başlıqlar ... otğurı bir uluğ
22. toyın başlıq muntağ sav ...
23. -lar təgrəki başlar ka - ...
24. - usurlar ... közləri to - ...
25. ağızlarıntın ört, yalın öñər,
26. örtöyür. Yinə yimə belgür - ...
27. - lər ... Adın yimə örtlüg, yalınliq
28. toyın başlıq sökütlər ...

40 -cı lövhə buraya girəcək

Tərcümə.

/Səcdə/

1. keçicidir .... Həyat, ömr özü fanidir,
2. əbədi deyil ... Mal-dövlət özü-özünə məhv olur,
3. pozulur. Yoxluğun (mənbəyi) əzab, heçlik
4. təhlükəlidir... Ona görə belə düşünərək
5. daşındıq: İlk dünyada çox dürlü
6. xeyirxah, yaxşı işlər etmək uğrunda
7. təmiz ... kamil,
8. çətin əldə edilən ... insanlıq vücuduna
9. yetişdim, ... yaxşı... ana-ata ...
10. təmiz tutdum... ana-ata tək
11. böyük qardaşım Sınar Seliyə bu Mayırısim
12. din kitabını yazmasını xahiş etdik... Budur,
13. fani vücudumuz köçüb getsə, bütün
14. mal - dövlət hamısı bütün qarışsa, çətin əldə edi-
15. lən insan vücuduna yetməyim hədə
16. olacaq. Bu səbəbdən indi türk igid
17. ikən necə olur-olsun, bir din kitabı yazdı-
18. raq. Burhan şəraitində dinə
19. böyük miqdar fayda, səmərə vermiş olaq ...
20. deyib o, zəhmətə qatlandı bu tanrı
21. Burhanın üç Asanhi, yüz Mahakal-
22. na möhkəmlənib Tuyita tanrı yerin -

23. dən aşağı enib dünya tutumu doğaraq
24. buyurmağı ilə evi tərkd edib altı il zahidlik
25. meşəsində keşişlik əziyyəti çəkdiyini
26. almas taxt üzərinə oturub dörd
27. növ şeytan ordusunu məğlub edib tə –
28. məlsiz burhan xoşbəxtliyinə çatmağı ilə
29. din təkərini çevirib beş pançaki
30. rahibləri, səksən min tanrıları
31. xilas etdiyini, digər on beş Asanhi
32. nayuta sayınca, yovanika varlıqları
33. xilas edərək buyurub Kauynağar adlı şəhərə
34. yaxın Şalavan meşəsində qalıqsız

arxa

üçüncü vərəq

35. nirvana girərək buyurduqlarına kimi aıku
36. qanunlarını öyrədən Maytrısimit iyirmi
37. yeddi hissə böyük din kitabını yazdıraraq
38. bitirdik. Bu din kitabının xeyirxah
39. yaxşı əməllərinin bir hissəsini çeviririk...
40. görünür. Xoşbəxtlik tanrısı
41. kimi anamız Kün Silik
42. xanım yüz ilə yaxın
43. uzun ömrü ilə, böyük səadətli ilə
44. xəstəlik, azar, qorxusuz, təhlükəsiz, sevinc
45. səadətini dünyəvi səadətlə həmişə
46. fərəhli, bəxtiyar olsun.
47. Bundan törəyən səmərəli, yaxşı əməlin
48. ən birinci payını çevirirəm. Ən ilk
49. tanrı burhanın öz həyatını
50. fəda edərək, yuluğ verib satın almış
51. din cavahirinin gözətçisi Ezrua,
52. Hürmüz, Vişnu və Maheşvari (adlı) dörd
53. maxaraca, digər bütün din
54. gözətçi bəxtlər, ruhlar nivaziki
55. tanrıların hamısına tamamilə birinci
56. pay olsun ! Bu savab sayəsində

57. tanrısifət səadətli, gücü, atəşinin parlaqlığı çoxla-
58. lası olsun. Tanrısifət gözlərini
59. bəri çevirib şəhər ulusunu burhan
60. şəraitini bütün təhlükələrdən mühafizə edərək
61. qorusun. Yəne də bu
62. səmərəli, yaxşı əməl görünən
63. sevgili böyük qardaşımız Kutbulmuş – Oğul Inanç,
64. təmiz tanrıvermiş Oğul Inanç,
65. bakirə böyük bacımız Yıpar hamıya öncə
66. pay olmalı olsun. Bu savab
67. ... hazırda sağlam görünən vücudları qorxusuz
68. (təhlükəsiz), uzun, böyük səadətlə, təmiz ...

2.

1. ... öldürür adlı öyrənməyən məxluq var .
2. Avam olduğu üçün vəliflik arxanı xoşbəxtliyi
3. tapır. ... təkrar-təkrar yoldan çıxar. O bu cür
4. ehtirasların təsiri altında sızladığından öz
5. vücudunu öldürüb, Nirvana
6. gedər. Eynilə ... Qodiki adlı
7. vəli-rahib ... öz
8. ülkücü ilə ... boğazını
9. kəsib Nirvana getdi... Bu, üçüncü.
10. Cahil vəli dindar kəskin ... yenə
11. vücudunu qoruyan adlı
12. öyrənməyən məxluq (var). Bir neçə yenə
13. hiylə savadlı isə fəqət vücudu-
14. nu çox qoruyar. Vəli
15. səadətine yetişib yoldan çıxmaz. Bu, dördüncü.
16. Cahil vəli dindardır ... Takı
17. «yenə səbatla durmuş» adlı öyrənmə-
18. yən məxluq var . Hər nə qədər vəli
19. səadətindən ayrılma səbəbləri
20. sonra meydana çıxsın, yaxud vücudunu gözlə -
21. məsə, qoruması, yenə vəli
22. səadətindən yenə tamamilə duymaz .Bu,
23. beşinci. Öyrənməyən vəli dindar –

24. dir. Daha yenə yıxılan təməlli...
25. adlı cahil məxluq var ki, hamı-
26. dan üstün olan vəlilərin
27. yüksəkliyinə, fəzilətinə nail olmağa layiq-
28. dir. Bu olur altıncı. Cahil
29. Vəli-dindar ... Takı yenə var. Bu
30. qanacaqsız, qızıışmayan, təməlli...
31. zəkali, köklü, ortaya ...

arxa

Səcdə on ikinci vərəq

32. vəli səadəti tapıb yoldan çıxmaqdan, yıxıl –
33. maqdan qətiyyən qorxmaz. Bu, yeddinci.
34. Cahil vəli dındardır.
35. Takı yenə bir hikmət ilə
36. qurtulmuş adlı... cahil məxluq (var).
37. ki, müdrik ... bilik güc –
38. ündə ehtiraslı yağı –
39. ları udmuş (yağılara qalib gəlmiş)... fəqət düşüncə
40. təfəkkürdə, digər təfəkkür düşün –
41. cələr üzərində qüdrət əldə edə bilməz.
42. Bu edir səkkizinci. Cahil vəli
43. dindar takı yenə var. «Hər iki
44. yarım hissə ilə qurtulmuş» adlı
45. cahil (bir) əsl məxluq (var) ki, bu bütün
46. ehtirasları tamamilə yox etmiş bütün
47. təfəkkür düşüncələri üzərində qüdrətli, güclü
48. olmuşdur. Bu edir... doqquzuncu. Ca –
49. hil vəli dindar bu belə
50. cürbəcür əsilləri toplamış
51. təki dolu topa camaat mirvarisi
52. sərt baxırlar ... ki, Hürmüz tanrı -
53. dan başqa böyük, güclü tanrı –
54. lar, Kirit adlı daş-qaşlı başları
55. üzərində təzim edərək səcdə etmiş

56. əsl rahiblər dərməyi camaat mirvarisi
57. səadətinə mən mömin atası
58. Boz bay Tirək, Yidlək ilə
59. əllərimizi qoşalayıb /qovuşdurub/ təpəlik
60. yerə qoyub hörmətlə
61. baş əyərək səcdə edirəm. Daha yenə

3.

1. yüz Kalpa, üç Asanha dövründən bəri
2. Paramandal yolunda möhkəmlənərək tam
3. növbənöv burhan səadətinə
4. lazımi material ilə təchiz edib təməlsiz
5. burhan xoşbəxtliyi ... dünya hakimi
6. xan taxtına ... oturmalt
7. şahzadə müdrik ... adına
8. xoşbəxt arzulamaq ... etmiş, beş
9. aləmdəki canlı varlıqları girov saxla –
10. mış on beş Asanha nayut miqdar –
11. da çoxlu övladın umudu,
12. pənahı, istiqbalı gəlir. Zamanın səksən
13. min canlıların öz –
14. ündə, yaşında dörd qabiliyyətlə
15. təchiz edilmiş səksən dörd
16. min şəhər ulusunda hamısın –
17. dan üstün, tox, gözütöx, dərdsiz,
18. müstəqil, düşmənsiz, qurdsuz, basqınlar –
19. sız, minnətsiz, vergisiz, yardımsız, təzyiqsiz
20. ehtiyacsız, saysız çox varlı – dövlətli
21. sansız çox böyük zəngin -
22. lərin evləri, sarayları öz ... dik vityas –
23. dan yaxşısı on səkkiz ulu ...
24. qurulmuş bir tayfaya mənsubların dörd yol ayrıcları
25. təchiz edilmiş yer tanrısının
26. Daş-qaşını, tacını bənzəyən, xoşbəxtdən
27. xoşbəxt Kitumati adlı şəhər
28. ulusunda on səkkiz Vidya Sthana

29. şastranı təlim etmiş, görünən səadət
30. tanrısına bənzər Brahmayu adlı
31. brahmanlar hökmdarının arvadı Brahmavati.

arxa

Səcdə on üçüncü vərəq

32. adlı ana qadına oxşayan xatun –
33. dan doğulub təzahür edib burhan
34. səadət taparaq buyurası Tuyit
35. tanrı yerindəki Uçadivaç adlı
36. qarşıda oturaraq buyurar
37. etimada ... layiq
38. nəcabətli Mayrı bodistv
39. səadətinə təkrar – təkrar yalvararaq,
40. incə dilək diləyərək, vücudumu
41. girov qoyaraq bütün aləmdəki vücudum –
42. la baş əyib səcdə edirəm
43. ki, yenə takı tanrılar tanrısı burhan
44. Nîrvana getdikdən sonra
45. məbəddə böyük ibadət etdi –
46. ləp. Hindistan elindəki Baybaş şastranın
47. yaratdığı Karuntivi, Sanabtiri, Qunaprabi,
48. Manoratidən başqa (digər) ustadların səadətinə
49. səcdə edirəm. Daha yenə ondan
50. sonra çoxlu növbənöv din kitabı –
51. nı yazdırdılar ... yaratdılar ... Akntili,
52. Şuri, Qotiki, Matraçiti, Aşvaqo –
53. şadan başqa (digər) bodisvt ustadlar
54. səadətinə təhsin deyərək, ehtiram göstərərək, baş əyər
55. səcdə edirəm. Daha yenə Dörd
56. Küşən ulusunda ustadlar oldu –
57. lar ki, burhan əqidəsinə böyük
58. faydalı ibadət etdilər. Budarakşiti,
59. Sarvarakşita, Ayokrakşiti –
60. onlara baş əyərək səcdə edi –
61. rəm ki, yenə üç Solmıda ... ..

4.

1. gün, ay tanrısı sifətini göstərib
2. ... vəz edərək buyurub xilas edərək buyurdu.
3. ... qantarvılar (göy musiqiçiləri) hökmdarını xilas
4. etmək üçün musiqiçi vücudunu
5. göstərib musiqi çaldırıb xilas edərək
6. buyurdu ... Bunlardan başqa
7. çoxlu cürbəcür ... böyük buyuruqçuların
8. biliyinin gücü sayəsində saysız on minlərlə
9. məxluqlara fayda, səmərə verərək buyur --
10. du. İkinci Sarvatyan adlı müdrik
11. biliyi ilə fayda, səmərə verməyi
12. belə idi. Qurtulası məxluqların könlünü,
13. köksünü, damarı, davranışı, əməli nəsihət –
14. larını tamamilə görür idi ... Varmı
15. bunun köksündə qurtulmağın toxumu,
16. soy (nəsil) toxumu yoxsa yox ? Tapırlarmı
17. bunun könlündə, köksündə
18. qorxunc, xoflu yaxşılığın parlaq ulduzu?
19. Məgər tapılmazmı hansısa təfəkkürün yarı
20. gücü sayəsində səkkiz dürlü kamillik
21. yolunda enişini, yoxuşunu
22. qəti anlayaraq buyurar idi. Daha
23. yenə şüurlu bilik ilə
24. yalan bilikliləri qəti surətdə
25. anlayaraq buyurar idi ... Daha yenə
26. pis əməlli, qəzəbli, qürurlu,
27. cahil, cəhalət ... qürur ...
28. tərs baxış köküslü məxluqlar
29. ... davranışını, hərəkətini ... qəti

arxa

Səcdə ...

30. anlayaraq buyurar idi ...Daha yenə qurtul –
31. malı məxluqları, xüsusilə başqa

32. bu burhanlar tərəfindən xilas edilməli,
33. arxantlar tərəfindən xilas edilməli bun ...
34. lara süzülüb qurtulmalı o məxluq
35. bütün Şarvatyan ... adlı müdrük
36. biliyin gücü sayəsində anlayaraq
37. buyurur idi ... Üçüncü, Manoçap adlı
38. məşhur zühur qabiliyyəti ilə fayda, səmərə vermə —
39. si belə idi. Sonra bir vaxt
40. Mahamaudqalyan vəlinin (arxantın) anasını
41. qurtarmalı saysız on min Sumır dağ –
42. larının təpəsinə çıxaraq Motğalayin
43. arxantın məşhur zühur qabiliyyəti
44. ilə barbar Kançanapati (adlı) ulusa
45. gedərək buyurub Motğalayin arxantın
46. anasını xilas edərək buyurub iki dəfə
47. çevrildikdə tanrı burhanın
48. Manoçap adlı məşhur zühur qabiliyyəti sayə –
49. sində bir barmaq hərəkəti qədər /qısa bir/ zamanda
50. ... Takuti adlı öz hücrəsində təza –
51. hür edərək buyurdu.
52. Bundan sonra çoxlu məxluqlara fayda, səmərə
53. verməli pis tələsik iş – güc ...
54. ... buyurdu isə ... bütün Manoçap
55. (adlı məşhur zühur) qabiliyyətinin sayəsindədir.
56. (Dördüncüsü). Maytrı yaxşı düşüncəli könülün
57. fayda, səmərə verməsi yenə beş dürlü
58. ... olur ... Hansı yaxşı ki ...
59. ... məşhur zühur qabiliyyəti ...

5.

1. gözəl altı qız ilə
2. evləndi ... hökmdar Virudak
3. basa-basa Şakyaları məğlub etmək,
4. ayaq altına atmaq sözlərini söylə –
5. diyinə görə altı xatun iyrənc
6. olub qəbahətlə dolu sözlərlə

7. qarşı- qarşıya dayandılar. Bunu eşidib
8. Virudak hökmdar ... cəlladlara
9. əmr etdi : Bu yağı qızların
10. vücutlarını ... yeddi parçaya parçalayıb
11. ... qəbirlər arasına atın !
12. ... Virudak hökmdarın əmrini
13. ... kamil müdrük tanrı
14. burhan eşidib o xatunların
15. ... böyük həyatlarını anlayıb
16. ... dağa gedib Çanağantik adlı
17. /dərmanı/ başlarına saçıb (sürtüb) isti
18. (özlərini xilas edərək buyur)du .Dinə xidmət edərək buyurub
19. rahibə (səadətinə çatdırıb) fərman verdi. Dördüncü,
20. ... fayda, səmərə verməyi
21. (belə idi). Və bir vaxt
22. ... tanrılar tanrısı burhan, Şariputri
23. arxant ilə düzənlik yerdə Çankir -
24. mit edərək yürüyürdülər. Bu
25. arada bir yırtıcı quşun təqib etdi –
26. yi (bir) göyərçin yorğun, dərflı (gücsüz) halda
27. çatıb Şariputri arxantın
28. kölgəsinə sığındı, ancaq
29. qorxusu sönmədi (keçmədi), əsir, titriyir
30. idi ... Oradan qalxıb tanrı burha –
31. nın kölgəsində sığınaraq, orada

arxa

Səcdə ...vərəq

32. dərhal qorxusu, xofu söndü (keçdi).
33. Bundan başqa saysız on minlərlə məxluq –
34. lara kölgəsi ilə fayda,səmərə
35. verərək buyurdu ... Beşincisi.
36. Klyakasaprı toxunmağı ilə
37. fayda, səmərə verməsi belə idi: Btanati adlı
38. bir ağır xəstə rahibin

39. müqəddəs əlinə toxunaraq bədbəxt,
40. ölmək üzrə ikən xilas olub arxant
41. səadətinə çataraq şəfqət göstərdi. Təfəkkür ...
42. baş ağrısı xəstəliyindən xilas olub ...
43. Purna adlı din müəllimləri ...
44. buyurar. Vaysuçik adlı xəstəlik –
45. dən xilas olaraq buyurdu. Buradan artıq
46. ki, eşidilmiş vaxta təki ...
47. azaldana qədər məxluqlar cəhənnəm - ...
48. dən başqa yaxşı əməl –
49. lər isə üstə tanrı,
50. altda insanlar ...
51. ... .. yaxşı əməl (savab) qazan...
52. ... bütün fayda, səmərə vermək (igidliyini),
53. qabiliyyətini qavramaq gərəkdir. Bu belədir.
54. Dürli Sarasvati, Brhasvati, digər
55. tanrısfət müdriklər nəyahətsiz zaman söz –
56. əksilməyən fayda, səmərə yaxşılığını
57. düşünüb mən açıq ürəkli
58. Mömin Boz bay Tirək Yidləg
59. ilə başımızı yerə qoyub
60. bütün aləmdəki vücudları ilə haylayaraq,
61. ağlayaraq, baş əyərək səcdə edərək.

6.

1. günortadan başlanıb nirva –
2. na dəbdəbə ilə getdi. Kaşıp burhan
3. gün batandan başlayıb nirva –
4. na dəbdəbə ilə getdi ... Şakimuni burhan
5. ... cəhətdən başlanıb nirva –
6. na dəbdəbə ilə getdi ... Eləcə Maytrı
7. burhan yenə gün -
8. çıxandan ... cəhətdən başlayıb
9. nirvana dəbdəbə ilə gedər ... On –
10. dan yarı ... Maytrı burhan ...
11. ... yataraq

12. ... arxant səadətində çataraq

13. ...

əksikdir

arxa

14. ... yavaş nirvan tapdı ...

15. ... dinli əqidə ...

16. ... (sona) yetir, azalır ...

Doqquz sətir boşdur

17. Burhana təzim ! Dinə təzim ! Xalqa təzim !

I bölmə

7.

1. Burhana təzim ! Dinə təzim ! Xalqa təzim !
2. İndi bu dini hədisi qeyri- adi Mağt
3. ölkəsində, Paraqri (adlı) şəhər ulusda
4. təsəvvür etmək gərəkdir. Ondan ötrü
5. Vayşarvan maxaracının üç
6. çox güclü ... inanılmış buyuruq -
7. ları idi ... Sadaqiri, Hymava –
8. ti, Purmaki idi ... Bunlar üçlükdə
9. göy səmadakı yol boyu uçaraq,
10. gəlib bir-birləri ilə söz – söhbət edə –
11. rək Purmaki belə (deyib) dedi: Baxın ,
12. güclülər! Bu dünyada
13. fəvqəladə, çox dinli saysız daş ilə
14. işıq sıx əlamətdar olmuşdur.
15. Ona görə Hymavati belə deyib
16. dedi : İndiyə yaxın yerdə,
17. nə zamanda əlamətdar olmuş ki,
18. tanrılar tanrısı burhan burhanlar
19. səadətini taparaq iltifat edib bir pınadaşunu
20. oturaraq iltifat edib yeddi gün

535

21. mütəfəkkür tanrı (həddinə) çataraq buyur –
22. du. Kimsəyə hələ heç bir din təlim etməyi
23. iltifat etmədi. İndi beş ay gecə-gündüz
24. ulu hökmdar İndra tanrı hökmdarı –
25. na Benares şəhərində təzimlikdə
26. üç dövr edərək on
27. iki bölməli din təkərini
28. çevirib Atmakaidani, Aşivaçit, Badirik,
29. Kaşni, Mahanmıdan ibarət beş
30. pañçaki rahibi səksən min
31. tanrıları xilas edərək iltifat etdi.

arxa

Başdan bir vərəq

32. Sadaqiri belə deyib dedi: Bun –
33. dan sonra Benaresli varlı böyük
34. adamların uşaqları Yaşı, Purm, Vimali,
35. Qavanpati və Subaxudan ibarət beş
36. mal arxant səadətini tapır –
37. lar. Yaşının anası Kalyani
38. ilə (bunlarla) mömin qadın olur –
39. lar. Bununla əlaqədar Hymavati belə
40. deyib dedi: Əvvəlki beş mürid, sonrakı
41. beş vəkil hamı ilə birlikdə
42. bu dünyada on yeni arxant
43. rahib oldular. Tanrı burhan
44. ilə on bir. Sadaqiri belə
45. deyib dedi : ... Buna indi yaxın
46. zamandır. Yaxşı, yaxşı ! Küvəz Kağal
47. Kiçik, Balık, Az , Inallar belə
48. deyib düşüncə düşündülər : ... Əgər
49. bu dünyada mükəmməl kamil müdrük bur –
50. han yaxşı olmasa idi, onun
51. təzim etdiyi din ən yaxşısı olmasa
52. idi, ... bu qədər zərif, bu qədər

53. ... böyümüş yaşda
54. ... cəlladlar, Çorlar evlərini,
55. saraylarını qoyub rahib dindar
56. olmadılar. Onun üçün indi
57. ... bütün ev,
58. sarayı qoyub biz də rahib olaq
59. müzakirə edərək məsləhətləşib onlar yenə tanrılar
60. tanrısı burhana yaxın gedib
61. rahib dindar oldular, arxant
62. səadətinə çatdılar. Bundan sonra Hyamavati...

8.

1. ikən üç Asani müddətində əziyyəti
2. aradan qaldırıb üstə tanrı, altda
3. insanların ümidi, sığınağı Mayrı
4. adlı bir burhan olacaq ... Daha
5. yenə ey Purmaki ! Bu hörmətə
6. layiq olan Mayrı bodisvt
7. bütün qırx Mxa –
8. kıp müddətində daim ...
9. yaxşı düşüncəli Dyana fikri ...
10. bu qədər yenə ...
11. yüksəltmədi. Onun beş ...
12. yüz Badraklardakı bodisvtlər
13. arasında beşinci burhan əlamətli
14. müntəzəm durdu .. Daha qalmış
15. dörd yüz doxsan
16. beş bodisvt verəcəklər ... indi
17. buna ləyaqətli
18. Mayrı, Urbilvani şəhərindəki
19. Sinayani brahmanın oğlu olub
20. səkkiz yaşında zahid Çaxnunun müəllimi
21. Qanq çayının suyunu sümürdüyü kimi
22. bütün şastraların müdrük biliklərini (təlimlərini)
23. öyrəndi, bitirdi. Daha yenə müdrük
24. biliklərə hərislik səbəbindən məxluq –

25. İara fayda, səmərə verdiyi üçün
26. orta hind elindən hələ
27. Dakşanpat elinə getdi. Oraya
28. çatıb Badari brahmanı, digər
29. ulu müdrikləri dinin müdrik
30. bilikləri uğrunda heyrətləndirdi.

arxa

31. ... İndi yenə başdan altı vərəq kamil müdrik
32. burhanın dünyada vətəninə
33. zühur etdiyini qavrayıb eşidib yoldaşı
34. ... ilə ikilikdə Dakşinapi
35. elindən ... yenə Mağat
36. elinə gəlirlər. Paşan
37. dağda tanrılar tanrısı burha –
38. na ... qovuşub rahib olur. Yaxşı
39. (dini dinləməkdən) doymaz, qanmaz, keçməz ...
40. ... oğul qanununa görə
41. şahzadə (vəliəhd) müdrik adına yetişib bur –
42. han dünya hökmdarı xan yer
43. suda (dünyada) zühur edər. Kim hansı bur –
44. hanın dinində Sansardan xilas olmağı
45. qurtulmağı bacarmasa, o məxluq hök –
46. mən Maytrı burhan dövründə
47. qurtular. Bu cür sözləri eşidib
48. sonra qətiyyətlə danışib Purmaki belə
49. deyib dedi: Əgər belədirsə, əclaf -
50. dan əclaf o adamdır ki, bu qədər
51. yaxşı Maytrı bodisvtı görməyi
52. istəməsə ... daha yenə diri ikən o, ölü
53. adlanır ... Kim Maytrı bodisv –
54. tın fəvqəladə yaxşılığını eşitməyə
55. gəlməsə, kim indi Maytrı bodisv –
56. tın xoşbəxtlik arzuladığı yeni
57. gün uğrunda bu andan etibarən
58. min ilə qədər əsil adam –

59. İar müdrik insanlar Maytrı burhanı (bir dayaq kimi başa düşməlidirlər.)...

əksikdir

9.

o ...

1. ... gecə sakitləşdimi ? ...
2. dır ... öyünərək, sevinərək gülər üzlə
3. Badari brahman belə deyib dedi : Yaxşı, yaxşı,
4. nəcabətli oğlum ! Mən çox sakit,
5. yaxşı idim.... Nə üçün deyib desə yüz
6. il yaşadım, gecələr dəqiqliklə sayılsa,
7. qırx üç min iki yüz
8. gecə keçdi ... Bu qədər uzun zamandan
9. bəri əgər gecə ilə yenə
10. gecəli qaranlıq kimi sükunət
11. ... bilik uyumağım yox idi ... Nə
12. üçün deyib desə, gecə bir bu cür
13. geyim, don, ayaqqabı, mülk, boyun –
14. bağı geymiş, taxmış görərək qanacaqsız
15. tanrısı mavi səmada durub ...
16. belə deyib dedi ... kamil müdrik
17. tanrılar tanrısı burhan yer suda (vətəndə) ...

arxa

o ...

18. öz könlünə belə ....
19. mənə yenə bu sözləri dünənki gecə
20. Şutavas tanrı yerindəki tanrıların hamı –
21. sı tamamilə öyrətdilər. Sanra Moğarçı
22. Urı belə deyib dedi : müqəddəs ustad !
23. Bu belə beş pis, bulanıq
24. iyərənc, qısa həyatda, yaşayışda
25. burhanlar dünyada zühur etdi.
26. deyə söylənən sözlərə inanmaq mı olar ?
27. Buna görə Badari brahman belə deyib

28. dedi : Nəcavətli oğlum !
29. Mən inanıram, nə üçün deyib
30. desə, qədim xoşbəxtlər, qədim
31. müdriklərdən belə eşitmişəm :
32. Belə dürlü alp qabiliyyətli,
33. gözütox, ürəkli, sərt, cəsəretli,
34. cəsur məxluq var ... Bu belə ...

əksikdir

10.

o ...

1. ... ürəklə verdi... Əsil Mayırı
2. bodisvt din nəziri verir idi ... İndi
3. o bu cür səadət «qurban adəti»
4. sona yetdi ... Əgər sənə sədəqə malı
5. gərək isə, Badari brahmanın
6. evinə gedib sədəqə dilə ! Bu
7. sözləri eşidib Niridani brahman qurban –
8. liğ yerdən qalxıb (oraya) getdi. Ondan
9. ötrü Badari brahman öz evində
10. oturaraq mavi səmada durur kimi (otururdu)
11. .... fərəhli, sevincli,
12. ... belə deyib dedi :.. beləcə
13. öymüş, tərifişmiş adətdir... ki,
14. əsirgəmədən ürəkdən mal-mülk
15. sədəqə vermək ... mən də bütün
16. dövlətimi, malımı bütöv saxlamadan ürək –
17. dən sədəqə verdim. İndi etdiyim
18. xeyirli əməlimdən sevincli, fərəh –
19. li olmaq istəyirəm. Bu sözləri söyləyir
20. ikən ...
21. əllərini yuxarı qaldırıb ...
22. ehtiram göstərərək ...

arxa

o ...

23. ... beş yüz qızıl /yaratmaq/ ki, (bununla) borclarımı
24. ödəyib dincəlim. Bu sözləri
25. eşidib iztirablı üzünü əzərək,
26. büzərək Badari brahman belə deyib
27. dedi : Ey əzizim ! Mənim
28. uşaqlıqdan bəri yığdığım, qazandığım
29. dövlətim, malım vardısıa... onu bütünlüklə
30. Əsil Mayırı ilə rastlaşıb
31. Ezrua tanrı yerində doğulmaq
32. arzusu ilə sədəqə vermək fikri ilə
33. on iki il, gecə fasiləsiz
34. Paşandak adlı qurban qurbanladıq (verdik).
35. Dövlət, mal əsirgəmədən bütün
36. dilənçilərə sədəqə verdim. İndi
37. sənintək yoxsulam.
38. Beş bakır qədər malım
39. yox. Haradan daha beş yüz qızıl
40. verə bilərəm? Qəmgin üzle
41. (Niridani brahman) belə deyib dedi : Mən
42. ... ilə fəqirə ...
43. ... verin.

11.

1. Mənə beş yüz qızıl (gərək),sizə
2. ümidli olaraq pis, uzaq bir yoldan
3. əziyyət çəkərək gəlmişəm, məni ümitsiz etmə
4. Əgər (məne bir şey) verməsəniz,
5. məni təkrar qaranlıq həbsxana –
6. ya atacaqlar, gecə-gündüz
7. döyəcəklər ... Bu
8. sözləri eşidib titrək səslə
9. Badari brahman belə deyib dedi : ... Ay
10. oğlum ! Mən ulu qoca yüz iyirmi yaşlı –

11. yam. Mən heç vaxt yalan söylə –
12. məmişəm. Bir bakır qəder dövlətim,
13. malım yox. Beş yüz bakırı daha haradan
14. tapım. Qızışıb, hiddətlənib Niridani
15. brahman belə deyib dedi : Ey sərsəm,
16. cahil brahman əgər altın
17. pulun ... sən ...
18. haradan ...
19. ...

əksikdir
arxa

20. ürəkdən gələn sözlərini Manibtri
21. Purnabtrikaya belə deyib dedi: Nə
22. uğrunda, hansı səbəbdən
23. bizim bəyimiz Vayşarvani hökmdar
24. tanrılar tanrısı burhanın
25. dünyasında
26. Badari brahmana ... öyrədərək
27. təbliğ edər. Purnabtri belə
28. deyib dedi : Əsil Maytrının tanrı
29. burhanın dinində rəhib olduğu
30. üçün bizə öyrədərək vəz edər.
31. Manibtri belə dedi : ... Elə isə,
32. Əsil Maytrıya da öyrətməyi
33. buyurmaz... Buna görə Purnabtri belə deyib
34. dedi : ... Bu iş - gücdə böyük, qüdrət –
35. li tanrılarının arasında müzakirə olunmuş.
36. Təmiz nə üçün deyib desə
37. ... Ezrua ...

12.

1. Ayqır atların qoşulduğu gözəl
2. arabalar, ulu, böyük, inək, dəvə,
3. buğalar, quduz öküzlər, dana, şıltağ

542

4. buzovlar, qoyun, erkək, təkə,
5. oğlaq, yastıq, taxt, örtük,
6. döşək, don, ayaqqabı, bəzək - düzək
7. pul, yemək, içmək, bitki, toxum
8. ... dövlət, mal mün –
9. min, on min – on min cərgə
10. ... verdiniz ... Sərgərdan dindarlar
11. dövlət, mal tapıb son dərəcə fərəhli,
12. sevincli oldular ... Bu səbəbdən indi
13. ilə müəllim böyük hökmdar Ezruanın
14. tanrı yerində doğah təmiz olsun.
15. Bu sözləri eşidib hədsiz fərəhli,
16. sevincli olub Badari brahman
17. ulu, ixtiyar bükülmüş vücudu ilə
18. xəfif gülümsəyərək belə
19. deyib dedi: Yaxşı, yaxşı ! Nəcəbətli oğlum. Mənim
20. uzun zamandan bəri bu belə dürlü
21. sözlər eşitmək böyük arzum idi.
22. Bu gün ... arzum yerinə yetdi ...
23. indi bu ... bu gecə –
24. ki səxavətli, açıq ürəyimlə
25. ... ardıcılıqlarımla, davamçılarımla ikinci
26. ... gün ...
27. ...
28. ...

əksikdir
arxa

başdan on iki vərəq

29. iş - güc idi ... hamısını işləyərək bitirdik...
30. yenə də gün tanrısı batır ...
31. İndi ayrı – ayrı öz evimizə
32. gedək. Bundan sonra Bringiki,
33. Upasvami, bu iki oğul
34. Badari brahmanı iki tərəfdən
35. yolunu tutaraq götürdülər.

543

36. Bundan sonra Badari brahman
37. öz əyilmiş, bükülmüş vücudu ilə
38. görüb ürəyi bulanaraq belə deyib,
39. bir daha iyrenc, acizsən qocalmaq, sən !
40. Kim doğulandan bəri altmış
41. yaşına təki, güc, qüvvət, ət –
42. qan, üstələyərək çoxaldı ... Yet –
43. mişindən etibarən yüz iyirmi yaşına təki
44. gündən - günə sən qocalıq,
45. şeytan kimi sora – sora sovurdun
46. bütün xəzinəmdəki dövlətimi, malımı.
47. Sədəqə toplayan, dilənçi dindarlar götürdü –
48. lər vücudumdakı gücümü. Sən,
49. qocalmaq, götürərək getdin. Ataya
50. yatsın. Bu gün ... irəli...
51. Siz könülin ... nəcabətli
52. Mayıtrı görünərək vücudumla sağal –
53. daq. O uğurda ... Niridani
54. ... fəlakət, yoxsulluq ...
55. ... kem ...

13.

1. bilir... Beləcə yenə sərvət, var
2. həsədi ilə, başsız közsüz, saxta,
3. yalan sözlərlə səni söydü ... Onu
4. eşidib Badari brahman gülər üzlə
5. səadət verən qaşları ilə tanrısifət hərbcəyə
6. tərəf baxaraq heyrətlənərək, şaşaraq
7. belə deyib dedi : ... Kimdir,
8. nəcabətin bu dünyada əsasını
9. anlayan ? Kimlərdir artıq tərədən, başdan düşmə –
10. yi bilicilər ? Ona görə Purnabtri
11. kamil müdrik tanrılar tanrısı burha –
12. nın düşünməklə əldə edilməyən yaxşılığını
13. düşünüb belə deyib dedi : ... Kim öz ka –
14. mil müdrik biliyi ilə almaz taxt

15. üzərində oturub ehtirasları uzaqlaşdırdı,
16. dağıtdı... qavranılmalı qaydaları,
17. bütün anladı, bildi, Əldə olunmalı dövlətləri
18. kamil tapdı, adı, şöhrəti yayıldı, Tanrının,
19. insanların müəllimi o olar.
20. Əsası təkcə o, tərədən düşməyi,
21. duymağı (anlar)... Ona görə Badari brahman
22. bu belə dürlü əvvəl, sonra
23. eşitmədiyi tanrılar tanrısı burha -
24. nın yaxşı adını, şöhrətini eşidib
25. bütün bədənindəki tüklərin ucları hamısı
26. yuxarı qalxdı. Təmiz könüllə,
27. parlaq üzlə, hədsiz fərəh -
28. lə, əyilmiş vücdu ilə, gül –
29. ümsər üzlə tanrıya tərəf baxaraq
30. belə deyib dedi: Əsil varlıq.

arxa

Başdan on üç vərəq

31. o, burhan adlı ki, onun adını
32. eşidib belə düşüncəm oldu. Ehtiras -
33. lı ağır yuxulayıb uyumuş məxluqlar ...
34. arasında yalnız oyaq o imiş.
35. Ona görə Purnabtri belə
36. deyib dedi : Mənim elə
37. gücüm, qüdrətim yox ki,
38. tanrı burhanın vücudunu,
39. qabiliyyətini təfsilatı ilə, geniş yayaraq söy –
40. ləməyə, nə yenə izah etməyə əhatəli
41. söyləyim :Himalay dağı
42. istiqamətində Bağırati adlı çayın
43. qırağında Kapılvastu adlı arzu edilən
44. gözəl şəhər var ... O şəhərdə
45. Çakravart hökmdar xanlarının muntə –
46. zəm sırasında Qaudam qəbiləsindən,
47. soyundan zühur etmiş bütün Şaki soy –

48. lu (boyundan olan) xalq, qəbilə üzərində hökm **edən**
  49. dürlü Şudotan adlı Hüzmüz
  50. tanrıya bənzəyən hökmdar
  51. var ... O hökmdarın Mahamay
  52. adlı arvadı tanrıdan Lumbani adlı
  53. meşədə Aşok adlı xariqülədə
  54. bir ağacın altında, ikinci ayın
  55. səkkizində, Puş ulduzu dövründə,
  56. Viqay adlı saatında otuz iki
  57. xoşbəxt (buvanlı?) əlamətdə mükəm –
  58. məl səksən növ ikinci dərəcəli əlamətlə
  59. bəzədilmiş, gözəl, göyçək dövrə kimi
  60. parıltı ilə parlayaraq buluddan (sıxmış günəş kimi bir burhan doğuldu)
20. *son = 524 (yoxdur).*

əksikdir

14.

1. ...
2. söz
3. qeyb olub getdi ... Ona
4. görəBadari brahman tanrıları tanrısı
5. Burhanın xeyirxahlığı ilə öyünərək, düşünərək
6. ... gecə ağlayaraq, sıtqıyaraq
7. ...
8. Maytrısimit din kitabında .....
9. Badarinin qurban verməsi (adlı)
10. başlıqlı bölmə bitdi.

əksikdir

arxa

(Son zamanlar uyğur yazısı ilə əlavələr edilmişdir)

II bölmə

15.

1. Burhana təzim, dinə təzim, xalqa təzim
2. İndi bu dini hədisi Badari brahma –
3. nın evində təsəvvür etmək gerek.

546

4. Ondan ötrü Badari brahman dan
5. yeri söküləndə durub təmiz belə
6. deyib dedi : ... Burada kim ....
7. sizlər onun ...
8. lar camaatı Kaşıp burhan
9. yavaş – yavaş

əksikdir

arxa

ikinci bir vərəq

10. zühur etmişdir...
11. nirvana gedəndən bəri
12. döndərilməyən din təkərlərini
13. Benares şəhər ulusunda döndərdi.
14. Sonra gülümsəyən üzü ilə
15. Əsil Maytrı belə
16. deyib dedi :Belə isə hörmətə layiq ....

16.

1. .... qaydada vücudumu
2. .... heç faydasını tapmadım
3. .... qorxulu dəniz çayından
4. .... ən sonunda
5. .... bədbəxt səfildən səfi –
6. ləm. Qoca bir qul oldum ki, dərddən
7. qurtaran müqəddəs məxluqu görmədən
8. bütün təhlükələrdən qurtaran fəvqəlbəşər tanrılar
9. tanrısı burhanı görmədən ölü –
10. rəm. Ondən ötrü o tanrı Badari
11. brahmana belə deyib dedi : Dərd –
12. li, kədərli olma ! Burhan
13. zühuru uzaqdır deyib söylənən rəvayət
14. doğru deyildir. Nə üçün deyib desə könül
15. ... zamanda Asani sanınca
16. ... ulus şəhərlərinə çatıb saysız
17. ... məxluqlara fayda, səmərə
18. verdiyi barmaq toxunması qədər zamanda ...

arxa

547

19. Eşit, nəcabətli, hansı ...
20. tanrılar tanrısı burhan, burhan səadəti –
21. ni taparaq buyurdu. Yeddi
22. bodi ağacı dibində əyləncə ilə
23. əyləndi . Ondan sonra Ezrua
24. tanrının istəyinə görə Benares ölkəsində
25. Arişvadan monastırında din təkerini
26. döndərdi. Beş riçika rahibi səksən
27. min tanrını xilas edərək şəfqət göstərib
28. Benares şəhər ulusunda yenə
29. Mağat elinə (qərb) şəfqət göstərdi. Orada
30. Sınayani brahmanın körfəzi ...
31. ... Nand, Namdapala, Nağa ...
32. ları xilas edib Mağat elində ...
33. yenə Paşan dağına ...
34. İndi orada tanrı, insanlar ...
35. hörmət göstərək on
36. güc ilə güclənərək üç cür
37. əbədi yerləşmiş ağıl ...

17.

1. Tanrı yerindəki tanrılar, tanrı xanım –
2. ları əsil Maytrı bodisvtı görüb
3. bütün əyilmiş vücudları ilə ovuclarını
4. qovuşdurub yaxın gəlib belə deyib dedilər :...
5. bütün ...
6. Ezrua ...
7. ... qələbə qazanmış ...

*əksikdir
arxa
ikinci on vərəq*

8. nın əmri üzərinə Tamburi, Piçaşıkida
9. digər Qadnarva bəyləri eşidərək xanları olmadan
10. beş dürlü zərif oyun vücu –
11. du ... Ondan ötrü oyun

12. ... tanrıya üç
13. ... küz ...
14. ... birinci ...

18.

1. mən ... Sizin təqdir etdiyiniz yaxşı qaydaları, mərasimi
2. təqdir edərək bəyəniyəm. Burhan səadəti –
3. lə məxsus tutaraq səy göstərirəm.
4. Bu din səadətinə inanıram ! Xalq
5. kütləsinin qiymətli səadətinə inanı –
6. ram. Rahib olub vsanpat
7. edərək səy göstərirəm. Bu gün –
8. də inanıram. Ölü ölüncə
9. orucluq ayı qaydasını təmiz gözetləyirəm.
10. Bu və bu kimi sözləri söyləyib təmiz
11. könüllə səcdə edərək baş əydik –
12. – dən sonra əsil Maytrı bodisv –
13. tın görünən (dünyəvi) siması qeyb olub rahib
14. dindar siması zühur etdi ... Sonra
15. bu üç min, çoxlu (böyük) min dünyalar
16. yer – su özəyi kimi üsullu (yavaşca) altı
17. cür tərpendi, hərəkətə gəldi. Böyük, güc –
18. – lü tanrılar göy səma üzün –
19. də tıxanmış kimi dolaraq durdular ...
20. Paşan dağında belə şərqi səsi
21. eşidildi : Əsil Maytrı, tanrılar tanrısı
22. burhanın dinində evdən, saraydan
23. qalxdı deyib ... Daha yenə dünya –
24. larda «Sadu qılmaq» deyən səses eşidildi.
25. Bu dərəcə fərəhli yaxşı zamanlar
26. üstədən ön azaldanı tanrı yerin
27. altında Aviş cəhənnəminə qədər tamam
28. eşidildi. « Əsil Maytrı rahib
29. oldu», deyib səses eşidib dörd varlıq
30. beş yol içindəki məxluqların hamısı sevindi .

arxa

31. lər ... sevindilər ... dörd tərəf
32. cəhət, parladi, işıqlandı, göy səmada
33. bra, çardağ, kölgəlik, dövlət, mal
34. göründü ...
35. Səndəl, nikişi ilə çox gözəl qoxulu nilufər
36. və digər göylərə layiq xua
37. çiçəklər durmadan yağmur
38. kimi yağdırdı ... Daha
39. yenə Qantari, Qantarvilər ildırım gurultusuna bənzər
40. təbilləri çaldılar. Zərif
41. xatunların qışqır –
42. maq, gülüşmək səslərini göy səma əks etdirdi.
43. Göy səmadakı tanrılar uca səsle
44. belə deyib dedilər: Sizin rahib
45. dindar olmağınıza hörmət edərək qayda ilə
46. səcdə edirik. Bizim qovuşmağımıza
47. keçmədən arada şahzadə müdrik
48. adına çatmağımız olsun. Hansı
49. dövrdə burhan dünyada zühur et –
50. səniz, o dövrdə bizi də
51. unutmayın ... Ondan sonra Ezrua tanrı
52. kəsgin gözləri ilə əsil Maytrı
53. bodisvtı görüb Hürmüz tanrıya
54. belə deyib dedi : Baxın Kauy -
55. iki bir daha ... kraza
56. don ilə yaraşmış olur. Artıq –
57. dan artıq tanrılar tanrısı burhan
58. ilə oxşar olur. Zərifdən zərif
59. rahib qiyafəsi ilə yaraşdı. Sonra ...

19.

1. Hürmüz tanrı belə. ...
2. üçün göy səmada tanrı –
3. lar çox fərəhli, sevincli

4. olub Əsil Maytrının çox dürlü
5. tərifi mədh edərək
6. öz vücudlarını ...
7. təslim edərlər ... Ondan sonra
8. Birgikidə digər öndə
9. qalmış, Açıtdə, digər on dörd
10. oğul, qırx min təqib edərək gəlmiş
11. məxluqlar ... hamısı Maytrı bodisvta
12. sevgini üç sığmaq tutmaq.
13. ... oğlunu, arvadını qoyub rahib
14. dindar oldular... Ondan sonra bu
15. iki oğul, Şrotapan səadətinə tapıb böyük
16. şərəfli hörmətlə tanrılar tanrısı burhan –
17. dan azadlıq fərmanı alıb geri nişanlı vücudu
18. ilə ustadı Badariyə o söz –
19. İəri sevinclə eşitdirmək üçün Dakşanri
20. elinə çıxıb getdi. Ondan sonra
21. hörmətə layiq tanrılar tanrısı
22. burhan əsil Maytrı bodisvt
23. başda olmaqla dörd yüz min yeni
24. rahib camaata belə deyib
25. buyurdu : ... yaxşı cövhərli bəxt ...
26. oğlum, sizlər ... Daha
27. yaxşı rahib dindar olmağınız yaxşıdan
28. yaxşı oldu. İnsan vücudu tapmağınız
29. nə üçün yaxşıdan yaxşıdır deyib- soruşsa
30. udumbar çiçəyinə bənzər igiddən igid
31. olan burhanların dünyada ...

arxa

(səhifənin nömrəsi yoxdur)

32. ... tapır ... o belə
33. ... oldunuz
34. ... indi vücudunu, dilini,
35. könlünü yaxşı əməl, savab bəy
36. ... kütlələr, burhanlar

37. ... hamısı möhkəm
38. ... nirvana yoluna
39. çatası, gedəsi olacaqsmız.
40. Ona görə siz gedin! Öz vücud –
41. larinıza yaxşılıq, başqalarına
42. faydalı işlərdə ayıq olun.
43. Mən yenə indi, oğul Bulvakaşirtə,
44. digər məxluqları xilas etməyə gedirəm.
45. Bu buyuruğu buyurduqda o, saysız on minlərlə
46. yığılmış camaat dağılıb getdi. Bütün
47. hamı şastraları tamamilə öyrənməyə çağırın ...
48. vaybaş şastraları iksir kimi
49. içmiş Aryaçantri bodisvt kahin açarı
50. hind dilindən toxar dilincə yarat –
51. mış Pritraksit Krmavaziki toxar dilin –
52. dən türk dilinə çevirdiyi Maytrı –
53. simit din kitabına «Maytrı bodisv –
54. tin rahib olması» adlı ikinci
55. bölmə bitdi.

(Son zamanların uyğur yazısı ilə iki sətir əlavə edilmişdir

56. Bu təfəkkür sayəsində Yidlig burhan
57. səadəti tapsın, hazırdakı vücudu
58. sağlam olsun ...
59. Burhana təzim ! Dinə təzim ! Xalqa təzim !

III bölmə

əksikdir

20.

1. ... bu ...küy ...
2. ... yaxşı deyirsən
3. ... indi diqqətlə yaxşıca dinlə ! Müfəssəl
4. ... bundan irəli əlli
5. saysız altı milyon il keç-

6. sə bu dünya ulus üçdür –
7. lü böyük atəş parıltısına malik
8. olacaq. Birincisi, gen, uzaq, ulu, böyük
9. olmaq, ikincisi gözəl ... hökmdar
10. olacaq. Üçüncüsü, yaxşı, xoşbəxt varlıqlar –
11. la dolu sahib olmaq ... Sonra Şari –
12. putri arxant belə deyib xahiş etdi
13. Ulu tanrım, bu dünyada ulusunda

arxa

14. əmanət ...
15. Şravast şəhər ulusunda...
16. Çitavan monastrında ...
17. İndi mən gedib Şariputri arxan –
18. ta gərək bildirim. Sıx camaat
19. arasında sonra gəlir zamanın...
20. şva tanrılar tanrısı burhana
21. sual etsin. Siz də bu sonsuzluğa
22. gedib. .... Zəhmətə qatlaşın. Bu bunca
23. dürlü sözləri eşidib Anatapintiki
24. ... əsil Ananiya hörmət edərək
25. ... çıxıb getdi. Bundan ötrü
26. ... monastırla dörd dür –
27. lü

əksikdir

21.

1. ... dörd ...
2. ... qorxunc paltar geyərək ...
3. o bunu dünyəvi əşyalar, don,
4. bəzək şeyləri ilə bəzədi, yaratdı ...
5. Mən onu təmiz əxlaqlı /arığ çatsapıt/
6. etdim, ... bəzədim ...o,
7. ... dürlü yeməklə, içməklə
8. ...doyurdusa, qandırsa, ... mən

9. onu əsillər ... müdrik
10. beləliklə, fərəhlə doyurdum, qandır –
11. dım ... məni dünyəvi su ilə ....
12. təmizlədisə, onu mən səkkiz ...
13. əsil çaylı su ilə yudum.
14. ... səkkiz çox ...
15. ... kü

əksikdir
arxa

16. ... hörmətə layiq
17. ... yalvararaq baxıb durdu...
18. ... hörmətə layiq Anant
19. Qautami xatun üçün
- 19^a iki əlini qovuşdurub
20. tanrılar tanrısı burhana
21. belə məsləhət etdi : «Ey ölkənin böyüyü»
22. Qautami xatun, sizə
23. ... ..
24. ... ananızdan ayrıldıqda
25. ... südünü əmizdirib böyütdü, ərşəyə çatdırdı.
26. ... ana məhəbbəti ilə, bezlə
27. ... şəfqət göstərüb gedərək buyursun.
28. ... tanrılar tanrısı burhan ...
29. ...

əksikdir

22.

1. ... bütün camaat
2. ...sədəqə versin mənə
3. də hörmət etmiş olacaq ...Daha camaat –
4. ları da xitmət etmiş olacaq ... Daha sən
5. Anant, yaxşıca eşit, tamamilə başa düş !
6. Yeddi dürlü sanqalanban adlı
7. ... yaxşı əməllərdir ... Daha

554

8. ...on dörd dürlü ...

arxa

9. ... mən burhan ...
10. Onun mənə faydalı ... .
11. eşit. Ananı, mən yenə Qautami
12. xatuna faydadən faydalı –
13. yam. Nə üçün deyib desə o mənim
14. ətli, tərlı, qanlı vücudumu
15. böyütdü, yetişdirdisə, ... mən ...
16. din vücudumu eşitdim, yetişdirdim.

23.

1. Dövlətlə rastlaşmışıq. Səkkiz
2. dörülü yetişmədiyi anasız yerlərdən
3. xilas olmuş qurtulmuşuq... Kamil
4. müdrik tanrılar tanrısı burhan ilə
5. rastlaşmışıq... Elə vaxt bənzeri...
6. bizə yenə din vəz edərək ...
7. ...onun...doğru gedək,
8. din (qaydaları) eşidək. Ondən ötrü
9. Mhaprçapati Qautami başda olmaqla
10. səksən min Şakılar qadınları kamil
11. müdrik tanrılar tanrısı burhanın yanına getdilər. Bu qadın
12. ların könüllərindəki düşüncələrini
13. anlayıb rahibləri çağırıb belə
14. deyib buyurdu : beş dürlü bu rahiblər
15. qadınların yaxşılarıdır. Ən
16. əvvəl evi, sarayı, ordakı köşkü
17. ... qoymazlar (tərk etməzlər). İkincisi, qazandığı ...
18. ... yığaraq, toplayaraq, saxlayarlar.
19. Üçüncüsü, xəstəliyi, ağrını ... sıxışdırarlar.

əksikdir
arxa

555

üçüncü vərəq

20. ... o tərif ilə bütün bizi tərifləyərək
21. öyüd verdi. İndi qorxusuz – hürküsz kö –
22. nüllərini qaydalarını dinləyək. Ondan ötrü
23. tanrılar tanrısı burhan Şakılar qadını
24. ... bu cür dürlü kəskin,
25. dərini dini qaydaları vəz edərək öyüd verdi
26. ... o dini qaydaları eşidib səksən
27. min xanımlar səadətə
28. çatdılar. İkinci səbəb? Dini qaydaları vəz edərək
29. öyüd verdi. Altmış min xanım səadətə ...
30. Üçüncü səbəb? Dini qaydaları ...
31. vəz edərək qırx min qadın
32. səadət tapdı ... . Sonra o batiri
33. qız əvvəlki Muktikə rahibəyə
34. belə deyib dedi: Baxın, nəcabətlim, o
35. zamanda bu belə dürlü
36. faydalı, səmərəli oldular. Şakılar qadın –
37. ları ki üç rükət dini vəzi eşi –
38. dib yüz səksən min qadın səadət ...

əksikdir

24.

1. ... Ondan
2. ötrü hörmətə layiq Maytrı
3. bodisvtdır, parlayaraq durur,
4. altın rəngli qumaşı tutaraq məskənində
5. durub böyük ağır hörmətlə tanrılar
6. tanrısı burhanın önündə səcdə edib belə
7. deyib mürəjət etdi: Bütün hamı dindarlardan
8. səadət vermiş tanrılar tanrısı burhan buyurar,
9. bütün geyim, paltar, qumaş arasında bu
10. qumaş cövhəri yaxşıdır. ... Sənə yaraşacaqmı?
11. Cövhərilə olsa hörmət et ...
12. İndi tanrım bu qumaş ...

əksikdir

arxa

556

13. məxluqlar ...
14. buyurdu ... ..
15. Ondan sonra Atınankotani arxan-
16. ta uzatdı... Digər beş pançak, beş
17. pançik, Şariputri, Moqalyini, Maha –
18. kaşr, Bariki, Anuriti, digər arxant –
19. lara yaxın aparıb təqdim etdi ... tamamı –
20. lə alası qalxmadı belə deyib düşündü –
21. lər : Üç qat dünyada tanrılar
22. tanrısı burhan ilə təması ...
23. ... başqası yok, beləcə yenə dünya –
24. da belə hazırlanmış ayrı qumaş

25.

üçüncü on üç vərəq

1. tanrılar tanrısı burhan Qautami xatun
2. uğrunda yeddi dürlü Sanqalaban
3. adlı savab yardım etməyini,
4. mükafatını, faydasını təfərrüatı ilə buyurdu...
5. O zamandan bəri bütün dünya
6. uluslarındakı məxluqlar ... çox
7. dürlü, savab, yaxşı əməl
8. edirlər ... Bu sözləri eşidib
9. varlı xanım belə deyib dedi :
10. .... .. din müəllimləri ... ..

əksikdir

arxa

11. Varlı (bir) adam belə deyib dedi : hər vaxt
12. böyük bir camaata yemək, içmək ilə
13. xidmət etməyə, hörmət göstərməyə gücüm, qüvvətim ç
-
14. maz ... Ona görə indi bütün xalqdan,
15. camaatdan iki rahib xahiş edərək
16. istəyirəm ki, hər gün

557

17. mənim evimdə yesin –
18. lər ... Mən də gücüm
19. yetincə xidmət edib dünyəvi azuqə
20. .... Ondan ötrü sinqast .....

IV bölmə

əksikdir

26.

1. ....
2. .... meşədə ...
3. ... gələrək iltifat göstərdi ...
4. ... hökmdar .....
5. ... bəylər ilə
6. fəxr edilməli bəy dostu ...
7. yarad... uzaqlaşdırıb, belə
8. üsullu, uzun sakit gecənin
9. ... .. kamil müdrik Maytrı
10. ... (əlamətlər ilə) təchiz edilmiş ...
11. ... tərifləyib əllərini qoşala –
12. yıb belə deyib xahiş edir : Hansı zamanın
13. ... tanrı yerindən aşağı
14. qarnında, dünya ... ..

əksikdir
arxa

15. ... ..
16. ... .. hörmətə layiq ...
17. ... daki məxluqlar
18. ... bir yeddi-səkkiz ...
19. ... kamil ...
20. ... dolaşiq hiylə ...
21. ... sizin vəz etdiyiniz din qaydaları
22. ... anlaya biləcəklər ... Asani
23. ... belə vaxtlarda ... ..
24. ... üçün vücudlu ...
25. verib din satın ...
26. işləyəcəyi iş-gücü ...

27. din qaydaları vəz edib məxluqlara ...
28. ... Ezrua ... ..

əksikdir

27.

1. ... .. sə, ağızda ...
2. yazsa, yaxud yazdırsa, ...
3. Məndən bir misra ...
4. yazdırarsa, bütün o əsil məxluq –
5. lar Maytrı burhana rast gələrlər.
6. Kim yenə xilas olmaq arzusu ilə
7. burhan dinində evi, sarayı
8. qoyub (tərk edib) rahib olsa, yaxud rahib
9. olmaq istəyəne yardımçı olsa (kömək etsə),
10. bütün məxluqlar Maytrılıq yeni gün
11. tamaşasında əylənərlər. ... Daha
12. yenə kim hansı bir məxluq mömün, qadın mömün -
13. lərin beş əxlaq qaydasına bir gün
14. bir gecə riayət etmələri oruc günündə səkkiz
15. əxlaq qaydasını təmiz, saf könüllə
16. tutsa, bütün o məxluqlar Maytrı
17. burhan ilə (birlikdə) doğularlar. Yenə
18. hansı rahib dindar hər hansı sıxıntılı
19. yerə enib pis, anapana /ruh/ ... ..

arxa

20. ... ları
21. o çevrilmə ...
22. çoxlu camaat, xalq sonsuz dərəcədə fərəh –
23. li, sevincli olub tanrılar
24. tanrısı burhan vəzini tərifləyib
25. təhsinlə başları üstündə tutaraq bəyəndi –
26. lər Maytrısimit adlı din kitabında
27. Şahzadə müdrik adına xoşbəxtlik
28. arzulamaq adlı dördüncü bölmə

559

29. bitdi ... ..

Dörd sətirlik boş yer var.

30. Burhana təzim, dinə təzim, xalqa təzim

(Dörd sətirlik boş yer var.)

V bölmə

28.

1. ... .. dünya ulusu tam dəyirmi dopdolu
2. ... olur. Genişliyi, yüksəkliyi
3. ... .. on min birə¹ olur
4. hamısından bayırda mavi rəngli
5. dəniz çayı suyu durur. Onun
6. içində dəyirmilənərək qızıl
7. lı ... .. olur. Onun da lap
8. içində dəyirmilənərək on min
9. ... dünya ulusu durur. Sonra
10. ... belə deyib xahiş etdi : Dünya
11. ulus ...

əksikdir
arxa

12. zaman sağalmaz, qovrulmaz bəxt
13. sayəsində hüdudsuz tut - ...
14. yenə azalmaz ... o bu cür ... ..
15. yüz bir dürlü boya ilə boyanmış
16. kimi hua çiçəklərlə bəzək -
17. li on min birə genişliyindəki
18. dünya ulusunun ... .. orta -

¹ *Birə* uzunluq vahididir. Əgər qədim uyğurların yerin ölçüləri haq. təsəvvürləri dəqiqdirsə, onda təxminən 4 km bərabərdir.

19. sında altun, gümüş,
20. dağ bülluru, safir ilə bu dürlü ... ..
21. ... ..

əksikdir

29.

1. ... ..
2. Kitumati şəhəri tanrı ...
3. yeddi qat qızıl, gümüş, dağ bülluru
4. safir ilə bəzənmiş şəhər, kənd -
5. ləri var. Dörd cavahirli kərpiclərlə
6. hörülmüş yeddi qat su çuxurları var ...
7. Yeddi qat dörd cavahirlə bəzədilmiş
8. tal adlı ağaclar, künbəzlər ...
9. ... qızılı ağaclar, gümüş ...
10. yarpaqları, çiçəkləri, meyvələri olur.
11. ... .. ağacların qızıl -
12. ... lı, ağacın safirli,
13. ... cavahirli, ağacın dağ bülluru ...

arxa

14. ... li şəhər
15. ... bəzəyi, tərtibatı olur.
16. ... .. şəhər damının qızıl -
17. lı bəzəkləri olur. Dağ bülluri, cavahirli
18. şəhər damının safir, cavahir xariqülədə
19. bəzəyi, tərtibatı olur ... safir, cavahirli
20. şəhər dağ bülluru, cavahir xariqülədə bəzəyi
21. tərtibatı olur ... Beləcə Kitumati şəhər
22. ulusu qızıl rəngli, gümüş rəng-
23. li, ağ rəngli ...
24. əbədi parlayır ...
25. Səməlar, planetlər əbədi
26. cürbəcür incə oyun ...

əksikdir

30.

1. ... .. içində
2. ... lar bəxt
3. ... üçün
4. ... o bunca
5. dürlü ... əlçətməz
6. yer ... əlamətdar olur ...
7. ... daha yenə o Kitumati şəhər
8. bir ulusunda birə genişliyində, dərinliyində
9. dörd guşəli dörd qat qızılın ...

arxa

10. Altı dürlü ... ..
11. qat bəyaz ...
12. yumşaq yastıq ...
13. olur ... Bu zaman ...
14. məxluqlar o zaman ...
15. oturub tanrılar tanrısını ağılaşayırlar.
16. Dördüncüsü : Tayfada sapfir, cavahirli
17. olur ... Dağ bülluru, cavahir xariqülədə bəzəyi,
18. tərtibatları olur. O tayfada dörd ...

31.

1. İgidlərə, qadınlara geyim, paltar, bəzək,
2. düzək, əmlak, boyunbağı, dövlət, mal
3. fasiləsiz, ağılsız, gərəksiz olur.
4. Bəxt yaxşılığı ticarətini tapdığı
5. üçün dövrdəki insanlar
6. insan vücudu ilə tanrılar tanrısını
7. ağılaşayırlar. Daha yenə
8. o evlərin ortasında
9. yarım birə genişliyində, yarım birə

562

10. dərinliyində dörd cavahirlə bəzədilmiş
11. Çaldar adlı bir göl olur. Cavahirli ...
12. ... Cavahirli körpülər, cavahirli ... ..
13. sallarını, gəmilərini düzəltmiş, yaratmış ...
14. səkkiz dürlü iksir dadlı ...
15. dolu qızıl qumla dibi ...
16. ... baxmaqla doymayan çiçəklərlə
17. bəzədilmiş o dərəcə heyrətamiz ...
18. içində fəvqəlbəşər gücə, qüdrətə
19. çatmış nəcib, həlim səksən
20. dörd min ...

əksikdir

arxa

Beşinci on iki vərəq

21. Dördə tərəfdən olduqca gözəl
22. imarətlər olur. Daha yenə
23. səmələr, planetlər ... .. durur
24. kimi əylənməli çaylar
25. olur. Bütün üstünün örtüyü,
26. altının bünövrəsi yerinə təki
27. qızıldan, gümüşdən
28. dağ büllurundan, sapfirdən olur. O yenə
29. xan ordasının orta yerində yarım
30. genişliyi, yarım çağırma dərinliyi
31. ... cavahirli göl olur. Göl ... ..
32. ... cavahirli mərzələr,
33. ... torlar, qızıldan zəng –
34. lər olur. ... Dörd cavahir etmiş.
35. ... gəmilər olur. Səkkiz dür –
36. lü iksir dadlı su ilə dolu

563

37. olur. Beləcə yenə o xan ordası
 38. dörd tərəfindən
 39. ... .. Dörd körpü olur.

VI bölmə

32.

1. Yeddincisi : vaxtsız, dövrəsiz toplamaq
2. İnsanın könlünü bulandıraraq yaltaq sözləri
3. söyləməzlər. Şərqi oxusa, başqasının
4. xoşuna gəlməyən şərqi /takşut sav/ oxu –
5. mazlar. Səkkizincisi : Başqası –
6. nın uğurlarına qısqanc
7. könül durquzmazlar. Başqası –
8. nın faydasına, xeyrinə ...
9. ... fərəh ...
10. d ...

*əksikdir
arxa*

Altıncı doqquz vərəq

11. oynayarlar ... Onda oynayaraq şərqi söylər –
12. lər. Cavahirli gəmidə oturub
13. beş dürlü incə oyun havası,
14. Ququ, kızıguluğ, kalvink yuy quş –
15. larının səslərini eşidərək şəhər
16. ulusunun güçə ev –
17. ləri boyu gəzərək, yüyürərək alqış
18. alqışlayırlar. Kim hansı Şakimun
19. ... Beş əxlaq qaydası gözlə ...

VII, VIII və IX bölmələr yoxdur.

X bölmə

33.

1. Olsun ... O vücudlu qovuğumun
2. içində bütün beş qorxaq məxluq –
3. ları sıığışdıra idim ... Yaxud səksən
4. min başımın tükləri sayı dəniz
5. çayları kimi südlər axsın
6. ... .. o südlərin
7. sayəsində bütün hamı məxluq –
8. ları əzabsız, bəxtiyar
9. edəydim. Beləcə düşünərək yenə
10. bütün sansar içindəki məxluqların mərhe –
11. mətli bilikli qol ilə qoynumda
12. qucaraq tutaram deyib düşünür... Onun
13. arasında artıqdan artıq beş qorxaq
14. məxluqlar üzərində mərhemətli, mehriban
15. duyğular durur ... Belə bir misal :
16. ağıllı, qadınların sevimli
17. uşaqçıgazını qadir bars tutmuş
18. olsa, ... o qadınlar səyirərək çatıb
19. barsın ağzından sevimlisini dartaraq
20. alsa, yaralı, üstü-başı qanlı, dərili
21. uşaqçıgazi iki döşünün ikisinin arasında
22. qucub sevər, əzizləyर्सə, onda
23. daha üstünü : hörmətə layiq
24. Maytrı bodisatv, ehtiraslı şeytan-
25. ları, barsları bu aldirmuş
26. bütün beş qorxaq məxluqları sevərək,
27. əzizləyərək güclü mərhemətli duyğu bəsləyir...
28. O təmiz könül sayə –
29. sində səksən dörd min
30. saçın dibindən parıltı parlayaraq çıxar.
31. Üstdən, altdan ... ..

Onuncu iki vərəq

32. Sonra hörmətə layiq Maytri
33. bodisatv o şöhrət yerdə oturub
34. ilk vaxtlar keçmiş Rtnaşiki, Artadrş –
35. da digər hikmət bilikli burhan –
36. ların təqdir edən alqış –
37. larını düşünüb mərhe –
38. mətli bilikli üç
39. süngü ..., xəncərlə sancdır –
40. miş kimi olub ... bütün hamı
41. canlı məxluqlar, yaş, canlı məxluq-
42. lar üçün mərhəmət hissi oya –
43. dıb ... belə düşünür ... Bütün
44. Sansar içində o belə məxluq
45. övladı yox ki, şaman qohumum
46. mənim anam, atam olmadı
47. isə ... hamısı mənim yaxşı ağıllılarım
48. oldular. Mən də onların
49. anaları, ataları oldum. Elə zaman
50. oldu ki, isti özlərində hər cür
51. fərqləndirdim. Hamının qarın boşluq -
52. larında yatdım, hamısının südünü
53. əmdim. Elə zaman oldu ki, o
54. məxluqların isti qanlarını
55. içdim. Bu səbəbdən indi bütün məxluqlar
56. mənim yadım deyildir .... Oğuldan,
57. qızdan əziz mənim öz adamlarım –
58. dır. Yənə hörmətə
59. layiq bodisatv mərhəmətli duyğu
60. ilə belə düşüncə düşünür ... İndi
61. ... ... bütün samasar içində dolu
62. ... ...

1. Səksən dörd min ... ..
2. olanlar, səksən dörd
3. min xidmətçi olanlar, səksən
4. dörd min fil olan –
5. lar, səksən dörd min
6. bodisatv atı löhrəm
7. olanlar – hamısı uçan
8. ulduzlar kimi hər biri öz
9. ordalarında tanrılar, tanrı xatun –
10. ları Nirvan tapmaq arzusu ilə
11. insanlar aləminə etiraz edib əsil
12. Maytrının müşayiətində dünyaya aşağı
13. enərlər ...
14. Vaybayaki Aryasintri bodisatv, Kiş
15. açarı hind dilindən toxar dilinə
16. yaradıcı şəkildə çevirmiş, ... Prtnayrakşt açarı
17. toxar dilindən türk dilinə
18. tərcümə etdiyi Maytrisimit adlı din kitabında
19. Maytri bodisatvın Tuyit tanrı yerin –
20. də dünyaya enməsi adlı
21. onuncu bölmə bitdi ...

Son zamanlar uyğur yazısı ilə beş sətir vardır.

XI bölmə

1. Xanımlar cavahirinə belə deyib
2. deyir: Vaxt oldu, xatunum, əylən –
3. cə bağına yollanaq.
4. Sonra Brahmavati xatun ülya - həzrətləri
5. ordasından aşağı enib
6. cins atların qoşulduğu
7. qızıl arabada

8. suryakant cavahiri ilə
9. Brahmanı brahman ilə ...
10. cavahir kölgəlik başının üstündə
11. çevrilərək səksən dörd min
12. minik heyvanları minmiş incə
13. qaravaşların əhatəsində Şanki
14. dünya hökmdarı, digər çevrilmiş
15. çoxlu şəhərli camaatdan hörmət
16. etiram qəbul edərək ... Eynən Atakavati
17. adlı tanrısifət şəhərdən Vayşirvan
18. xanım, səadət tanrısı ...

əksikdir
arxa

on birinci beş vərəq

19. ... vaxt mən beş dürlü
20. yuxu görmüşdüm. Ondan sonra
21. ... sar samar çox sıx
22. ... fərqli ayrılıb yan
23. ... (adamsız bir yerdə) ağacın dibində
24. oturmağı arzulayır
25. idim. İndi də artıq ...
26. ... arzum ... ..
27. əyləncə ... ..
28. oynayım ... Bu arzumla razılaşın.
29. O sözləri eşidib braxmayu /prohid/
30. Şanki dünya hökmdarına duya –
31. raq müraciət edib Kitumati şəhərində böyük
32. car çəkilməsi üçün əmr edir ... Bütün
33. Kitumati şəhərində olan böyük, kiçik
34. insanlar belə anlayın ... Bu gün ... ..
35. ... .. Brahmavati xatun ... .. bu səbəbdən ...
36. hua çiçəkləri görmək üçün . ...

37.

1. Arabada suryakant cavahir ...
2. «tanrı arabası» içində xanım ...
3. əhatə edilərək yürüdür. Tanrılar
4. insanların ordusu ...
5. geyinib bayrağı ... ..
6. Dörd tərəfdən yürürür-
7. İər. Üstdə göydə, altda
8. torpaqda, sonra ... ..
9. Təbillər ... ..
10. Arada : Burhana təzim! ...
11. eşidilir ... ..
12. deyir ... o yenə ... ..
13. uluslu böyük . ...
14. insanlar ... ..
15. camaat ilə ...
16. ... .. hua çiçək ... ..

əksikdir
arxa

On üç hissə on üç

17. ... digər səksən dörd
18. min ... doğularlar. Səksən
19. dörd min fil, səksən
20. dörd min at ... səksən
21. dörd min inək
22. ... .. doğularlar.
23. səksən dörd min
24. ... .. xəzinələr
25. ... Ondan ötrü
26. ... .. böyük
27. ... Kitumati şəhərində
28. ... göy səmada
29. ... Nəcabətlim, neçə növ
30. ... Maytı

31. bodisatv ... tanrılar
32. ....

əksikdir

37.

1. ... .. Vişvakrmi
2. tanrıya həşəmətlə belə deyib əmr et. İndi
3. siz o ağac cavahiri artıq
4. artıq bəzəklərlə bəzəyin, düzəldin.
5. Hürmüz tanrı iltifatına
6. Vişvakrmi tanrı daha başqa bir
7. çox tanrılar ilə çambu
8. ağacı bəzəyər, yaradar ... Sntuṣiti
9. tanrı belə deyib deyir ... Budur
10. günün burnu doğdu. Ezrua

arxa

11. ...
12. Sonra Hürmüz tanrı belə deyib
13. deyir: Meriçi? İndi bodisatvın
14. anası xatun, ulu qoca qadınlar
15. ilə arasından yerindən durur.
16. O qızıl pariçatr adlı ağa -
17. ca oxşayan ... bütün ağaclar
18. bərki kimi budaq, çubuq,
19. yap yarpaq, hua çiçəklər ilə çevrə -
20. lənmiş çambu ağacına tərəf getdi.

əksikdir

38.

1. ....
2. Oğlunuz nəcib ...
3. Gənc, kiçik ...
4. Yeni şastra ...

570

5. kəskin, dərin təfsir --
6. ləri də anlamaz ... Siz
7. yenə nə üçün müdrik ustada
8. ....şastralar təfsirini
9. ... siz ... Sonra gülümsər üz -
10. lə Brahmayu prohid belə deyib
11. öyüd verir: ... Bütün dünyada o
12. elə adam varlıq yox ki, bunun
13. müdrik biliyinə bənzədilməli
14. olsun ... Qaldı dağların şahı Smir
15. ... müqayisə edilməli
16. olmaz. Bir tük topasını göy
17. səmaya oxşatmaq olmaz. Sığır
18. izindəki sulu dəniz çayı su -
19. ya bənzətmək olmaz ... işə
20. beləcə yenə mənim kimi həddindən artıq
21. qısa (çox az) müdrik biliklilərin
22. biliyi ilə nəcib
23. Maytrının müdrik biliyini müqayisə etmək
24. olmaz ... Daha nə soruşmaq gərək ?
25. Ölçülməli (bir) mal olsa, yenə də
26. səbəbi tanrı olacaq ... Bu qonur yer
27. üstündəki toz-torpaq bir-bir, dənə-dənə
28. sayıla bilər ... ancaq bunun müdrik
29. biliyinin sayını, hesabını verə bilməz.

arxa

30. ....
31. ... .. əlaməti görərək
32. ... .. şəkli beləcə
33. ... .. yer-sudakı (dünyadakı)
34. məxluqlar ... Ezrua
35. tanrı tək müdrik bilik -
36. li olsalar, bütün onlar
37. bunun ayaqlarına düşməyə,
38. (ona) səcdə etməyə layiqdirlər. O sözləri

571

39. eşidib Şanki dünya hökmdarı
40. yeddi cavahir, bütün dünya ulu –
41. sundakı hökmdarlar, bəylər ilə birlikdə hörmətə
42. layiq Maytrı bodisatvı ustad
43. tutar ... o andan etibarən hər gün
44. bodisatvı görməyə gəlir, diqqətlə
45. dərin vəz eşidir ...
46. Arzusuna görə yaxşı ibadət edir. Bu
47. səbəbdən ulus şəhər xalqı
48. camaatı qorxusuz, təhlükəsiz böyük
49. fərəhlə əbədidirlər...
Bir sətir boşdur
50. Riyakar Vyakrar digər şastraları
51. müfəssəl (şəkildə) anlayan Vaybayiki Arya -
52. çintri bodisatv Kşi açarının yarat –
53. dığı, Prtyarakşini Kşi açarının
54. toxar dilindən türk dilinə
55. çevirdiyi Maytrisimit adlı din kitabın –
56. da bodisatvın zühur əlaməti adlı
57. on birinci bölmə din kitab bitdi.
58. Burhana təzim! Dinə təzim! Xalqa təzim!

XII və XIII bölmələrdən bir parça da qalmamışdır

XIV bölmə

39.

1. ağacı dibində almaz
2. taxt üzərində oturub burhan
3. səadətini tapacaqsınız. Ondan ötrü
4. hörmətə layiq bodisatv
5. sarsılmaz vücudu ilə xeyli dərin
6. fikir, düşüncəyə dalardı.
7. Onu gördükdə hər tərəf –
8. dəki bəxtiyar ruhlar

9. ... əllərini qovuşdurub bodi –
10. satva belə deyib deyər-
11. lər. ... vücuda oturub
12. ... yenə sarsılmaz –
13. .... parıltılı dairələr ətrafımızı sarı –
14. dıqda neçə-neçə
15. çox dərin düşüncə düşünür
16. yaxşımız ... Sizin o təfəkkürünüzə, müdrik bili –
17. yinizə səcdə edirik. Ondan
18. ötrü bodistvın ...
19. ...

əksikdir

arxa

On dörd hissə on vərəq

20. səcdə etdilər ... Bütün dağ iş
21. qat qat ... almaz tax –
22. ta səcdə etdilər. Bütün
23. canlı varlıq yaş canlı
24. varlıqlar sizə səcdə etdilər...
25. Daha yenə bu çox xoşbəxt
26. yer məskənində Patal adlı
27. (bir) ağac var idi ki,
28. o ağacın dibində oturub
29. Vipasi bodisatv
30. olaraq ... o özü ...
31. adlı ağac ...
32. dibində oturdu.
33. Burhan səadətini tapdı. Bu
34. yerdə Şiriş (akasiya ağacına oxşayır) adlı (bir) ağac var idi
35. ki, o ağacın dibində oturdu
36. Krakasundi bodisatv burhan
37. səadətini taparaq şəfqət göstərdi ... Bu
38. yerdə udumbr adlı (bir) ağac
39. var idi .....

əksikdir

40.

01. ... hörmət edən, xidmətçi ... dörd
02. tərəfdən rəqs, nəgmə səsləri eşidilir.
03. Göy səmadan hua çiçəkləri yağır
04. Tanrılar, əjdahalar, igidlər, qadınlar deyər,
05. ehtiram göstərüb Kitumati şəhərinə daxil olurlar ....
06. çoxlu il, ay cavahirli ...
07. hörmət etmək, ehtiram göstərmək səslərindən ...

On dörd hissə on iki vərəq

40.

1. .... şəhər ulusunda yaxşı
2. ... .. təmiz meşə ... haradadır ?
3. Müdrik bilikli, xoşbəxt məxluq
4. .... həmin gün Kitu -
5. mati şəhər ulusundakı
6. ....məxluqlar
7. .... hörmətə layiq .....
8. ....görə evi,
9. sarayı qoyan (tərk edən) rahib olurlar.
10. Şariti bodisatv
11. ....donunu, bəzəyini
12. .... xatun
13. .... Brahmayu brahman Şanki
14. ....hökmdara .....

XV bölmə

41.

1. İlkin səbəb ağac çıxmışdır.
2. Bunun kimi yenə qocalmaq, xəstələnməyin
3. səbəbi, mayası doğulmaqdır... Sonra
4. bodisatv belə düşünür : Bu doğul -
5. mağa nüfuz edən hansı əlamətlər

574

6. olur ? Dərindən düşünüb diqqətlə başa düşər.
7. (Var) olmaq səbəbindən
8. doğulmaq çıxar. (Var) olmaq da yenə belə -
9. dir. Varlıqları davam etdirən dövr edən vücud -
10. dakı, könüldəki, dildəki əməllər
11. bu, (var) olmaqdır ...Əməldən dolayısı ilə
12. varlıq olur ... Nə Mahişvridən olmaz,
13. nə Pardanadan olmaz. Qaldı Puranı,
14. digər yanlış kitablar söyləyir :
15. səbəbsiz özlüyündə ortaya çıxar deyib onların
16. söylədikləri kimi deyildir. Yaxşı
17. ya pis iki dürlü əməldən ötüb
18. keçən yenidən doğulmaq, varlıq əlamətləri olur .
19. ... Ötrü bodisatv belə düşüncə
20. düşünür : ...Əməl yenə nə səbəbdən
21. əlamətli olur, səbəbkarı kimdir ?
22. Açıq könülü gərib tamamilə anlayar, sağ -
23. lamlıqdan dolayısı ilə əməl olur. Sağlamlıq
24. yenə bunda üç hissəli samsardakı
25. ehtiraslarla əlaqədar dörd qismə
26. ayrılır. Qaldı quru odun səbə -
27. bindən od yüksəlir, yüksək yanır, alov -
28. lanır, bunun kimi yenə sağlamlıq ehtirası
29. odundan ötrü əməlli odlar alov -
30. lanır, parlayır. Sonra bodisatv belə
31. düşünür : O sağlamlıq ehtirası yenə hansı (səbəbdən meydana çıxır)?

arxa

on beşinci yeddi

32. düşünüb zühur edər. Açıq könüldə aydın başa düşər.
33. düşünüb arzu, əməl sə -
34. bəbindən sağlamlıq ehtirası əlaməti
35. olur. Qaldı kiçik (bir) kiçicik od üzündən
36. yel, külək yardımçı iş tapıb
37. artır, böyüyür, eləcə də
38. arzu, əməl səbəbindən bütün
39. ehtiraslar çoxalır, artır.

575

40. Sonra bodisatv belə düşüncə düşünür:
41. arzu, əməl də nə kimi başlanğıc ilə, hansı
42. yardımçı qüvvə ilə əlamətdar olur. Belə açıq
43. inamla gəlib əsaslı şəkildə anlayır. Hissetmə
44. səbəbindən arzulama olur. O
45. hissetmə səbəbindən varlıqlara
46. mal-dövlət, gücə, qüdrətə arzulana –
47. maq durur. Sonra bodisatv belə düşün –
48. cə düşünür: hansı səbəblə, nə üçün
49. hissetmə olur? Bəlkə .. qəti müdrik
50. bilikli incədən-incəyə anlayar. Duyğu üzvlərinin əlaqə
51. li qanlarının müdrik könül ilə qovuşma –
52. sı təmas adlanır. O təmas sə –
53. bəbindən hiss etmək olur ... Qaldı od –
54. lu daş, quru fitili, igidin çaxması,
55. çəkməsi bu üç dürlü səbəbdən
56. dolayısı ilə od əlamətdar olur ... Belə –
57. cə yenə hiss üzləri ... ədaqəli qanunlarının
58. müdrik könül bu birləşməsində bilavasitə
59. təmas olur ... Təmas səbəbindən
60. əbədi hiss etmək, əziyyət hiss etmək, xəstəliyi
61. öyrədən hiss etmək əlamətdar olur ... Sonra
62. bodisatvın belə düşüncəsi olur ... Hansı ...

42.

1. səbəbdən dolayısı ilə hiss etmək əlamətli
2. olur. Yaxşı ... onu diqqətlə düşünərək müdrik
3. biliyini tamamilə anlayar ... Altı hiss üzvü
4. yerləri səbəbindən hiss etmək əlamət –
5. dar olur ... Hiss üzvlərinin yerləri bunlar –
6. dır ... Belə qaldı göz, qulaq,
7. burun, dil, vücut, ürəkdir.
8. könül bilik ...
9. görməməsi ...

əksikdir

arxa

576

On beşinci səkkiz

10. yerdə dağıdılmış böyük evin ən ilki
11. mayalanır... Beləcə yenə anamn,
12. atanın dəhşət içinə girmiş
13. könül ... At bala doğur ... Bütün
14. əziyyət sağ böyür ... olmuş, çoxlu
15. dövlətlərin səbəbi olmuş. Bir ...
16. zaman ... bilig at ön
17. ... dır. Onu diqqət –
18. lə ... Mayırı

əksikdir

43.

1. ... zamanda ...
2. ... açıq könül özü tamamilə
3. ... doğulmaq səbəbindən qocalmaq, öl –
4. mək olur ... Doğulmaq yenə belədir. Var –
5. lıqların böyük sırası düzəldilmiş ən
6. əvvəl kşn zamanındakı beş xələq edilmiş o –
7. dur. Doğulmaq o doğulmaq səbəbindən qo –
8. calmaq, ölmək əlaməti olur. Qaldı
9. baş ağrısı xəstəliyinin səbəbi beş –
10. dir. Ağaclar yarpaq tökməyincə ən ...

arxa

11. ... buyur ...
12. oğlanı ... bu qədər ağır
13. düşar olmuşdur ... ki, durmadan
14. igidlər qocalırlar, ölürlər, sıradan çıxırlar,
15. təkrar təzahür etmiş olurlar. Beləcə doğularaq
16. kor adam kimi bu doğulmaq, öl –
17. mək böyük təhlükədən xilas, qurtuluşu
18. tərəfi, cəhətini təmiz anlamazlar. Sonra
19. yenə belə düşüncə düşünür. Hansı, hansı
20. qanunlar olduqda qocalmaq, ölmək
21. olur. Artıq nə səbəbdən ötrü qocal ...

577

44.

1. gümüşlü, dağ büllurlü, sapfırlı saxla –
2. ... bu cür başqa hua çiçəklər
3. ... göy səmada bra çardağ
4. kölgəlik mühafizəsi sağa dönərək ...
5. tanrılar, tanrı xatunları ...

əksikdir
arxa

6. ... dünyaya (yer üzünə) enərlər ... altın
7. dünyadakı insanlar tanrılar tanrısı ilə
8. sevişirlər, ... bütün dürlü qaydalar
9. çoxalır, artırlar ... dinsiz, qanunsuz
10. ... yerə, çaxıra

44 a.

1. Hiss etmək səbəbindən arzu, əməl olur.
2. Arzu, əməl səbəbindən varlığa bağlılıq
3. olur ... Varlıq səbəbindən əməl o –
4. lur ... Əməl səbəbindən doğulmaq olur.
5. Doğulmaq səbəbindən qocalmaq, ölmək
6. olur ... Dərd, qayğı, əziyyət,
7. izzirab, sıxıntı, qorxu, böyük
8. əzab, öymək əlamətli
9. olmağı olur ... Sonra hörmətə la –
10. yiq bodisvtn sansardan bəri çevril –
11. məyi öyrənib oraya dönməyin əziyyət –
12. siz asan (olduğunu) anlayar ... Doğulmaq olmasa, qocalmaq
13. maq, ölmək olmaz ... Əməl olmasa,
14. doğulmaq olmaz, ... Varlığa bağlılıq olmasa,
15. əməl olmaz ... Arzu, həvəs olmasa, var –
16. lıq olmaz ... Təmas olmasa, arzu, hə –
17. vəs olmaz ... Hiss etmə olmasa, təmas
18. olmaz ... Altı hiss üzvü olmasa,

578

19. hiss etmə olmaz ... Şəkil olmasa,
20. altı hiss üzvü olmaz ... Döyü –
21. nən ürək olmasa, şəkil olmaz ...
22. Davranış olmasa, döyünən ürək olmaz ...
23. Biliksiz savad olmasa, davranış olmaz ...
24. Biliksiz savad sönsə, davranış sönər ...
25. Davranış sönsə, döyünən ürək sönər ...
26. Döyünən ürək sönsə, şəkil sönər ...
27. Şəkil sönsə, altı hiss üzv –
28. ləri sönər ... Altı hiss üzvləri sön –
29. sə, hiss etmə sönər, ... sakitləşər ... Hiss etmə
30. sönsə, təmas sönər ... Təmas sönsə,
31. arzu, bilik sönər, sakitləşər ... Arzu

arxa

on beşinci on

32. bilik sönsə, sakitləşsə, varlıq sönər,
33. Arzu, bilik sönsə, sakitləşsə,
34. varlıq sönər, sakitləşər ... Varlıq sönsə,
35. sakitləşsə, əməl sönər, sakitləşər ... Əməl
36. sönsə, sakitləşsə, doğulmaq sönər, sakitləşər.
37. Doğulmaq sönsə, sakitləşsə, qocalmaq,
38. ölmək sönər, sakitləşər ...

45.

(11 və 19-cu səhifələr arasında bir səhifə olmalıdır).

1. İnsanların bəyi, əvvəldəki böyük möhkəm
2. nitq söyləməyinizi əvvəl düşünün.
3. Əvvəl zamanlar Şakıman burhan
4. dinində Açıti adlı rahib idiniz ...
5. Belə deyib bəxt dilədiniz ... Şanki adlı
6. dünya hökmdarıyam. Ol – ...
7. ...

əksikdir
arxa

579

On beşinci ... yigirmi

8. – dim. Bu vücudunu da tanrı yerinə
9. qaldırıb Hürmüz tanrı ilə bir
10. məskəndə oturdum ... Özüm on yaxşı
11. əməl yerinə yetirdim ... Qurbanlıq yağış
12. yağdırdım ... Belə əbədi arzum var.
13. Rahib olum ... deyib ... indi
14. şəhər ulusu
15. ...

əksikdir

46.

1. Sevinərək ... əvvəlki
2. gün də həmin on iki bölmə
3. böyük sıra din qaydalarını qaldı krtaxst - ...
4. fillər böyük çay suyu tərəfə yürü –
5. yərək dayazlıq Prativityasamutpadi ...
6. çay istiqaməti ilə toxunar - ...
7. yeddi gündə burhanlar ...
8. dörd dürlü qorx - ...
9. üç dürlü idrak dura - ... mərhə –
10. mətli könül ... on səkkiz vityastan
11. təmiz
12. ... .. gündə başlanğıcsız
13. ... məxluqların varlıq dil –
14. ... təmiz
15. ... təmiz əziyyət görmüş
16. ... fikirləşir, düşünür. Dördüncü, yeddi
17. gündə bütün hamı insanları üç
18. fərqli bölər. Təmiz birinci açıq qə –
19. ti ulusda durmuşlar ... İkinci, dik
20. gəlmiş ulusda durmuşlar ... Üçüncü,
21. ... ehtiras ... iltifat etdilər.
22. ... ağıllıyam. Yenə dövr sayınca
23. məxluqları xilas edib, qurtarıb nirva –

24. na getməyim gərək ...
25. Maytrısimit kitabında təmənnəsiz
26. burhan səadətini tapmaq adlı on beşin –
27. ci gün hissə (din) bitdi.
28. Burhana təzim !.. Dinə təzim ! .. Xalqa təzim !

*Səkkiz sətirlik boşluqdan sonra belə bir qeyd gəlir:
Mən yeni şakiru Vartsun Likşir yazını başa çatdırdım.*

XVI bölmə

47.

1. ... yarı ...
2. ... belə deyib buyur –
3. du ... - sən dəniz çayı qırağında
4. ... su ulus şəhərlərini din qaydasınca,
5. qanununca öyüd verərək, nəsihət verərək saxla. Əvvəl –
6. dəki dünya hökmdarları durğuzduğu
7. sxşaplı torunu pozma, xarab etmə.
8. Tanrı yerinə gedən yolu aç. Üç cəhənnəm
9. yolunu tut. Mən gedib rahib dindar
10. olub nirvan yolunu diləyirəm. O sö –
11. zü eşidib üstə tanrı, altıda insan
12. heyətlənir, təəssüflənir ... Sonra Şanki dünya ...

arxa

13. ... nəşəsini ...
14. tapsın. Elə söz söyləyir ...
15. Şeytan tanrı onda ... məhv olub ...
16. Sonra Şanki dünya hökmdarı fərəh –
17. li, sevincli olub belə düşüncə
18. düşünür ... Bir daha yaxşı sevincedir dilən –
19. miş arzularım başa düşülməsi. İndi mən ertə –
20. ki bütün ordanı, sarayı qoyub (tərk edib) rahib
21. dindar olum. Sonra tamamilə möhkəm

4. ehtiram göstərdiyi üçün, burhan şəklini
5. düzəldib monastır yerini süpürdüüyü üçün,
6. dini vəz eşidib din yazısı yazdığı
7. üçün, don, ayaqqabı, xörək,
8. içki sədəqə verdiyi üçün
9. ... .. vücutlu ulu
10. ləyaqətli arxantlar olurlar ... On –
11. dan başqa ... belə
12. eşidir ... mənim oğulluq incim burhan
13. səadətini tapıb dini təkəri çevirmiş
14. Şanki dünya hökmdarı başında
15. səksən dörd min hökmdarlar,
16. bəylər, Arişdati, Puraki başda olmaqla səksən dörd
17. min buyuruqlar ... səksən
18. dörd min brahmanlar
19. bütün yüksəltmək, hökm etmək, qüdrət, güc,
20. ev, sarayı qoyub gedərlər ...
21. ...

*əksikdir
arxa*

On altıncı on

22. ötrü Maytrı burhan atası Brahmayu
23. Purohit səksən dörd min
24. purohit brahmanlar ilə purohit –
25. lər gücü ilə, qüdrəti ilə cavahirli evlə –
26. rini qoyub (tərk edib) getsinlər. Böyük dikin (dağın), kə
27. şəhər uluslu xalq, camaat –
28. dan ağır hörmətə layiq
29. Kitumati şəhərindən qalxıb
30. Supuşprit bağılığına getdi.
31. Ondan ötrü kamil müdrük Maytrı
32. burhan belə düşüncə düşünür ... ev –
33. vəllərdə yaşamış burhanlar Mxasmaç
34. adlı surəni vəz elədi ... Sonra gələn (yaşayan)

35. burhanlar yenə belə nəsihət
36. vəz edirlər. Mənim də indi vəz etməyim
37. gərək. Sonra səksən dörd
38. min təpəsində (başında) parılıtlar müqəddəs
39. şimşəkli taxt üzərində oturub Makas –
40. maç surəsini vəz edəli könül yüksəldib
41. onun arasında ... tərənir. Tanrı ...
42. ... .. işıq ...

51.

1. ev ... etsə, ... yapsa (düzəltmə), suvarsa,
2. açıq rəngli torpağı toxmaqlasa, bəzəsə,
3. burhan şəklini suya ifadə etsə,
4. rayihəsi ilə, tüstüsü ilə iftixar etsə, ... döyülmüş qızıl
5. yapışdırsa, xəstəlik, ağrılıq adamı tica –
6. rətsiz, tərsiz içki, od uzaqlaşdırıb
7. müalicə etsə, əlac etsə, etimad, eti –
8. bara layiq məxluqlar
9. etimadsız tam dolu etməsə,
10. anasına, atasına hörmət etsə, ehtiram göstərsə,
11. o yaxşı əməl gücündən bunda
12. vücut qoyub tanrı məskənində doğularlar,
13. tanrı sevinci ilə sevinərlər ... Hansı
14. zaman Maytrı burhan dünyasında
15. görünsə, ... tanrı məskənindən aşağı enib
16. Sumanı mal ilə qarşılaşıb qızıl
17. rəngli, qızıl üzlü arxant
18. olurlar. Ondən ötrü Kitumati şəhər
19. ulusundakı Şanki dünya hökm –
20. darının Yaşovati adlı xanım –
21. lar cavahiri belə eşidir ... tanrılar tanrı –
22. sı Maytrı burhan dünyasında zühur
23. etməsinə Şanki dünya hökmdarı
24. yeddi cavahirindən əl çəkib Maytrı burhan
25. vəzindən rahib olmuş ... Sonra belə
26. düşüncə düşünür ... Mənə yenə oxşa –
27. maz ... ki, Şanki dünya hökmdarı

28. artıq fərqlənib ortada, qarşıda
29. otursam, onun mən yenə rahibəsi
30. olum. Sonra Yaşovati xanımlar
31. cavahiri səksən dörd min
32. dünya hökmdarının xanım xatun –
33. larını öyrədib belə deyib buyurur ... belə

arxa

On altıncı on dörd

34. Qane olun sizlər nəciblərim hörmə –
35. tə layiq Mayırı bodistv burhan
36. səadətini tapmış ... O zamanlar Şanki
37. dünya hökmdarına bizi qoyub
38. qərib rahib oldu ... Mən yenə hökm –
39. dar ordasında orda sarayını
40. qoyub (tərk edib) rahibə oluram ... Siz –
41. lər də vücudlarınıza
42. yaxşılığını görərək iş işləyin ... Xatun –
43. lar belə deyib dedilər ... Biz də siz –
44. dən fərqlənib artıq burada qalma –
45. rıq, sizinlə birlikdə rahibə oluruq.
46. Sonra Yaşovati xatun Linxua çiçək –
47. li adalarını dövrələmiş bəxt
48. tanrısı kimi səksən dörd
49. min xanım xatunlar ilə uca
50. saraydan enib yavaş gedən miniklərə minib
51. saysız onminlik Kitumati şəhər dövlətinə
52. aid etimad, hörmət görərək şəhərdən
53. çıxıb Supuşpit bağlarının qırağına
54. çatırlar ... Hər kəs ... minik heyvanın –
55. dan enib ayaqla gedir ... Linxua çiçək –
56. li çay kimi qayıdıb yarı ...
57. tanrılar tanrısı burhan isə altına
58. yarı yaxın gedirlər ... Yaxın çat –
59. dıqda tanrılar tanrısı burhan ayağın –

60. da təzim edərək baş endirib in –
61. cə yumşaq ovuclarını qovuşdurub
62. belə deyib xahiş edirlər ... Bütün hamı məxluq –
63. lar üzərində mərhəmətli biliyin yüz klp
64. üç dövr zamanda yaxşı işlər gör –
65. düyünüz, tanrım ... Onun əvəzində tə –
66. mənnasız burhan səadəti tapdınız ...

40- cı lövhə buraya girəcək.

XVII bölmə

52.

1. Bənövşəyi bağlıq yer ilə dolu
2. düşər Samntapuşp bağlığını satın
3. almaqdan ötrü Arşidati arxant ilə
4. monastır tikməli, hörməli fikir ipini
5. tutaraq xoşbəxtidirlər. Nə fikir
6. tutduqda ... dünya
7. altı dürlü tərənir, tit –
8. rəyir. ... Tanrıya xoş gələn təbil səs –
9. ləri eşidilir ... Göy səmadan xua
10. çiçəkləri yağır ... Altı qat tanrı yerin –
11. dən təyin edilən Sudani bay ər cövhəri –
12. nə oturmaq nəşə nəşənlənməsi ilə
13. orda sarayları əlamətli olur ... Həmin
14. sözləri görüb Arşidati arxant gülərək
15. iltifat göstərər ... Sonra Sudani bay ər cövhəri
16. belə deyib söyləyir ... Nə onurğa
17. hansı məxluqlara güldünüz axı ... Ariş –
18. dati arxant belə deyib söyləyir ...
19. ibadət daha bitməzəkən edərək
20. başladıqda ... altı qat tanrı
21. yerindən sizə oturmaq üçün tanrı xoşlayan
22. ordalar nişanlı oldu ... Onun üçün gül –
23. düm ... Sonra Sudani bay ər cövhəri bir
24. birə böyük dörd cavahirli Samntapuşp

25. adlı ibadət edib tanrı burhan
26. başında xalqa, camaata
27. ehsan verir ... Ondan ötrü hörmətə
28. layiq Maytrı burhan ustdən

əksikdir
arxa

29. yaxşı əməlləri artalı rahib
30. icmasının lazımlı iş-güc –
31. ləri (ticarətləri?) bütün olduğu üçün saysız
32. çoxlu qeyri – adi şöhrəti gələn igidlər ...
33. uzaqlaşdıraraq tanrı insanları fərəhləndirərək,
34. sevindirərək Supuşpit monastı –
35. ra gələrək buyurar ... Son –
36. ra Sudani bay igidlər cavahiri səksən
37. dörd min varlı
38. ilə üç ay hər gün tanrılar tanrısı
39. burhana dərin hörmət göstərüb rahib olub
40. arxant səadətine yetişirlər ... Kim nə vaxt
41. altı Şakimun burhanın əqidəsindən
42. varlı dövlətlilər ibadət edib ehsan
43. versə, monastır saldırıb ehsan
44. versə, ... köhnəlmiş monastırda ibadəti
45. davam etdirsə, ehsan versə, monastır ibadətin –
46. də dilənçilərə yemək, içmək sədəqə ver –
47. sə, ... monastır ibadətinin xums – zəkətinə
48. bağıqlasa, ... dörd tərəfindəki xalq
49. icmalarına arxa, dayaq olsa,
50. xəstəxana tikib sədəqə
51. versə, ... Xeyirxahlıq edib ehsan versə, ... xə –
52. tə, azarlı, möhtac, əlsiz – ayaqsız məxluq –
53. lara acısa, monastır ibadət
54. yerini süpürsə, təmizləsə, evini, sarayı –
55. nı qoyub (tərk edib) rahib dindar olsa, oruca
56. otursa, təmiz saf əxlaq qaydaları ...

XVIII bölmə

53.

1. Burhana təzim ! Dinə təzim ! Xalqa təzim !
2. İndi bu dini vəzi Kitumati şəhərin –
3. də başa büsmək gərək. Ondan ötrü
4. Çaladr dərəsində yerləşən Çalaprbaş adlı
5. əjdahalar xanı kamil müdrik May –
6. trı burhanın əjdaha or –
7. dasına yaxınlaşmasını başa düşüb
8. ... səksən dörd
9. min ... - ları müdrik Çala –
10. dr ... dürlü xua
11. çiçək ... burhan

əksikdir
arxa

On səkkizinci bir

12. ... Çalaprbaş əjdaha xanı tanrılar tanrısı
13. burhana artıq – artıq yeməklə içki ilə,
14. otlə, yem ilə, oyunla, şərqi ilə yeddi
15. gün, yeddi gecə hörmət edib, ehtiram göstərüb yeddi –
16. ci gün ovuclarını qovuşdurub
17. belə xahişlə müraciət edir ... Bütün
18. sansar içindəki məxluq –
19. ları mərhəmətli bilik –
20. – da qovuraraq ...
21. – lü gücüm

54.

1. ...
2. könlü ilə monastır istər
3. burhan şəklini, heykəlini bəzər, qızıl
4. təbəqə yapışdırıb hörmət etsə, yüksək tutsa, din cava –
5. hirini xalq kütləsinə tapırsa, ehtiram göstər –
6. sə, həmin məxluqlar bütün Çalaprbaş əjdaha

7. uğrunda qurtuluş yoluna çatırlar.
8. Sonra kamil südrik Maytrı burhan əjdaha
9. ordasından çıxıb Kitumati şəhər
10. ulusundakı məxluqlara, yeddi qat
11. inanılan şəhər içindəki məxluqlara
12. düşünərək, söyləyərək yetməyən fayda, səmərə
13. verərək təşrif buyurub Samantapuşp monastrı gələrək
14. iltifat göstərər ... Ondan ötrü ... ulus –
15. dakı məxluq ... düşüncə düşünür
16. ... ..

*əksikdir
arxa*

17. ... hamı
18. ... eşidən olaraq ...
19. rəyihə, tüstü, xua çiçəyi, ehsan ver –
20. sə, ... üç qat yer – suda (dünyada) yaxşı ad,
21. şöhrət tapası olur ... Gecələmək üçün ev, saray,
22. ehsan versə, ... üstədən tanrı yerindən,
23. altdan insan vücudundan başqa
24. nirvanlıq məskən tapası olur ... Qabqacaq,
25. mal ehsan versə, bütün dünyaların hamısında
26. müdrik biliklə mükəmməl olur. İçki,
27. ot ehsan versə, ... bütün xəstə ehtiras –
28. ları məhv edəcək olur ... O cür siz ola –
29. caqşınız. Bundan sonra qırx min
30. canlı məxluq ... Çalaprbaşı
31. adlı çoxlu ... ümidi
32. inamı ...

55.

1. ... qorxunc

Üç sətirlik boş yer.

2. Maytrısimit din kitabında məlum
3. şəhər ulusunu görüb qorxmaq, çəkin –

4. mək adlı on səkkizinci hissə din qaydası
5. bitdi ....
6. Burhana təzim ... Dinə təzim ... Xalqa təzim

Üç sətirlik boşluqdan sonra XIX bölmə başlanır.

XIX bölmə

6. Burhana təzim ... Dinə təzim ... Xalqa təzim
7. İndi bu dini vəzi Kitumati
8. adlı ulusdakı Samantapuşp monastrın –
9. da başa düşmək gerek ... Ondan ötrü
10. hörmətə layiq Maytrı burhan
11. Ezrua səsi ilə üç min, böyük (çoxlu) min
12. ... əks –səda verərək böyük mərhəmətli
13. könül ilə rahib icmasını başa düşüb belə
14. deyib buyurur ... Gördünüzümü siz ...

*əksikdir
arxa*

15. ... ağac
16. ... dörd tərəf –
17. dən ... maneələr dağılır.
18. Nanta adlı
19. tanrısfətləkdəki tək
20. quş quzğunların eşidərək doğma olmayan sevimli
21. səsləri eşidilir ... Dağ başında
22. marakat cavahir, uca, incə, yum –
23. şaq cavahirləri döşəyib bəzəmiş kimi
24. rütubətli çəmənləklərdir ... Hər növ çeşidli
25. göy, sarı, qırmızı, ağ (parlaq), bənövşəyi
26. uca iki rəngli, üç rəngli sudakı, qurağ –
27. dakı (sahildəki) çiçəklər yarılıb, açılıb tö –
28. külür, artıq – artıq enər, deyər ; səndəl,
29. tamalaptr, abırış, krbirdə, başqa cavahir –
30. li bitkilər, ağaclar ...

31. takı yenə içki, otlar, dərman,
32. sapı, yarpağı, çiçəyi düşərək ...
33. .... qızıllı, gümüşlü,
34. almazlı, sapirli ağacları ... ağac –
35. larm təpəsində ... səkkiz dürlü ...
36. ... dadlı su ilə dolu ...
37. ... yolları ... bəzi ...

Bu hissə 55- ci lövhəyə aiddir.

1. ... mən deyib düşünən
2. ... klp zamanlar olanda
3. ... iki dürlü əməl
4. ... ehsan verirlər ... Onun ...

*əksikdir
arxa*

5. ... edilməli, yaradılmalıdır ...
6. ... deyib qalmış parıltı ...
7. ... parıltısından yüksəlmiş
8. ... parıltıları ay ...

56.

1. ... oğlu oldu ... Həmin oğul doğulanda
2. evində ptpdi ağac əlamətdar oldu ...
3. Ona görə də həmin oğula Pıpalayani deyib
4. deyirlər ... Onu həm də kaşip qəbiləsin –
5. dən nəciblikdən zühur etdiyi üçün
6. Maxakaşip deyib adlandırdılar ...
7. ... yenə ... tamam
8. ... din qaydasını, qanununu

*əksikdir
arxa*

On doqquzuncu

9. təmiz, saf əxlaq qaydalarını qorudu ... Ondan sonra
10. Şakimuni tanrılar tanrısı burhanı birinci (dəfə) gö –
11. rəndə «müəllimimsiniz» deyib təzim edərək səcdə
12. edir, sevib, sitayiş edib rahib olub vzanpat
13. yaxşılığına çatdı ... Bir dəfə dini vəz eşi –
14. dib bütün ehtiraslardan təmizlənib ar –
15. xant səadətinə yetişdi ... on
16. üç Dutazun ...
17. ... ..

57.

1. ... əksik gerek ...
2. ehtiras xəstələri qüdrətli ...
3. ... qısqanc ... iri, kobud könüllü
4. idilər ... Üç cavahirin yaxşısı
5. təmiz könül durğuzurdular ... On
6. yaxşı əməlli yolu xarab edir –
7. dilər ... pis əməl ...
8. ... .. geri
9. yaxşı əməl etməli ...
10. ... idi. Daha yenə Şakimun burha –
11. mın kiçik qardaşı Nauti adlı şahzadə idi ...
12. Onu böyük əziyyətlə rahib etdi.
13. O şahzadə rahib olub ağac di –
14. bində oturub ... xanım Sun –
15. tari xanımı tərif edib, düşünürdü ... Anlayaraq
16. kamil müdrik Şakimun burhan çoxlu
17. dürlü şahzadə ...
18. işıqdan ...
19. razı olmadı ...

*əksikdir
arxa*

... *vərəq*

20. ... qorudu ... altı dür –
21. İü budaqdakı (fəsildəki) din öyrətdi ... O cür
22. ... edib yenə ehtirasları qüdrət,
23. güc ... üçün qazancları –
24. na pərəstiş, hörmət edib qısqanclıq
25. ... tanrılar tanrısı burhanı
26. öldürməyi fikirləşdi. Üç
27. dürlü Anantris adlı
28. pis əməli kamil etdi.
29. O səbəbdən Aviş cəhənnəm odu bayı –
30. ra qalxıb Divdav rahibi diridə
31. sarıyıb dartıb Aviş cəhənnəmə gətirdi ...
32. Yenə də kamil müdrik Şakimun bur –
33. hanın Kokalıya adlı kiçik qardaşı
34. rahib idi ... Şariputri Motğalyan
35. ... zibil vedrəsindən qadın
36. ... deyib ...
37. ... bacarmadan Ezrua
38. ... aşağı enib

58.

0. ...
1. ... könlü ol - ...
2. ... günah sözlü incə balaca
3. qurd böcək öldürüb tanrı burhanı
4. təpmiş izindən buraxırdı ... Məxluq –
5. lar görsələr, şaki rahiblər canlıla –
6. rı öldürürlərmiş deyib fikirləş –
7. sin deyib belə edir
8. idi ... Onu görün. O elə
9. beş pis, yava vaxtdakı
10. evdən, saraydan çıxmış rahiblər
11. elə lazımsız işlərlə məşğul olsalar, daha
12. nə demək gərək ? Bayağı dünyada

594

13. daha yenə Şriqupti adlı varlı adam vardı ...
14. Tanrılar tanrısı burhanı öldürməyi düşünüb
15. evinə xörək yeməyə getməyi xahiş etdi. Bayır qapısın –
16. da çuxur qazıb dolu od, alov,
17. atəş qoyub nişansız (izsiz) ağzını (üstünü) örtdü ...
18. Oraya çatdıqda kor olub (görməyib) düşsün,
19. belə, düşündü ... Oturmağa yastıq qoyub döşək

Dörd sətir yoxdur.

20. ... .. Şriqupti varlı adam ...
21. vəz etməyi buyurub dörd mömin ...
22. diqqətlə göstərib qurtararaq buyurdu ... yenə
23. də Anğulmalı adlı yol kəsən
24. oğru vardı ... Bir qılıncı on mindən
25. bir əksik adam, insan öldürmüş –
26. dü. Ən axırda onu doğmuş anasını
27. öldürməyi düşündü ... Onu görüb kamil

arxa

28. ... bu gün
29. əlamətdar oldu. Sonra An –
30. qulmalı oğru tanrı burhanı görüb ana –
31. sını qoyub tanrı burhanı öldürməyi
32. düşündü. Onu görün, sizlər, rahib –
33. lər ... Faydalı, səmərəli olanlar arasında
34. anadan yaxşısı tapılmaz. Xeyir –
35. xah dindarlar arasında tanrılar
36. tanrısı burhanları yaxşısı
37. yoxdur ... Bu iki xoşbəxti öldür –
38. məyi düşündü. Yenə də Anqulmalı
39. oğru o varlıqdan da arxant səadəti
40. tapası idi ... Belə pis əməllər
41. etdi ... Daha nə demək gərək ...
42. Bundan başqa o zamanlardakı məxluqla –
43. rın lazımsız əməlləri ilə (tanınan) yenə

595

44. də Açamaştru adlı hökmdar idi ... ✓
45. ... atası hökmdarı həbsxanada
46. saxlatdırıb yeddi xəncərlə ayağı ...

əksikdir

47. ... .. Daha yenə Şıvngı
48. ... öldürən cəllad idi ... Boğazın –
49. dan qalan nəfəsi üstünə verən gör –
50. dükdə saysız çoxlu məxluqları öldür –
51. dü ... Gələcəkdə daha Şariputri arxantı
52. də öldürməyi düşündü ... Yenə Şariputri
53. arxanta ox süzdürdü (atdı) ... Yenə də
54. bir geyikçi (ovçu) kişi vardı ... ..

59.

1. ... bütün dindarlar
2. ... gözətçi bərk qorxmuş
3. ... Amirtğurdaçı ... fikir, düşüncə
4. bəsləyərək fikrə dalırlar. Dini vəzlərinin
5. öz əsil hamılı nəcib ayıra –
6. sı müdrək biliyi ilə bəsləyərək
7. fikrə dalırlar. Daha yenə yaxşı niyyət sayəsində
8. ədəbli, tərbiyəli olurlar ... Pis
9. dərrakəlinin yaxşısına qısqanclıq bəsləməzlər (həsəd aparmazlar) ...
10. Azad ! Yaxşı xoşbəxt məxluqların
11. hörmətə layiqliyini görüb xəsis, tamah –
12. kar könül oyatmazlar ... Daimi sakit
13. nirvanlıq taparlar. Vaxtsız, vədə –
14. siz qəzəblənməzlər, hiddətlənməzlər. Bütün hamı
15. məxluqlara əziyyət verməmək fikri düşü –
16. nəsi olurlar ... Böyük – böyük yaxşılığa,
17. igidliyə çatdıqda isə, yenə təkəbbürlü
18. könül oyatmazlar ... Eləcə, beləcə
19. qəbahəti, günahı var isə, tamamilə örtməz ...

596

əksikdir

20. ... .. var elə
21. çoxlu məxluqları öldür - ...
22. doğmaz ... Qaldı Şıvngı cəllad Anqulami
23. oğrudan başqa ... məxluqlar doğulmadı ...
24. Elə məxluq var ki, kiçikcik qarışqa
25. öldürüb hökmən cəhənnəmdə doğular ...
26. Başqa könlü, köksü məhv olmuş kakakasi,
27. avazasay niyyətli məxluqlar isə, ... təmiz
28. isə, hindcə olanı türkcəyə çevir –
29. sə, könül, qarın məhv olası olur ... Kim
30. hansı məxluqların uzun zamanlardan
31. bəri arzusuz, kinsiz, biliksiz ...
32. bu üç dürlü, yaxşılı, təməlli
33. könlü qarışıq, qatışıq durmağı ba –
34. carmış isə, ... o elə könlü ...
35. yaxşı niyyətli deyibdir ... Nə üçün
36. deyib desə, ... bu üç dürlü yaxşı
37. çoxlu başqa yaxşı qanunların ...

əksikdir

60.

1. ...
2. öldürdü ... ..
3. hökmdar ... güclü təmiz
4. görünən dağ yamacını aşmaq
5. üçün böyük rahib vücudunu
6. məlum edib on iki birə yerdə ...
7. Sonra piyada gedərək buyurub ...
8. uzaqlaşdı. Daha yenə kiçik qardaşı ...
9. ... qurtarmaq üçün Axtiris
10. ... məxluq kimi Aviş
11. cəhənnəmə gedərək əmr verdi ...
12. ... brahman Urimaya

597

əksikdir

13. ... vücudunu
14. ... gedərək buyurdu, yalın
15. yürüyür. Yanlış dinli dindarları qur –
16. tarmaq üçün ədəb, abır
17. ... sınaaraq buyurub donsuz, cübbə
18. ... onların birlikdə qatılaraq, yürü –
19. yərək ... buyurdu. Yenə bir zamanda
20. ... hörmətə layiq, gəbə, çoban qızı
21. ... .. satalı şəhərə gedərək
22. təşrif apardı ... Yarım yolda oğul təmiz
23. ... yarı quruyub göz ...
24. ... təmiz ağılayaraq

XX bölmə

61.

1. ... biz bunda
2. ... çılpaq gələk
3. Həvəsi ilə öz ilkin öz vücudumu –
4. zu, qanımızı, hündürlüyümüzü, enimizi,
5. budumuzu, başımızı, üzümüzü
6. yazırıq ... O əziyyətə sümü –
7. yümüzə təki ətimiz, əzamız yarılır,
8. yırtılır, yandırılır. Yanar bütün
9. vücudumuzdan qan, irin
10. qarışaraq axar, azad olur ... Bəziləri
11. belə deyib deyirlər. Biz əvvəl
12. adam vücudunda erkən sevmək
13. könlü ilə rahiblər taparaq

arxa

14. ...
15. bəzi belə deyib ...

16. ... adamların varlığından erkən satı –
17. cı, alıcı ustanın qızıl əmi idik ...
18. Arzu- əməlimiz güclü olub yalan
19. sözlər söylədik. Daha yenə aşağıda –
20. kı pis dövlət, malları satmağa
21. çatsın deyib təriflədik, ... aldatdıq.
22. Başqasının yaxşı dövlətinə, malına
23. hiddətləndik, bağırdıq. Satqı, alqı
24. uğrunda and içdik ... Bir
25. dövləti, malı alış – veriş uğrunda
26. artıq – artıq bənizini sövq edib

əksikdir

62.

1. ...
2. əvvəl insan varlığında ikən
3. monastır ibadəti sayılan monastır xörəyini, içkisini yedik ,
4. istifadə etdik, başqasına
5. verdik. Məskənində ... bu pis
6. əməl sayəsində onda öldürüb
7. böyük cəhənnəmlərdə doğulduq. Cəhənnəmlər –
8. dən bu pratyakanarak kiçik
9. cəhənnəmlərdə doğulduq ... Burada doğulub
10. qızartmış dəmirli, almazlı
11. dırnaqlarımızdır. Həmin elə dırnaq ilə
12. öz vücudumuzdakı ... ətimizi, əza-
13. mızı üzüb (kəsib), didib yeyirik ... Susa
14. saq, öz qanımızı içərik ... Bu
15. ... mükafatımızı bildik
16. isə ... .. idik ...
17. ... .. toxunacaq ... .. Bəzi
18. ... .. belə deyib deyirik
19. ... əvvəl Şakimun burhan əqidəsindən
20. rahiblər idik ... şankin igidləri
21. qatdıq, qarışdırdıq. ... Vinay incə, üsulca

arxa

22. ...
23. ... bütün vücudumuzu
24. ... yandırır ... bəzi –
25. ləri belə deyib deyirlər. Biz əvvəl
26. insan varlığından erkən hökmdarlar
27. ... məxluqlar, şəhər
28. bəyləri, ... məsləhətçi idik ...
29. Biz iş məsləhətçi ... öz qüdrətimiz ...
30. gücümüzə güvənib qanunsuzluqla monastır xörəyi
31. monastır hörmətli igidin, atın, qızın,
32. qaravaşın işə, gücə, xumsa,
33. zəkata yetdik, yumşaltdıq, daraltdıq, ...
34. razı olduq, toxuduq, don geyindirdik. Başqa
35. adam məskənində ticarət, iş, güc
36. işlətdik. Xums – zəkat ... bu
37. pis əməl sayəsində orada
38. olur ... cəhənnəmdə doğulduq ...
39. On min il onda əziyyət çəkib
40. oradan qurtulub bu belə kiçik
41. cəhənnəmlərdə doğulmuşuq...
42. Hansısı başımızdan daş pasak

əksikdir

63.

1. biz ...
2. əvvəl ...
3. ... çox hiyləsiz, yalansız
4. ... yumşaq gözəllik
5. ... .. etdiyi günah
6. ... .. Kşanti edərək xahiş et –
7. ... .. onlar həmin vaxt cəhənnəm –
8. li vücudu ilə kamil müdrik Maytrı
9. burhana yaxın çatıb etdikləri
10. pis əməllərini gizləmədən, batır –

11. madan açarlar, yayarlar ... Kamil
12. müdrik Maytrı burhan yenə mərhəmət –
13. li biliyi ilə işıq göndərib şəfqət göstərdi.
14. O işığa toxunub o cəhənnəmdəki
15. məxluqlar təmiz könül bəsləyib
16. onda vücud qoyub tanrı yerində
17. insan vücudundan doğularlar.
18. Dərhal təkrar arasında ikisi kamil müdrik
19. Maytrı burhan ilə qovuşurlar.
20. Maytrı dörd dürlü bəxt –
21. ... .. Bəzi üç dürlü
22. ... .. könül bəsləyirlər ...
23. yenə əvvəl insan varlığında
24. doğulmasında iri, kobud
25. ... hiylə, yalan

əksikdir

arxa

026. ...
26. ... pis ...
27. ... çoxaldılır.
28. ... səbəbini pis əməl
29. ... .. böyüyü
30. ... .. buraxıb
31. cəhənnəmliklərin ...
32. eşidib Samantavrkaş yazıda topla –
33. miş məxluqların bəzisi Şortapan
34. səadətine çatarlar. Bəziləri
35. Sakırtağam ... Bəziləri anağam səadə –
36. tə çatırlar ... Bəziləri rahib
37. dindar olub arxant səadətine
38. çatırlar ... Bütünün qızıl,
39. gümüşlü bənizli olur ...
40. (boşdur)
41. Bütün şastralar öyrənmiş Vayba –
42. yiki Aryaçantri bodisvt kşi

43. açarı hind dilindən toxar
44. dilincə yaratmış, Pratyarakşit
45. açarı toxar dilindən türk
46. dilinə çevirdiyi Maytrisimit
47. din kitabında bayağı, süni adamlar
48. ... kiçik cəhənnəmli vücudların
49. ... adlı iyirminci hissə
50. bitdi ...

XXI bölmə

64.

İyirmi birinci hissə bir vərəq.

1. ...
2. ...
3. ... .. süni
4. ... hörmətə layiq Maytrı
5. burhan ... səsi ilə rahib
6. dindar ... belə deyib buyu –
7. rur, arzulayır ... Sizlər, rahib –
8. lər pis əməlli məxluqların,
9. pis, yava nəsillərin, ziyarətçilərin
10. yuxarı qaldırılmış əllərini qovuşdurub
11. rahiblər belə deyib xahiş edirlər: Hə –
12. siz diləyərək ibadət edirik, tanrım. Belə
13. söyləyərək durmaq arasında ... dörd
14. yandan mavi səma ...
15. ... .. Onun ...

*əksikdir
arxa*

16. ... müdrik ...
17. ... ..
18. varlığında
19. sarsaq sözlü ...
20. özü etdiyi günahlar ...

21. edərək alışma - ...
22. ... O elə
23. dürlü məxluqlar ilk dövrdə olan xəbis
24. adətlər üçün kamil
25. müdrik Maytrı burhanı görüb ürə –
26. yində belə fikir düşünür –
27. lər. Bizi kamil müdrik Maytrı
28. burhan görməsin. Bu yenə
29. ... tanrı insan icmasını
30. ... idi ...

65.

İyirmi birinci fəsil üç vərəq

1. xilas olacaq, qurtulacaqlar. Onu eşidib
2. o cəhənnəmlilər təkrar əllərini yuxarı
3. qaldırıb uca səslə ağlayaraq Maytrı
4. burhana belə deyib xahiş edirlər.
5. Belə ağıllı idi bəyimiz. O cür cəsur
6. idi atamız. Monastır saylı
7. əlavə yastıqla, döşəklə
8. ətimizə, əzəmizə çataraq tükən –
9. dik. Təmiz təmiz əqidəni gözlədik.
10. Allah işini işlədək. Mənasız sözlər,
11. söhbətlər elətdirdik. İndi həmin günahla –
12. rımızı kşanti edib yalvarırıq. Yanlış
13. zamanın bu əziyyətindən qurtulub sizin
14. dininizi qavramaq olsun. Sonra
15. cəhənnəmlilər kamil müdrik Maytrı burhan
16. ... cəhənnəmlilər ...
17. ... yaxşı ... hiyləli,

*əksikdir
arxa*

18. fəsadlı isələr, saysız çox gü –
19. nahlarına qorxusuz, hürküsüz isə –

20. lər kşanti qılaraq içəri girmədikləri işə,
21. onlar həmin uğurda acı əziyyəyə
22. çatmış isələr, yenə əvvəldəki
23. pis adətlərinə belə
24. düşüncə düşünürlər. Kamil
25. müdrik Maytrı burhanı görək.
26. Bu tanrı icması yenə bizi
27. görməsin. Bizim qəbahətimizi,
28. günahımızı Maytrı burhan başa düşüb
29. toplanmış camaata iltifat göstərməzlər.
30. Bu belə fikir fikirləşdiklərindən
31. pis əməlli olub, çevirib
32. ... cəhənnəmlilər ... .. kamil
33. müdrik Maytrı burhan ...

66.

Yuxarıdakının davamıdır.

1. ... .. xahiş edir ...
2. Bəziləri belə deyib deyirlər. Biz
3. yenə əvvəl Şakimun burhan əqi –
4. dəşində rahib idik. Qısqanlıq,
5. tamahlanmaq könlün ayrı – ayrı
6. rahiblərin, rahibələrin var – yox qəbahət –
7. lərini, günahlarını ... adam –
8. lara böhtan ataraq söylədik.
9. Rahib olmaq yaxşı ...

*əksikdir
arxa*

10. ... yenə ...
11. İndi sözlərinizi uzaqlaşdırın.
12. O günahlarınızın gələcək
13. iltirablarını aradan götürün. Sonra bir
14. verərək ulu sözü müzü ağzımızdan
15. bayıra dartıb dörd yüz min il atəş –

604

16. li, alovlu sapla dilimizi sap –
17. layırlar (tikirlər) ... Belə ağır əziyyət
18. ... indi bu ...

əksikdir

67.

1. yenə o ...
2. artıq gözəl ...
3. cəhənnəmlilər möhkəm ...
4. ... kamil müdrik Maytrı burhan ...
5. ... gəlirlər . Bəziləri ...
6. vücudlular almaz dimdiklilər,
7. pis əməlli, atəşli, alovlu
8. quzğunlar oxşuz, xəncərsiz
9. yumaqları pozaraq, parçalayaraq
10. ... atəşli, dəmirli ...
11. sarılmış qərbdə artıq
12. artıq quş, keyik başlı ... cəhənnəm
13. ... atəşli, alovlu
14. öz quru ...
15. bəziləri ...
16. bənizli ...
17. qollarını...

əksikdir

18. ... baş ...
19. ... monastır sayılı
20. ... alır, qoruyur.
21. ... başqa adamlara
22. ... .. yaxşı xoşbəxtlik
23. bizi yandırıb qadağan etdilər, nəsi –
24. hət verdilər deyib vəz edirdilər.
25. ... monastır yeməyi monastır sayılı dövlətini,
26. malını yeməyin, xərcləməyin ...
27. ... Əgər yeyir, xərcləyir işə,

605

28. o zaman Avış cəhənnəmdə acı
29. əziyyət çəkəcəksiz. Biz yenə bütün
30. öyüdlərini, nəsihətlərini qəbul etmədən
31. ... xasiyyətimizi kamil
32. ... vücud az
33. ... oradan
34. ... cəhənnəmlərdə
35. ... oxsuz

XXII bölmə

68.

İyirmi ikinci hissə bir vərəq

1. İndi bu dini sözləri Smantavrkaş düzün --
2. də başa düşmək gerek. Ondan sonra
3. göy səmada onlarla, on minlərlə
4. atəşli, alovlu qara bulud ki --
5. mi dumanlı ... ulu
6. vücudlu ulayaraq, sıtqıyaraq
7. qorxunc, rəngli,
8. bənizli cəhənnəmlilər gəlir --
9. lər. O cəhənnəmliləri görüb Samantavr --
10. kaş düzündə toplanmış camaat
11. hədsiz qorxub, hürküb sansarlı
12. nəşə igidinin gücsüzlüyü ilə, ölümlüyü
13. ilə, günahı ilə, qəbahəti ilə düşünüb
14. belə deyib deyirlər. Altıncı gün
15. tanrı doğulan zamandakı tək atəşli,
16. alovlu yandırılmış vücudlular ...
17. sızılamaq, bağırmaq səsləri eşidilir.
18. Nə ...

*əksikdir
arxa*

19. Bəziləri atəşli, alovlu qırmızı
20. pulu cəhənnəmlər içində qapanmış,
21. bəziləri təkrar təkrar yandırılırlar.
22. Odlu yandırılmış dəmirli
23. qızardılmış ... bir-biri
24. ni ... qulağa
25. vuruşaraq cəhənnəm bahadırları
26. dairə ətrafında qaçıb alov --
27. lu bıçaq, bıçığı ilə öz qonağını sancaraq
28. bəziləri qızardılmış dəmirli pa --
29. yalarla bir-birinə qulağa
30. toqquşaraq gəlirlər. Bəziləri qızardılmış
31. dəmirli çomaqların başına
32. toqquşaraq yoğurt kimi beyinləri ilə vuruşaraq
33. yeyirlər. Bəziləri atəşli,
34. alovlu bıçğılarla bir-biri ilə
35. bıçğı ilə çarpışaraq gəlirlər. Bəzi --
36. ləri qollarını ...

əksikdir

69.

1. ... .. udmaq (qələbə qazanmaq)...
2. yüksəltmək ... üç xəzinə
3. dini söylədik. İc
4. malıq evləri yalnız qəsb etdik,
5. qüvvətləndirdik, başqasına verdik. Sevmək
6. biliyini bir -- birimizə sözlü
7. vücudumuzu xarab etdik. Hədyan, yaltaq
8. sözlər söylədik ... .. ilə qal --
9. dıq, qarışdıq. Şagird adamlar yığdıq. Vaxtsız,
10. gücsüz öyrətdik. Monastıra aid olan
11. sayılı qab -- qacağını, malını qəsb edərək
12. alıb işlətdik, başqasına verdik.
13. Yerini, suyunu, bağını, meynəliyini,

14. adamlarını, atlarını paylaşdırdıq. Monastır
15. sayılı dövlətini, malını məhv etdik,
16. heyfsilənmədik, acımadıq. O elə pis
17. əməllər edib böyük cəhənnəmlərdə doğul –
18. duq. Oradan qurtulub indi bu
19. kiçik cəhənnəmlərdə doğulmuş varıq.
20. Hansı zaman, tanrım, siz, kamil müdrik
21. Şakimun burhandan şahzadə bilici
22. ... ..

əksikdir

23. biz bu...
24. başlı əziyyətli ...
25. cəhənnəmdən çıxacağıq ... ibadət
26. edirik, tanrım ... bu əziyyətlərimizdən azad
27. edin. Ondan sonra kamil Maytrı
28. burhan mərhəmətli biliyi ilə o
29. cəhənnəmlər üzərinə işıq, parlaqlıq göndərək
30. şəfqət göstərir. O işığa toxunub
31. cəhənnəmlilər oradan qurtulub Kitu –
32. mati şəhər ulusunda digər səksən
33. dörd min cavahirli
34. şəhərlərdə varlıq tutarlar. Pis
35. zamanda böyüyüb, inkişaf edib kamil müdrik
36. Maytrı burhan dinində rəhbər olub
37. arxant səadətine çatırlar. Onun (üçün)
38. müdrik adam könlü, köksü
39. əbədilik tutsun görək, etdiyi qəbahət,
40. günaha peşman könül bəsləsin
41. görək. Kim belə belə faydaya, səmərəyə
42. çatmaq olur. Vaybaş din dərsləri əbədi
43. içki (dirilik suyu) içmiş xoşbəxt Aryaçantri bodisvt
44. kiş açarı hind dilindən toxri dilinə
45. yaradıcı çevirdiyi Prtyarakşit açarı
46. toxri dilindən türk dilinə
47. çevirdiyi Maytrisimit din
48. kitabında kiçik cəhənnəmlilər ...

70.

İyirmi üçüncü hissə bir vərəq

1. Burhana təzim! Dinə təzim! Xalqa təzim ! boşdur
2. boşdur
2. İndi bu dini vəzi ...
3. Kukutanit dağının yanındakı Smantavrkaş
4. adlı düzdə başa düşmək görək
5. Ondan ötrü başqa yük - ...
6. zamandakı odla, alovla sarıl –
7. mış ulu böyük bulud ki –
8. mi saysız, on min, hesabsız zaman sanın –
9. ca kiçik cəhənnəmlilər gəlirlər.
10. Bəziləri odun, ağac
11. kimi vücudları, bəziləri
12. ot, yük kimi hər tərəfdən
13. odla, alovla ulayaraq, bağıraraq,
14. ağlayaraq, sıtqıyaraq gəlirlər. Hörmətə
15. layiq Maytrı burhanı görüb
16. kim əvvəllər adam vücudunda
17. ikən üç cavahirə gücü çatmayan,
18. sarsaq, qaba, hiyləgər, yalançı, əmanət
19. yeyən isə, onlar belə deyib
20. fikir düşünürlər. Kamil müdrik
21. Maytrı burhanı görməyə, dini vəzini
22. eşitməyə, xalq icmasının cava –
23. hirini də görməyə. Belə
24. fikir fikirləşdikdə təkrar onlara
25. pis əməlli yel toxunub böyük cəhənnəm –
26. lərə düşürlər. Nə üçün deyib desə,
27. kim əvvəllərdə adam vücudunda ikən
28. burhanı xalq icması ilə (birlikdə)
29. sevməz, hörmət etməz isə, dinçi müdrikəri
30. vəz edərək oturur görüb dini eşidir - ...

31. ... yürüyüb gedən
32. ... elə dürlü məxluq
33. kamil müdrik Maytrı burhan ilə rastlaşsa,
34. ... əvvəldəki pis adət
35. ... .. eşidəli
36. ... güclüləri ... Maytrı
37. burhanda azsalar,
38. ... sonra gələsi
39. burhanları da görməzlər. Kim
40. yenə necib, yumşaq könüllü
41. hiyləsiz, yalansız əməlli burhanın
42. dini vəzini xalq yığıncağını dinçi,
43. qanunçuları sevmiş olsa,
44. sonra kamil müdrik Maytrı burhamı
45. görüb elə fikir fikirləşirlər.
46. Biz kamil müdrik Maytrı burhanı
47. xoşbəxtlikdən yaxın çatmalı üzünü
48. görəli olaq. Öz günahımı –
49. zı, suçumuzu açaq, yayaq.
50. Bizim əvvəllərdə etdiyimiz
51. əməllərimizi yığılmış camaata
52. xəbər versin. Belə fikir
53. fikirləşib o cəhənnəmlilər kamil müdrik
54. Maytrı burhana yaxın çatıb
55. uca səslə belə deyib xahiş
56. edirlər. Tanrım, biz əvvəllər insan
57. vücudunda ikən hökmdarlar, bəylər,
58. məşhurlar (adlılar) olub öz qüdrətimizdən
59. ötrü monastır, monastır sanlı monastır yeməyi
60. dövlətlə, malla basılıb yaşadıq,
61. dardıq, gizlədərək, batıraraq oğurladıq.

1. Qablarla qızardılmış qırmızı pula su –
2. sayıb içərlər, hansıları - ...
3. ... ötlərini, əza - ...
4. iş - ... yeyirlər, hansıları
5. ... alovlu, atəşli ...
6. təmiz ...
7. biçərək ... qüvvətləndirərək durun hansı bütün
8. vücudu alovlanaraq, yanaraq uca
9. səslə ağlayaraq, sıtqıyaraq Maytrı burhan
10. tərəfə gəlirlər. Kim yenə əvvəllər
11. sarsaq, qaba könüllü, hiyləgər, yalan –
12. çı əməlli işə çoxlu günah,
13. qəbahət ... peşmanlıq
14. ...
15. ...
16. ...
17. ... burhanı görüb
18. ... .. biz
19. kamil müdrik Maytrı burhanı tamamilə
20. görməyək. Bu camaat yenə bizim
21. pis, yava əməllərimizi başa düşməzlər.
22. Belə fikir fikirləşdiklərimdən
23. ötrü onları pis əməlli yel
24. yandırıb yüksəyə qaldırıb böyük cəhənnəmlə –
25. rə sürükləmiş. Hansıları yenə ilğ,
26. yumşaq könüllü məkrəz, hiyləsiz
27. əməlli isələr, etdikləri günahları
28. tövbə edərək bağışlanma kşanti qılaraq öyrən –
29. miş isələr, onlar əvvəllərdəki adət ...
30. ... belə fikir fikirləşdi –
31. lər. Kamil müdrik Maytrı burhan

32. qoy bizi görsün. Bu yığılmış camaat
33. bizim pis əməllərimizi başa düşsün
34. ... .. Belə fikir
35. düşündülər. Kamil müdrik Maytrı burha –
36. na yaxın çatıb uca səslə
37. belə deyib xahiş edirlər.
38. Hörmətə layiq
39. tanrım, ... biz əvvəllər in –
40. san vücudunda ikən ağır pis
41. əməllər etdik. Onun mükafatını,
42. nəticəsini indi cəhənnəmli vücudla
43. hiss edirik. İndi, tanrım, günahımızı,
44. qəbahətimizi açarıq, yayarıq.
45. Əlac ... tövbə
46. kşanti ...
47. ... cəhənnəm ... kamil müdrik
48. Maytrı burhan ...
49. xahiş edirlər ...
50. məxluqlar hansı pis əməl sayəsində
51. bu bu cür artıq əziyyətə məruz
52. qalıraq. Sonra kamil müdrik Maytrı
53. burhan belə deyib buyurur ... tap ...
54. Əvvəllər Şakimun burhan əqidəsində
55. xalq kütləsinin xidmətçisi, təmizi
56. idilər. Bəzi şirin parçalayan adam,
57. çörəkçi idilər. Bütün xalq kütləsi
58. üçün hazırlanmış xörəyi, içkini təmiz –
59. cə yeyir, içər, xərcləyər ...
60. ... yenə ürəyincə verirlər
61. ... yenidən də xalq kütləsi –
62. nə verirdilər. O məxluqlar

72.

İyirmi üçüncü hissə beş vərəq

1. Onda ölüb monastır yeməyi yeyənlər
2. xalq kütləsindən əvvəl yeyən –

3. lərin məskəni, yuvası Aviş cəhənnəm
4. üçün Aviş cəhənnəmdə doğuldular.
5. Oradan igidliklə, əziyyətlə
6. xilas olub qurtulur. İndi bu
7. kiçik cəhənnəmlərdə doğuldular.
8. Hansı aşbazlar idi. Onlar
9. indi qızardılmış qazanlar, erkəklər
10. üzərinə götürüb ərimiş qırmızı
11. mis atəşli qaşıqla çarpıb
12. içərlər. Hansısı yenə çörəkçi idi –
13. lər. Onların da indi alovlu,
14. demirli çarxlar qollarını,
15. qoltuqlarını biçər, doğrayar. Kim yenə
16. şirin içki bölgüçüləri idi –
17. lər. Onlar indi atəşli, alovlu
18. güyüm çiyinlərində götürüb
19. ərimiş qırmızı mis içərlər.
20. Kim yenə xörək, içki oğurlayıb yeyən –
21. lər idi. Onlar indi öz vücudlarını
22. ... deşib, didib ...
23. ... o cəhənnəmlilər
24. ... kamil müdrik Maytrı burhana
25. ... belə deyib deyirlər .
26. ... idi. Hörmətə layiq
27. ... idi ...

əksikdir

arxa

28. düşüncəsiz, qayğısız Yam kuzalavaks
29. qılırdılar. Əgər biz bütün
30. camaata çatdırılmaq üçün hazırlanmış
31. xörək, içkini əvvəl yemədiksə, sərf etmədik –
32. sə, bütün tanrı yerində
33. doğulacaq idik. Tanrı yerindən
34. aşağı enib Şanki dünya
35. hökmdarı müdrik sevinclə

36. sevinib ən istiqbalda sizin əqi –
37. dənizdə böyük yaxşılığa çatacaq
38. idik. Nə üçün deyib desə,
39. bizim kimi də xidmətçilər
40. idilər. Kim ac olmayan, gözütöx, səmimi
41. könül ilə xalq kütləsinə hörmət
42. etdi, ehtiram göstərdilər. Onlar bütün tanrı
43. yerində doğuldular. Tanrı yerindən
44. aşağı enib Şanki dünya hökmdarı
45. müdrik tanrı sevinci ilə sevi –
46. nib sonra nirvan sevinci
47. topası olacaqlar. Bizim də arzu,
48. həvəsli könlümüz güclü olub
49. söz əməlimizi qadağan etməyi bacarmadıq.
50. ... camaat, şahzadə ... xörək,
51. içkini yedik, sərf etdik.
52. ... orada ölüb Avış cəhənnəmdə
53. oturduq. Avış cəhənnəmdən xilas olub,
54. qurtulub ... bu kiçik cəhənnəm ...

73.

İyirmi ikinci hissə yeddi vərəq

1. Taxıl, hörmət göstərmədən inanılan
2. rahiblərin verdiyi ehsanlara
3. tapınır idilər. O səbəbdən biz
4. tələbələrini azad etdiyi üçün orada
5. ölüb bütünlüklə cəhənnəmdə doğulduq
6. Cəhənnəmdən xilas olub bu kiçik cəhənnəmlər –
7. də doğulmuş varıq ... ..
8. Görün. Bəylərimiz, burada
9. doğulur, alovlanır, yanırıq. Müəllim
10. olasılar, açarilər qabaqda yürü –
11. yürük. Yandan təqib edən tələbə olasılar
12. atəşli, adovlu vücudları ilə alov –
13. lu çomaqlar tutaraq bizi döyür,

14. belə deyib deyirlər. Sizlər bizə
15. ümid, inam olmağı düşündünüz.
16. Öz vücudlarınızı, bizi
17. də əmanət yidiniz. İndi
18. günahımızı bilirik, başa düşürük.
19. Bütün günahlardan, qəbahətlərdən azad olaraq yal –
20. varırıq. Kşanti olsun. Bəziləri
21. belə deyib deyirlər. Biz də əvvəllər
22. rahiblər, rahibələr idik. Monastıra
23. aid olan sayılı evi az idi. Yataq,
24. yastıq gecə döşəkdə başqa qabqacaqın,
25. malın yalnız iyənib mənəm
26. o işlətdiyim andın başqa dünyala –
27. ra yenə də dartıb veririk.
28. O səbəbdən orada ölüb böyük
29. cəhənnəmdə doğulduq. Cəhənnəmdən qurtulub
30. kiçik cəhənnəmlərdə doğulduq. Burada
31. doğulub rahib başlı daraq, sidr,
32. yataq, yastıq, döşək, dağar,

arxa

33. kasa, yastıq, qazan, çolmək, güyüm
34. vücudluyuq. Bütün vücudumuzdan
35. odla yandırılır, yaxılır. Bu əziyyətlə
36. ölərək yenə bacarmırıq. Bəziləri belə
37. deyib deyirlər. Biz də əvvəllərdə
38. Şakimun burhan əqidəsində rahib –
39. lər, rahibələr idik. Monastıra
40. aid olan sayılı tarlalıq yeri,
41. üzüm tənəklərini, meynəliklərini, ağac –
42. larını, meyvəsini qəsb edib başqa nişanlı
43. dünyalara verdik. Özümüz yal –
44. nız böyüyüb qüvvətləndik, yedik, sərf etdik.
45. O səbəbdən orada ölüb böyük
46. böyük cəhənnəmlərdə doğulduq. Cəhənnəmdən
47. qurtulub bu kiçik cəhənnəmlərdə

48. doğulmuş varıq. Burada doğulub
49. hansı üzüm tənəkləri vücudlu, hansı
50. çox vücudlu, hansı ağac
51. vücudlu, hansı suvarma kanalı vücudlu
52. bütün rahib başlı varıq. Əbə –
53. di odla yanarıq ... vücudumuz
54. üzərinə alovlu daş, çöp yağar.
55. Bəziləri belə deyib deyirlər.
56. Biz də əvvəllər Şakimun burhan
57. əqidəsində rahiblər, rahibə –
58. lər idik. Monastırlarda olub
59. bir günkü, bir aykı, yarım aykı
60. şeytan işi məsləhətçisi olduq.
61. Xalq kütləsinin yeməyini, içkisini
62. yaramaz əməlli arzusuz, sabahsız
63. etdik. Yenə ləyaqətsiz adamları
64. yedirdik. Ol səbəbdən orada

74.

İyirmi üçüncü hissə doqquz vərəq

1. Bəziləri ulu, böyük inəkləri
2. bellərinə yükləyərək vücudları ...
3. atəşli, alovlu bıçığı, bıçaq yağaraq
4. gəlirlər ... Bəziləri quru sümük,
5. qovrulmuş vücudu alovlanaraq, qovrularaq gəlir –
6. lər. Bəziləri uzun, əbədi
7. öz saçlarında kömü-
8. lür, içindən çoxlu qurd
9. qaynaşaraq, qorxaraq, iyləyərək gəlirlər.
10. Kim yenə gizli, pünhan əməlli
11. günah, pis əməl edib peşman
12. könül bəsləyənlərdirsə, onlar belə
13. deyib düşünürlər. Bizi kamil müdrik
14. Maytrı burhan görməsin. Bu
15. yığılmış camaat bizim qəbahətimizi,
16. günahımızı başa düşməsin. Elə

17. fikir düşündüklərindən ötrü pis
18. əməlli yel gəlib yandıraraq çevirib
19. böyük cəhənnəmlərə sürükləyir, qaranlıqdan
20. qaranlığa getmiş kimi olurlar.
21. Kim yenə nəcib, yumşaq əməlli,
22. doğru, etimadlı bilikli isə, öz
23. qəbahətlərini, günahlarını gören
24. isə, etdiyi günahlarını, iyrenc
25. işləri tövbə edib kşanti qılaraq öyrənmiş
26. isə, onlar kamil müdrik Maytrı
27. burhanı görüb belə fikir düşünür –
28. lər. Bizi kamil müdrik Maytrı burhan
29. görsün. Belə fikir fikir –
30. ləşdikdə kamil müdrik Maytrı burha –
31. na yaxın çatıb uca səslə belə

arxa

32. xahiş edirlər. ... Hörmətə layiq
33. tanrım, ... biz əvvəllər çox qısa vaxtda
34. Şakimun burhan əqidəsində pis,
35. yava, çirkin əməllər etdik.
36. Onun mükafatını, nəticəsini uzun
37. zaman bəyəndik. İndi bizim
38. günahlarımızı, qəbahətlərimizi
39. açarıq, yayarıq. Bütün günah –
40. lardan azad olaq. Kşanti olsun.
41. Sonra rahiblər cəhənnəmliləri görüb
42. kamil müdrik Maytrı burhana belə
43. deyib söyləyərək yalvarırlar. Hörmətə
44. layiq tanrım, kimilər artıq bunlar
45. belə əziyyətli hansı pis əməl
46. sayəsində bu belə dünyalarda
47. doğuldular artıq. Sonra kamil müdrik
48. Maytrı burhan belə deyib buyurur.
49. Kim onların ət, yumaq
50. varlıqlar ... dəmir dimdiklilər,

51. qarğalar, quzğunlar atəşli,
52. alovlu vücudu ilə ət, yumaq
53. vücudluları didərək, dağıdaraq
54. yeyirlər isə, onlar əvvəllər dünyaya –
55. da qoyun öldürən ətçilər idi.
56. Mərhəmətsiz ürəyin saysız – hesabsız qoyun,
57. quzunu hərərlə özlərinə ayırdı –
58. lar, ətlerini, qanlarını yedilər,
59. içdilər, satdılar, sərf etdilər. Həmin
60. pis əməl sayəsində orada ölüb
61. cəhənnəmdə doğuldular. Cəhənnəmdən xilas olub,
62. qurtulub indi bu ət, yumaq vücudlu

75.

İyirmi üçüncü hissə on vərəq

1. kiçik cəhənnəmlərdə doğulmuşlar.
2. Kim yenə həmin atəşli, alovlu torlar
3. içində sarılmış əziyyətli məxluq –
4. lar isələr, onlar əvvəllər dünyada
5. ovçu, səyyad, ceyran ovlayan idilər. Saysız
6. on minlərlə keyikləri öldür –
7. dülər. Həmin səbəbdən
8. orada ölüb cəhənnəmdə doğuldu –
9. lar. Cəhənnəmdən qurtulub indi bu alov -
10. lu torlara sarılmış vücudlu
11. kiçik cəhənnəmlərdə doğulmuşlar.
12. Burada doğulub sığın, dişi ceyran başlı,
13. dağ keçisi, təkə, dağ təkəsi, ağ keyik başlı
14. cəhənnəmli məxluqlar gəlib üç ayrı
15. nizə ilə onlar oxsuz, xəncərsiz öz
16. yerlərində sancılar, dartırlar. Əziyyət –
17. lərində vay desə, təmizcə dərd desə,
18. savabçı olmazlar. Kim yenə həmin başsız
19. kökslərində üzli, bənizli
20. əllərini yuxarı qaldırıb odlanır,
21. yanırlarsa, onlar əvvəllər adam

22. öldürən cəlladlar idilər. Saysız
23. on minlərlə insanları öldürdülər.
24. Onun üçün orada ölüb cəhənnəm –
25. də doğuldular. Cəhənnəmdən xilas olub, qur –
26. tulub indi bu kiçik cəhənnəmlərdə
27. doğulmuşlar. Burada doğulub başsız
28. kökslərində üzli, bənizli
29. olub atəşdə, alovda sarılaraq
30. əllərini yuxarı qaldırıb ulayaraq,
31. sıtqıyaraq mənə tərəf ...

arxa

32. Kim yenə o ulu, böyük inəkləri,
33. qabları çiyinlərinə, yükləyib
34. ağır yük götürdüyü kimi yu –
35. xarıdakı atəşli, alovlu bıçaq, bıçığı
36. vücudları üzərinə yağar isə, onlar
37. bəziləri aclıq əməl –
38. li, hiyləli, məkrli könül –
39. lü idilər. Ölçü ilə, çik
40. ilə, hiylə ilə kirli məxluqları
41. təmizlədilər, yudular. O səbəbdən
42. orada ölüb cəhənnəmdə doğuldular.
43. Cəhənnəmdən qurtulub indi bu kiçik
44. cəhənnəmdərdə doğulub öz alflarındakı
45. inəkləri, qabları yükləyərək yürüyür –
46. lər. Bəziləri başqasının sevgi –
47. sini dağıdıb sevənlər idilər. O
48. pis əməl sayəsində cəhənnəmdə doğuldu –
49. lar. Cəhənnəmdən qurtulub indi bu
50. öz təbiiyə yerlərini çiyinlərinə
51. yükləyərək alovlanaraq, yanaraq yürüyürlər.
52. Bəziləri əvvəllər dünyada bəy,
53. xanım olub igid adı, qul, kənizləri –
54. nin xörək, don, yemək, içməklərindən
55. razı idilər. O pis əməl sayəsində

56. indi bu öz zindanlarımı təmiz
57. yük kimi çiyinlərinə yükləyərək, alovlanaraq,
58. yanaraq yürüyürlər. Kim yenə o quru
59. sümük çürümüş vücudlu odda
60. qovrulurlarsa, onlar əvvəllər
61. dünyalarda daş könüllü sözlər
62. söyləyib ... idilər. Əbədi
63. ... edər, bəzənirdilər.

76.

İyirmi üçüncü hissə on bir vərəq

1. yastıq, döşəkləri ...
2. bütün monastır sanlı monastır yeməyi
3. ... orada ölüb Avış cəhənnəmdə doğular –
4. lar. Sətsiz on min il orada əziyyət
5. çəkdilər. Oradan qurtu –
6. lub indi bu Pratikanarak
7. kiçik cəhənnəmlərdə doğulmuş –
8. lar. Onu eşidib o cəhənnəmli –
9. lər təkrar uca səslə ulayaraq, sıtqıyaraq
10. kamil müdrik Maytrı burhan

*əksikdir
arxa*

11. ... alovlanaraq
12. ... əziyyət çəkirik ... İndi, tarım,
13. günahlarımızı, suçlarımızı bilirik,
14. başa düşürük. Kşanti olsun. Orada
15. o cəhənnəmlilər kamil
16. müdrik Maytrı burhanın
17. işıq, parlaqlığına toxu –
18. nub könülləri, köksləri
19. ... bacarmadıqları üçün o cəhənnəmli vücudlar
20. cəhənnəmdən xilas olub, qurtulub insan sima –
21. smda doğularlar.

77.

[11. yuxarıdakının davamı ola bilər.]

1. ... orada
2. ... .. cəhənnəmdən qur –
3. tulub ... Pratyakanarak kiçik
4. cəhənnəmlərdə doğulmuş varıq. Burada
5. doğulub özün atəşli, alovlu
6. tüklərimiz öz saçlarımızda batılıb

arxa

7. vücudumuz bəzənər ...
8. tikilimiz, məməmiz atəşli, alovlu
9. könülləri ilə tərponir. Təmiz
10. belə deyib deyir idik. Mənim bu vücü –
11. dum yalnız sənin üçün zühur etmişdir.

78.

İyirmi üçüncü hissə on iki vərəq

1. tamaşaçılar. Onlar mənə tərəf gəlib
2. etdikləri günahlar üçün kşanti qıldı –
3. lar. Onlar burada vücud qoyub in –
4. san simasında doğularlar. Mənə tapınıb
5. hörmət edib böyük xoşbəxtliyə çatacaq
6. olur. Onu eşidib o
7. kiçik cəhənnəmlilər uca
8. səslə bağıraraq belə
9. deyib yalvarırlar. Belə igid idi ...
10. Hörmətə layiq tanrım, elə
11. cəsur idi. Mərhəmətli bilikli
12. tanrım, biz əvvəllər bəzi qoyun
13. öldürən ətçilər (qəssablar) idik. Çox –
14. lu qoyun, zəif ilxı öldürdüyümüz
15. üçün cəhənnəmdə doğulduq. Cəhənnəmdən

16. qurtulub indi bu kiçik cəhənnəmlər
17. də doğulduq. Burada doğulub odla,
18. alovla yandırılmış ulu, böyük
19. ət yaylalar kimi vücudla –
20. rıq. Almaz dimdikli qarğa,
21. quzğun, qaraquş, keçəl kərkəs
22. gəlib pozaraq, dağıdaraq vücudumuzu,
23. əzamızı üzüb, didib tikə-tikə
24. yeyirlər. Ancaq əziyyət çəkirik.
25. İndi tanrım, qəbahətimizi, günahımı –
26. zı bilirik. Bütün günahlardan azad
27. olaq. Kəşanti olsun. Bəziləri
28. belə deyib deyir. Biz əvvəllər
29. keyikçilər (ovçular) idik. Çoxlu keyik –
30. ləri hərərətlə özlərinə artıq
31. etdik. Səhsız on minlərlə keyikləri

arxa

32. balıq başlı etdik. O səbəbdən
33. orada ölüb böyük cəhənnəmdə doğul –
34. duq. Cəhənnəmdən xilas olub, qurtulub
35. indi bu kiçik cəhənnəmlərdə doğulmuş
36. varıq. Burada doğulub odlu,
37. dəmirli torlarla sarınmış
38. ulu, böyük vücudumuz
39. var. Yenə də donuz
40. başlı, sığın başlı cəhənnəm –
41. li ruhlar dövrəməzdə qaçıb
42. üç ayrı nizə ilə sancılar,
43. dartılar. Əzab, əziyyət çəki –
44. rik. İndi, tanrım, günahımızı, qəba –
45. hətimizi bilirik. Kəşanti olsun.
46. Bəziləri belə deyib deyirlər.
47. Biz əvvəllər adam sifətində ikən
48. adam insanları öldürən cəllad –
49. lar idik. Çoxlu adamları

50. özümüz öldürdük, çoxlarını
51. başqalarına öldürməyə ayırdıq. Öldürərək
52. sağ qaldıqlarını görüb fərəhləndik, sevin –
53. dik. Öldürən adamlar ilə təmiz
54. ürəkli olduq. O səbəbdən
55. orada ölüb cəhənnəmdə doğulduq.
56. Cəhənnəmdən qurtulub indi bu kiçik
57. cəhənnəmlərdə doğulmuş varıq. Baxın,
58. bəylərim ! Başsız, boyunsuz köks –
59. də üzli, bənizli vücudu –
60. muzdur. Oxsuz, xəncərsiz od,
61. alov içində qovruluruq. Vücu –
62. dumuz üzərinə atəşli, alovlu
63. bıçağ, bıçğı yağar. Əllərimizi yuxarı

XXIV bölmə

79.

İyirmi dördüncü hissə beş vərəq

1. ar da etmiş, ar da toplatmış
2. olurlar. Sonra kamil müdrük Maytrı
3. burhan belə deyib buyurur. Beş dürlü
4. səbəbdən məxluqların etdiyi günah,
5. qəbahətləri etdikləri, topladıqları olur.
6. Rahiblər belə deyib yalvarırıq.
7. Hər şeydən yüksək tanrım, beş
8. dürlü məxluqlar kamil
9. müdrük Maytrı burhan belə deyib
10. buyurur. Bilib, başa düşüb etdiyi otsuz,
11. vasitəsiz, əlacsız etdiyi isə, pis
12. əməlləri ilə dövrələnmiş isə, pis
13. yava, borclu isə, bu beş dürlü
14. səbəblər kamil isə, o məxluq əbə –
15. di cəhənnəmdə doğular. Onun müdrük ...
16. oğlu, qızı etdiyi pis əməl
17. başqa fərəhli könül bəsləyirlər.

18. Rahiblər belə deyib xahişlə müraciət edirlər.
19. Bilib, başa düşüb pis əməlləri necə
20. dürlü olur. Artıq ...
21. ... belə deyib ...
22. ... eşidib beş ...

əksikdir
arxa

23. dürlü krmput (əməl, iş) keçib cəhənnəmdə doğulmadı
24. isə, o krmputları kamil keçmə -
25. diyi isə, o günah, qəbahət etdiyini
26. sanır, topladığını sanır ... Sonra
27. rahiblər ... xahiş edirlər
28. vasitəsiz, çarəsiz, əlacsız pis
29. əməl etmək necə olur ?
30. Artıq kamil müdrik Maytrı
31. burhan belə deyib buyurur.
32. Sonra məxluq pis, yava günah,
33. qəbahət edib durmadan fərəhli
34. könül bəsləyib kşanti qılsa, öz
35. ... əksilsə, təqdir etsə, yaxşı xoş -
36. bəxt insanların yaxşısını tərifləsə,
37. ... pis əməlinə dost vasitə
38. ... düşünsələr, Maytrı düşüncəsinə
39. ... quru qovuş bənizli düşüncə
40. düşünsə, ehsan versə, əxlaq,
41. ... təfəkkür fikrində olursa,
42. ... oğrun yaxşı dür -
43. lü ... pis əməl et -
44. mək ... sanmış
45. ...

80.

İyirmi dördüncü hissə altı vərəq

1. Əməl etsə, ...

2. başqa adamın isti bədənlərini
3. öldürsə, o ... adamın
4. arvadlarını aldadıb günah etsələr, sev -
5. mək qaydasına çatsa, mægər yenə adam ...
6. adam öldürür ... öldürən
7. təfəkkür tərifləsə,
8. yenə o
9. yaratsa, o pis əməl
10. gəlmişdir ... Rahiblər
11. vəz edərək nəsihət verirlər, mükafatı ...
12. pis əməllərini elə ...
13. kamil müdrik Maytrı burhan belə
14. deyib buyurur.

əksikdir
arxa

15. ... bütün yaxşı din qanunları
16. ... əlamətdar olur ...
17. ... kiminin könlü bu üç
18. ... yaxşılıqlar ilə qatılaraq, qarışaraq
19. ... vuralı öyrənmiş isə, o elə
20. ... .. səyahət təmiz
21. ... yaxşı ...
22. ... məxluqu tüşük (vergi adıdır)
23. ... yaxşısını göstərən
24. ... pis, yava qanunları
25. ... yaxşı qanunları yığalı
26. ... möhkəmlənən könül
27. ...

XXV bölmə

81.

İyirmi beşinci hissə üçüncü vərəq

1. artıq kim bu cür ürək parçalayan
2. əzab, əziyyət çəkir. Sonra

3. kamil müdrik Maytrı burhan kükrəyən,
4. sevilən Ezrua səsi ilə səs gələn
5. igid şagirdlər arasında
6. nəsihət verdiyi Purunı arxantı
7. başa düşüb belə deyib buyurur.
8. Sən Puruniya toplanmış çox –
9. lu camaata təfərrüatı ilə söyləyərək
10. ver. Hansı pis əməli etsə, məxluq –
11. lar səkkiz böyük odlu tamuda
12. doğularlar. Nə qədər uzun zaman orada olur,
13. yenə necə dürlü əziyyət çəkirlər.
14. Sonra Purnı arxant əllərini qovuş –
15. durub kamil müdrik Maytrı burha –
16. nın dünya gözəlliyi ilə bəzədilmiş ayağına
17. səcdə edərək təzim edib belə deyib yalvarır.
18. Belə olsun. Tanrım, nə cür buyur --
19. sanız, o cür də edərək ibadət edək.
20. Sonra hörmətə layiq Puruni
21. arxant yerdə yox olub mavi səma –
22. da təzahür edir. Artıq artıq
23. səs gələn fəzilət edib ...
24. pañanvan səs - ...
25. dağ başında durub hamıdan
26. eşidilərək qızıllı təbil
27. kimi səs çıxaran səsi ilə bütün
28. Çambudvit ulusdakı məxluqları
29. çağıraraq belə deyib söz söyləyir.
30. Eşidin. Bütün Çambudvit ulus –
31. dakı məxluqları bu səkkiz ulu

arxa

32. odlu cəhənnəmlər ağır günahlı, qəba –
33. hətli məxluqlara işgəncə, iztirab,
34. əzab, əziyyət verdiyi üçün
35. tanınan olmuşlar. Bunların
36. arasında ən üstdəki min yüz

37. qırx dörd birə Böyük
38. Sancıb adlı cəhənnəmdir.
39. Kim hansı pis əməlli məxluq –
40. lar gücsüz, qüvvətsiz məxluqlar əziyyət –
41. verənlər, öldürənlər, söyüş, nifrin
42. edənlər, döyüşüb məxluqları öldü –
43. rənlər, zəhərlə, cadu ilə, sehrlə
44. məxluqları öldürənlər, ananı,
45. atanı öldürən iğtişaçılar, fayda –
46. lı, səmərəli məxluqları, müəllim –
47. ləri öldürənlər, rahib, rahibə –
48. lərin könlü ilə oynayanlar,
49. iyranclıq, əclafıq edənlər ...
50. burhanlara (qarşı) günah etmiş, yanılmış
51. məxluqlar ... bütün Sancıb cəhənnəmdə doğular –
52. lar. Orada doğulub fəlakətlər ... İndi
53. iki yüz min koltü
54. ... yaş yaşayırlar. Nə
55. üçün deyib desə, qəzəbli odla
56. ... köülləri olur.
57. ... qılıncla, süngü ilə, mizraq ilə, çakr ilə,
58. balta, çomaq asılanlarından məlum
59. olur. Bir – biri ilə biçişirlər,
60. kəşişirlər, vuruşurlar, sancışirlər,
61. parçalaşirlər, çəkişirlər, boğuşurlar,
62. didişirlər. Necə ölsələr, orada
63. da səs eşidilir, toplanır.

82.

İyirmi beşinci hissə beşinci vərəq

1. Yer üzərində yeddi bıçaq, bıçğı ilə oxsuz,
2. xəncərsiz öldürürlər. Daha ulamaq,
3. bağırmaq səsləri eşidilir. Kim hansı
4. məxluq adam vücudunda ikən yox,
5. quru, ehsan yeyib üstədən vaxtsiz,
6. vədəsiz dartıb, üzüb dini vergi

7. istəsə, müdrik bili –
8. yi öyrənmiş müdrikləri
9. qiymətsiz, ucuz etsə, qısqanc
10. ... güclü olub məxluqları
11. ... o məxluqlar ...
12. cəhənnəmdə doğulurlar ... Qara dağ
13. ... böyük vücudlu fil bütünlüklə
14. yarı gəlib çoxlu il, ay Çarixuş –
15. daktı üzüm kimi tənərlər (vurarlar), sancar –
16. lar. O əziyyətlə ölüb təkrar
17. dirilər. Sonra dəmirli qısqac –
18. larla əjdahaların küncüt, şəkər qamışı
19. kimi sıxarlar, sararlar. Kim yenə
20. adam sifətində ikən adamı təbil –
21. çi, nağaraçı isələr, oğru, yalançı
22. isələr, həmin məxluqları Sanat
23. cəhənnəmdə odlu, alovlu, dəmirli
24. çomağ ilə verərək toxunurlar, vu –
25. rurlar. Kim yenə işgəncə, ızdırab
26. verən isələr, qısqanc, düşmən
27. təmiz fəlakət, yoxsul məxluqları
28. günah, yanlışlığa sövq edən isə –
29. lər, yalan, saxta sözlə məxluq –
30. ları alovlandıran isələr, ananı,
31. atanı, burhan şagirdlərini öldürən

arxa

32. isələr cəhənnəmdə həmin məxluqlar
33. dörd tərəfdən odlu, alovlu,
34. dəmirli çakrlar gəlib tikə – tikə
35. vücudlarını biçər, parçalarlar. Oradan
36. qurtulub Qarları dağa qalxaraq
37. fikirləşib cəhənnəmdəki Vıdar adlı
38. dağ yamaclarına təmiz ...
39. ... Orada vücudları
40. iri daşlı yağmur yağar ...

41. başqa ... təkə ...
42. ... süzüb həmin cəhənnəmlilər
43. ... günah işlədər. Ondan başqa od –
44. lu, dəmirli bağlar üzərində yatı –
45. rırlar. Başqa bağların vücudları
46. üzərinə örtüb hörərlər. Ulu böyük
47. ... dəlik oraqlar içinə soxar –
48. lar. Ondan başqa ulu böyük əzən –
49. ləri əzərlər. Odlu
50. dəmirli torlar içində sarır –
51. lar. Həmin əziyyətdə ölürlər. Yenə
52. də dirilirlər. Ölüsüz siz –
53. lər. Sanat cəhənnəmin qorxuncluğu
54. ilə ... Kim bu belə dürlü gü –
55. nahkar, qəbahət məxluqları işgəncəyə,
56. ızdıraba çatdırır. Yaxşılıq olsun.
57. Müdrik adam qurub, qarışdırıb qanun öl –
58. sün. Heç bir Sanat cəhənnəmdə doğan
59. pis əməl etməsin. Yenə də
60. Puruni arxant səs gələn igidlərin
61. hamısı Çambudvit ulusdakı məxluq –
62. lar eşidə biləcək bir igid şəkildə belə deyib söyləyir.

83.

İyirmi beşinci hissə altıncı vərəq

1. ... dördüncü ....
2. ... səksən ...
3. Rauran adlı cəhənnəmdir ...
4. ... adlı başqa adamın ...
5. ... qınayan
6. ... ..
7. ... ..
8. ... tək sözləri ...
9. ... isələr ... yaxşı qarşı qarşı pis, yava
10. (iş) edən isələr, ... kim yenə məxluq –
11. lar başqalarını başda buxovda, zəncirdə

12. ... əzab, əziyyət görsətsə –
13. lər, kim yenə mərhəmətsiz biliyin
14. ... qəbahətsiz, gü –
15. nahsız ... yapışdırırlar ...
16. ... .. kim yenə
17. fərəh, sevinc könüllü
18. isələr, kim yenə başqa adamın
19. hörmətini, ehtiramını alıb iş bitir –
20. məsələ, bitmiş işi xarab edən –
21. lərdirsə, bu bunca dürlü günahlı,
22. qəbahətli məxluqlar bütün Rauran
23. cəhənnəmdə doğularlar. Necə yenə
24. insanların əli yeddi
25. koltı altı milyon illər
26. keçsə, dərhal da Rauran cəhənnəmdə
27. bir gün bir gecə olur. O
28. elə uzun günün, gecənin
29. dörd min il yaş yaşayırlar.
30. Orada doğulub dəmirli, odlu
31. zülmət evlərdə qapayırlar.

arxa

32. ... ..
33. ... uzaqlaşdırır ..
34. ... yerlərdə, şöhrətlərdə
35. yayarlar ... yeddi qılınc ilə
36. ətlərini kəsərlər, doğrayırlar ...
37. ... ..
38. ... .. on min ...
39. səhv edərlər. Bəziləri
40. yenə odlu, alovlu ...
41. oraqlar üzərinə qurşayır, sarılır.
42. Üstünün örtüyü, altının döşəməsi
43. dörd cəhənnəm bütün dəmirli, od –
44. lu bütün zaman səfil, yoxsul məxluq –
45. ları oxsuz, xəncərsiz

46. yandırılır. Hər nə qədər ...
47. dolmayınca dəy – ...
48. yenə dirilirlər. Heç nə orada
49. xilas olmağı, qurtulmağı bacarmazlar. Bu da
50. beşinci üç min üç yüz
51. iyirmi beş birə ulu Maxarurap
52. adlı cəhənnəmdir. Kim hansı
53. məxluqlar başqa adamın veril –
54. məyən dövlətini, malını oğurlasa,
55. qanunsuzluğun gücünə salıb al –
56. sa, kim yenə əmanət qoyulmuş malı
57. danıb verməsə, yalan, saxta
58. görüşlərdən söyləsə, yaxşılıq etsə,
59. pis mükafat tapar, pislik etsə, yaxşı
60. mükafat tapar deyib deyirlər hiyləgər,
61. yalançı günahkar odçu isə,
62. məxluqlar bunca dürlü günahlı,

84.

İyirmi beşinci hissə yeddinci vərəq

1. suçlu insanların hamısı Maxa –
2. rurap cəhənnəmdə doğularlar. Yenə hansı
3. məxluqların iki yüz otuz koltı ...
4. bir milyon il keçsə, Mxa –
5. rurap cəhənnəmdə yenidən bir gün,
6. bir gecə olur. O belə
7. uzun günlə, gecə ilə səkkiz
8. min il yaşayıb əziyyət çəkir –
9. lər. Oxsuz, xəncərsiz odlu,
10. alovlu bıçaq, bıçığı vücutları üzərinə
11. yağar. Bıçaq, bıçığı evlərdə qapa –
12. nırlar. Trizula mizraqlarla, ilgək –
13. lərlə sancırlar, yağar tək
14. vururlar. Bütün vücutları ...
15. diləyərlər. Hansını yenə lazımsa,
16. yarıb şişini düzərlər. Bu da

17. altıncı üç min yetmiş
18. səkkiz birə ulu Tapn adlı
19. cəhənnəmdir. Kim hansı igid böyük bacılar,
20. kiçik bacılar, qızlar, analar dindar ilə
21. yava iş işləyib günah etsələr, kim yenə
22. arvadlar olub öz oğlu, kiçik qardaşı,
23. rəhbər dindarlar ilə günah işlətsə,
24. kim yenə yaxşı xoşbəxt məxluqlar
25. ... edib gücü ilə, qüdrət ilə
26. ... yenə dövlət, mal üçün
27. ... ölürlərsə, ... kim yenə
28. ... öldür -...
29. ... pryan
30. ... yeddinci

əksikdir
arxa

31. vücud sövq edənlər. Kim yenə yaxşı
32. xoşbəxt məxluqlara şübhəli
33. könül oyatsalar, ... yox ...
34. günah, qəbahət söyləsələr, bu günah,
35. qəbahəti artırıb, razı qalıb söyləsələr,
36. kim də rəhbər, rəhbər oruc
37. oturan məxluqları oruc –
38. larından doydursalar,
39. kim yenə dindarları döysə,
40. söysə, bu bunca dürlü
41. məxluqlar hamısı Tapn cəhənnəmdə doğu –
42. larlar. Hansı yenə insanlar altmış
43. min yüz iyirmi koltı altı
44. milyon il keçsə, yenidən
45. Tapan cəhənnəmdə bir gün, bir
46. gecə olur. O belə uzun gün ilə,
47. gecə ilə on altı min
48. il yaş yaşayıb əziyyət çəkər.
49. Üç ayrı şişlərini düzüb odlu

50. çuxurlarda sürüyürlər. Dəmirli,
51. odlu, alovlu hiylə ilə dəmirli
52. gözləri paylamalı dünyalar.
53. Odlu, alovlu ütü ilə bütün
54. vücudlarını ütüləyirlər (ütürlər). O
55. əziyyətdə durmadan ölüb dur –
56. madan dirilirlər. Bu ...
57. dörd min dörd ...
58. iyirmi birə ulu Pratapn adlı
59. cəhənnəmdə ...
60. əxlaq ...
61. ...

85.

İyirmi beşinci hissə on birinci vərəq

1. kimi böyük ət, yumağ əlamətli
2. olur. Onda yenə dörd ətrafda –
3. kə quşları, keyikləri qıraraq,
4. parçalayaraq dimdiyi ilə, ...
5. pəncəsi ilə parçalayaraq parça – parça edirlər.
6. ümitsiz, inamsız, natəmiz
7. ... əziyyət çəkir. O belə
8. ... əziyyətdən
9. xilas olub, qurtulub orada daha əziyyət
10. ... ulu, böyük vücudlu
11. Prit dünyasında ... ulu, böyük
12. dağ kimi ... qızıl kimi
13. sonra geniş ...
14. örtük ilə ...
15. şaman təbili ...
16. sarılıb acmaq, susamaq, əziyyət...
17. ön çöllərdə yüyürərək səksən
18. min il əziyyətdə olur. Oradan
19. xilas olub, qurtulub burhanlar zühur
20. etmədiyi zamanlarda dörd dürlü
21. camaat kütləsi yox, güc, qüdrət

22. bayağı xalq, qəbilə arasında igid,
23. əziyyətli adam surətində doğular.
24. Ana qarından doğularaq kor doğular.
25. Səfil, yoxsul görəli qorxusuz ...
26. hamıya ağ olur. Ümitsiz, inamsız
27. gözü görmədən insan vücudu ilə
28. ... kimi əziyyətli
29. ... yürüyür ... Onun müdrik ...
30. ... vücudlarındakı ...
31. ... içsin ...

arxa

32. uzun monastır sayılı dövlətini, malını,
33. aşmı, içkisini yiməsin, sərf etməsin
34. ... vaxtın cəhənnəmli
35. ... çatmayacaq ... O belə söz
36. söylədi ... O cəhənnəmlilər
37. məhv olub gedirlər. Onu
38. görüb Kuktapat dağ ...
39. ... camaat
40. ... qorxut ... əllərini
41. qovuşdurub kamil müdrik Maytrı
42. burhanı ümid dağı (kimi) tutub belə
43. deyib xahiş edir . ... hamı
44. qorxunca ...
45. ... yoxsul
46. ... səcdə edirik.
47. ... iraq olaraq verin. Uzun
48. ... günahını, qəbahətini gör --
49. dük, sansar aləmlərinə gücümüz çatmadı.
50. Səkkiz dürlü nəcabətli yolu söyləyərək
51. verin. Ondan ötrü kamil
52. müdrik Maytrı burhan belə deyib
53. buyurur. Yaxşı oğlanım, bu yad
54. bu belə dürlü əziyyətlərini
55. görüb azacığa, eləciyə yenə aləm --

56. ləri tərifləmirəm, öyməyəm. Daha
57. nə demək gərək. Çoxlu öymə --
58. rəm ... Ona (görə) indi sizlər
59. aləmlərə gücü çatmamış isə, sizlər
60. dörd dürlü doğru, gerçək din
61. ... təmiz ... doğru, gerçək
62. ... desə, ... əziyyət

86.

İyirmi beşinci hissə ...

1. dirilin ...
2. dirilib gəlirlər. Haçan cəhənnəmliləri
3. içirsə, vuruşaraq, sancışaraq ...
4. dışarı qalxıb ...
5. dərin qorlu yol - ...
6. ... qaçarlar
7. ... düşərlər ... odlu,
8. alovlu təmiz ...
9. bu yenə ...
10. artıq ...

*əksikdir
arxa*

11. ... təmiz bilin. Üzərinə
12. ... yeddi balta ilə adamlar
13. ... bıçğı ilə kəsərək
14. ... yenə də yararlar.
15. ... bənövşəyi tərəfə doğub
16. ... üzərinə tənənin
17. ... dördguşəli səkkiz
18. ... təmiz yuyunur.
19. ... dəmirli

əksikdir

87.

1. ... hökmdar
2. ... üzərində iltifat göstərsə,
3. ... əvvəl hamıda kiçik oğlanın
4. ... şagirdə göndərib yeni-
5. dən özləri çıxarlar. Beləcə yenə
6. kamil müdrik Mayrı burhan nırva –
7. na getməyi düşünür. Ən əvvəl
8. qılnc şagirdini nırvana
9. göndərib sonra yenidən də özü nırvan
10. taparaq şəfqət göstərer. Sonra kamil müdrik
11. Mayrı burhan dördüncü təfəkkür
12. tanrı yerindəki təfəkkür düşüncəsindən enib

əksikdir
arxa

13. içdən yarım burhan dinini
14. bayırdan yarım səkkiz vit –
15. yazatan şastraları incədən incəyə başa
16. düşən Aqnidiş ulusda doğulmuş Aryaçantri
17. bodistv kşi açarı hind dilindən
18. toxar dilinə yaradıcı çevirmiş. El şəhərdə
19. doğulmuş Pratyarakşit kşi açarı toxar
20. dilindən türk dilinə çevirmiş
21. Mayrısimit din kitabında Mayrı
22. burhan ... iyirmi beşinci bölmə

XXVI bölmə

88.

1. ... dilindən qırmızı rəngli,
2. parlaq dişindən ağ rəngli,
3. parlaq burnundan ağ rəngli, vücu –
4. dundan cövhər rəngli, saçından,

636

5. dizindən çox rəngli parıltılar
6. qalxar. Beş boyalı parıltılar
7. təmiz ... yenə ...
8. tapırlar ...
9. tanrı yerində ...
10. uluslarda yayılır ...
11. isti soyuqlu ...
12. dünyasında ...
13. ... işıqlar
14. ... nişanlı
15. parıltılar ...
16. ... alovlandırmaq ...
17. ... qurtulurlar ...
18. doğulmuş məxluqlar ...
19. ... təmiz ...

əksikdir
arxa

İyirmi altıncı hissə on üçüncü vərəq

20. ... yaxşı dünyalarda doğular –
21. lar. Yuxarıda tanrı yerinə dörd
22. ulusa getmiş işıqlar təmiz
23. burhanlar yenə belə dürlü
24. din vəz edirlər. Öln. Möhkəm
25. ... öyüd verilməsində
26. ... təmiz
27. ... ölümlü
28. ... qamış alaçıq
29. ... edin.
30. ... nəsihətdə, öyüddə dərbədər
31. ... vücudlu
32. ... təmiz
33. ... təmiz edir .
34. ... din vəz etmiş
35. ... üç min, böyük min yer

637

36. ... onu eşidib
37. ... təmiz etmiş

XXVII bölmə

89.

1. Daha başqa yüz milyon sayı
2. ulu güclü allahlar müdrik
3. timburi Pançaşiki Çitrasini Nata
4. Açita, başqa tanrısifət oyunçular
5. müdrik Vikvakrmi tanrıdan başqa
6. tanrısifət usta uzağa aparır –
7. lar. Müdrik Trtraştri
8. Virutaki Virutakşi ... Vayşarvani
9. də, başqa dünya (yir suv) hifz edən
10. tanrısifət tanrıları, hökmdarları, müdrik
11. əhatələr kamil müdrik Maytrı burhan
12. tərəfə gəlir. Onu görüb Sativi
13. tanrıdan ... tanrıya belə
14. deyib söyləyir. Nə sözlər qüdrəti. Bütün
15. möhkəm tanrılar fərəhli, sevincli –
16. dirlər. Hamısı qəmlənərək, təəssüflənərək, oynayaraq,
17. gülərək yürürlər. Bəziləri qaş –
18. larını süzüb, sakitləşdirib Pariçatr
19. ağacına tərəf baxırlar ...
20. təmiz ... bəxt - ...
21. əlamətdar olmuş ...
22. tanrı belə deyib ...
23. pak tanrı yerində ...
24. aşağı dünyaya ...
25. xatun qarnında on ay
26. olurdu. Purohit (ev sahibi) ... gücü ilə,
27. qüdrəti ilə qoyub təmiz meşə.
28. İndi o kamil müdrik Maytrı burhan
29. bizə tərəf qonaq gəlmişdir.
30. Sonra tanrılar hökmdarı ...

arxa

İyirmi yeddinci ikinci vərəq

31. Böyük pis heyfsilənməyən kamil müdrik
32. Maytrı burhan ayağına səcdə
33. edib belə deyib xahiş xahişləyir.
34. Kamil müdrik tanrım, sizin
35. buraya gəlişinizlə Strayst –
36. riş tanrı yeri, bəxti, səadəti
37. çoxalır. Sizə, çkr
38. gözəlliyini yaradan
39. ayağımıza toxunub bu Strayst –
40. riş tanrı yeri Şudavas tanrı yerin –
41. dəki tanrıları həsəd aparacaq
42. kimi oldu. Yenə mərhəmətli müdrik
43. bilikli tanrım başqa ... tanrı
44. yerlərini qoyub bura gəlməyə təşrif
45. gətirdiniz. Biz sizi qonaq qəbul et –
46. məklə, tanrısifət, odumuz, atəşimiz
47. artdı, çoxaldı. Böyük faydalı
48. əmələ çatdıq. Ondan
49. ötrü Vayçanvat ordada pak
50. ... Maytrı burhan ...
51. ... tanrı xatunı Maytrı
52. burhanm etdiyini eşidib
53. ... ötrü tələbə
54. ... dörd yüz min
55. ... on min
56. ... tanrı xatunları
57. ... yenə ikapuntrak
58. ... edni ... Şazi xatun iki
59. ... sayı tanrı xatunları
60. ... on min oyuncu tanrı
61. ... müdrik əhatəsində olanlar

90.

1. Braxmavati xatun ilə qovuşub
2. kamil müdrik Maytrı burhana

3. hörmət etməyə, ehtiram göstərməyə gəlirlər.
4. Ondan ötrü tanrısifət camaat
5. Braxmavati xatunu
6. görüb Maytrı burha –
7. na çevrilməyin yer –
8. lərində durub əllərini
9. qovuşdurub əylənərək vücudları ilə
10. Braxmavati xatuna səcdə edərək belə
11. deyib deyirlər. Xoşbəxtdən xoşbəxt siz
12. varsınız kim, bu qədər dürlü oğu –
13. lu cavahiri on ay gecəli qarında
14. siz saxlayıb tutdunuz ...
15. dağdan ...
16. yaxşı ...
17. ...
18. aşağı

*əksikdir
arxa*

İyirmi yeddinci üçüncü vərəq

19. dinli öncə pay tapmağınız ol –
20. sun. Sonra Braxmavati tanrı xatunu
21. tanrı camaatlarına, yol tapmışla –
22. rına böyük ağır təmiz könül ilə
23. yavaş-yavaş addımlayaraq kamil müdrük
24. Maytrı burhana yaxın
25. çatıb ayağına baş öyərək
26. təzim edib əllərini qovuşdurub ağlayaraq
27. belə deyib xahiş xahişləyir. Dövrə –
28. li yolda yürürərək burhan səadətinə
29. yaxşı əməl qazanırkən siz –
30. dən ayrılmaq isti köz içində
31. çoxlu dəfə andım .....
32. enmədim, qəssab tanrı
33. yeri - ...
34. ...

35. ...
36. ...
37. ...

91.

1. Burhan belə deyib buyurur. Otu –
2. run, fərəhim var. Sizə dinli
3. ön pay ... Sonra hörmətə
4. layiq Maytrı burhan anası
5. xatuna, başqa tanrısifət cama –
6. ata doğulmaq, ölmək, düş –
7. mək, yoldan çıxmaq, alovlanmaq,
8. sınmaq, başqa əziyyətlə –
9. ri başa salaraq şəfqət göstərdi. Əziyyət səbə –
10. bini, əzab sönməyini, əziyyətlə
11. sönməyə getməyin səkkiz dürlü
12. kamil yolunu başa salıb on iki
13. dövr sayı tanrı camaatı ilə
14. anası xatunu səadətə çatdırıb
15. iltifat göstərir. O zaman Çambudvip ulus –
16. dakı dörd dürlü guruh
17. camaat ...

*əksikdir
arxa*

Otuz yeddinci dördüncü vərəq

18. siz varsınız. Ona görə sizə öyüd
19. veririk. Biz belə eşidirik. Kamil
20. müdrük tanrılar tanrısı burhan bi –
21. zi qoyub gedər. Strayastriş tanrı yeri –
22. nə pkçanka gedərək iltifat göstərmiş.
23. İndi siz dörd dürlü guruh
24. camaatın elçimiz
25. olun. Kamil müdrük tanrılar

26. tanrısı burhan tərəfə gedib belə
27. deyib xahiş edin. Sizdən
28. artıq ayrılıb insanlar yeri səadət –
29. siz, nəsibsiz kimi oldu. Biz
30. yenə dini aş tapmadan aclığa
31. çatdıq. Sizi görməyə biz təşnə
32. adam susayan təkisi susamış olduq.
33. insan ... mərhəmətli bilik
34. ... ..

*Hansı bölməyə aid olduğu məlum olmayan
parçalar*

I - XIX və XXVI – XXVII bölmələr

92.

1. ləzzətli
2. hörmət edir, ehtiram göstərir ...
3. Yenə səkkiz tərəfdəki ...
4. gün ertə, dan yeri söküləndə ...
5. ayaqqabı ilə gedib ətirli
6. tüstü yandırır
7. ... güdərək
8. ... düşündü. Bu gün
9. ... boz başlıq ...
10. ... donluq ...
11. ... kamil ...

*əksikdir
arxa*

12. ... təmiz bütün
13. ... hörmət edir, ehtiram göstərir
14. ... olacaq ... orada
15. ... hörmətə layiq Maytrı
16. burhan ... Çırtartı varlılar da

17. ... təmiz ... fikir ilə
18. ... Açıtiyə belə
19. deyib dedi ... Bu səfil yoxsulluq
20. ... nəciblik ...
21. ... kimi bir ...
22. ...

93.

1. ... həmin varlı ...
2. əlinə alıb ...
3. fərəhlə ...
4. belə deyib dedi ...
5. dünya dünyadan ...
6. ləzzətliyə payımız
7. olsun. Sonra o
8. ötürüb

əksikdir

9. ... ..
10. ... birdən
11. ... analı ...
12. ... lap artıq sevinc
13. ... .. o varlı
14. ... tac, sikkə
15. ... təmiz
16. ... ..

94.

əksikdir

1. durub evinə getdi. Ondan
2. sonra hər gün dan
3. ... durub yeni təmiz geyim
4. ... geyim ...

5. tüstülü tutub evinin
6. qapısında ulu ağır hörmət etməklə
7. gələn dindarları
8. idi ...

əksikdir

9. Çitrarti varlı xanımına
10. belə deyib dedi ... həlimim,
11. yaxşı sözlər söylədin ...
12. ... monastıra get ...
13. ... bütün camaata hörmət göstərəli
14. ... gücümüz çatmasa, ... gündə
15. ... camaata ...

95.

əksikdir

1. ...ifa edib
2. sonra ortasında sax –
3. layaq ... məsləhət görürəm. Bu həvəs
4. səbəbindən fasiləsiz ehsan yağışı
5. yağdıraq. Sizlər yenə məni görüb
6. ehsan verin. Faydalı yaxşı əməl
7. edin. Eşidin. Bu belə
8. təmiz ... .. söyləyər, etimad

əksikdir

9. arzusu ...
10. bütün dürlü ... yardım
11. yaxşı əməl etsinlər ...
12. əsaslı o yaxşı zaman ilə rast gəlmək –
13. ləri olacaq ... Xoşbəxt Adnıtış
14. ulusda doğulmuş səkkiz böyük
15. vaybaş şastrılı azad olmuş Aryaçiti
16. kşi açarının yaratdığı

96.

(... 20 bölmə olduğu üçün XI – XIX bölmələrin arasında olmalıdır).

1. Dinin adını eşidəli bu
2. adamın görünən varlığında ...
3. savabsız olmaq təhlükəsi artar ...
4. bəxti, səadəti artır. Diqqətim dərin
5. büsbütün başa düşməsəm, qurtulmaram.
6. səbəb olur ...
7. müdrik bilikli ...
8. ... pak ...

əksikdir

İyirmi (yeddiinci hissə) altıncı (vərəq)

9. ... əlamətdar olur ... Qocalmaq
10. ... vücutdakı güc, qüdrətin
11. ... könüldəki yeddi möhkəmlən - ...
12. ... .. toplayır ...
13. ... .. gözəl görünüşü
14. ... .. bədəni qaldı
15. ... xua çiçəkli təmiz
16. meşə ... .. edir.

97.

01. ....

1. ...
2. ...
3. ...
4. ...
5. görərək ...
6. Maytrı burhan ...
7. bunlar ikilikdə mənim ...

8. kimi birisi ...
9. ... arasında üstün gəlmə - ...
10. ... ... cavahirə ...
11. arasında üstün gəlmiş ...
12. şagirdlərim bu - ...
13. tanrılar tanrısı ...
14. adlı iki pay ...
15. burhanın ...
16. ... təmiz

əksikdir

17. ...
18. ... üzərinə
19. ...
20. ...
21. ... rahib ...
22. ... olurlar.Saysız on min
23. ... Maytrı burhan
24. ... olmuşları
25. ... burhanlara
26. ... olub üç xəzi –
27. nə ... üçün iki
28. ... qəbilələri
29. ... hörmət
30. ... dörd
31. ... qızıl

98.

əksikdir

01. ...
1. ...
2. ... qalxar
3. ... təmiz altını
4. mənim ...
5. ulu böyük vücudları ilə

99.

əksikdir

1. ... yenə
2. ... məhv olmadığı
3. ... o dindar gündə dörd
4. yüz min qızıl pul ticarəti dövlət,
5. mal, yemək, içmək yiyəli, sərf edəli
6. ... olur. Daha nə demək
7. gərək ? Kiçik igid olub ...
8. ... güdsə, o xoşbəxt məxluq
9. üstdəki tanrı, altdakı insan
10. ...mötəbər olur.
11. ... nəcabətli
12. ... belə deyib dedi. Elə
13. ... diqqətim
14. ... kim eşidib

əksikdir

15. üçün ...
16. xoşbəxt məxluq ...
17. gedib igid təmiz qanacaqsız ...
18. ilə gəldiklərini görüb qeyri-adi
19. düşüncəli, dərddli olub könlündə
20. belə fikri oldu. Beləcə ...
21. ... bədbəxt məxluqam. Bu gün
22. yeni oruc günündə
23. igid rahiblər ...
24. qanmadı. Qoca ulu ...
25. dindarlar gəlmədi ...
26. qanun toxunaraq xoşbəxt ...
27. kişilərə ...
28. hörmət ...

100.

əksikdir

01. ...

1. nəcabətli ... hörmət edərək
2. səcdə edirəm ... Tanrılar tanrısı
3. burhan belə deyib buyurdu. Yaxşı
4. sözlərini Şariputri nə üçün
5. deyib desə, bu dünyada (yer - suda) burhan
6. səadətində çox yaxşı başqa dövlət, mal
7. tamamilə heç yoxdur. Sonra rahiblər
8. tanrı burhandan pak
9. dilədilər. Hörmətə layiq tanrım,
10. zərifdən zərif Maytrılıq yeni
11. günün yaxşılığı ilə, yeniliyi ilə
12. deyib ...
13. idi ... din vəz edərək
14. təşrif gətirsin. Ulu mərhəmətli bilikli
15. tanrımdır. O yaxşı əməllər edib
16. kim Maytrı burhan ilə qarşılaşaq,
17. rastlaşaq. Sonra tanrılar tanrısı
18. burhan belə deyib buyurdu. Kim
19. hansı məxluq o zaman təmiz
20. könül ilə yaxşı əməli
21. təmiz - ... güdsə, tamamilə Maytrı -
22. lıq yaxşı zaman ilə qarşılaşır. Nə
23. üçün deyib desə, ... bütün sevincli igid

101.

əksikdir

1. ...
2. sevərək
3. ... oyun vücudu
4. ... .. bəziləri
5. ... .. diblərində
6. məskənlərində oturub

7. ... bəziləri
8. ... üzərində otu -
9. rub ...
10. ... atalırlar
11. ... qalxarlar ... On -
12. dan sonra ... xalq cavahiri
13. ... .. göndərüb uzun
14. yaşayanlara ... nəşə ilə nəşələ -
15. nirlər. Sonra kamil müdrük Maytrı bur -
16. han həmin elə qorxusuz, hürküsüz tən -
17. bəl könüllü insan ... qorxu -
18. dulduğu, hürküdüldüyü üçün Kitumati
19. şəhər ulusda yaxın şəhər indiki beş
20. yava zamandakı məxluqları ... indiki
21. ... ulusu bu gün əlamətdardır. O
22. ... təmiz şəhərlərin zibilini (qığımı)
23. qoxu su - ...
24. qocaları ...
25. orada - burada ...
26. çəmənlər üzərində ...
27. xanlar *irmən*
28. Daha yenə zaman - ...
29. əyri ...
30. dünyəvi ...
31. ... aşkar edir.
32. İndiki adamlar ...
33. səddin kərpici ilə ... dərhal da
34. evlər aşkar olur ... ..
35. ... bəzi daralmış, əyilmiş yol - ...
36. qışlıq, aşıq qazmaqları bütün
37. qurumlu qapqara duman dəydiyi
38. aşkar edir ... bu zamandakı palçıq
39. torpaq üzərində tikilmiş qalalar ...
40. ... monastır binaları aşkar edir .
41. Evlər içində indiki üç ...
42. çikin boylu rəngsiz, bənizsiz
43. ... insanları aşkar edir. Bəziləri

102.

əksikdir

0. ...
1. ...
2. cavahiri ...
3. odlardan ...
4. bəziləri ...
5. ... uzaqlaşdırırlar ...
6. var fillər, bəxt –
7. lər, vaşaq, çöl keçisi, sığın, diş ceyran
8. ... rahib
9. ... kimi Kuku –
10. tapat ... beləcə yenə
11. ... dağ səkkiz
12. ... qəbilələrin
13. ... olur. Toyuq ayağı ki –
14. mi üç cavahir dağ yamaclarını edi –

103.

əksikdir

1. ...
2. keçib ... isti ...
3. üç ay ardınca tale üzərində tutaraq
4. buyurduqda ... nəcib Maytrı bo –
5. disvt tanrılar tanrısı burxandan xeyli
6. əvvəl insan vücudundan əl çəkib
7. Tuyit tanrı yerində doğuldu. O vaxt –
8. dan bəri Tuyit tanrı yerindəki
9. il sanasa, kamil dörd min il
10. ötdü. İnsan sanınca büksə,
11. əlli yeddi kolti (milyon) altı milyon
12. il keçmişdir. Sonra Santuşiti
13. tanrı belə deyib deyir. Höpmətə
14. layiq Maytrı bodisvtın

15. dünyaya enib təmənnasız
16. hamısını düzgün duymaq burkan səadətini
17. tapmasını tamamilə başa düşürsünüzmü ?
18. Sonra rahib Arzı belə deyib deyir.
19. ... təmiz ... siz şübhə
20. ...
21. ...
22. ...

əksikdir

23. ...
24. ... dünya faniliyini, vücud
25. faniliyini başa düşərək belə deyib
26. buyurar. Nə qədər bu indi qat tanrı
27. yerində tapılan tanrılar ... tanrı
28. xatunları gecə ilə, gündüz ilə tanrı sevin –
29. cini sərxoş olmayan vaxt edirlər –
30. sə, neçə neçə kşan zamanlar
31. keçsə, o qədər, o qədər yaxşılıq öz –
32. ləri tanrı sevincləri keçər, gedər. Qaldı
33. yağ tükənmiş məşəl kimi, dan
34. söküləndə batan ulduzlar kimi
35. durmadan tanrı yerindən çıxar –
36. lar. Onu eşidib Santuşiti tanrılar
37. bəyi başqa bir rahib Arzı tanrıya
38. belə deyib deyir. Nəcibliyi nə sə –
39. bəb sayəsində hörmətə layiq Maytrı
40. bodisvt tanrılar camaatına
41. durmadan ...
42. fani ...
43. Arzı ...

104.

əksikdir

1. ...
2. ... bilik təfəkkür
3. ləzzətlənmişdir ...
4. ... təmiz dörd tərəfdən ...

5. ... xalq kütləsinə ...
6. ... çoxlu ehsan versə, heç olmazsa,
7. bir damcı aş qədərincə o məxluqa (versə),
8. hökmən Maytrı burhan təzahür edər.
9. Yeni gün arzulanan tamaşa
10. ilə rastlaşar. Yenə hansı məxluq
11. kamil müdrik Maytrı burha –
12. nın səbəbinə yaxşısını, fayda
13. səmərəsini közü ilə, alovu ilə də
14. fikirləşib ağır hörmət könlü ilə
15. ... nə ...
16. ... yaxşı təmiz
17. ... hansı adam ...
18. ... monastır tiksə, məgər ...
19. ... yeni adı monastır tiksə,
20. ali burhan şəklini düzəltsə,
21. axı, hər cür dürlü boya ilə, qızıl
22. ilə, gümüş ilə, cavahir ilə, inci ilə
23. burhan şəklini düzəltsə, yaratsa
24. bütün xoşbəxt məxluqlar Maytrı burhan
25. ilə rastlaşırlar. Yenə kim, hansı
26. məxluq təmiz ürəklə innab
27. evinə qədər monastır tiksə, arpa
28. evinə qədər burhan şəklini yaratsa, ...

(*Cəhənnəm bəhsinə aid bölmələr : XX - XXV*).

105.

1. ... vücutlar bəziləri ...
2. bıçaq yem torba zərər kimi
3. vücutlular bəziləri [artçu bibat]
4. ... tərlı vücutlular bəziləri
5. ... də hazırlanmış vücutlular ...
6. ... su ...
7. ... məxluq ... təmiz
8. ... kimi vücutlular
9. odlı, alovlu kül çayı için –

10. də yuxarı, aşağı üzərək altına, təpəsinə
11. çatmadan, ikisinin heç qırağına yaxınlaşma –
12. dan peşman olaraq, bitərək, yorularaq, ulayaraq,
13. sıtqıyaraq ... Onu görüb
14. ... ululular san –
15. sar ...
16. ... də imiş

əksikdir

... hissə ... vərəq

17. böyük qəbahətini, günahını ...
18. ... belə deyib diləyirlər. Qüdrətli ...
19. biz, hörmətə layiq tanrım,
20. ... biz, adi uca tanrım,
21. ... kamil müdrik Maytrı burhan
22. ... nəcib qızıl (sarı) rəngli
23. ...
24. ... çkr gözəl yaradılan
25. əli üzərində yerə toxunaraq buyurar.
26. Sonra yer yarılıb sonra tikərək gurultu
27. ilə kül sulu böyük çay aşar
28. olur. Sonra o çay suyu
29. deyir. Qapqara tanrı ...
30. sağa doğru təmiz
31. ... ah, əfsus ...
32. sayınca ...

106.

əksikdir

01. ...

1. ... əl çəkmiş
2. beləcə yenə. Aviş cəhənnəm –
3. də doğulmuş əzablı
4. məxluqların əzabını, əziyyətini
5. görüb Şariputri arxant təmiz

6. belə mərhəmətli biliyi durmaz.
7. Kim kamil müdrik tanrılar tanrısı
8. burhan analı, anasız tanrı
9. yerindəki tanrılar üçün şəfqət –
10. li, mərhəmətli könül uğrunda
11. narahat olaraq iltifat göstərərdi.
12. ... Daha cavahir ...

əksikdir

13. ... xua ...
14. ...
15. ... kamil öz –
16. lərinə çatdıraraq rəhbərlik etdi.
17. ... Yenə incə ip əyir –
18. miş məğrur könüllü arvadla –
19. rın qururlu könül ilə düzəl –
20. dirlər. Xanımlar bədənlərini göstərib
21. müqəddəs əlləri ilə iyi tutub ip
22. əyirərək iltifat göstərdi. Yenə qururlu
23. ... çöpçü (odunçu ?) kişinin

107.

əksikdir

1. ...
2. tərəfə sevilmək ... tutuşdur –
3. duq. ... əxlaqlı vücudların
4. könüllərində sevilmək odu
5. yandırdıq. O pis əməl
6. sayəsində orada olub
7. böyük cəhənnəmlərdə doğulduq.
8. Cəhənnəmlərdən xilas olub bu kiçik
9. cəhənnəmlərdə doğulmuş varıq
10. Doğulub qızardılmış dəmir paya
11. ... hökmdarımızda zühur edir
12. ... öz ...

əksikdir

13. ... qalxar ...
14. dimdikli, caynaq –
15. lı rənglər gəl - ... bütün vücudumuzu
16. sorarlar. Bəzisi belə deyib
17. deyirlər. Biz əvvəllər adam
18. simasında ikən başqa
19. sevgi ilə sevmək
20. uğrunda kişi sözünü qadınlara,
21. ... qadınlar sözünü kişilərə ...
22. ... üçün artıq artıq cəhənnəm –
23. ... .. göndərər təmiz
24. ...

108.

1. ... ananı, atanı, müəllimi
2. ... böyük qardaşları, kiçik qardaşları vuruş
3. ... dop dolu etsələr, kim
4. hansı bəy arvadı, buyuruqlar adlı –
5. lar (şöhrətlilər), ... könüllülər doğru bil - ...
6. ... bütün ağır ...

əksikdir

7. gücü ilə işləyirlər ... dürlü ...
8. üzərinə atılırlar ... yüzçə ...
9. əriyib getdilər ... təkrar dirilirlər.
10. ... yarıb, büküb kül çaya
11. qoyarlar ... Orada

109.

(Cəhənnəm bəhsinə aid deyildir).

1. ...
2. rahib ... ..
3. məxluqlar ... əməlləri ...

4. ... olurlar. Çökmüş
5. monastır ... soxub
6. əkin yerinə tökərlər. Sonra
7. şumlanmış kol tarlası səmərəli
8. dadlı olur. Onu yeyib, sərf edib
9. ... xarab edir ...
10. ... bəxtləri, savabları azalıb
11. ... əməl edir ... söyləyəcək
12. ... günaha ...
13. ... böyük bacıların,
14. ... anaların, ataların
15. ... təmiz ... tərbiyəsiz olduqları üçün
16. ... böyük bacıları, kiçik bacıları qızları ilə
17. ... enirlər. Yenə bir – birinə
18. ... Öz çirkin əməli
19. ... Neçə

əksikdir

20. ...
21. ... tanrılar tanrısı,
22. burhan axıntıya düşənin ... bütün
23. Çambudvip ulusda ... on
24. dörd min ... içəcək. Ora –
25. dan buraya başqa min ilə təki
26. rahibləri burhan əqidəsinə monastır
27. binası tikəcəklər, binanı həqiqətə çevirmək üçün
28. daşını, hücrələrini düzəldən ... bina bu - ...
29. düzəldənlər ... Yaxşı dini ...
30. səkkiz yeni on beş ...
31. ... əxlaq ...
32. monastır binasına hücrə ...
33. ay ardınca pañçanta ...
34. hörmət edəcək, ehtiram göstərəcək. O savab
35. yaxşı əməl sayəsində Şanki dünya
36. hökmdarı ilə rastlaşıb ...
37. vücudu ilə tanrı sevincini sevindirən

38. tanrılar ... istiqbalına Mayıtrı burhan

110.

əksikdir

1. ...
2. atları, filləri oyadan,
3. öyrədən ... verən qamçısı ilə
4. döyən, vuran idik ... Tilov
5. dartar qəzəbli idik ... həqiqət
6. qəm ilə zorlayaraq soydurur idik.
7. O pis əməl sayəsində böyük
8. cəhənnəmlərdə doğulduq. Cəhənnəmdən
9. qurtulub bu kiçik cəhənnəmlərdə
10. doğulmuş varıq. Burada doğulub
11. ... dəmirli iynələr bütün
12. ... sancılır, dürlü
13. ... kişi təmiz
14. ... dəmirli kamçı
15. döyürlər, vururlar...

əksikdir

16. ... varıq. Burada
17. doğulub dəmirli dırnaq –
18. lərimiz ilə gözümüzü oyub yeyirik.
19. Öz bədənimizi didib, parçalayıb, dilimi –
20. zi kəsib yeyirik. Acmaq, susamaq
21. əziyyətimiz heç haçan sönməz,
22. yaxşı olacaq idi ... təmiz
23. yürürməyimiz idi. Heç bir hiylə, fəsadla
24. vücudumuzu sövq etməyə gerek olmaz idi.
25. Bəzisi belə deyib deyir.
26. Biz əvvəllər adam surətində olarkən
27. çaxır, pivə taciri idik
28. ... çirkin əməl ilə ...
29. ... çaxır, pivə

111.*əksikdir*

1. ... yandırar
2. ... ... tamamilə
3. ... o toplamış
4. ... insanlar arasında qadınlar
5. ... qorxunc könül
6. ... belə deyib deyirlər. Beləcə
7. ... iyrenc, mənfur qoxu
8. ... ... evdən, saraydan
9. çıxıb dindar deyib bu belə cəhənnəmli
10. əziyyətlərdən xilas olmasa, qurtulma –
11. sa, ehtiraşlardan yava daha necə
12. olacaq? Bunlar da idi. Qurtulmaq
13. arzusu ilə Şakimun burhan əqidəsində
14. rahib, rahibə oldular. Rahib öz –
15. lərindən əl çəkməyi fikirləşdilər.
16. Burhanlar lütfü təmiz əxlaqına
17. xoşa gəlməyi, pozmağı fikirləşmədilər.
18. Beləcə beş bulanıq, yava zamanlar
19. ilə vuruşub şeytan, şeyətin ...
20. ... ehtiraşların gücü,
21. qüdrəti o cür, bu cür
22. desə, ... burhan
23. əqidəsində könül ...
24. məhv olmuş rahib, rahibə, mömin,
25. mömin qadın, ərənlər
26. pis əməl etdi, ...
27. günaha, qəbahətə peşman könül ilə
28. yüksəlmədilər. Tövbə kşanti
29. etmədilər. O səbəbdən cəhənnəmdə
30. doğuldular. O qəder yenə mənimlə
31. rastlaşdıqda yaxşı əməlləri var idi.
32. Onun (üçün) cəhənnəmli vücudlarını mənimlə
33. tərki etdilər. Beləcə əvvəldəki təmiz

34. ... ... üçün belə təmiz
35. ... ... kamil müdrik Maytrı
36. burhan bizi görməsin. Bu toplan –
37. miş çoxlu camaat da bizi
38. görməsin. Bu toplanmış çoxlu cama –
39. at bizim çirkin əməlimi –
40. zi başa düşməsin ... bu ...
41. düşündükləri üçün ...

112.*əksikdir*

1. günah olur ...
2. günahımızı bilirik, etiraf
3. edirik. Toz bütün saysız onminlərlə
4. məxluqlara ...
5. bütün xalq kütləsinə
6. ədəblə baş əyirik ...
7. ... azad olaraq iltifat edin ...
8. Onu görüb həmin Samantavrkaş düzündə
9. toplanmış camaat hədsiz qorxar,
10. dəhşətə gələr. Belə deyib diləyərlər. Tanrı
11. yerində doğulmuş tanrılar
12. xörək yeyirlər. Cəhənnəmdə doğular –
13. lar, qızardılmış odlü dəmir ...
14. ... yeyərlər. İlxı (at) simasında doğul –
15. muş məxluqların hansısı ot, su, hansı –
16. sı yel tək, ... hansısı torpaq yeyirlər,
17. içirlər. Prip dünyasında doğulmuş məxluq –
18. lar xörəksiz, susuz quruyub, qarışdırıb yürüyür –
19. lər. İnsanlar aləmində doğulmuş məxluq –
20. lar elə o cür xörək, içki yox ki yeməsə,
21. içməsə, nə olacaq idi. Yaxşı məxluq –
22. lar üçün hazırladığı xörəyi, içkini yemədi –
23. lər, sərf etmədilər isə, beləcə
24. ... hörmətə la –
25. yiq ... sayəsində Kitumati

26. şəhər ... nəcib ... kimi
27. ... - dəki yaxşı adət --
28. ... təmiz baş ilə xalq
29. ... hörmət edib, ehtiram göstərib artıq artıq
30. ... burhan səadətində çatırlar. Bəziləri
31. ... burhan səadətində təmiz
32. ... təmiz ... Yenə də saysız
33. ... odlu, alov --
34. lu ... .. başlarından
35. qızardılmış odlu, dəmirli xua
36. çiçək düzəldilmiş, hansısı odlu
37. dəmirli taxtlar üzərində otu --
38. rurlar. Kimisi odlu, alovlu, dəmir --
39. li fillər üzərində oturub, kimisi od --
40. lu, dəmirli atlar üzərində atlan --
41. mış, kimisi odlu, alovlu iti
42. qılmc ilə öz bədənləri kəsib,
43. doğrayıb yeyərək bədənləri üzərində odlu
44. daş, çöp yağaraq, bəziləri bəy arvadı
45. şekli ilə odlu, alovlu şahzadələr,
46. mallar, incə kənzilər ilə

113.

əksikdir

1. ...sayəsində ...
2. ... qüdrəti ... Sonra
3. ... Maytrı burhan çox sıx
4. camaatın şübhələri ilə uzaqlaşdırdı --
5. ğı, çoxlu məxluqların kö --
6. nüləri ilə qorxutduğu üçün ağzın
7. ... o odlanan qara bulud
8. ... tüstünü üfləyərək təşrif gətirər.
9. ... on min zaman sayınca
10. ... gözəl kiçik
11. ... aşkar əlamətli görünür.
12. ... .. gözləri görməz

13. odlu, alovlu bıçaq, bıçığı üzərinə
14. yağaraq alovlarla qovrulmuş
15. ... yuxarı
16. ... göy səmada ...
17. ... üzərinə odlu daş ...
18. yağar. Daha yenə bir birə ulu
19. saysız on minlərlə ağac ... gəlir
20. çevrədəki canavar budağı bütün, rahib,
21. rahibə başlılar ... ortasındakı bir böyük
22. rahibə başlı bu cür söz ...
23. ... çevrədəki başlar ...
24. ... .. gözləri ...
25. ağızlarından od, alov qalxar,
26. alovlanır. Yenə kim zühur edər -...
27. ... Başqa yenə odlu, alovlu
28. rahib başlı ağaclar ...

BAŞLIQLAR

Ön söz.....	3
Qədim uyğurlar.....	12
Uyğur yazısı.....	32
Qədim uyğur dili.....	34
Qədim uyğur yazısı abidələri.....	41
Qədim uyğur əlifbası.....	71
Qədim uyğur ədəbiyyatı.....	79

MANİ ABİDƏLƏRİ NƏZM

Xaqana ərz.....	97
Dan tanrı.....	98
İlahi.....	101
Mədhiyə.....	102
Şeir.....	104
Ölümün təsviri.....	106
Cəhənnəmin təsviri.....	108
Böyük ilahi.....	110

NƏSR

Xuastuanıft.....	130
Böğü xan şərəfinə mətn.....	155

MANİXEY MƏTNLƏRİ

I abidə. Bir əfsanədən parçalar.....	162
II abidə.....	163
III abidə. Nəsihətəməz bir hekayətdən parçalar.....	169
IV abidə. Mifoloji yazıdan bir parça.....	171
V abidə. Moçakın xatirəsi.....	177
VI abidə. Handakananan cavabı.....	180
VII abidə. Manixey məzmunlu bir parça.....	182
VIII abidə.....	183
IX abidə.....	185
X abidə.....	186
XI abidə.....	188
XII abidə.....	189
XIII abidə.....	190
XIV abidə.....	191
XV abidə.....	192
XVI abidə.....	193

XVII abidə.....	195
XVIII abidə.....	196
XIX abidə.....	198
XX abidə.....	199
XXI abidə.....	200
XXII abidə.....	201
XXIII abidə.....	203

BURHAN ABİDƏLƏRİ NƏZM

Elə yerlərdə.....	207
On cür yaxşılığın tərifı.....	210
Otuz beş burhana hörmət.....	217
Əlifba sırası ilə.....	236
Boşboğazlıq.....	247
Fal kitabı.....	252
Maytri.....	273
On cür niyaz.....	275
Dua.....	279
Fayda verək.....	281
Olub.....	286
Etiraf.....	288
Doğru yol.....	290
Xoş dilək.....	292
İnam.....	295
Xoş niyyət.....	298
Müdrük bilik.....	300
Samandabarı.....	308
Xəyal.....	324
Avta tanrı.....	334
Xəyal.....	340
Xətm duası.....	370
Xətm duası.....	372
Xətm duası.....	380
Xətm duası.....	382
Xətm duası.....	383
Xətm duası.....	385
Xətm duası.....	388
Burhana.....	389

İBTİDAİ DRAM

Maytrisimit.....	390
------------------	-----

ƏBÜLFƏZ RƏCƏBLİ

QƏDİM TÜRK YAZISI ABİDƏLƏRİ

4 cilddə

III cild

Qədim uyğur yazısı abidələri

I hissə

Texniki redaktor: Dürdanə Mirtağuzı

Yığılmağa verilmiş 11.01.2010.

Çapa imzalanmış 02.02.2010.

Şərti çap vərəqi 41.5. Sifariş № 11.

Kağız formatı 60x84 1/16. Tiraj 500.

Kitab «Elm və təhsil» nəşriyyat-poliqrafiya müəssisəsində hazır diapozitivlərdən çap olunmuşdur.

Direktor: prof. N.B.Məmmədli

Ünvan: Bakı, İçərişəhər, 3-cü Maqomayev döngəsi 8/4.